

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

ERFGOED

*De geschiedenis
van een begrip*

Onder redactie van
FRANS GRIJZENHOUT

Erfgoed

Erfgoed

De geschiedenis van een begrip

FRANS GRIJZENHOUT (red.)

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis

- I *Vaderland*, red. N.C.F. van Sas
- II *Vrijheid*, red. E.O.G. Haitma Mulier en W.R.E. Velema
- III *Beschaving*, red. P. den Boer
- IV *Burger*, red. J.J. Kloek en K. Tilmans

Verschenen buiten de reeks: *History of concepts: Comparative perspectives*, red. I. Hampsher-Monk, K. Tilmans en F. van Vree.

Deze uitgave kwam tot stand met steun van Stichting Charema.

Omslagillustratie: Johann Georg Hainz (1630-1688), Rariteitenkabinet, ca. 1666, doek, 118 x 96 cm, Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam
Omslagontwerp: Crasborn, Valkenburg aan de Geul
Zetwerk: Fontline, Nijmegen

ISBN 978 90 5356 912 2
NUR 688

© Amsterdam University Press, Amsterdam, 2007

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

<i>Frans Grijzenhout</i> Inleiding	1
<i>Peter van den Berg</i> Erfgoed: de juridische herkomst van een metafoor	21
<i>Willem Frijhoff</i> Hemels erfgoed: een reflectie	45
<i>Sandra Langereis</i> <i>Antiquitates</i> : voorvaderlijke oudheden	57
<i>F.C.J. Ketelaar</i> Archieven: <i>munimenta</i> en <i>monumenta</i>	85
<i>Frans Grijzenhout</i> Vaderlandse oudheden	109
<i>E.O.G. Haitsma Mulier</i> Erflaters: levensbeschrijvingen van voorbeeldige Nederlanders	133
<i>Coert Peter Krabbe</i> Monumenten: architectonische overblijfselen	151
<i>Willemien Roenhorst</i> Monumenten van natuur en schoonheid	175
<i>Lisa Kuitert</i> Literair erfgoed: van oude vodden en klassieken	205
<i>Martijn Eickhoff</i> Archeologisch erfgoed: een onbeheersbaar concept	231
<i>Wessel Krul</i> Tegen het erfgoed: over vooruitgang en vandalisme	265

Lijst van afbeeldingen	305
Namenregister	311
Geografisch register	317
Trefwoordenregister	321
Over de auteurs	329

Inleiding

FRANS GRIJZENHOUT

Erfgoed. Dat woord verschijnt keer op keer, in geleerde publicaties, in tijdschriften, in kranten. Het wordt, met toenemend gemak, in de mond genomen, door politici, ambtenaren, museumdirecteuren, archeologen, journalisten.¹

Het gebruik van het woord kent van oudsher twee hoofdbestemmingen. Aan de ene kant wordt het toegepast op een breed scala aan voorwerpen. Dan gaat het over objecten in musea: schilderijen, tekeningen, beeldhouwkunst, archeologische en historische voorwerpen. Het wordt toegepast op de kilometerslange inventaris van talrijke archieven. Het gaat over gebouwde monumenten, tegenwoordig ook over bewaard gebleven elementen van historisch landschap. Maar ook minder statische en soms minder grijpbare voorstellingen en creaties uit heden en verleden worden inmiddels tot het erfgoed gerekend: literatuur, toneel, muziek, film, televisie. Tegenwoordig wordt voor al die voorwerpen samen het begrippenpaar ‘cultureel erfgoed’ gebruikt. Het heeft bijna altijd betrekking op de materiële kant van het erfgoed: meestal gaat het om tastbare voorwerpen en scheppingen of daarvan afgeleide voorstellingen. In de verte klinkt in deze toepassing van het woord nog de oorspronkelijke juridische betekenis van het begrip ‘erfgoed’ door: onvervreembare goederen die van geslacht op geslacht, vaak van vader op zoon, moeten worden doorgegeven. Dit is ook de eerste betekenis die het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* aan het begrip geeft: ‘goed dat men erfelijk bezit’.² Peter van den Berg heeft over de juridische grondslag van het begrip in dit boek een zeer verhelderend eerste hoofdstuk geschreven.

Het andere, eveneens breed toegepaste gebruik van het woord ‘erfgoed’ richt zich juist op de immateriële betekenis van het woord. Dan gaat het om de geestelijke erfenis van een denker of kunstenaar, om bepaalde tradities binnen een familie, een stam, om het geloof of om het geheel aan normen, waarden en culturele prestaties van een hele cultuur. In de joods-christelijke traditie leeft die gedachte sterk, want ‘De Heer kent de dagen der vromen, eeuwig blijft hun het erfdeel bewaard’, zegt de psalmist.³

1. Y. van Eekelen, ‘Hoe breed is cultureel erfgoed? Van stoffig stiefkind tot gekoesterde schatkamer’, *Museumvisie* (2003) nr. 4, 40-43.
2. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, III (’s-Gravenhage 1916-1920) kolom 4178.
3. Psalm 37:18 in de vertaling van Ida G.M. Gerhardt en Marie H. van der Zeyde: *De psalmen* (z. pl. 1972) 77.

Het onvervreemdbaar erfgoed van het geloof moet worden doorgegeven, het erfdeel dat de gelovige ten slotte rechtens toevalt, is de eeuwige gelukzaligheid. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* spreekt in dit verband van ‘geestelijke goederen’ en van ‘goed dat door God vast in het vooruitzicht wordt gesteld’.⁴ Maar het begrip erfgoed heeft niet alleen betrekking op de leerstellingen van het geloof. Het strekt zich ook uit tot de praxis van geloven, denken, cultureel en maatschappelijk handelen, een praxis die navolgenswaardig wordt gevonden en daarom in ere en in gebruik wordt gehouden, hoe moeilijk dat ook is in een steeds veranderende wereld. Over de religieuze dimensie van het erfgoedbegrip schrijft Willem Frijhoff in deze bundel.

De gedachte van eeuwige gelukzaligheid als erfdeel voor een gelovige kende de stöijcijnse wijsgeer Seneca in de eerste eeuw na Christus niet. In een van zijn brieven aan Lucilius riep hij juist op tot aanvaarding van de erfenis die de sterflijke Ouden vóór hem hadden nagelaten. Die bijeen gezwoegde ‘erfenis van velen’ (*multorum hereditatem*), vond Seneca, moeten we dankbaar aanvaarden, als een goed huisvader beheren, systematiseren, toepassen én vermeerderen, want ‘de erfenis moet groter zijn wanneer die van mij op nakomelingen overgaat’ (*maior ista hereditas a me ad posteros transeat*). Net als het geval is bij de oorspronkelijke, materiële erfgoederen heeft het nageslacht dus volgens Seneca de taak de geestelijke erfgoederen te ontwikkelen. De voorgangers moeten daarom in ere worden gehouden als waren het goden. Hun afbeeldingen konden daarbij helpen: ‘Waarom zou ik er geen beelden van grote mannen op na houden als stimulansen voor mijn ziel, waarom zou ik hun verjaardagen niet vieren?’, zo vraagt Seneca zich af. De nagedachtenis en de denkbeelden van Marcus Cato senior en junior, Laelius de Wijze, Socrates, Plato, Zeno en Cleanthes konden op die manier levend worden gehouden.⁵ Insgelijks suggereerde Horatius dat de erfenis van poëzie of wijsheid beter bestand is tegen de verwoestende werking van de tijd dan een gedenkteken van brons (*monumentum aere perennius*):

Een gedenkstuk duurzaemer dan metael,
En hooger dan een koninglyk stelsel van eerezuilen,
Dat noch vraetige slagregen, noch uitgelaten noordenwind,
Noch ontelbare reeks van jaeren en verloop van tyden kan vernietigen.⁶

De antieke gedachte dat de denkbeelden van de voorgangers beschouwd moeten worden als hun geestelijke erfenis aan het nageslacht en de bemiddelende rol die het beeld daarin kan spelen, is op een schitterende wijze verbeeld in Rembrandts schilderij *Aristoteles met de buste van Homerus* (afb. 1). De filosoof probeert via dat beeld van de dichter letterlijk, fysiek in contact te komen met de bron van zijn inspiratie, met de erflater, zo

4. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, III, kolom 4178-4179.

5. ‘Quidni ego magnorum virorum et imagines habeam incitamenta animi et natales celebrem?’: Seneca, *Leren sterven. Brieven aan Lucilius* (vertaling V. Hunink; Amsterdam 2004) 64-66.

6. Horatius, *Oden*, boek III, in een Nederlandse vertaling bij: Phileleutherus Timaretes, *Verzameling van gedenkstukken in Nederland* (3 dln.; 's-Gravenhage 1777-1781), ‘Voorrede’, XXVI.

Afb. 1. Rembrandt van Rijn (1606-1669), Aristoteles met de buste van Homerus, 1653, doek, 143,5 x 136,5 cm, Metropolitan Museum, New York.

men wil. (Over dat begrip levert Haitsma Mulier een bijdrage aan dit boek.) Het materiële beeld van de antieke dichter kan helpen om die inspiratie op gang te brengen.⁷ Op zijn beurt moest de aanblik van een andere door Rembrandt geschilderde voorstelling van Homerus de toenmalige directeur van het Rijksmuseum, Schmidt Degener, de kracht geven om de oorlogsjaren door te komen. En de schilderijen van Rembrandt zelf worden inmiddels weer gerekend tot het culturele erfgoed in de meer engere, materiële zin, zoals hierboven beschreven. In een notendop is daarmee ook de overgang in beeld gebracht van het erfgoedbegrip in ruimere, filosofische zin naar dat in de materiële betekenis van het woord. Oorspronkelijk hadden die beelden, hadden die objecten vooral zin en betekenis als de dragers van het geestelijke erfgoed en als inspiratiebron voor de navolging van het in beeld gestelde voorbeeld. Langzamerhand echter is het beeld van

7. Over het schilderij van Rembrandt: J. Giltaj, *Ruffo en Rembrandt. Over een Siciliaans verzamelaar in de zeventiende eeuw die drie schilderijen bij Rembrandt bestelde* (diss. Amsterdam (Vrije Universiteit) 1997) m.n. 38-42.

de bemiddelaar zelf tot fysiek museaal object geworden dat voornamelijk om andere redenen wordt gewaardeerd.

De positieve, offensieve omgang met het geestelijk erfgoed, zoals verwoord door Seneca, die zich richt op de kracht van een traditie en op de bijdrage die elke nieuwe generatie daaraan moet geven, vinden we vandaag de dag in ons werelddeel nog maar zelden. De houding die we het meest aantreffen in verband met het cultureel erfgoed in de ruime zin des woords is er eerder een van bezorgdheid en verdediging. Nog onlangs riep de journalist Ben Knapen op tot het levend houden van het 'Europees erfgoed'. Daarmee doelde hij op de geschiedenis van Europa, op de humanistische en christelijke waarden die in dit werelddeel zijn ontwikkeld en die we nu in zijn ogen te makkelijk relativiseren en te snel loslaten.⁸ Die tegenstelling tussen een positieve en een defensieve omgang met het erfgoedbegrip raakt aan de kern van de gecompliceerde betekenis en werking ervan. Het gaat om nagelaten goederen of gedachten van iemand die ons tijdens diens leven dierbaar was, het is een erfenis die we graag willen aanvaarden en bewaren, ook voor volgende generaties. We willen dat erfgoed op de een of andere manier ook levend houden, door het te gebruiken, te benoemen, te bestuderen, steeds opnieuw te interpreteren, te bewonderen. Tegelijkertijd herinnert het woord erfgoed ons juist aan het feit dat die goederen of gedachten afkomstig zijn van iemand die er niet meer is, aan het feit dat een periode is afgesloten, dat een cultuur niet meer bestaat. 'Het erfgoed levend houden', dat is de zware opdracht voor de erfgenamen, die in het nu leven, vorm moeten geven aan hun eigen cultuur en misschien op hun beurt een eigen nalatenschap willen creëren. Soms lukt het om die zorg voor het erfgoed te integreren in de levende cultuur van vandaag. Maar vaak lukt dat niet of na een tijd niet meer. Dan wordt erfgoed, of dat nu van fysieke of van geestelijke aard is, tot 'een museumstuk', een benaming die er voor velen op duidt dat het voorwerp geplaatst is in de diepste ring van het vergeten.

Tussen de zuiver materiële en de puur spirituele betekenis van het woord 'erfgoed' heeft zich nog een derde categorie weten te nestelen, namelijk het zogenaamde 'immateriële erfgoed', dat de laatste jaren sterk in de belangstelling staat. Daarbij gaat het niet zozeer om bijvoorbeeld de waarden van de islam of om de erfenis van het klassieke denken aan de westerse wereld. Ook gaat het niet om een brede opvatting van sociabiliteit of van maatschappelijke praktijken in den brede. Het gaat meestal om specifieke vormen van culturele representatie – authentiek dan wel *invented* – die dreigen te verdwijnen, zoals bepaalde kroningsrituelen, processies, feesten en andere gebruiken. Hoewel recente Unesco-convenanten met betrekking tot de bescherming van het immateriële erfgoed spreken van de onderliggende normen en waarden en zelfs van de identiteit van de gerepresenteerde cultuur, lijkt mij de stelling gerechtvaardigd dat de bescherming van het immateriële erfgoed dichter ligt bij de engere, materiële opvatting van het

8. B. Knapen, 'Koester Europees erfgoed', *NRC Handelsblad*, 28 december 2005.

9. *Convention for the safeguarding of the intangible heritage* (Parijs 2003). Over het Unesco-initiatief en Nederland: A. van der Zeijden, 'Volkscultuurzorg in een moderne, industriële samenleving', *Alledaagse dingen. Tijdschrift over volkscultuur in Nederland* 8 (2002), nr. 2, 4-9.

erfgoed, dan bij de ruimere, geestelijke en maatschappelijke interpretatie.⁹ Ook in het geval van de bescherming van het immateriële erfgoed gaat het immers om de vastlegging en het behoud van voorstellingen van de ander, als iets wat ligt buiten degene die deze wil behouden.

Cultureel erfgoed

Deze korte introductie van het begrip ‘erfgoed’ zou de indruk kunnen wekken, dat het woord of varianten op dat woord al eeuwen worden gebruikt in de hierboven aangehaalde betekenissen. Wat betreft de tweede, geestelijke toepassing is dat zeker waar, getuige Seneca en de psalmist. Maar wat betreft de andere, meer materiële toepassing op historische artefacten, is het helemaal niet waar. De toespitsing op – en misschien moeten we ook wel zeggen: die inperking tot – materiële historische objecten van culturele waarde is namelijk betrekkelijk recent. Het is juist deze formule van het ‘cultureel erfgoed’ die in de laatste decennia zo’n hoge vlucht heeft genomen. In Nederland danken we het brede gebruik van dit begrippenpaar voornamelijk aan F.J. Duparc, die het in 1975 opnam in de titel van zijn overzichtswerk *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*. Voor Duparc was die eeuw van strijd begonnen met de aanstelling in 1875 van Victor de Stuers tot referendaris van Kunsten en Wetenschappen bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Die aanstelling had De Stuers voor een niet gering deel te danken aan de publicatie van zijn artikel ‘Holland op zijn smalst’ in het novembernummer van het tijdschrift *De Gids* in 1873. In ruim tachtig bladzijden vroeg De Stuers de aandacht van het weldenkende deel der natie voor het feit dat allerlei kunstwerken uit Nederland verdwenen of dreigden te verdwijnen: de aanstaande verkoop van het doxaal uit de Sint-Jan in ’s-Hertogenbosch was de directe aanleiding voor De Stuers’ opwinding. Maar hij sprak zich ook uit voor of tegen de wijze van restaureren van bepaalde historische gebouwen, maakte zich druk over de sloop van sommige objecten en deed aanbevelingen voor de manier waarop de overheid vorm kon geven aan een actievere bescherming van kunsten en wetenschappen.

Het is tekenend voor de benadering van Duparc dat hij het jaar van de aanstelling van De Stuers als uitgangspunt voor zijn boek nam en niet de publicatie van het geschrift. Duparc – zelf ambtenaar en zoon van M.I. Duparc, die als ambtenaar een belangrijke rol in de eerste decennia van het cultuurbehoud had gespeeld – was vooral geïnteresseerd in de rol van de overheid bij de bescherming van het cultureel erfgoed. Hoewel hij ruimschoots erkende dat ook al vóór De Stuers sommigen zich daarvoor hadden ingezet, was zijn benadering sterk statelijk en institutioneel. Hij richtte zich vooral op de geschiedenis van de diverse instellingen, op de wet- en regelgeving en op de organisatie van de rijksoverheid. Het boek is dan ook geschreven ‘ter herinnering van een eeuw rijksbeleid ten aanzien van musea, oudheidkundig bodemonderzoek en archieven’.¹⁰ Voor de geschiedenis daarvan is het boek nog steeds van eminent belang.

10. F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed* (’s-Gravenhage 1975) II.

Maar zoals uit de bijdragen van onder andere Sandra Langereis, Coert Krabbe en Willemien Roenhorst aan deze bundel blijkt, hebben velen vóór De Stuers zich al ingespannen voor het behoud van datgene wat we nu cultureel erfgoed zouden noemen. Net als De Stuers gebruikten zij daarvoor echter over het algemeen andere termen en begrippen dan wij nu: in diverse bijdragen in dit boek wordt dan ook aandacht besteed aan die begrippen: *antiquitates*, ‘oudheden’, ‘gedenkstukken’, ‘monumenten’ en ‘voorwerpen van kunst en wetenschap’.

Duparc laat zich op geen enkele wijze uit over de motieven voor zijn keuze van het begrippenpaar ‘cultureel erfgoed’, dat zo’n prominente plaats inneemt binnen zijn titel. Kennelijk was het voor hem een volkomen vanzelfsprekende uitdrukking. Wel geeft hij een uitvoerige omschrijving van wat hij onder ‘materieel cultureel erfgoed’ verstaat: ‘al wat het verleden, ook het allerjongste verleden, aan culturele goederen aan ons, het nageslacht, heeft overgebracht. Het beperkt zich volstrekt niet tot voorwerpen van kunst en kunstnijverheid, hoe een essentieel element deze er ook van uitmaken. Evenmin beperkt het zich tot hetgeen in eigen land of door landgenoten is gemaakt; juist tegenwoordig nu de bewoonde wereld steeds meer één geheel aan het worden is, dient men onder cultureel erfgoed te verstaan wat de mensheid in haar geheel heeft voortgebracht en aan ons, mensen van thans, heeft nagelaten.’¹¹ Dat is een verrassend moderne en vooruitstrevende definitie van een op dat moment vrijwel nieuw begrip.

De eerste keer dat het woord ‘erfgoed’, althans voor zover bekend, uitdrukkelijk in verband werd gebracht met voorwerpen van kunst en wetenschap (zoals de meest gangbare formulering in die tijd luidde), was in 1952 toen het Rijksarchief zijn 150-jarig bestaan vierde. In de inleiding op de catalogus bij de tentoonstelling ter gelegenheid daarvan werden de archieven door Algemeen Rijksarchivaris Graswinckel betiteld als ‘het kostbare erfgoed van het verleden’, dat aan de zorgen van de beheerders was toevertrouwd. Ketelaar schrijft elders in dit boek uitgebreid over deze en andere opvattingen met betrekking tot de archieven als erfgoed.

Als Duparc de woordcombinatie ‘cultureel erfgoed’ al niet zelf heeft gemunt, dan heeft hij er in ieder geval voor gezorgd dat deze munt in omloop werd gebracht en meteen een brede acceptatie ondervond, ook binnen de overheid zelf. Het is bijvoorbeeld zo dat de afdeling binnen het nationale overheidsapparaat die lange tijd de meer institutionele benaming ‘Monumenten, Musea en Archieven’ droeg, na een korte periode waarin gesproken werd van de Directie Beleidszaken Cultuurbeheer, in 1995 is omgedoopt tot de Directie Cultureel Erfgoed. Sindsdien voeren tal van instellingen het woord ‘erfgoed’ met trots in hun naam. De verschillende lokale of provinciale ‘erfgoedhuizen’ die thans bestaan mogen daartoe als bewijs strekken.

11. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, XV.

Patrimoine

Meer dan door het jubileum van het Rijksarchief zal Duparc zich in zijn titelkeuze hebben laten inspireren door het Franse of misschien het Engelse taalgebruik. Daar werd al langer, soms al veel langer, gesproken van (*cultural*) *heritage* en *patrimoine (artistique)*. Aan de Fransen komt de eer toe de hedendaagse opvatting van wat cultureel erfgoed is op een beslissende manier te hebben vorm gegeven. Dat gebeurde in het kader van de Franse Revolutie, een gebeurtenis in de Europese geschiedenis die op zoveel terreinen van beslissende invloed is geweest op de vorming en de formulering van allerlei maatschappelijke en culturele begrippen. De Franse revolutionairen maakten met ongekend geweld een eind aan de alom tegenwoordige representatie van de kerk, de adel en het Franse koningshuis. De koningsgraven in Saint-Denis moesten het ontgelden, heraldische tekens werden alom weggehakt, kloosters ontruimd. De kunstverzamelingen van geëmigreerde of gequillotineerde edellieden werden genationaliseerd. Dat riep al snel de vraag op wat er met al die voorwerpen moest gebeuren. Moesten ze worden vernietigd, als tekens van een veracht en nu verworpen despotisme? Moesten ze worden verkocht, om de nationale economie te versterken? Of moesten ze worden bewaard als getuigenissen van de vooruitgang van de menselijke geest? De Franse Revolutie is al met al niet alleen de periode geweest van een grootschalige vernietiging van het erfgoed, maar tevens van een op nationale leest geschoeide, goed georganiseerde bescherming van dat erfgoed, onder andere in nationale musea als het Louvre, het Musée des Monuments français en het Muséum d'Histoire naturelle.¹²

Armand-Guy Kersaint heeft als een der eersten het juridische begrip *patrimoine*, het onvervreemdbaar vaderlijk erfdeel,¹³ toegepast op al die overgebleven en aan de staat toegevallen oudheden, kunststukken en monumenten. In een *Discours sur les monuments publics*, uitgesproken in de Raad van Parijs op 15 december 1791, noemde hij deze voorwerpen 'le patrimoine de tous', het erfdeel van allen. Zij verdienden het dan ook op kosten van de staat te worden onderhouden. De Franse natie zag hij als de rechtmatige erfgenaam die op een verstandige en ordelijke wijze de haar toegevallen boedel moest bestieren. Een oud-officier van het koninklijk leger, F. Puthod de Maisonrouge, was hem op 4 oktober van dat jaar voorgegaan toen hij in de Assemblée uiting gaf aan zijn 'orgeuil de voir un patrimoine de famille devenir un patrimoine national'.¹⁴ Ook elders in revolutionaire stukken uit deze periode, zoals in de uitgebreide *Instruction sur la manière d'inventorier et de conserver [...] (1793-1794)*, wordt gesproken van een *héritage*, een rijke erfenis die tot op dat moment was misbruikt voor het plezier van weinigen maar die voortaan door de *grande famille* van de natie, als deponhouder van deze erfenis, moest worden bestierd. Dit is wat Françoise Choay zo treffend 'de allegorie van het

12. Er bestaat een vracht aan literatuur over de gevolgen van de Franse Revolutie voor het cultureel erfgoed. Ik noem hier slechts E. Pommier, *L'art de la liberté. Doctrines et débats de la Révolution française* (Parijs 1991) en D. Poulot, *Musée, nation, patrimoine 1789-1815* (Parijs 1997).

13. Zie de bijdrage van Peter van den Berg elders in deze bundel.

14. Pommier, *L'art de la liberté*, 44-45. Met dank aan Eric Ketelaar.

erfgoed' heeft genoemd: een voor iedereen herkenbare, samenhangende en daardoor volledig overtuigende en inspirerende metafoor van een zaak die anders hopeloos complex en moedeloos makend zou zijn geweest.¹⁵

Die nationale erfenis moest ook worden beschermd tegen overrijverige revolutionairen die deze dreigden te vernietigen. Om aan die dreiging het hoofd te bieden verzond de constitutionele abt Grégoire het woord *vandalisme*. Volgens zijn beroemd geworden uitspraak 'j'inventais le mot, pour tuer la chose' muntte Grégoire met opzet een nieuw begrip om een einde te maken aan een afkeurenswaardig verschijnsel waar nog geen woord voor bestond. Door het verschijnsel een naam te geven, door het te verbinden met de naam van een volksstam waarvan men destijds geloofde dat die medeverantwoordelijk was voor de ondergang van de vereerde antieke beschaving, construeerde Grégoire een beeld en een missie die uiterst effectief bleken te zijn. Niet vaak in de geschiedenis kunnen we de ontstaansgeschiedenis van een begrippenpaar, *patrimoine* – *vandalisme*, zo precies documenteren. En niet vaak in de geschiedenis van de westerse beschaving kan worden vastgesteld dat een dergelijke, geconstrueerde antithese nog minstens twee eeuwen het debat over de voors en tegens van het behoud van objecten uit het verleden heeft kunnen bepalen. Het erfgoeddiscours is dankzij Kersaint en Grégoire sindsdien een debat geworden dat met zware retorische middelen wordt gevoerd. Wessel Krul schrijft daarover uitgebreid in deze bundel.

Ook aan het denken over en de praktische zorg voor de gebouwde monumenten heeft Frankrijk een beslissende bijdrage geleverd, deze keer vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw. Het zal niet toevallig zijn dat juist in een periode van politieke restauratie enerzijds en van industrialisatie anderzijds de belangstelling voor het behoud van historische gebouwen als *monuments historiques* in Frankrijk zo snel toenam. Dat heeft geleid tot een vroege vorm van professionalisering op het gebied van de monumentenzorg, die later ook invloed heeft gehad in Nederland in het algemeen en – via de lijn Viollet-le-Duc en Cuypers – op Victor de Stuers. Zoals uit de bijdragen van Roenhorst en Krabbe aan deze bundel blijkt, gebruikte de vooraanstaande katholieke literator J.A. Alberdingk Thijm het woord 'patrimonium', als Nederland equivalent van *patrimoine*, mogelijk voor het eerst in 1844 toen hij sprak over de noodzaak tot bescherming van het bouwkundig erfgoed. Dat woord heeft in Nederland geen brede verspreiding gekend, behalve in de sfeer van protestantse woningbouwverenigingen. In Vlaanderen daarentegen heeft het stevig wortel geschoten en wordt het in dezelfde, brede betekenis gebruikt als het Franse *patrimoine*.

Misschien is aan het feit dat het begrip *patrimoine* in overdrachtelijke betekenis in Frankrijk is gemunt, te danken dat de Fransen zelf, bijna twee eeuwen later, nadrukkelijk zijn gaan reflecteren op de geschiedenis en de betekenis van dat begrip en zijn implicaties. Een en ander werd in gang gezet met de publicatie door André Chastel in 1980 van een korte geschiedenis van het begrip onder de titel 'La notion du patrimoine'.

15. F. Choay, *L'allégorie du patrimoine* (Parijs 1992) 78-79; J.-P. Babelon, A. Chastel, *La notion de patrimoine* (Parijs 1994) 57-70; A. Chastel, 'La notion de patrimoine', in: P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire* (3 dln.; Parijs 1984-1992) I, 1433-1469.

Een gewijzigde versie van deze tekst werd kort daarna opgenomen in het eerste deel van een van de meest spraakmakende en gezaghebbende publicaties uit de Franse historiografie, de serie *Les lieux de mémoire*, die onder redactie van Pierre Nora verscheen in de jaren 1984-1992. *Le patrimoine* vormt daar, naast *le territoire* en *l'état*, een derde hoofdbestanddeel van datgene wat Nora het materiële aspect van de natie noemt. Onder het hoofd van het patrimonium wordt onder andere aandacht besteed aan het erfgoedbegrip, maar ook aan de vorming van musea, de *sociétés savantes*, de *Inspection des monuments historiques* en aan Viollet-le-Duc als restauratiearchitect.

Sinds de verschijning van *Les lieux de mémoire* lijkt *le débat patrimonial* niet meer weg te denken uit de verschillende Franse media. Een verdere historisering van het begrip werd geleverd door Françoise Choay, die in *L'Allégorie du patrimoine* (1992) de oorsprong en de ontwikkeling van het gebruik van het woord en het hele *discours du patrimoine* op een beknopte maar zeer rake manier in kaart bracht.¹⁶ Frankrijk kent daarnaast een jaarlijks terugkerend *Entretien du Patrimoine*, waar op hoog niveau getheoretiseerd en gediscussieerd wordt over allerlei erfgoedzaken. Het is niet verrassend dat Pierre Nora en tal van invloedrijke historici uit zijn kring daarin een vooraanstaande rol spelen, door het leveren van een individuele bijdrage of door de redactie te voeren van de bijbehorende publicaties.¹⁷ Daarnaast verschijnen in Frankrijk aan de lopende band publicaties over de historische of de politieke aspecten van het erfgoeddenken¹⁸ en wagen auteurs als Jean-Michel Leniaud zich aan meer cultuurfilosofische beschouwingen over theorie en praktijk van de omgang met het erfgoed.¹⁹

Heritage, Kulturerbe

Voorafgaand aan zijn behandeling van het materiële aspect van de natie onder het hoofd *patrimoine*, gaf Nora in *Les lieux de mémoire* ruimte aan een bespreking van de natie in immateriële zin, door hem onderverdeeld in *héritage*, *historiographie* en (verbeelde) *paysages*. Anders dan uit het begin van deze inleiding misschien zou kunnen worden afgeleid, wordt bij *héritage* niet de opvatting van erfgoed als een geestelijke erfenis behandeld, maar gaat het primair over de sporen van het middeleeuws feodalisme in Frankrijk, variërend van een beschouwing over de *sacre* van de Franse koningen in Reims tot de rol van de herinnering in kloosters en bij de opstelling van adellijke genealogieën. Zonder Nora ook maar iets tekort te willen doen voor de geweldige prestatie die hij met *Les lieux de mémoire* heeft geleverd, mag misschien wel worden gezegd dat

16. Choay, *L'allégorie du patrimoine*; F. Berçé, *Des Monuments historiques au Patrimoine du XVIIIe siècle à nos jours - ou 'les égarements du cœur et de l'esprit'* (Parijs 2000).

17. P. Nora (ed.), *Science et conscience du patrimoine* (Parijs 1995); F. Furet (ed.), *Patrimoine, temps, espace* (Parijs 1997); J. le Goff (ed.), *Patrimoine et passions identitaires* (Parijs 1998); R. Debray (ed.), *L'abus monumental?* (Parijs 1999); H. Rousso (ed.), *Le regard de l'histoire* (Parijs 2003).

18. P. Poirrier, L. Vadelorge, *Pour une histoire des politiques du patrimoine* (Parijs 2003).

19. J.-M. Leniaud, *L'utopie française. Essai sur le patrimoine* (Parijs 1992); J.-M. Leniaud, *Chroniques patrimoniales* (Parijs 2001); J.-M. Leniaud, *Les archipels du passé* (Parijs 2002).

de systematiek van de indeling niet altijd even samenhangend en overtuigend is. Maar het globale onderscheid dat Nora maakt tussen *héritage* en *patrimoine* is natuurlijk wel relevant, net zoals dat tussen erfenis en erfgoed. Het eerste begrip duidt op een breder repertoire aan goederen (en eventueel gedachten), het tweede is specifiek en daarmee ook dwingender van karakter.

Het is opvallend dat de Engelse taal vooral gebruik maakt van die bredere, meer open geformuleerde term *heritage*. Het woord *patrimony*, dat specifiek betrekking heeft op het vaderlijk erfdeel in juridische zin, komen we in zijn overdrachtelijke betekenis veel minder tegen in Engeland. Vermoedelijk heeft dat te maken met het feit dat het woord *heritage* in Engeland aanvankelijk, in de jaren 1950, vooral werd toegepast bij de beschrijving van lokale talen en culturen als onderdeel van het Britse *empire*. Het accent lag daarbij niet zozeer op de materiële cultuur, maar juist op de taal, de religie, de gewoonten en de gebruiken (we zouden nu misschien zeggen: het immateriële erfgoed) van India, Pakistan, Bengalen en Kashmir. De beschrijving van die oude culturen in termen van een erfenis vormde aan de ene kant een erkenning van het bestaan daarvan, maar bevestigde – misschien ongewild – aan de andere kant het voorbijge karakter ervan binnen de termen van het *Commonwealth*. Dat, brede, open gebruik van het woord *heritage* in de Engelse taal duurt tot op de dag van vandaag voort, in het bijzonder wanneer wordt gesproken over de geestelijke en materiële erfenis van minderheden en hun ‘bijdrage’ aan ‘de’ cultuur.²⁰

Heritage is ook in een ander opzicht in het Engelse taalgebruik een ruimer begrip dan het Nederlandse ‘erfgoed’. In het Engelse begrip zit al heel lang de waardering besloten voor de natuur en het gecreëerde landschap. Hoewel Nederland sinds de negentiende eeuw ook zijn ‘natuurmonumenten’ kent, wordt er hier maar sporadisch van ‘natuurlijk’ of ‘landschappelijk erfgoed’ gesproken. Willemien Roenhorst maakt elders in deze bundel duidelijk hoe het begrip ‘natuurmonument’ in Nederland ontstond (overigens voornamelijk onder Duitse invloed) en hoe natuur- en stedenschoon omstreeks 1900 beschouwd gingen worden als beschermingswaardig. In de bijdrage van Martijn Eickhoff wordt uit de doeken gedaan hoe het erfgoedbegrip zich op het terrein van de archeologische monumentenzorg de laatste jaren heeft verbreed tot de actieve bescherming van historisch cultuurlandschap. In Engeland klinken al die zaken al heel lang in het begrip *heritage* mee, net zoals het woord *conservation* daar op een volstrekt vanzelfsprekende manier niet alleen wordt toegepast op culturele objecten maar ook op natuurlijk of aangelegd landschap. In de activiteiten van de organisatie *English Heritage*, onder deze naam opgericht in 1982, komen beide aspecten op een evenwichtige wijze naar voren: de bescherming van historische huizen gaat daar hand in hand met die van historische landschappen en parken.

20. R.C. Dutt, *Cultural heritage of Bengal: a biographical and critical history from the earliest times closing with a review of intellectual progress under British rule in India* (Calcutta 1962³); S.M. Ikram en P. Spear (ed.), *The cultural heritage of Pakistan* (Oxford 1955); C.P. Ramaswami Aiyar e.a., *The cultural heritage of India* (Calcutta 1953-1962²).

Voordat we ons wenden tot de meest recente invullingen van het *heritage*-concept, richten we kort de blik op het Duitse taalgebied. Daar zien we het woord *Erbe* aanvanke-lijk gebruikt worden in de eerder geschetste ruime betekenis van ‘geestelijke erfenis’ in titels van voordrachten als *Das Erbe der Alten* (1911) of *Das Mennonitentum. Sein Erbe, seine Aufgabe, sein Geist* (1925).²¹ Veel eerder dan op tastbare cultuurgoederen wordt de term *Erbe* in Duitsland vervolgens toegepast op de meest vluchtige van alle kunstvormen, de muziek. Als voortzetting van de in de negentiende eeuw begonnen serie *Denkmäler deutscher Tonkunst* (1892-1931) begint het Staatliches Institut für deutsche Musikforschung in 1935 aan de serie *Das Erbe deutscher Musik*, waarvan de eerste serie *Reichsdenkmale* wordt genoemd. Zoals hieruit blijkt, kon het woord *Denkmal* in het Duitse taalgebied ook worden toegepast op muziekwerken, of in elk geval op de toplaag daarvan.²² Opvattingen over muziek als bijzondere vorm van cultureel erfgoed krijgen in deze bundel geen aparte behandeling.²³ Wel gaan verschillende auteurs (Ketelaar, Langereis, Krabbe, Roenhorst, Kuitert) in op de historische toepassing van woorden als ‘monument’ en ‘gedenkteken’ in het Nederlandse taalgebied op een breed scala aan individuele culturele prestaties van formaat uit het verleden. Het bewuste archaïsme in de term *Reichsdenkmale* (in plaats van *Reichsdenkmäler*) dat in 1935 werd gebezigd, moet ons er verder aan herinneren dat het woord *Erbe* in de jaren 1933-1945 werd geannexeerd door de nationaal-socialistische beweging, vooral op het gebied van de volkscultuur. Die gaf daaraan – meestal onder de benaming *Ahnenerbe* – een eng-Germaanse programmatische invulling.²⁴ Als tegenbeweging verschijnen na de Tweede Wereldoorlog titels als *Humanismus als Erbe und Aufgabe* (1946) en *Erbe und Zukunft des Abendlandes* (1948), waarin oud-Europese, christelijke en humanistische waarden worden voorgoedhouden bij de wederopbouw van het vernietigde Duitsland.²⁵

Die wederopbouw beperkte zich echter niet tot Duitsland. Na de totstandkoming van de Europese Economische Gemeenschap in 1948 gaat heel Europa op zoek naar een gemeenschappelijke geestelijke, culturele en materiële erfenis, die gedefinieerd wordt als

21. O. Immisch, *Das Erbe der Alten: sein Wert und seine Wirkung in der Gegenwart* (Berlijn 1911); A. Fast, *Das Mennonitentum. Sein Erbe, seine Aufgabe, sein Geist. Zwei Vorträge und eine Predigt anlässlich des 400jährigen Reformationsjubiläums der Taufgesinnten oder Mennoniten im Januar 1925* (z.pl. z.j. [1925]).
22. *Das Erbe deutscher Musik, Reihe 1: Reichsdenkmale* (23 dln.; Leipzig 1935-1943); Heinz Kindermann (ed.), *Lebendiges Erbe: Festschrift aus dem Kreise der Mitarbeiter an der Monumentalsammlung ‘Deutsche Literatur’ zum 60. Geburtstage ihres Verlegers Dr. Ernst Reclam* (Leipzig 1936).
23. L. Samama, ‘De professionalisering van de muziekwetenschap in Nederland in de negentiende eeuw en de Vereniging van Noord-Nederlandsche Muziekgeschiedenis’, *De Negentiende Eeuw* 13 (1989) nr. 1, 39-54.
24. O. Thiele (ed.), *Das germanische Erbe in der deutschen Volkskultur: die Vorträge des 1. deutschen Volkskundetages zu Braunschweig* (München 1939); J.O. Plassmann, *De ring van ’t jaar. Een wegwijzer naar het Germaansch erfgoed der vaderen* (Brussel 1944). Voor het *Ahnenerbe* zie de diverse studies van M.H. Kater, m.n. *Das ‘Ahnenerbe’ der SS 1933-1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches* (München 1997²). Met dank aan Martijn Eickhoff.
25. A. Lesky, *Humanismus als Erbe und Aufgabe* (Innsbruck 1946); Friedrich Dessauer e.a., *Erbe und Zukunft des Abendlandes* (Bern 1948).

een *common cultural heritage* waaraan de individuele naties ieder een bijdrage hebben geleverd. De afschuw over de vernietigingen van de Tweede Wereldoorlog lijkt daarbij een beslissende stimulans te hebben opgeleverd om die erfenis niet louter in geestelijke zin op te vatten. Men was zich op een onontkoombare manier bewust geworden van het feit dat niet alleen de geestelijke Europese erfenis kwetsbaar was en revitalisering behoefde, maar dat de materiële objecten waarin die erfenis was neergeslagen in tijden van oorlog onherstelbaar beschadigd konden worden. De aandacht richtte zich dan ook na de oorlog op afspraken en protocollen voor het behoud van het 'cultureel erfgoed' zoals dat bewaard werd in musea, archieven en bibliotheken.²⁶ De Europese beweging is een belangrijke promotor geweest van de gedachte dat er zoiets bestaat als een gemeenschappelijk Europees erfgoed en dat die gedachte in beschermingswaardige gebouwen en voorwerpen is terug te vinden. In allerlei conventies en charters wordt het begrippenpaar 'cultureel erfgoed' vanaf de jaren 1950 in vele talen binnen de Gemeenschap verspreid. In Nederland lijkt vooral het Europees Monumentenjaar 1975 beslissend te zijn geweest voor de distributie en de acceptatie van die term. In een discussienota van de Raad der Europese Gemeenten uit 1974 wordt in de inleiding nog onwennig gesproken van 'het bouwkunstig erfgoed, zoals het wel eens plechtstatig wordt genoemd'.²⁷ Maar in het *Charter van Amsterdam* uit 1975 over de monumentenzorg wordt al zonder enige terughoudendheid gesproken over het architecturaal erfgoed. En met de verschijning van het boek van Duparc in datzelfde jaar brak de term 'cultureel erfgoed' in de huidige betekenis definitief door in het Nederlandse spraakgebruik.

Europa, de natie en de wereld

Daarmee zijn we aanbeland bij een van de vele paradoxen die gepaard gaan met het woord 'erfgoed'. Op het moment dat de gedachte van een gemeenschappelijke Europese erfenis met kracht wordt gepropageerd, wordt diezelfde gedachte ogenblikkelijk vertaald, toegepast en in zekere zin ook direct weer afgegrensd in een nationale context. Want wie spreekt over cultureel erfgoed, spreekt vaak in één ademtocht van 'nationaal cultureel erfgoed' of, nog liever, van 'ons nationaal cultureel erfgoed'. Die formulering heeft een sterk programmatisch, om niet te zeggen ideologisch karakter. Er zit een duidelijk element van toe-eigening in, die vooral in de huidige discussies over de teruggave van geroofde cultuurgoederen een wrange bijmaak heeft. Erfgoed wordt geclaimd en teruggeclaimd, letterlijk en figuurlijk, door nationale staten, door families wier bezit

26. Nelson R. Burr, *Safeguarding our cultural heritage: a bibliography on the protection of museums, works of art, monumental archives, and libraries in time of war* (Washington 1952). Vergelijk voor de terminologie daarentegen: J.K. van der Haagen, *Onze roerende schatten van wetenschap en kunst gedurende de oorlogsjaren* (Apeldoorn 1945). De aandacht resulteerde in de *Convention for the protection of cultural property in the event of armed conflict* (Den Haag 1954).

27. *Monument en samenleving. Een toekomst voor ons verleden. Discussienota van de Raad der Europese Gemeenten* (z.pl. z.j. [1974]) 4.

tijdens de oorlog onteigend is. De inzet, in emotionele en financiële zin, is hoog. De bestempeling van een voorwerp of een verschijnsel tot ‘erfgoed’ werpt direct ook een taboe op: wee degene die durft te betwijfelen dat iets níet tot het erfgoed behoort van de groep die deze claim legt. En wee degene die durft te zeggen dat hij dat erfgoed niet wenst te aanvaarden of zelfs verwerpt.

De wortels van de nationale toe-eigening van ‘erfgoed’ liggen in de zeventiende, achttiende en vooral in de negentiende eeuw van onze geschiedenis. Na een lange periode waarin oudheden (*antiquitates*) primair werden gezocht in termen van de erfenis van de klassieken, werden ze vooral sinds de achttiende eeuw in toenemende mate gedefinieerd in regionale (Zaanse, Zeeuwse, Hollandse) of nationale (Nederlandse, vaderlandse) termen. ‘Oudheden’ werden steeds meer die zaken genoemd, materieel of immaterieel, die het ene gebied of het ene land onderscheidden van het andere. Daarbij valt overigens op dat die vaderlandse oudheden – waaraan voornamelijk een historische betekenis werd toegekend – dikwijls juist op een strikt lokaal niveau werden gemusealiseerd en gewaardeerd.²⁸

Wie in Nederland van ‘nationaal cultureel erfgoed’ hoort spreken, denkt wellicht ook, of misschien zelfs wel in de eerste plaats, aan de Nederlandse kunst van de Gouden Eeuw. Die overheersing van de kunst in het associatieveld rond het begrip ‘cultureel erfgoed’ bestaat eigenlijk pas sinds de jaren 1920. Dat wil niet zeggen dat men voor die tijd geen oog had voor de bijzondere kwaliteiten van de Nederlandse kunstproductie van de Gouden Eeuw. De dichter E.J. Potgieter roemde bijvoorbeeld in zijn lofspraak op de historische portretten in het Rijksmuseum, toen nog in het Trippenhuis te Amsterdam (1844), Hollands ‘schilderschool, de oorspronkelijke, met zijnen strijd voor de vrijheid geboren, en die de helden van deze heeft veraanschouwelijkt en vereeuwigd; eene eerzuil, door dat geslacht zich zelf gesticht [...]’. Ofschoon ook bij Potgieter het historisch belang van de besproken schilderijen nog steeds de boventoon voert, is er tevens sprake van een volwaardig besef van de unieke betekenis van de Nederlandse schilderkunst van de Gouden Eeuw. Des te kritischer is Potgieter, dertig jaar vóór De Stuers, over de uitverkoop van die kunst naar het buitenland en over ‘hoe onverschillig onze achttiende eeuw de nalatenschap bewaarde die, in welsprekend zwijgen, het vonnis der erfgenamen wees’.²⁹ Er was echter de door Willemien Roenhorst in deze bundel beschreven emancipatie van het schoonheidsbegrip omstreeks 1900 voor nodig om de weg vrij te maken voor een veel sterker esthetiserende en kunsthistorische inkleuring van het concept ‘nationaal cultureel erfgoed’. De herinrichting in het interbellum van het Rijksmuseum onder leiding van directeur Schmidt Degener – waarbij kunst en geschiedenis

28. Zie de bijdragen van Langereis en Grijsenhouit in deze bundel.

29. E.J. Potgieter, *Jan, Jannetje en hun jongste kind – Het Rijksmuseum* (Amsterdam 1907³, oorspr. editie 1844) 50-51; E.S. Bergvelt, *Pantheon der Gouden Eeuw. Van Nationale Konst-Gallerij tot Rijksmuseum van Schilderijen (1798-1896)* (diss. Amsterdam (Universiteit van Amsterdam) 1998) en E.S. Bergvelt, ‘Nationale onverschilligheid? Schilderkunst als erfgoed in Nederland en Groot-Brittannië in de negentiende eeuw’, in: R. van der Laarse (ed.), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 102-123.

even liefdevol als hardhandig van elkaar werden gescheiden – is daarvan wellicht het meest zeggende voorbeeld.³⁰ Maar ook de steeds ruimere aandacht die werd besteed aan de Nederlandse schilderkunst, beeldhouwkunst en architectuur in de serie *De schoonheid van ons land* is typerend. Deze reeks foto- en tekstboeken begon in 1936 met een aantal delen over ‘Hei en bos’, ‘Rondom de Zuiderzee’, ‘Van Texel tot Walcheren’ en andere fraai gefotografeerde en beschreven aspecten van natuur- en stedenschoon. Na de Tweede Wereldoorlog werd de aandacht steeds meer verlegd naar de Vlaamse en Nederlandse beeldende kunst, sculptuur en architectuur. Tenslotte werden daaraan maar liefst elf van de 23 delen van de gehele reeks gewijd. Inmiddels is sprake van een verregaande identificatie van ‘het Nederlands cultureel erfgoed’ met ‘de hoogtepunten van de schilderkunst van de Gouden Eeuw’.³¹

Tegenover de nationale inkleuring van het erfgoedbegrip tekent zich de laatste jaren echter ook een duidelijke tegenbeweging af. Erfgoed wordt steeds vaker in regionale termen benoemd (bijvoorbeeld in de benaming van de Federatie Stichts Cultureel Erfgoed of het Erfgoedhuis Zuid-Holland).³² Dit verschijnsel van groeiend regionaal bewustzijn wordt wel geduid als een reactie op europeanisering. Het is ironisch om vast te stellen dat, waar Europa op zoek gaat naar een gemeenschappelijke culturele erfenis, de regio’s hun ‘eigen’ cultureel erfgoed met des te meer kracht propageren, soms ook weer met Europees subsidiegeld. Een andere tendens is dat de term ‘cultureel erfgoed’ wordt ingezet voor een steeds breder scala aan culturele artefacten, of het nu een zeventiende-eeuws schilderij, een middeleeuws archiefstuk, een negentiende-eeuwse straat, een terp uit het begin van onze jaartelling of de muziek van Golden Earring is.³³ Zoals al eerder opgemerkt, wordt het begrip ‘erfgoed’ nu ook weer – net als het woord ‘oudheden’ in de zeventiende en achttiende eeuw – toegepast op immateriële aspecten van de cultuur, wanneer men spreekt van *intangible heritage* als ritens, ceremonies en al dan niet oude volksgebruiken. Wie vandaag de dag de woordcombinatie ‘ons nationaal erfgoed’ bij een zoekmachine op internet intikt, krijgt verwijzingen naar zulke uiteenlopende zaken als de Albert Cuypmarkt in Amsterdam, de Ollie B. Bommelstrips van Marten Toonder, het Belgische trekpaard, Amsterdamse woonschepen, molens, de kunst in het Rijksmuseum en de Handelingen van de Staten-Generaal.

Tegelijkertijd dendert de trein van de globalisering ook op het gebied van het erfgoed door. Onder de termen van een in 1972 vastgestelde *World Heritage Convention* wordt in Unesco-verband gewerkt aan een lijst met zogenaamd ‘werelderfgoed’ (*world of universal heritage*, *patrimoine universel*, *Welterbe*) vanuit de overtuiging dat er wereld-

30. Zie de bijdrage van Frans Grijzenhout elders in deze bundel.

31. Voor een recente problematisering van de nationale dimensie in het kunstverzamenen: J.Th.M. Bank, ‘Nationaal kunstbezit: twee eeuwen burgerdeugd’, *Vereniging Rembrandt. Nationaal Fonds Kunstbehoud* 7 (1997) nr. 1, 6-7.

32. Over de Europese dimensie van het erfgoeddenken zie het verhelderende stuk van Frijhoff, ‘Cultural heritage in the making: Europe’s past and its future identity’, in: J. van den Vos (ed.), *The humanities in the European research area* (Den Haag 2005) 17-29.

33. ‘Nationaal erfgoed’, *Aloha* 3 (2002) nr. 22, 80-81. Met dank aan Coert Krabbe.

wijd gemeenschappelijke culturele waarden zijn die tot uiting komen in bepaalde cultuurgoederen. Deze goederen ‘represent or symbolise a set of ideas or values which are universally recognized as important, or as having influenced the evolution of mankind as a whole at one time or another’.³⁴ Dat de veronderstelde universaliteit van menselijke waarden niet voor iedereen vanzelfsprekend is, bleek bij het recente opblazen van enige eeuwenoude Boeddhabeelden door Talibanstrijders: zij verwerpen vanuit een radicale religieuze overtuiging een geestelijke en materiële erfenis die door anderen als te beschermen cultureel erfgoed wordt beschouwd.³⁵

Het woord *heritage* wordt heden ten dage wereldwijd met kracht ingezet bij allerlei debatten over veronderstelde identiteiten van heel uiteenlopende groeperingen, variërend van kleine religieuze sektes tot machtige natiestaten. Soms legt het een taboe op aan de dreigende aantasting of relativering van bepaalde categorieën voorwerpen, gebruiken of overtuigingen. Soms dient het een defensief betoog over de dreigende teeloorgang van een cultuur of subcultuur. Het wordt ingezet bij de, soms agressieve, marketing ten behoeve van het cultuurtoerisme naar landen, streken, steden of individuele musea. Als het ooit al onschuldig is geweest, heeft het woord die onschuld inmiddels al lang verloren, zoals onder anderen David Lowenthal in *The heritage crusade* heeft willen aantonen.³⁶

Van de disciplines die zich met het erfgoed bezighouden en actief op de aard en de dynamiek van het erfgoedbegrip reflecteren, heeft de volkskunde het meest geworsteld met de in het voorgaande beschreven spanningen tussen materieel en immaterieel erfgoed, tussen veronderstelde nationale en regionale identiteit en met de ideologische implicaties van erfgoedstudies, nu en in het verleden. Die worsteling uit zich het laatste decennium onder andere in een krachtige historiografische tendens, een expliciete en herhaalde herbezinning op de grondslagen en de doelstellingen van het vak en ten slotte een poging tot herbegin met de vernoeming van ‘volkskunde’ tot ‘etnologie’.³⁷ De oude volkskunde hield zich vooral bezig met een zoektocht naar het onveranderlijk ‘eigene’ van de nationale cultuur, het ‘eigene’ dat men vooral dacht te vinden in het ‘andere’ van een plattelandscultuur die dreigde te verdwijnen. Dat was het erfgoed of – in kringen van volkskundigen meer gebruikelijk – het erfdeel dat bewaard moest worden, allereerst door systematische documentatie. Veel meer dan in de traditionele monumentenzorg of in het archief- of museumwezen speelden immateriële cultuuruitingen daarbij al vroeg

34. Daarover recent: *The world heritage list. Filling the gaps – an action plan for the future (Monuments and Sites XII)* (Parijs 2006).

35. D. Gamboni, ‘World heritage: shield or target’, *Conservation. The Getty Conservation Institute Newsletter* 16 (2001) nr. 2, 5-11.

36. D. Lowenthal, *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge 2003²); R. van der Laarse, ‘Erfgoed en de constructie van vroeger’, in: Van der Laarse, *Bezeten van vroeger*, 1-28.

37. Voor het volgende: A.J. Dekker, ‘Ideologie en volkscultuur: een geschiedenis van de Nederlandse volkskunde’, in: A.J. Dekker, H.W. Roodenburg en G.W.J. Rooijackers (ed.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen 2000) 13-65.

een belangrijke rol, min of meer aansluitend bij het oude begrip 'oudheden', dat de dubbele betekenis van 'monumenten' en 'typerende zeden en gewoonten' ook al kende, maar nu toegespitst op volkse en agrarische objecten en gebruiken. Deze werden primair bestudeerd vanuit een perspectief van zorg om hun aanstaande teloorgang of met de wanhopige intentie om ze nieuw leven in te blazen, al dan niet in gemusealiseerde vorm.³⁸ De radicale toe-eigening van het volkskundig gedachtegoed door het nationaal-socialisme heeft ertoe bijgedragen dat de volkskunde na de Tweede Wereldoorlog ver werd teruggeworpen, ook in zijn theoretische ontwikkeling. Maar vanuit die terugslag is de moderne etnologie sterk teruggelopen. Feesten, rituelen, geloofsvoorstellingen en -praktijken, 'het schijnbaar triviale van onze dagelijkse cultuur' in de vorm van kleding, voeding, wooncultuur en omgangsvormen: dat alles wordt nu bestudeerd vanuit een breder sociaal, cultureel en geografisch perspectief en met meer besef van en belangstelling voor de historische dynamiek ervan. Dat heeft enerzijds geleid tot een bewuste historisering van de bestudering van allerlei maatschappelijke conventies, zoals humor en gebaren,³⁹ anderzijds juist tot een op cultureel-antropologische leest geschoeide belangstelling voor de beleving van feesten en rituelen, vertel- en zangcultuur in de hedendaagse, post-industriële samenleving. 'Erfgoed' is voor de beoefening van de etnologie als wetenschappelijke discipline een te statisch en dus weinig bruikbaar begrip geworden. Maar helemaal ontsnappen aan de erfgoedgedachte kunnen ook de nieuwe etnologen nog niet. In de veronderstelling dat toekomstige generaties onderzoekers evenzeer en misschien zelfs op dezelfde wijze geïnteresseerd zouden zijn in het dagelijks leven in het verleden als wij nu, hebben het Meertens Instituut, het Nederlands Openluchtmuseum en het Nederlands Centrum voor Volkscultuur alle Nederlanders gevraagd op 15 mei 1998 in een 'brief aan de toekomst' hun belevenissen van die dag te schrijven, een oproep waaraan 52.000 mensen gehoor hebben gegeven. Hun brieven, tekeningen, cassettebandjes, al dan niet voorzien van bijlagen uit het dagelijks leven, zijn nu geïnventariseerd, onderworpen aan een eerste studie en opgeborgen in zuurvrije dozen, wachtend op toekomstig onderzoek.⁴⁰ In zekere zin weerspiegelt dit initiatief de

38. Vgl. A. de Jong, 'Volkskunde in de open lucht. Musealisering en nationalisering van het platteland 1850-1920', *Volkskundig Bulletin* 20 (1994) 290-308 en A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001).

39. H.W. Roodenburg, 'To converse agreeably: civility and the telling of jokes in seventeenth-century Holland', in: J.N. Bremmer, H.W. Roodenburg (ed.), *A cultural history of humour from antiquity to the present day* (Cambridge 1997) 112-123; dezelfde, 'De "hand van vriendschap". Over het handen schudden en andere gebaren in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën', in: J.N. Bremmer, H.W. Roodenburg, *Gebaren en lichaamshouding van de oudheid tot heden* (Nijmegen 1993) 171-211.

40. A. de Jong, C. Wijers (ed.), *Brieven aan de toekomst*, Utrecht 1999.

tendens tot anticiperende ‘erfgoedisering’ van het heden waarop hedendaagse etnologen in ander verband soms zo kritisch en inspirerend kunnen reflecteren.⁴¹

Begripsgeschiedenis

In het bovenstaande is een zeer beknopte geschiedenis geschetst van het begrip ‘erfgoed’. Dat beeld wordt in de hoofdstukken die hier volgen veel verder uitgediept. Daarbij zal opvallen dat het woord ‘erfgoed’ op zich lang niet altijd gebruikt wordt bij de beschrijving van datgene wat wij daar tegenwoordig onder verstaan of wat men daar vroeger onder verstond. Ik heb ook al opgemerkt dat in het boek allerlei begrippen aan de orde komen die behoren tot het ruimere ‘semantische veld’ van woorden en uitdrukkingen die te maken hebben met het erfgoedbegrip. Daarmee voegt dit boek zich in de reeks van publicaties die gewijd zijn aan de geschiedenis van een aantal kernbegrippen uit de Nederlandse taal. Na eerdere delen over ‘vaderland’, ‘vrijheid’, ‘burger’ en ‘beschaving’ volgt nu het deel over ‘erfgoed’. Van de genoemde eerder verschenen delen is dat over ‘beschaving’ in zoverre het meest verwant met het huidige deel, dat ook daar eerder sprake is van een bespreking van allerlei verwante verschijnselen en begrippen dan van het woord in strikte zin.

Het is niet nodig om hier de uitgangpunten van het project Nederlandse Begripsgeschiedenis opnieuw en *in extenso* uit de doeken te doen. Dat heeft Wyger Velema al op voortreffelijke wijze gedaan in zijn inleiding op het allereerste deel in deze serie, gewijd aan het begrip ‘vaderland’. Hij heeft er daarbij onder andere op gewezen dat het Nederlandse project veel ruimer en opener van opzet is dan de Duitse en Franse inspiratiebronnen. Die richten zich veel meer op het politieke vocabulaire dan het Nederlandse project doet.⁴² Met name de *Geschichtliche Grundbegriffe* gaan bovendien van de centrale hypothese uit dat een groot aantal begrippen zijn ‘moderne’ betekenis en toepassing heeft verkregen in de zogenaamde *Sattelzeit*, de decennia omstreeks de jaren van de Franse Revolutie. Toen werd de woordenschat van het *ancien régime* opgeschud, omgevormd en in sommige gevallen hardhandig afgeschaft (over de aanvaarding of verwerping van een erfenis gesproken!). In dat proces werd vorm gegeven aan een groot aantal nieuwe begrippen en betekenissen, die in veel gevallen tot op de dag van vandaag valide blijken te zijn.

41. G.W.J. Rooijackers, *Rituele depots. De droesem van het leven* (Den Haag 2003). Dezelfde, ‘De musealisering van het dagelijks leven. Cultureel erfgoed tussen bewaren en vergeten’, in: Van der Laarse, *Bezeten van vroeger*, 207-217. Helaas is Gerard Rooijackers niet in staat gebleken de door hem toegezegde bijdrage aan dit boek over het erfgoedbegrip vanuit etnologisch perspectief te leveren.

42. W. Velema, ‘Nederlandse begripsgeschiedenis. Ten geleide’, in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) IX-XVII. Zie aldaar tevens de relevante verwijzingen naar de in het vervolg genoemde literatuur.

Een van de criteria waaraan Koselleck c.s. dit proces aflezen is het verschijnsel dat meervoudsvormen ter aanduiding van allerlei zaken in deze periode indikken of omgevormd worden tot enkelvoudigheden: talrijke vrijheden en privileges in de taal van het oude regime worden tot 'vrijheid' in die van de revolutionairen. Zonder al te veel vooruit te willen lopen op datgene wat hierna volgt, kan wel geconcludeerd worden dat deze observatie wellicht van toepassing is op de Franse situatie, waar, zoals hierboven reeds geschetst, *antiquités* omstreeks 1790 tot één nationaal *patrimoine* worden. In het Germaanse en Angelsaksische taalgebied lijkt deze ontwikkeling, een enkele uitzondering daargelaten, pas veel later, op zijn vroegst aan het begin van de twintigste eeuw, plaats te vinden. In Nederland is, afgezien van een sporadisch gebruik van de woorden 'patrimonium' of 'erfenis' in de negentiende eeuw, pas met Frits Lugts brochure *Het redderen van den nationalen kunstboedel* uit 1918 sprake van een eigenstandige en originele conceptualisering.⁴³ Misschien moeten we deze conceptualisering plaatsen in het kader van de nationaliserende tendensen die zich in de jaren omstreeks 1900 in Nederland aftekenden.⁴⁴

Betekent dit nu ook dat de gedachtevorming in Nederland achterliep bij die in Frankrijk? Ja en nee. Het denken over allerlei historische voorwerpen in termen van een min of meer samenhangende, nationale erfenis waarvoor de natie verantwoordelijkheid dient te nemen – een gedachte die met zoveel overtuigingskracht door de Fransen omstreeks 1790 is geformuleerd – komen we ook in Nederland omstreeks 1800 zeker tegen, getuige de oprichting van de Nationale Bibliotheek (1798), de Nationale Konst-gallerij (1800) en het Nationaal Archief (1802). Hoewel deze instituties de teloorgang van de Bataafse Republiek allemaal glansrijk hebben overleefd, laat de negentiende en zelfs een groot deel van de twintigste eeuw zien dat de nationaliteit van Nederland vooral historisch en vooral gewestelijk en lokaal wordt beleefd. Net als in Engeland en Duitsland is hier pas vanaf de jaren 1930 en eigenlijk pas goed vanaf de jaren 1950 sprake van een definitieve nationalisering van het erfgoedbegrip. Daarbij is opvallend dat Nederland in dat opzicht in het afgelopen decennium juist weer voorop heeft gelopen. Het concept van de 'Collectie Nederland', voor het eerst geformuleerd in de museumnota *Kiezen voor Kwaliteit* uit 1990, als 'het totaal van de in Nederland aanwezige collecties', heeft grote internationale waardering ondervonden.⁴⁵ Hoe deze notie in de huidige sterke tendensen van europeanisering en globalisering standhoudt en zich weet te vernieuwen, staat nog te bezien. In het begrip 'erfgoed' klinkt nu eenmaal een sterk conserverende, om niet te zeggen conservatieve toon mee. En misschien moet ook wel het hele project van de begripsgeschiedenis beschouwd worden als een vorm van conservering: de ervaring met de geschiedenis van de omgang met het culturele erfgoed leert immers, dat een

43. F. Lugt, *Het redderen van den nationalen kunstboedel* (Amsterdam 1918).

44. N.C.F. van Sas, 'Fin de siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900', in: N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004) 577-591.

45. *Kiezen voor kwaliteit. Beleidsnota over de toegankelijkheid en het behoud van het museale erfgoed* ('s-Gravenhage 1990) 10.

samenleving vaak gaat beschrijven en bewaren op het moment dat bepaalde waarden en betekenissen ingrijpend lijken te veranderen of zelfs te verdwijnen. Dan worden conservatoren en andere wetenschappers de doodbidders van de cultuur.

De taal van het erfgoed

Uit het bovenstaande moge blijken dat ook het begrip ‘erfgoed’ vooral een zaak is van betekenis en dus ook een zaak van interpretatie en taal. In de steeds veranderende betekenissen en associaties die verbonden zijn met het begrip klinken door de eeuwen heen dan ook regelmatig dezelfde woorden. Er is vaak sprake van ‘erfenissen’ die worden ‘nagelaten’ aan ‘toekomstige generaties’. Er is een streven tot ‘behoud’, tot het ‘intact houden’ en het ‘koesteren’ van erfgoed, teneinde het te ‘beschermen’ tegen allerlei ‘bedreigingen’: ‘verwaarlozing’, ‘verbastering’, ‘aantasting’, ‘verval’, ‘vandalisme’, ‘vooruitgang’, ‘modernisering’ en, misschien wel het ergst van alles, ‘vergetelheid’. Naast meer defensieve reflexen als de roep om canonisering en pantheonisering – zo sterk in de negentiende eeuw maar vandaag de dag weer gehoord – zijn toegankelijkheid, openbaarmaking, studie en gebruik de hedendaagse strategieën voor het behoud van het erfgoed.

Het erfgoedbegrip staat daarmee op het kruispunt van culturele wegen die leiden naar uitersten als behoud of verlies, bewaring of vervreemding, herinnering of vergetelheid. In de meest extreme gevallen kan het begrip verbonden worden aan termen als eigen en vreemd, canon en index, vriend en vijand. In die, soms revolutionaire, situaties kan het komen tot letterlijke of figuurlijke beeldenstormen, waarover Wessel Krul een laatste hoofdstuk in dit boek heeft geschreven. Dan wordt het erfgoed van de ene groep radicaal afgewezen en vernietigd op grond van de diep beleefde overtuiging van de andere, zoals gebeurde in de achttiende eeuw in het Byzantijnse Rijk, aan het einde van de zestiende eeuw in West-Europa ten tijde van de Reformatie, in de jaren van de Franse Revolutie aan het einde van de achttiende eeuw, bij de Russische Revolutie van 1917, de islamitische revolutie in Iran in 1979 en, in mildere vorm, bij de vernieuwingsbewegingen in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Die bewegingen richten zich bijna altijd tegen de symbolen van het gehate, oude regime, variërend van een heiligenbeeld in een kerk tot een standbeeld van een absoluut heerser. We nemen dan – meestal met terugwerkende kracht – op de koop toe dat wat voor de één een legitieme politieke of religieuze daad is, voor anderen een volstrekt illegitieme handeling inhoudt.

Iets dergelijks geldt voor het verschijnsel dat substantiële onderdelen van het materiële culturele erfgoed zijn vervreemd van de oorspronkelijke gebruikers en eigenaren en vervolgens door nieuwe eigenaren zijn toegeëigend vanuit ongelijke machtsverhoudingen. Ook daar zijn extreme situaties bekend, waarbij het materiële erfgoed van de ene cultuur als trofee belandt in het regeringsgebouw of het museum van de andere. De op de vijand buitgemaakte wapens die in zoveel musea aanwezig zijn, vormen daarvan een duidelijk voorbeeld. Maar ook allerlei buitgemaakte kunstvoorwerpen en natuurlijk allerlei objecten in westerse volkenkundige musea kunnen daartoe gerekend worden.

Dit verschijnsel blijkt zelfs na eeuwen nog te kunnen leiden tot discussies over restitutie en compensatie. Omdat niemand de conjunctuur kan voorspellen van datgene wat als ‘onvervreemdbaar eigen’ en datgene wat als ‘vreemd’ wordt beschouwd en omdat de woordvoerders in dat debat ook voortdurend van identiteit en belang kunnen wisselen, lijkt dit de komende tijd de grootste opgave te zijn voor diegenen die de verantwoordelijkheid dragen voor de zorg van het materiële culturele erfgoed.

Erfgoed: de juridische herkomst van een metafoor

PETER VAN DEN BERG

De overdracht van culturele en materiële verworvenheden door de oudere generatie aan de nieuwkomers vormt één van de hoekstenen van de menselijke samenleving. Jongere generaties moeten het beheer van hetgeen door eerdere generaties is opgebouwd, voortzetten. Het is niet verwonderlijk dat ten aanzien van de overdracht van een aantal verworvenheden rechtsregels zijn ontstaan. De vraag wie het beheer over het familiegraf, over land of over functies moest overnemen na het overlijden van de oude drager, had immers gevolgen voor de machtsverhoudingen. Conflicten hierover lagen daarom voor de hand en min of meer geaccepteerde rechtsregels hieromtrent vormen het middel bij uitstek om dergelijke conflicten in goede banen te leiden. De regeling van de dynastieke erfopvolging is een voor de hand liggend voorbeeld. Dergelijke rechtsregels maken overigens zelf ook deel uit van de culturele verworvenheden en behoren daarmee ook tot het corpus van maatschappelijke en culturele waarden dat aan de nieuwe generatie moet worden overgedragen.¹

De genoemde rechtsregels zijn onlosmakelijk verbonden met de samenleving waarin ze functioneren en hebben daarom ook dezelfde kleur als die samenleving.² In een samenleving waarin fysieke macht een belangrijke rol speelt, zal het recht waarschijnlijk de mannelijke erfgenamen ten aanzien van functies bevoordelen om het beheer daarvan veilig te stellen. Dat geldt in het bijzonder voor het leenrecht. De toekenning van een leen was in de feodale context namelijk vaak verbonden aan het verlenen van militaire diensten. In een agrarische maatschappij zal men met behulp van het recht trachten te voorkomen dat het beheer van boerderijen zo versplinterd raakt, dat van een levensvatbaar bedrijf geen sprake meer is. In een dergelijke samenleving zal men bijvoorbeeld het instituut van de primogenituur aantreffen: de regel dat de oudste zoon het beheer over

1. H.P. Glenn, *Legal traditions of the world* (Oxford 2000) 1-29.

2. R. Schröder, 'Der Funktionsverlust des bürgerlichen Erbrechts', in: H. Mohnhaupt (ed.), *Zur Geschichte des Familien- und Erbrechts. Politische Implikationen und Perspektiven* (Frankfurt am Main 1987) 281-294.

de belangrijkste bestanddelen, in dit geval de hoeve, overneemt. De primogenituurregel kan ook erg effectief zijn in een wereld waarin adellijke titels en de bijbehorende levensstijl van belang zijn.³ De oudste zoon erfde de titel en het grootste deel van de goederen, omdat alleen zo de *splendor familiae* in stand bleef.⁴ Ook de beperking of uitsluiting van vrouwen van de erfenis kon dienen om het behoud van een boerderij voor de familie of het voortbestaan van een adellijke titel te waarborgen.⁵

In het meer recente verleden kende het erfrecht eveneens duidelijke functies. Zo vormde in de negentiende en twintigste eeuw het erfrecht een belangrijk gegeven in een samenleving zonder sociale verzekeringen. Daarom was de legitieme portie, het deel van de erfenis waar naaste familieleden recht op hebben ongeacht de testamentaire beschikkingen van de erflater, een belangrijk bestanddeel van het erfrecht.

De genoemde functies van het erfrecht hadden vaak betrekking op een specifieke groep in een samenleving, bijvoorbeeld de boeren of de adel. Het was in ieder geval tot aan de introductie van het gelijkheidsbeginsel tijdens de Franse Revolutie heel gebruikelijk om voor een afzonderlijke groep een bijzonder (erf)recht te doen gelden. Binnen één en dezelfde samenleving kon, met andere woorden, het erfrecht meerdere van de zojuist genoemde functies tegelijkertijd uitoefenen. Een geschikte juridische methode om dit te bewerkstelligen was het aanbrengen van een onderscheid tussen verschillende categorieën goederen. Zo hanteerde men het concept 'leengoederen' om de gelding van de erfrechtelijke regels die in het kader van feodale verhoudingen waren opgesteld, af te bakenen.⁶ De beroemde Saksenspiegel, een vroeg dertiende-eeuws rechtsboek opgetekend door de Oostfaalse ridder Eike von Repgau, bevat een aantal belangrijke bepalingen hieromtrent (afb. 1).⁷ In de Duitse gebieden kende men de begrippen *Stammgut* en *Hausgut*, waarmee een bijzonder juridisch regime op bepaalde adellijke goederen van toepassing werd verklaard. Ook kende men daar erfrechtelijke bepalingen ter bescherming van boerenfamilies, die van toepassing waren op de zogenaamde *Bauerngüter*.⁸ Het onderscheid tussen roerende en onroerende goederen, zoals grond, kon eveneens gebruikt worden om een specifiek juridisch regime van toepassing te verklaren.

Het erfrecht heeft dus vele eeuwen een essentiële betekenis gehad en het is begrijpelijk dat over de precieze invulling ervan meestal felle debatten werden gevoerd. Het feit dat het erfrecht tegenwoordig niet meer tot de verbeelding spreekt, wordt wel gezien als

3. Zie voor Engeland: J.H. Baker, *An introduction to English legal history* (Londen 1990³) 303-312.
4. H. Coing, *Europäisches Privatrecht*, II: *19. Jahrhundert* (München 1989) 594-649, m.n. 594-595.
5. Vgl. C.F.A. Milders, *Het oude versterfrecht in Holland en Zeeland* (Leiden 1888) 38-39.
6. H. de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheid* (Den Haag 1631¹); E.M. Meijers e.a. (ed.) (Leiden 1952) 82 (II.11 (10): leengoederen komen niet in een boedelmenging.) Zie voor 'Lehngüter' in Duitsland: R. Hübner, *Grundzüge des Deutschen Privatrechts* (Leipzig 1919³) 666-669.
7. Zie bijvoorbeeld B.J.L. baron de Geer van Jutphaas, *De Saksenspiegel in Nederland* (Den Haag 1888) 148.
8. H. Planitz, *Germanische Rechtsgeschichte* (Berlijn 1936) 26, 188, 195; Hübner, *Grundzüge*, 273, 614.

Afb. 1. Eerste pagina van een Nederlandse bewerking van de Saksenspiegel, veertiende eeuw, Bibliotheek Rijksuniversiteit Groningen.

een gevolg van het feit dat het ook niet meer die maatschappelijke relevantie van weleer heeft.⁹

Erfgoed: begrip, doel en werking

De bovengenoemde juridische methode om binnen een samenleving het (erf)recht een specifieke functie te laten vervullen, heeft ook geresulteerd in de term ‘erfgoed’, overigens voorkomend in verschillende spellingen en varianten.¹⁰ Het was een juridisch concept, waarmee onderscheid werd gemaakt tussen de verschillende goederen met als doel om er een specifiek juridisch regime op van toepassing te verklaren. Het onderscheidende criterium was de herkomst van de goederen, dat wil zeggen de wijze waarop zij door de rechthebbende waren verkregen. ‘Erfgoederen’ waren de goederen in het vermogen

9. Schröder, ‘Der Funktionsverlust’, 294. Overigens gaf het erfrecht bij het opstellen van een nieuw Burgerlijk Wetboek in Nederland onlangs nog de meeste aanleiding tot discussies. Het was ook het laatste deel dat – per 1 januari 2003 – werd ingevoerd.

10. In de West-Brabantse plaatsen Mechelen en Ukkel sprak men bijvoorbeeld wel over ‘erfflijcke goeden’. E.M. Meijers, *Het ligurische erfrecht in de Nederlanden*, I: *Het West-Brabantsche erfrecht* (Haarlem 1929) 27, 64, alsmede de Bijlagen, 130.

van iemand, dus in diens boedel, die daar via het erfrecht waren terechtgekomen. Door het maken van dit onderscheid konden erfgoederen in juridisch opzicht anders behandeld worden dan de overige, door de rechthebbende zelf aangeworven goederen.

Er werden ook wel andere termen met een vergelijkbare betekenis gebruikt, zoals 'patrimonium',¹¹ of daarvan afgeleide begrippen, zoals 'patrimonie' en 'patrimoniale goederen'.¹² Ook buiten de Nederlanden werd het concept 'erfgoed' in juridische zin gehanteerd. In Frankrijk, in het bijzonder in de noordelijk gelegen *pays coutumiers*, was het concept bekend onder de naam *propres*.¹³ Zelf verworven goederen heetten daar *acquêts*. In de Duitse gebieden sprak men veelal van *Erbgut*.¹⁴ Maar ook op de eerdergenoemde *Stammgüter* en *Hausgüter* was vaak een juridisch regime van toepassing dat erg leek op dat van de erfgoederen.¹⁵

Concepten als 'erfgoed' in de bedoelde betekenis worden in Nederland in ieder geval in geschrifte aangetroffen in de veertiende eeuw, maar kunnen heel wel eerder zijn gemunt. Daarbij moet bedacht worden dat het recht in deze periode voor het overgrote deel gewoonterrechtelijk van aard was. Pas vanaf de vijftiende eeuw zette in West-Europa een proces van gedetailleerde optekening van dit gewoonterrecht in. De term zal in deze periode vooral hebben verwezen naar op geld waardeerbare goederen. Daaronder moeten in ieder geval stoffelijke voorwerpen worden begrepen, maar ook bepaalde vermogensrechten konden er onder vallen.¹⁶ Vaak was de term beperkt tot onroerende goederen.

Het doel van de specifieke regelingen inzake erfgoederen was over het algemeen het behoud van de maatschappelijke positie van de familie in ruime zin.¹⁷ De ontwikkeling

11. J.P. de Monté Ver Loren, 'De vererving van allodiaal grondbezit in Drenthe vóór de Bataafsche omwenteling', *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 105 (1944) 3-14, aldaar 13.
12. Zoals in de West-Brabantse plaats Santhoven, overigens in combinatie met de term 'erfgoederen'. Meijers, *Het ligurische erfrecht*, I, 64; F.L. Kersteman, *Practisyns Woordenboekje of verzameling van meest alle de woorden in de rechtskunde gebruikelijk* (Dordrecht 1785; Groningen 1988) 78 en F.L. Kersteman, *Hollandsch rechtsgeleert woorden-boek*, I (Amsterdam 1768) 166. Dezelfde termen zijn te vinden bij G. van Wassenaer, *Curieus woorden-boek van allerhande konst en bastaert-woorden* (opgenomen achter diens *Practyk judicieel ofte instructie op de forme en manier van procederen voor hoven en recht-banken*, I (Utrecht 1669).
13. F. Olivier-Martin, *Histoire du droit français des origines à la Révolution* (Parijs 1948) nr. 203; H.W.M. van Helten, *Bijdrage tot de geschiedenis en critiek van het erfrecht ab intestato* (Groningen 1902) 37, 43-49; C. Asser, *Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch burgerlijk recht*, IV: *Erfrecht* (Zwolle 1941) 6. Het zuiden van Frankrijk, ook wel de *pays de droit écrit* genaamd, leunde sterker op het Romeinse recht.
14. W. Ogris, 'Erbgut', in: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, I (Berlijn 1971) 964-965. *Deutsches Rechtswörterbuch (Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache)*, III (Weimar 1935-1938) 76-78; H.G. Gengler, *Das Deutsche Privatrecht in seinen Grundzügen* (Erlangen 1876³) 181-183.
15. Hübner, *Grundzüge*, 273.
16. In Breda vielen ook renten onder de 'erffelycke goeden'. H. van der Vorm, *Verhandeling van het versterfrecht* (Amsterdam 1774; herzien door V.J. Blondeel) 520 (artikel 2).
17. Olivier-Martin, *Histoire du droit français*, nrs. 199, 202 en 486. Hij geeft daar ook een omschrijving van een dergelijke familie. Het behoud van de *extended family* was tevens bepalend voor vele regels in het traditionele Hindoeerecht. Glenn, *Legal traditions*, 259.

van het juridische begrip 'erfgoed' moet vermoedelijk gezien worden tegen de achtergrond van de – overigens enigszins schemerachtig gebleven – vroeg-Germaanse periode waarin de familie de eenheid was waaraan de zorg voor ontwikkeling en veiligheid van haar leden was opgedragen. In deze periode werden de rechten op belangrijke goederen, zoals grond, niet toegekend aan één individu, maar veeleer uitgeoefend door het collectief.¹⁸ Dit impliceerde twee dingen die beide gunstig waren voor de familie als geheel, omdat ze het behoud van de goederen verzekerden die voor het voortbestaan van de familie van wezenlijk belang waren. Ten eerste betekende het collectieve beheer dat individuen niet de mogelijkheid hadden om de goederen zelfstandig te vervreemden. Zij konden het met andere woorden niet zonder meer aan een ander verkopen of schenken. Bovendien liep men niet het risico dat goederen na het overlijden van een gehuwd gezinslid bij een andere familie, namelijk de familie van de echtgeno(o)t(e), terechtkwamen.

Al vroeg in de Middeleeuwen, in de Frankische tijd (ca. 500-1000 n.Chr.), verloor het familieverband aan belang en zette een individualisering van de rechten op goederen in.¹⁹ De verklaring hiervoor kan heel goed een sociaal-economische zijn. In het bijzonder de toegenomen welvaart als gevolg van productievere landbouw en de opkomst van vastere nederzettingen met bijbehorende handel kan een factor van betekenis zijn geweest. Ook deze periode is bij gebrek aan geschreven bronnen in nevelen gehuld, zeker wat betreft de juridische ontwikkelingen. Hoe dit ook zij, deze toenemende individualisering van de (eigendoms)rechten deed problemen ontstaan voor het behoud van de voor de familie belangrijk geachte goederen. De oplossing was dat de (individuele) rechthebbende, veelal de eigenaar, werd beperkt in zijn recht om de hem toebehorende goederen te vervreemden, dat wil zeggen in ander handen te doen overgaan. Zo kon tussen de tiende en de dertiende eeuw een eigenaar in Frankrijk zijn onroerende goederen niet zonder toestemming van zijn familieleden aan een ander verkopen of schenken.²⁰ Vanaf het begin van de dertiende eeuw werd de reikwijdte van deze Franse regel beperkt. Het concept 'erfgoed' vervulde daarbij een belangrijke rol. De beperkte beschikkingsbevoegdheid gold namelijk in toenemende mate slechts voor een bepaalde categorie goederen, te weten de veelal onroerende erfgoederen. Ook in de Duitse gebieden kan deze ontwikkeling worden waargenomen, vooral in de diverse stadsrechten.²¹

18. Planitz, *Germanische Rechtsgeschichte*, 26. Hübner, *Grundzüge*, 610. De Monté Ver Loren, 'De vererving', 3. A.S. de Blécourt en H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (Groningen 1969) 329-330; S.J. Fockema Andreae, *Het Oud-Nederlandsch Burgerlijk Recht*, II (Haarlem 1906) 261-262; P. Ourliac, J. de Malafosse, *Histoire du droit privé*, III (Parijs 1968) 365.

19. H.-R. Hagemann, 'Erbrecht', in: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, I (Berlijn 1971) 972-977, aldaar 972.

20. Olivier-Martin, *Histoire du droit français*, 271.

21. Gengler, *Das deutsche Privatrecht*, 149-150; H. Hattenhauer, *Grundbegriffe des bürgerlichen Rechts. Historisch-dogmatische Einführung* (München 1982) 187-188; G. Wesener, 'Beschränkungen der Testierfreiheit in deutschen Stadtrechtreformationen und Landrechten der Rezeptionszeit', in: *Sein und Werden im Recht. Festgabe für Ulrich von Lübtow* (Berlijn 1970) 569-593, aldaar 571-572.

Erfgoederen werden aldus in Frankrijk, maar ook elders, zoals op diverse plaatsen in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, onderworpen aan allerlei beperkingen ten aanzien van de vervreemding.²² De rechthebbende kon ze gedurende zijn leven, anders dan de door hemzelf verworven goederen, niet vrijelijk vervreemden. Zo gold op diverse plaatsen in Groningen het verbod om onroerend aangeërfd goed aan anderen dan de eigen kinderen te schenken.²³ In de Vlaamse plaatsen Kortrijk en Ieper gold een verbod om meer dan een derde weg te geven.²⁴ Vervreemding was niet altijd volledig uitgesloten. Soms behoorde de rechthebbende toestemming te vragen van familieleden, net als tevoren inzake alle goederen, het zogenaamde *Beispruchsrecht*.²⁵ In het Duitse recht was dit blijkbaar eveneens een bekend verschijnsel.²⁶ Ook werd wel voor de constructie gekozen, dat het erfgoed eerst aan familieleden te koop aangeboden moest worden. In Nederland, bijvoorbeeld in Drenthe, bestond een dergelijk recht, dat bekend stond onder de term 'naastingsrecht'.²⁷

Ten tweede golden er andere erfrechtelijke regels ten aanzien van deze erfgoederen. De bevoegdheid van een eigenaar of rechthebbende om bij testament te bepalen wie zijn goederen zou erven, was in deze periode al niet vanzelfsprekend (afb. 2).²⁸ Ten aanzien van erfgoederen werd deze bevoegdheid verder ingeperkt. In Zutphen mocht men nog een derde deel van de erfgoederen vrijelijk bij testament een bestemming geven.²⁹ Ook de diverse Groningse rechten kenden beperkingen van de testeervrijheid ten aanzien van geërfde goederen.³⁰ In Drenthe kon de erflater slechts bepalingen opnemen aangaande zijn zelf verworven onroerende goederen, alsmede zijn roerende goederen.³¹ Indien hij zijn onroerende erfgoederen aan een ander dan zijn wettige erfgenamen wilde toedelen, had hij hun toestemming nodig. Ook het versterferrecht, dat gold bij ontbreken van een testament, was anders voor deze categorie goederen. Als er nakomelingen waren, konden de vrouwen onder hen soms geen aanspraak op erfgoederen maken. Soms ook hadden vrouwelijke erfgenamen de verplichting om uitboedeling te gedogen.

22. Voor de Zuidelijke Nederlanden: P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux* (Brus-
sel 1987) 98, 141-143, 241-243.

23. P. Laman, *Aanleiding tot de eerste beginselen der Groninger rechts-kennis* (Groningen 1778³) 163-
167.

24. E.M. Meijers, *Het ligurische erfrecht in de Nederlanden*, III: *Het Oost-Vlaamsche erfrecht* (Haarlem
1936) 72.

25. J. Ph. de Monté Ver Loren, J.E. Spruit, *Hoofddlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie
in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 1982⁶) 45, 93.

26. Hübner, *Grundzüge*, 271-273.

27. De Monté Ver Loren, 'De vererving', 6. Voor Duitsland: Gengler, *Das Deutsche Privatrecht*, 150-
152.

28. Olivier-Martin, *Histoire du droit français*, nr. 204. De Monté Ver Loren, 'De vererving', 12. Voor
de Zuidelijke Nederlanden: P. Godding, 'Dans quelle mesure pouvait-on disposer de ses biens par
testament dans les anciens Pays-Bas méridionaux?', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 50 (1982)
279-296. Godding, *Le droit privé*, 317-318, 393-394.

29. Van der Vorm, *Verhandeling* (als in noot 16), 289-290.

30. P. Brood, *Het oude Groninger recht in hoofddlijnen* (Groningen 1999) 43-44.

31. De Monté Ver Loren, 'De vererving', 12-13.

Afb. 2. S. van der Mehlen, Het opmaken van een testament, gravure in: H. van der Vorm, *Verhandeling van het Hollands, Zeelands ende West-Frieslands versterv-regt* (Hoorn 1705²), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

Zo hadden de dochters in Drenthe wel recht op (een deel van) de waarde van het door de erflater aangeërfde grondbezit, maar de grond zelf ging op de zoons over.³² Om versplintering te voorkomen, werd in Drenthe zelfs wel besloten om in het geheel niet tot verdeling over te gaan.³³ Ten slotte gingen op veel plaatsen, onder meer in de Vlaamse steden Veurne en Ieper, de erfgoederen van een erflater meteen over op de kinderen, onder uitsluiting van de langstlevende echtgeno(o)t(e).³⁴

Waren er geen nakomelingen, dan gold de regel: *paterna paternis, materna maternis*. Dit betekende dat de erfgoederen teruggingen naar de familie waar zij vandaan kwamen. Het betrof in beginsel een reël retour. Van ieder afzonderlijk vermogensbestanddeel moest daarom bepaald worden van welke voorouder het was geërfd. Indien een kind een voorwerp van zijn vader geërfd had, dan werd het bij overlijden van het kind toebedeeld aan familieleden van de vader. Op deze wijze bleven de (erf)goederen voor de familie behouden. In het bijzonder werden de echtgeno(o)t(e) en zijn of haar familie van de erfopvolging uitgesloten. Dit was de regel in onder meer Breda, Nijmegen en Roermond.³⁵ Ook in Frankrijk gold dit *droit de retour* ten aanzien van erfgoederen, omdat ze behoorden tot wat de rechtshistoricus Olivier-Martin noemt het *patrimoine collectif*.³⁶ In de meeste Vlaamse steden, waaronder Antwerpen en Gent, gold deze regel zowel voor onroerende als voor roerende goederen.³⁷ Een dergelijk recht van terugval, een *ius recadentiae*, bestond eveneens in Engeland, althans ten aanzien van onroerende goederen.³⁸ In Duitsland noemde men het wel het *Fallrecht*.³⁹

Neergang van het juridische begrip ‘erfgoed’

In grote delen van West-Europa was ‘erfgoed’ derhalve vanaf ongeveer de dertiende eeuw een belangrijk juridisch concept met als functie het beschermen van het familiebezit. Het begrip heeft deze functie lange tijd uitgeoefend. Het concept behield zijn juridische relevantie tot het einde van de achttiende eeuw in de meer perifere delen van

32. De Monté Ver Loren, ‘De vererving’, 5-6.

33. De Monté Ver Loren, ‘De vererving’, 8-9.

34. E.M. Meijers, *Het ligurische erfrecht in de Nederlanden*, II: *Het West-Vlaamsche erfrecht* (Haarlem 1936) 36-37.

35. Van der Vorm, *Verhandeling*, 520 (artikel 1 Costumen van Breda), 258 (artikelen 37 en 38 Gereformeerde Landrechten van Nijmegen) en 618-619 (artikelen 1 en 4 Costumen van Roermond).

36. Olivier-Martin, *Histoire du droit français*, nr. 205. In Frankrijk gold deze regel overigens alleen in de *pays coutumiers*. M. Delvincourt, *Cours de Code civil*, III (Brussel 1825) 184, die daar eveneens wijst op het doel van de regel: het behoud van de goederen voor de familie.

37. Meijers, *Het ligurische erfrecht*, I, 59-66, II, 75-81 en III, 61-62. Zie het duidelijke artikel 88 van het Antwerpse stadsrecht uit 1545 bij Milders, *Het oude versterfrecht* (als in noot 5), 156-157.

38. Baker, *An introduction to English legal history* (als in noot 3), 304-305.

39. Planitz, *Germanische Rechtsgeschichte*, 188; G. Wesener, *Geschichte des Erbrechts in Österreich seit der Rezeption* (Graz 1957) 23, 39.

de Republiek der Verenigde Nederlanden, zoals Gelderland, Drenthe en Groningen.⁴⁰ Ook in het noorden van Frankrijk vervulde het tot circa 1800 een wezenlijke rol. In de meer landelijke gebieden in Duitsland leefde het concept zelfs voort tot in de negentiende eeuw.⁴¹

Toch is de neergang van het begrip ‘erfgoed’ in juridische zin in ieder geval in bepaalde gebieden geruime tijd voor 1800 begonnen. In het recht van veel Duitse steden werd al vanaf de late Middeleeuwen de erfenis als één geheel beschouwd, zonder onderscheid te maken tussen erfgoed en koopgoed.⁴² Alle goederen werden behandeld als waren zij zelf verworven. Ook in de steden in de Zuidelijke Nederlanden bestond de tendens om individuen vrij over hun eigendom te laten beschikken, dat wil zeggen aan een ander te verkopen of te schenken.⁴³ In Frankrijk vond de afzwakking van het onderscheid tussen *propres* en *acquêts* plaats in samenhang met de opkomst van een uniform *droit commun coutumier* dat een steeds belangrijker gewicht kreeg naast de vele costumiere regelingen met regionale gelding.⁴⁴ Vanaf omstreeks 1600 werd het juridische regime dat voor de *acquêts* gold, in toenemende mate beschouwd als het *droit commun*, toepasselijk op alle soorten goederen.⁴⁵

In het westen van de Republiek was het begrip in ieder geval in de zestiende eeuw in onbruik geraakt. In het zuiden van het gewest Holland wijzigde de regel *paterna paternis, materna maternis* zich wanneer het de toedeling van een erfenis betrof waarbij geen nakomelingen waren. Een dergelijke erfenis werd niet meer toegedeeld op basis van de herkomst van specifieke goederen, maar zij werd nu in tweeën gesplitst. De ene helft ging dan naar de verwanten aan vaderszijde, de andere helft naar de verwanten aan de zijde van de moeder. Deze nieuwe wijze van verdelen ging er derhalve van uit dat het overleden kind evenveel van de vader als van de moeder had geërfd. Deze gang van za-

40. Zie het overzicht bij D.G. van der Keessel, *Praelectiones iuris hodierni ad Hugonis Grotii Introductionem ad Iurisprudentiam Hollandicam/Voorlesinge oor die hedendaagse reg na aanleiding van De Groot se 'Inleiding tot de Hollandse Rechtsgeleerdheyd'*, I (Amsterdam/Kaapstad 1961; P. van Warmelo e.a. (ed.)) 335, 507. Zie voor Groningen: Laman, *Aanleiding*, 190-194, 214, 217-222.

41. Opvallend is in de zestiende en zeventiende eeuw de vitaliteit van de juridische functie van het begrip ‘erfgoed’ in het Oostenrijkse recht, en meer in het bijzonder in het recht van de stad Wenen. Wesener, *Geschichte des Erbrechts*, 23-24, 39-40, 52, 56-57, 61-69, 102-103; H. Lentze, ‘Das Wiener Testamentsrecht des Mittelalters’, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 69 (1952) 98-154 (100-104), alsmede 70 (1953) 159-229 (225-229).

42. Planitz, *Germanische Rechtsgeschichte*, 187; O. Stobbe, *Handbuch des deutschen Privatrechts*, II (Berlijn 1883) 544-549.

43. Godding, *Le droit privé*, 246.

44. E. Meynal, ‘Remarques sur le rôle joué par la doctrine et par la jurisprudence dans l’oeuvre d’unification du droit en France depuis la rédaction des coutumes jusqu’à la Révolution, en particulier dans la succession aux propres’, in: *Revue générale du droit, de la législation, et de la jurisprudence en France et à l’étranger* 27 (1903) 326-351, 446-457.

45. Bijvoorbeeld: F. Bourjon, *Le droit commun de la France, et la coutume de Paris réduits en principes*, I (Parijs 1770) 411 (Boek 2, titel 13, hoofdstuk 1, artikel 1): ‘Par la présomption de droit, tout bien est présumé acquêt.’

ken wordt wel 'fictief retour' genoemd, omdat de goederen nog wel terugkeerden, maar zonder de herkomst van de concrete voorwerpen te traceren.⁴⁶

In het noorden van het gewest Holland kende men in de zestiende eeuw in het geheel geen terugkeerrecht. Men hanteerde het zogenaamde aasdomsrecht, waarbij de goederen toekwamen aan de naaste bloedverwant zonder acht te slaan op de herkomst van die goederen. Wanneer de neergang van de functie van 'erfgoederen' precies plaats heeft gevonden, is onduidelijk. De geschreven rechtsbronnen uit de dertiende en veertiende eeuw zijn zeer summier over het erfrecht, dat blijkbaar bekend werd verondersteld.⁴⁷ Maar vermoedelijk was de neergang van jongere datum, zoals moge blijken uit de wetgeving die aan het einde van zestiende eeuw door de Staten van Holland en West-Friesland werd uitgevaardigd. De Staten hadden in 1580 geprobeerd om met de zogenaamde politieke ordonnantie onder meer de erfrechtelijke verschillen binnen hun gebied op te heffen, in het bijzonder ook de verschillen tussen het noordelijke en het zuidelijke deel van Holland.⁴⁸ Een regeling van fictief retour maakte als artikel 27 deel uit van de ordonnantie. Deze poging tot uniformering was niet succesvol.⁴⁹ Rechtsvorming in de Republiek vond op staatsrechtelijke gronden lokaal plaats en de Staten waren daarom afhankelijk van de medewerking van de lokale overheden. Deze medewerking bleef vooral in het noorden uit, hetgeen in 1599 resulteerde in nieuwe regelgeving voor dat gebied. Het werd nodig geacht om in artikel 13 van dat Plakkaat te bepalen, dat er inzake de erfopvolging geen belang zal worden gehecht aan de vraag 'van wat zijde de goederen gekomen zijn, nochte oock of het patrimoniale, aengeerfde ofte gheconquesteerde ende verkregen ofte veroverde goederen zijn, dan niet'.⁵⁰ Ook elders in de Republiek kan de neergang van het principe van het begrip erfgoed worden waargenomen. Zo werd in het stadsrecht van Tiel een expliciete bepaling opgenomen, luidende: 'In alle welcken successien geen regard genomen wordt, van waer, off van wat syde de goederen hergekomen syn, off dat se patrimoniale, aengeerfde, off geconquesteerde goederen mogen wesen dan niet'.⁵¹

De ontwikkeling die geleid heeft tot de teloorgang van het juridische gebruik van de term 'erfgoed', is paradoxaal genoeg dezelfde als de ontwikkeling die zorgde voor het ontstaan ervan. Zoals hiervoor is gebleken, was het afnemen van het belang van de familie in de ruime zin als 'leefeenheid' er de oorzaak van dat er individuele recht-

46. H.F.W.D. Fischer, 'Keuze van erfrecht', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 19 (1951) 220-262, aldaar 221.

47. F.W.H. Wasserschleben, *Das Prinzip der Erbfolge* (Leipzig 1870) 146-147.

48. Zie de artikelen 19-29 van de ordonnantie: S. van Leeuwen, *Groot placat-boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de [...] Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, ende van de [...] Staten van Hollandt en West-Vrieslant, mitsgaders van de [...] Staten van Zeelandt [...]*, I (Den Haag 1658) 335-336; Milders, *Het oude versterfrecht* (als in noot 5), 54-56.

49. J. Th. de Smidt, *Compendium van de geschiedenis van het Nederlands privaatrecht* (Deventer 1977³) 45-46.

50. Placaet, op 't stuck van de successien ab intestato (18-12-1599); S. van Leeuwen, *Groot placat-boeck*, I, 344-346, aldaar 346. Fischer, 'Keuze van erfrecht', 220-222.

51. Van der Vorm, *Verhandeling* (als in noot 16), 270 (artikel 8).

hebbenden ontstonden ten aanzien van goederen. De belangen van de familie werden echter nog steeds onderkend. Daarom werden de rechten van de individuele personen vervolgens ingeperkt ten aanzien van onder meer erfgoederen. Deze ontwikkeling in de richting van individualisering van de rechten ten aanzien van goederen zette door. Het accent kwam in toenemende mate te liggen op het individu als enig en absoluut rechthebbende. Deze individualisering en verabsolutering van de rechten ten aanzien van goederen kwamen overeen met het eigendomsrecht zoals dat terug te vinden is in het Romeinse recht. Vanaf de herontdekking daarvan in de elfde eeuw oefende dit recht namelijk een steeds grotere invloed uit op de westerse wereld. Er werden in toenemende mate Romeinsrechtelijke en canoniek rechtelijke begrippen overgenomen, een proces dat wel bekend staat als de 'receptie'. De toelichting die de zeventiende-eeuwse jurist H. van der Vorm op het genoemde artikel 13 van het Plakkaat van 1599 geeft, is om deze reden interessant. Zij laat namelijk zien hoezeer het loslaten van het begrip 'erfgoed' als centraal element van het erfrecht gepaard ging met het gebruik van aan het Romeinse recht ontleende concepten. Van der Vorm betoogde dat een beroep van de erfgenamen op de herkomst van een goed in strijd is met het *pleno iure domini* van de overledene over zijn eigen goederen.⁵² Deze was volledig eigenaar van alle goederen geworden en liet daarom slechts één enkele boedel na (afb. 3).

De ontwikkeling in de richting van een individuele en absolute eigendomsopvatting zal opnieuw zijn ingegeven door het toenemend belang van de handel. Zo merkt Hugo de Groot op, dat de testeervrijheid in Holland is aangenomen 'door navolginge [...] van andere volckeren mids den koophandel hier verkeerende'.⁵³ Met name in gebieden waar handel een wezenlijke bron van inkomsten vormde, nam het belang van het verwerven van goederen via het erfrecht af ten opzichte van de zelfstandige verwerving. Bovendien kregen roerende goederen een steeds belangrijker plaats in de individuele vermogens.⁵⁴ Mede als gevolg hiervan werd het onderzoek naar de precieze herkomst van bepaalde goederen in een erfenis in toenemende mate als bezwaarlijk ervaren.⁵⁵

De individualisering van de juridische verhoudingen kreeg onder meer gestalte in het natuurrechtelijke gedachtegoed, zoals dat vooral in de zeventiende en achttiende eeuw opgeld deed.⁵⁶ Vrijheid van eigendom werd gezien als zijnde in overeenstemming met de aangeboren rede.⁵⁷ Beperkingen van de vrijheid van een rechthebbende ten aanzien van zijn eigen goederen werden in toenemende mate als een anomalie gezien. Als gevolg van deze individualisering werd, zoals hiervoor beschreven, vooral in verstedelijkte gebieden de juridische structuur daaraan aangepast. De bijzondere regelingen ten aanzien van

52. Van der Vorm, *Verhandeling*, 115.

53. De Groot, *Inleidinge* (als in noot 6), 87 (II.14. (2)).

54. Godding, *Le droit privé*, 142-143.

55. De Groot, *Inleidinge*, 132 (II.28. (6)).

56. D. Klippel, 'Familie versus Eigentum. Die naturrechtlich-rechtsphilosophischen Begründungen von Testierfreiheit und Familienerbrecht im 18. und 19. Jahrhundert', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 101 (1984) 118-168 (119 en 128).

57. De Groot, *Inleidinge*, 87-88 (II.14. (2)).

Afb. 3. Bernardus van Schijndel (1649-1709), *Boedelverdeling bij een sterfbed*, 1703, doek, 55,9 x 76,2 cm, particuliere collectie.

erfgoederen werden uit het versterferrecht, het voorgeschreven erfrecht bij ontbreken van een testament, verwijderd. Ook de vrijheid om bij testament over de eigen goederen te beschikken, werd erkend.⁵⁸ Dat het individualisme de basis ging vormen voor het nieuwe erfrecht, betekende niet dat de familie iedere erfrechtelijke relevantie moest verliezen. Ook familiebanden konden immers binnen deze nieuwe opvatting een rol spelen, door te wijzen op de (veronderstelde) natuurlijke genegenheid van de erfflater voor zijn naaste familieleden.

De neergang van het juridische gebruik van het begrip 'erfgoed' luidde overigens niet het einde in van juridische structuren die erop waren gericht om de belangen van de familie te handhaven. Het erfrecht bleek nog steeds een belangrijke maatschappelijke functie te hebben. In het bijzonder adellijke families, waarvoor de bescherming van het familiebezit niet aan relevantie had verloren, zochten en vonden andere erfrechtelijke wegen. Het was dezelfde individualisering van het recht die deze wegen voor hen begaanbaar maakte. Als pendant van het individuele en absolute eigendomsrecht werd namelijk ook in toenemende mate de vrijheid van een rechthebbende om bij testament vrijelijk over zijn goederen te beschikken, erkend. Vooral adellijke families maakten van

58. Zie over het ontstaan van het testament in de Nederlanden: F.F.X. Cerutti, *Hoofdstukken uit de Nederlandse rechtsgeschiedenis* (Nijmegen 1972) 97-168.

deze vrijheid gebruik om het familiebezit voor het nageslacht zeker te stellen.⁵⁹ In het testament werd dan een bepaling opgenomen, fidei-commis genaamd, die het de erfgenamen verbood om de geërfde goederen te vervreemden. Zij moesten het behouden om het op hun beurt over te dragen aan hun kinderen. Zo herleefde tot op zekere hoogte het concept 'erfgoed'.⁶⁰

Andere juridische betekenissen van 'erfgoed'

Begrippen als 'erfgoed' en 'patrimonium' worden in de bronnen niet altijd in de bovenstaande strikte betekenis gebruikt. De neergang van de functie van het fenomeen 'erfgoed' kan daar zeer wel aan hebben bijgedragen. De term komt dan als het ware vrij voor een andere invulling. Zo merkt Kersteman in de zeventiende eeuw op, dat in Holland het woord 'patrimonium' oorspronkelijk verwees naar hetgeen wij van onze voorouders hebben geërfd, maar dat het in zijn tijd 'boedel' in ruime zin betekende, dat wil zeggen alle goederen die iemand bezit (afb. 4).⁶¹ Dit komt waarschijnlijk dicht in de buurt van hetgeen Van Dale tegenwoordig als betekenis van 'erfgoed' geeft, te weten de goederen die bij een erfenis overgaan, oftewel: de erfenis.⁶² Aangezien er zowel binnen de Republiek, als in Frankrijk en Duitsland verschillende rechtsstelsels van kracht waren, die bovendien niet allemaal in dezelfde fase verkeerden, kunnen in hetzelfde tijdsgewricht de nieuwe betekenissen naast de oude worden aangetroffen. Zo kwam *Erbgut* in de betekenis van 'erfenis' in een aantal Duitse steden al in de veertiende eeuw voor.⁶³

Ook in het gebied dat tegenwoordig Friesland heet, is de term 'erfgoed' in de zin van 'erfenis' een enkele maal aan te treffen, te weten in de vijftiende-eeuwse bron *Jurisprudentia Frisica*.⁶⁴ Het begrip lijkt zich in deze regio overigens te hebben onttrokken aan de gebruikelijke, hierboven geschetste ontwikkeling. Opvallend is namelijk dat de term 'erfgoed' buiten de zojuist genoemde vindplaats nergens in de rechtsbronnen lijkt voor

59. Stobbe, *Handbuch*, 552.

60. Gengler, *Das deutsche Privatrecht* (als in noot 14), 183-190.

61. F.L. Kersteman, (*Aanhangsel tot het*) *Hollandsch rechtsgeleerd woorden-boek: handelende generallyk over alles wat tot de rechtgeleerdheid behoort*, II (Amsterdam 1773) 983-984. Een vergelijkbare opmerking is te vinden bij T. Boey, *Woorden-tolk of verklaring der voornaamste onduitsche en andere woorden, in de hedendaagsche en aaloude rechtspleginge voorkomende [...]*, II (Den Haag 1773) 509. In de eerdergenoemde toelichting van Van der Vorm op artikel 13 van het Plakkaat uit 1599 verwijst 'simplex patrimonium' ook naar boedel in ruime zin. Van der Vorm, *Verhandeling*, 115.

62. J.H. van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (Utrecht 1992¹²) 796.

63. *Deutsches Rechtswörterbuch (Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache)*, III (Weimar 1935-1938) 76.

64. I. Telting, 'Schets van het Oud-Friesche privaatrecht', *Themis. Regtskundig tijdschrift* 40 (1879; verz. 4, jrg. 10) 68-148 (145). Zie over deze rechtsbron uitgebreid: P. Gerbenzon, *Excerpta Legum* (Groningen 1956).

HOLLANDSCH RECHTSGELEERT WOORDEN-BOEK.

Handelende generallyk over alles wat tot de Rechtspleging behoord, en in 't byzonder hoedanig de Crimineele en Civile Actien, zoo voor de Hoven van Justitie, als voor de Gerechtin in de Steden en ten Platten Landen, volgens de huydendaagfche *Practyck*, behandelte worden: Getrokken uit de Werken en toegezonden Gefchriften van vermaarde en kundige

RECHTSGELEERDEN MANNEN,
Van deeze, en voorgaande Eeuwen.

Dienftig, en van een noodzakelyk gebruik voor alle *Regenten, Prachtyns, Schouten, Secretariffen*, en andere Amptenaren; Mitsgaders ook voor *Land- en Zee-Officieren, Officieren van de Ooft- en West-Indifche Compagnie*. En verder voor alle *Zeehandelaaren, Affuradeurs*, en *Kooplieden*, om op gronden van zekerheid te weten waar na zy hen in allerhande Materien van Proceffen hebben te gedragen.

Volgens het Alphabeth, van A—Z.

In een completee order te zamen gefeld

DOOR EEN

GENOOTSCHAP RECHTSGELEERDEN.

En uitgegeven onder de Directie, en het opzicht van

Mr. FRANCISCUS LIEVENS KERSTEMAN,

Profeflor honorair, en Praclizerent Advocaat.

Te AMSTERDAM,

By STEVEN VAN ESVELDT, Bockverkoper in de Kalver-
straat, het derde Huys van de Roomsche Kerk de Papegaa 1768.

Afb. 4. F.L. Kersteman, *Hollandsch Rechtsgeleert woorden-boek* (Amsterdam 1768), titelpagina, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

te komen, ook niet in de betekenis van 'door erfrecht verkregen goed'.⁶⁵ Aan de oorsprong van het oud-Friese recht kan dit niet liggen. In overeenstemming met het vroeg-Germaanse recht bestond ook in Friesland een nauwe band tussen het onroerende goed

65. I. Teltling, 'Schets van het Oud-Friesche privaatrecht', *Themis. Regtskundig tijdschrift* 30 (1869; verz. 2, dl. 6) 30-123 (103) en *Themis. Regtskundig tijdschrift* 41 (1880; verz. 4, jrg. 11) 573-628, aldaar 574. Volgens W.C. Baert, *De erfopvolging bij de Franken en Friezen* (Utrecht 1897) 189, vond blijkens de *Jurisprudentia Frisica* de regel *paterna paternis, materna maternis* in deze regio geen toepassing.

en de familie.⁶⁶ Het beschikkingsrecht ten aanzien van onroerend goed was daarom ook hier beperkt. Wellicht is het ontbreken van de term terug te voeren op de schaarsheid van de bronnen voor de veertiende en vijftiende eeuw. Maar er is ook een andere verklaring mogelijk. Het concept 'erfgoed' in de zin van 'via erfrecht verkregen goed' had vooral een functie in een overgangsfase, waarin de op de familieband gebaseerde juridische structuur werd teruggedrongen door meer geïndividualiseerde beschikkingsrechten. Welnu, in Friesland was sprake van een, althans voor Nederlandse begrippen, vroege en omvangrijke receptie van Romeins-canoniek recht, vanaf het begin van de dertiende eeuw.⁶⁷ In 1499 kreeg deze receptie bovendien een krachtige impuls met de oprichting van het Hof van Friesland.⁶⁸ De receptie was zo succesvol, dat al in het midden van de zestiende eeuw het inheemse recht voor een belangrijk deel was verdrongen.⁶⁹ Het is mogelijk, dat op het moment dat deze receptie een aanvang nam, er aan het begrip 'erfgoed' nog geen behoefte bestond. Het concept 'erfgoed' was met andere woorden in deze periode nog niet tot ontwikkeling gekomen.⁷⁰ Aangezien de overgang naar het Romeinsrechtelijke systeem door bijzondere omstandigheden in Friesland snel is verlopen, kreeg het juridische fenomeen 'erfgoed' ook geen kans om zich te ontwikkelen. Er bestonden in het Romeinse recht immers eveneens juridische mogelijkheden om het behoud van de familie veilig te stellen, zoals het eerdergenoemde fidei-commis. Inderdaad kunnen in Friesland al vroeg, vanaf het begin van de vijftiende eeuw, dergelijke fidei-commissen in relatief grote aantallen worden aangetroffen.⁷¹

Een andere, eveneens nieuwe betekenis vloeide voort uit de specifieke aard die erfgoederen plachten te hebben. Erfgoederen waren namelijk in veel gevallen onroerend, omdat land aanvankelijk nu eenmaal het belangrijkste familiebezit vormde. Termen als

66. P.N. Noomen, 'Consolidatie van familiebezit en status in middeleeuws Friesland', in: J.A. Mol (ed.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1994) 73-174 (76 en 84).

67. I. Telting, 'De invoering van het Romeinse recht in Friesland', *Tijdschrift voor het Nederlandsche Regt* 1 (1868) 1-57; R. Feenstra, 'Keizerrecht en Romeins recht in Friesland', *Verslagen en mededelingen van de Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche recht*, 11 (1954) 177-252; C.M. Cappon, 'De erfstelling in de Friese testamenten tot 1550', in: J.A. Mol (ed.), *Zorgen voor zekerheid*, 3-72 (52-54).

68. J.H.A. Lokin, C.J.H. Jansen en F. Brandsma, *Het Rooms-Friese recht. De civiele rechtspraktijk van het Hof van Friesland in de 17^e en 18^e eeuw* (Hilversum/Leeuwarden 1999) 20-26; P. Gerbenzon, *Friese rechtstaal en vreemd recht* (Groningen 1958).

69. L.J. van Apeldoorn, 'Het Romeinse recht in Friesland', *Mededelingen der Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. letterkunde*, NR 3/10 (1940) 379-436, aldaar 432-436, noemt de politieke onlusten die Friesland voor een groot deel van de vijftiende eeuw hebben geteisterd, als mogelijke verklaring voor dit succes van het Romeinse recht. Daarnaast, zo merkt hij op, was in Friesland de invloed van de geestelijkheid bijzonder groot.

70. P. Heck, *Die Gemeinfreien der karolingischen Volksrechte* (Halle a.S. 1900) 436-442.

71. Noomen, 'Consolidatie van familiebezit', 85-87; S.J. Fockema Andreae, 'Voordeelgoederen in Friesland', *De Vrije Fries* 46 (1964) 62-69; E.M. Meijers, 'Het Friese en het Drentse erfrecht en huwelijksgoederenrecht', in: *Akademie-dagen 2* (1949) 37-71 (63-64) geeft als verklaring voor de afwezigheid van het terugvalrecht bij de Friezen, dat dit recht kenmerkend was voor de oorspronkelijke, inheemse bevolking. Hij voert evenwel weinig aan ter onderbouwing van deze bewering.

‘erfgoed’ gingen daardoor verwijzen naar onroerend goed, soms in combinatie met de oorspronkelijke betekenis.⁷² ‘Erfgoed’ werd zo het tegenovergestelde van roerend goed.⁷³ Het is overigens goed mogelijk dat daarmee ons gebruik van het woord ‘erf’ verklaard kan worden. Ingewikkeld wordt het in Roermond, waar men de term ‘erfgoederen’ reserveerde voor onroerende goederen, en vervolgens met de toevoeging ‘patrimoniael’ of ‘gewonnen’ aanduidde of het goed al dan niet geërfd was.⁷⁴

De precieze invulling van het begrip ‘erfgoed’ en aanverwante begrippen is dus zeer afhankelijk van de context waarin ze worden aangetroffen. Verwarring ligt daardoor op de loer, zoals zelfs bij De Groot is te constateren. De Groot meende namelijk dat het in enkele buiten Holland, Zeeland en West-Friesland gelegen streken van de Republiek verboden was om bij testament over onroerende, ‘ontilbare’ goederen te beschikken.⁷⁵ Hij zag hierbij over het hoofd dat in die provincies de erfgoederen niet alleen onroerend waren, maar bovendien aangeërfd moesten zijn.⁷⁶

Ondergang van ‘erfgoed’ als juridisch begrip

De Franse Revolutie heeft ook op het gebied van het (erf)recht veel zaken bespoedigd, waarbij idealen als gelijkheid, individualisme en rationaliteit als breekijzer fungeerden. In de *Assemblée Nationale Constituante* werd al bij decreet van 15 maart 1790 ten aanzien van feodale, adellijke goederen het eerstgeboorterecht en de bevoorrechte positie van mannelijke erfgenamen afgeschaft.⁷⁷ De idealen stonden soms wel met elkaar op gespannen voet, zoals het gelijkheidsideaal en het individualisme. Zo werd op 7 maart 1793 door de *Convention* onder invloed van een radicaal, op sociale rechtvaardigheid gericht gelijkheidsideaal de testeervrijheid voor korte tijd afgeschaft.⁷⁸ Ook het fideï-commis, dat van groot belang was voor adellijke en/of rijke families, vond geen genade in de ogen van de fanatieke revolutionairen.

72. Boey, *Woorden-tolk*, II, 509: een ‘patrimoniael goed’ was vroeger een ‘vastgoed van de voorouders van iemand afkomstig’.

73. De Monté Ver Loren, ‘De vererving’ (als in noot 11), 4-5.

74. Van der Vorm, *Verhandeling*, 610-611.

75. De Groot, *Inleidinge*, 87 (II.14. (2)). De term ‘erfgoed’ heeft bij hem wel de betekenis van ‘geërfd goed’, waar hij opmerkt dat een bepaling in een testament aangaande een erfgoed dat op een bepaalde plaats is aangekocht, duidelijk een vergissing moet zijn. De Groot, *Inleidinge*, 109 (II.22 (11)).

76. Ook Van der Keessel, *Praelectiones* (als in noot 40), 335, wijst op deze vergissing.

77. Zie titel 1, artikel 11 van het decreet, zoals opgenomen in de *Lettres-Patentes du Roi* d.d. 28-3-1790; *Lois, et actes du Gouvernement*, I (Parijs 1806) 155-156; E. Holthöfer, ‘Fortschritte in der Erbrechtsgesetzgebung seit der französischen Revolution’, in: H. Mohnhaupt (ed.), *Zur Geschichte des Familien- und Erbrechts. Politische Implikationen und Perspektiven* (Frankfurt a. M. 1987) 121-175 (123-124); P.A. Fenet, *Recueil complet des travaux préparatoires du Code civil*, I (Parijs 1827) 264; J. Brissaud, *Manuel d’histoire du droit privé* (Parijs 1935) 616-617.

78. Ourliac, De Malafosse, *Histoire du droit privé* (als in noot 18), III, 445; E. Nadaud, *Les successions dans le droit de la révolution* (Parijs 1904) 127-129.

Maar over het geheel genomen kreeg de bovenbeschreven ontwikkeling in de richting van een individueel eigendomsrecht een krachtige impuls als gevolg van de Revolutie. In de *Assemblée Nationale Constituante* werd op 21 november 1790 door de voormalige advocaat P.-A. Merlin (de Douai) (1754-1838) als rapporteur van de samengevoegde *Comités de constitution et d'aliénation* met kracht voorgesteld om het onderscheid tussen *propres* en *acquêts* op te heffen.⁷⁹ Artikel 1 van het door hem voorgestelde decreet luidde: 'L'ordre des successions sera le même dans le royaume, [...] sans aucune distinction de meubles, immeubles réels, immeubles fictifs, propres, [...] acquêts [...], et tous autres. Il n'y aura plus en aucun lieu d'affectation de ligne, ni de droit de retour légal ou coutumier.'⁸⁰ Het lijkt op het eerste gezicht vreemd dat de kwestie van het (intestaat)erfrecht hier aan de orde werd gesteld. De belangrijkste taak van de *Constituante* was immers het vervaardigen van een grondwet. Maar in de ogen van Merlin was het bestaande erfrecht strijdig met twee voor hem essentiële uitgangspunten van de op te stellen grondwet. Ten eerste verschilde het erfrecht per provincie, hetgeen niet in overeenstemming was met de door hem op politieke gronden noodzakelijk geachte nationale rechtseenheid.⁸¹ Belangrijker voor het lot van het concept 'erfgoed' was zijn opvatting dat het *droit de retour* alsmede het daarmee samenhangende onderscheid tussen *propres* en *acquêts* haaks stonden op het, met de formele afschaffing van de feodaliteit, aanvaarde principe van de gelijkheid. Het onderscheid was volgens Merlin een voortbrengsel van de feodaliteit en het was daarom zeer gevaarlijk het te laten voortbestaan: 'ce serait laisser à la vanité féodale un moyen de s'alimenter, de se soutenir, de se relever un jour'.⁸² Want wie twijfelde eraan dat de *coutumes*, die bewerkten dat goederen voor een familie behouden bleven, 'ont le plus habitué des hommes d'une certaine classe à s'enorgueillir des noms de leurs aïeux'.⁸³

De discussie over het voorgestelde decreet vond pas plaats vanaf 12 maart 1791, vanwege de beslissing om ook de bevoegdheid tot het maken van testamenten in het decreet te regelen. Tijdens deze discussie bleek dat er in de *Constituante*, waarin nog een aantal gematigde afgevaardigden zitting had, verzet bestond tegen een deel van de voorstellen. J.-A.-M. Cazalès (1758-1805), die in 1793 in Engeland in ballingschap zou gaan, verdedigde met verve de testeervrijheid, alsmede de regel *paterna paternis, materna maternis*. Die regel had volgens hem niets te maken met de feodaliteit, maar was gericht op het behoud van families.⁸⁴ Hij stelde zelfs de wijsheid van de zo vurig door Merlin bepleite rechtseenheid ter discussie. Het voorgestelde decreet haalde op 8 april 1791

79. Ourliac, De Malafosse, *Histoire du droit privé*, III, 446; Nadaud, *Les successions*, 36-40.

80. *Archives Parlementaires de 1787 à 1860: recueil complet des débats législatifs et politiques des Chambres françaises*, serie I-20 (Parijs 1885) 604-605.

81. Zie voor een behandeling van het voorgestelde decreet vanuit deze optiek: P.A.J. van den Berg, *Codificatie en staatsvorming* (Groningen 1996) 254-258.

82. *Archives parlementaires*, I-20, 602.

83. *Archives parlementaires*, I-20, 602.

84. *Archives parlementaires*, I-24, 571-572.

dan ook slechts in gehavende vorm de eindstreep.⁸⁵ De door Merlin voorgestelde opheffing van het onderscheid tussen *propres* en *acquêts* sneuvelde al in een vroeg stadium.⁸⁶ Het bovengenoemde artikel 1 werd niet eens inhoudelijk besproken, omdat het geen constitutionele kwestie zou betreffen. Over de testeervrijheid liepen de opvattingen zo ver uiteen dat na rijp beraad werd besloten deze materie eveneens over te laten aan een latere wetgever.⁸⁷

Maar ruim drie jaar later werd het voorstel van Merlin inzake het onderscheid tussen *propres* en *acquêts* toch gerealiseerd. In de periode 17-21 nivôse an II (6-10 januari 1794) werd door de *Convention* zonder veel discussie een wet aangenomen, waarin het onderscheid naar de herkomst van de goederen voor het erfrecht werd afgeschaft.⁸⁸ Daarmee was de notie van een verdeling van de erfenis naar de herkomst van de goederen nog niet geheel verdwenen. Artikel 82 van de wet van 17 nivôse an II bepaalde namelijk tevens, dat de erfenis bij ontbreken van nakomelingen in tweeën gesplitst diende te worden.⁸⁹ De twee helften werden vervolgens over de wederzijdse families van de ouders verdeeld. Deze regeling, ook wel *fente* genaamd, lijkt sterk op het in de periode van het *ancien régime* in het zuidelijke deel van het gewest Holland alsmede Zeeland geldende principe van 'fictief retour'. Zij was voor de zuidelijke gebieden in Frankrijk een novum. Hoewel met de *fente* de herkomst van de goederen een rol bleef spelen, werd met deze wet zeker niet beoogd om belangrijke families in stand te houden, eerder het tegendeel. De jurist J.J. Régis de Cambacérès (1753-1824) zou later, toen hij tweede consul naast Napoléon was, bij de behandeling van het ontwerp voor de Code civil opmerken, dat de wet juist was opgesteld 'dans un esprit de morcellement'.⁹⁰ Het was de bedoeling van de wet om de erfenis te verdelen over zoveel mogelijk mensen.⁹¹

Sinds 1794 hebben bepalingen waarin het einde van 'erfgoed' als juridisch concept werd bevestigd niet meer ontbroken in de Franse voorstellen voor een burgerlijk wet-

85. Een bepaling die wel werd aangenomen, behelsde de afschaffing van alle *coutumes* die inzake het erfrecht onderscheid maakten naar geslacht of leeftijd. Zie artikel 1 van het decreet, zoals opgenomen in de wet van 15 april 1791; *Lois, et actes du gouvernement*, III (Parijs 1806) 78. Het eerdergenoemde decreet van 15 maart 1790 bevatte overigens al een dergelijke bepaling, maar de reikwijdte hiervan was beperkt tot feodale, adellijke goederen. Zie verder: Nadaud, *Les successions*, 41-42 en F.-A. Hélie, *Constitutions de la France* (Parijs 1880) 217-219.

86. Nadaud, *Les successions*, 41.

87. Nadaud, *Les successions*, 125-126.

88. Artikel 62 luidde: 'La loi ne reconnaît aucune différence dans la nature des biens ou dans leur origine pour en régler la transmission'. Nadaud, *Les successions*, 45-46; Ourliac, De Malafosse, *Histoire du droit privé*, III, 447-448; Fenet, *Recueil*, V, 474 en XII, 223; *Archives parlementaires*, I-83, 61. Van enige rol van Merlin blijkt niets; hij vervulde pas na de reactie van Thermidor (1794) belangrijke bestuurlijke functies, eerst als lid van het *comité du salut public* en vanaf 1795 als minister van Justitie.

89. Ourliac, De Malafosse, *Histoire du droit privé*, III, 448. Ook het door Merlin voorgestelde decreet bevatte in artikel 6 al een dergelijke regeling. *Archives parlementaires*, I-20, 605.

90. *Conférence du Code civil*, IV (Parijs 1805) 16.

91. Brissaud, *Manuel*, 617-618; Ourliac, De Malafosse, *Histoire du droit privé*, III, 447.

boek.⁹² Ook de uiteindelijke Code civil (Cc) uit 1804 kende een bepaling, artikel 732, waarin opnieuw expliciet de relevantie van het onderscheid tussen de verschillende goederen voor het erfrecht werd afgeschaft.⁹³ Er werd in de *Conseil d'État* nog wel gepleit voor een herstel van de regel *paterna paternis*. Cambacérès en vooral de voormalige advocaat F.J.J. Bigot de Préameneu (1747-1825), lid van de codificatiecommissie van 1800, betoogden dat het een algemene wens was, dat de goederen afkomstig van de ene familie niet bij een andere familie terecht kwamen.⁹⁴ Zij vonden evenwel de jurist J.E.M. Portalis (1746-1807), een zeer invloedrijk lid van de codificatiecommissie, tegenover zich. Portalis, afkomstig uit het zuiden van Frankrijk, zag in het verzet tegen artikel 732 Cc een aanval op het absolute eigendomsrecht. Hij vreesde blijkbaar de terugkeer van het begrip 'erfgoed'. Dat zou ertoe leiden dat de eigendom niet langer bij het individu lag, maar bij 'la famille entière', aldus Portalis.⁹⁵ De meerderheid stemde in met het voorgestelde artikel 732. In het *Corps Législatif* veroorzaakte dit artikel geen problemen. Er werden twee argumenten aangevoerd voor de daarin vervatte opheffing van de regel dat erfgoederen terug moesten naar de familie waar ze vandaan kwamen. Ten eerste bleven, zo werd betoogd, families niet langer afgezonderd van elkaar.⁹⁶ Verder werd gewezen op de problemen die het onderscheid steevast had veroorzaakt bij de verdeling van erfenissen.⁹⁷ De *fente*, ten slotte, kan men eveneens, zij het in beperkte mate, in de Code civil aantreffen, te weten in artikel 733 Cc.⁹⁸

In de Republiek leek aanvankelijk sprake te zijn van een autonome ontwikkeling. Na de Bataafse omwenteling van 1795 werd namelijk gestreefd naar een uniform recht, althans door sommigen. Dit betekende dat de regionale verschillen inzake de behandeling van 'erfgoed' tot een einde moesten worden gebracht. Het lag gezien het overwicht van het westen voor de hand dat de bijzondere regelingen met betrekking tot 'erfgoed' in de overige provincies zouden worden afgeschaft. In de eerste voorstellen voor een burgerlijk wetboek die in de periode 1799-1803 in de op 28 september 1798 benoemde codificatiecommissie werden besproken, kan dit ook daadwerkelijk worden waargeno-

92. Zie voor de drie ontwerpen van Cambacérès uit de periode 1793-1797: Fenet, *Recueil*, I, 54 (titel 3, artikel 45), 121 (artikel 115) en 266 (artikel 596). Zie voor het ontwerp-Jacqueminot uit december 1799: Fenet, *Recueil*, I, 399 (artikel 29 uit de titel: 'des successions').

93. Artikel 732 Cc luidt: 'La loi ne considère ni la nature, ni l'origine des biens pour en régler la succession'. Zie voor de tekst van de eerdere versies van dit artikel: Fenet, *Recueil*, XII, 12 (artikel 16) 110 (artikel 22) en 143-144.

94. *Conférence du Code civil*, IV, 16-17.

95. *Conférence du Code civil*, IV, 19.

96. Fenet, *Recueil*, I, 166-167, bij de toelichting op het derde ontwerp-Cambacérès.

97. Fenet, *Recueil*, XII, 223.

98. Artikel 733 Cc luidde tot 1957: 'Toute succession échue à des ascendants ou des collatéraux, se divise en deux parts égales; l'une pour les parents de la ligne paternelle l'autre pour les parents de la ligne maternelle'. De tekst is ook terug te vinden in het ontwerp-Jacqueminot uit december 1799: Fenet, *Recueil*, I, 399 (artikel 29 uit de titel: 'des successions').

men.⁹⁹ In die voorstellen werd namelijk bepaald, dat iedereen bij testament vrijelijk over zijn goederen mocht beschikken, ‘hetzij roerende of onroerende, aangeërfd of aangevonden zonder onderscheid’.¹⁰⁰ Men deed hiervoor een beroep op het Romeinse recht, dat in dit verband ook geen belang hechtte aan dergelijke onderscheidingen. Dit is niet zo verwonderlijk aangezien het eerste ontwerp inzake het erfrecht afkomstig was van P. Wierdsma (1729-1811).¹⁰¹ Wierdsma, die zich zonder academische opleiding via de praktijk tot rechtsgeleerde had ontwikkeld, was namelijk uit Friesland afkomstig, en daar was, zoals eerder is opgemerkt, de invloed van het Romeinse recht groot.

Er werd nog wel – tevergeefs – bezwaar aangetekend tegen de bepaling door een ander lid van de codificatiecommissie, de Groningse jurist C.H. Gockinga (1748-1823). De wijze waarop Gockinga, die in oktober 1796 nog was benoemd tot lid van een commissie ter voorbereiding van een Gronings wetboek, zijn bezwaren onderbouwde, werpt enig licht op de functie van de speciale behandeling van ‘erfgoederen’.¹⁰² De regeling in sommige delen van Groningen hieromtrent, waarin de erfgoederen niet gezien werden als afzonderlijk eigendom van de bezitter, maar van de gehele familie, ging volgens Gockinga weliswaar te ver. Maar de hier voorgestelde bepaling was het andere uiterste. Zij dreigde de betrekkingen binnen families te doorbreken, hetgeen vooral problematisch was in gebieden waar de landbouw de belangrijkste bron van inkomsten vormde. Daar was het immers, anders dan in gebieden die vooral van de koophandel leefden, moeilijk om goederen te verkrijgen. ‘Het wetboek moet nu gemaakt worden voor een volk ten deele levende van den koophandel, ten deele van den landbouw’, zo concludeerde Gockinga, waarbij beide uitersten moesten worden vermeden.¹⁰³

De discussies in de codificatiecommissie over het ontwerp-Wierdsma zijn nooit afgerond.¹⁰⁴ Er is tijdens de Bataafse periode zelfs in het geheel geen ontwerp-wetboek aan de Nationale Vergadering voorgelegd. Dit had vooral een politieke achtergrond, omdat de invulling van het nieuwe wetboek afhing van de keuze voor een unitaire dan wel federale staatsvorm.¹⁰⁵ De invloed van de federalisten was getuige de samenstelling van de codificatiecommissie, vanaf het begin te groot om dit dilemma succesvol op te lossen. Vanaf 1799, toen de positie van de federalisten verbeterde, werd een oplossing alleen maar moeilijker te bereiken. Het gevolg hiervan was, dat de invloed van het Franse recht toenam. Het in 1809 ingevoerde *Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk*

99. Zie over deze voorstellen: Y.M.I. Greuter-Vreeburg, *De codificatie van het erfrecht 1798-1838* (Zutphen 1987) 1-5.

100. Resp. artikel 3 ontwerp-Wierdsma en artikel 11 ontwerp-Wierdsma. De tekst is te vinden bij Y.M.I. Greuter-Vreeburg (ed.), *Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798*, VI: *Erfrecht 1798-1820* (Zutphen 1987) (*Werken der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht*, XVII) 23 en 29.

101. Wierdsma was lid van de codificatiecommissie, die ook wel de ‘commissie van twaalf’ werd genoemd.

102. Van den Berg, *Codificatie en staatsvorming*, 310.

103. Greuter-Vreeburg (ed.), *Bronnen*, 23.

104. Greuter-Vreeburg, *De codificatie*, 4-5.

105. Van den Berg, *Codificatie en staatsvorming*, 351-359.

Holland (WNH) was gebaseerd op de Code civil. Toch bevatte dit wetboek geen bepaling waarin het belang van de herkomst van goederen expliciet werd afgeschaft. Wel stond er een met artikel 733 Cc vergelijkbare bepaling in, waarin de *fente* werd geregeld.¹⁰⁶ Met de annexatie van Nederland in het Franse Rijk in 1810 werd de Code civil (Cc) hier geldend recht en kregen beide bepalingen, 732 en 733 Cc, hier te lande kracht van wet.

Na de herwonnen onafhankelijkheid keerde artikel 732 Cc vrijwel letterlijk in de meeste ontwerpen tot een burgerlijk wetboek terug.¹⁰⁷ Gezien het feit dat al in 1799 in Nederland een vergelijkbare bepaling was voorgesteld, hoeft dat geen verbazing te wekken. Zonder verdere discussie werd ook in het Burgerlijk Wetboek van 1838 een overeenkomstige bepaling opgenomen, luidende: ‘De wet slaat geen acht, noch op den aard noch op den oorsprong der goederen, om de erfopvolging in dezelve te regelen.’¹⁰⁸ Van deze bepaling werd al aan het eind van de negentiende eeuw gezegd dat zij ‘vooral historische beteekenis’ had, maar ze is pas onlangs met de invoering van het nieuwe erfrecht per 1 januari 2003 komen te vervallen.¹⁰⁹ Vanaf dat moment behoort zij daadwerkelijk tot het terrein van de rechtsgeschiedenis.

In het Burgerlijk Wetboek van 1838 was tevens een met artikel 733 Cc vergelijkbare bepaling inhoudende het fictieve retour opgenomen.¹¹⁰ Dit was althans voor een deel van Nederland geen nieuwe regeling, daar zij sterk leek op hetgeen in het zuidelijke deel van Holland, alsmede Zeeland had gegolden. Toch werd er tijdens de bespreking van het ontwerp-Burgerlijk Wetboek in de periode 1822-1824 protest aangetekend tegen de voorgestelde bepaling door de jurist en liberale afgevaardigde naar de Staten-Generaal Daam Fockema (1771-1855). Fockema (afb. 5) komt over als een vooruitziend man, die zich later ook zou verzetten tegen de volhardingspolitiek jegens de zich afscheidende Belgen. De bezwaren die hij tegen de in het ontwerp-Burgerlijk Wetboek opgenomen regeling aanvoerde, zijn illustratief voor de zich wijzigende opvattingen ten aanzien van de maatschappelijke functie van het erfrecht.¹¹¹ De gewraakte bepaling was, zo meende Fockema terecht, een voortzetting van het uit de feodale tijd afkomstige principe dat goederen voor de familie behouden dienden te blijven. Hij schetste deze feodale periode en de gevolgen ervan voor het recht in zeer negatieve bewoordingen. ‘Na de invallen

106. *Wetboek Napoleon, ingerigt voor het Koninkrijk Holland* ('s-Gravenhage 1809) artikel 853.

107. Zie artikel 2243 Ontwerp-1816, artikel 1954 Ontwerp-1820 en artikel 931 BW (1830). De tekst van de eerste twee bepalingen is te vinden bij: Greuter-Vreeburg (ed.), *Bronnen*, 436.

108. Artikel 896 BW (1838). Zie voor de behandeling van dit artikel in de Staten-Generaal: J.C. Voorduin, *Geschiedenis en beginselen der Nederlandsche wetboeken*, I,1 (Utrecht 1837) 220-221 en IV (Utrecht 1838) 3 en 23; J.J.F. Noordziek, *Geschiedenis der beraadslagingen gevoerd in de Tweede Kamer der Staten-Generaal over het ontwerp Burgerlijk Wetboek, zittingjaar 1823-1824*, II (Den Haag 1875) 158.

109. N.K.F. Land, *Verklaring van het Burgerlijk Wetboek*, III (Haarlem 1902) 31.

110. Artikel 897 BW 1838. Zie de toelichting hierop van Land, *Verklaring*, 31-32.

111. Noordziek, *Geschiedenis der beraadslagingen [...] zittingjaar 1822-1823*, I (Den Haag 1873) 124-127, II, 416; Idem, *Geschiedenis der beraadslagingen [...] zittingjaar 1823-1824*, I (Den Haag 1875) 174-176 en II, 361, 455; Voorduin, *Geschiedenis*, IV, 23-24.

Afb. 5. Willem Bartel van der Kooi (1768-1836), Portret van de rechtsgeleerde Daam Fockema (1779-1855), doek, 102 x 87 cm, Fries Museum, Leeuwarden. Op de tafel ligt een exemplaar van het *Corpus Iuris Civilis*.

van de onbeschaafde volken', aldus Fockema, 'na het onderdrukken van geleerdheid en beschaving, na het verscheuren der maatschappelijke banden, wierpen zich magtigen op, en het stelsel werd ingevoerd dat er geen eigendom bestond dan hetgeen door hen was opgedragen.'¹¹²

Het tegenwoordige doel van het erfrecht was evenwel een ander. Uitgangspunt was de onafhankelijkheid van het individu. Het erfrecht moest er dan ook op zijn gericht om de erfenis ten goede te laten komen van degene voor wie de erflater verondersteld kan worden genegenheid te hebben gehad. Welnu, het was alleen maar natuurlijk om een grote genegenheid te hebben voor de naaste bloedverwant. Hij was daarom voorstander van een zuivere toepassing van de regel: het naaste bloed erft het goed. Het protest van

112. Noordziek, *Geschiedenis der beraadslagingen [...] zittingjaar 1823-1824*, I, 175.

Fockema mocht niet baten. Maar gezien het huidige erfrecht kan worden geconstateerd dat hij de ontwikkeling van de functie van het erfrecht juist inschatte.

Slotbeschouwing

Het begrip ‘erfgoed’ verwees vanaf de latere Middeleeuwen naar het deel van het vermogen dat iemand van zijn voorouders had geërfd. De mogelijkheden van een eigenaar om dergelijke goederen te vervreemden, waren beperkt. Ook golden er andere erfrechtelijke regels ten aanzien van dergelijke goederen. Het doel van deze bijzondere regelingen inzake erfgoederen was het behoud van deze goederen voor de familie waartoe de eigenaar behoorde. Hoewel het concept ‘erfgoed’ aldus paste bij een samenleving waarin het familieverband centraal stond, werd het toch pas werkzaam in een periode waarin dat familieverband aan relevantie had verloren. Juist door de neergang van het gemeenschappelijke familie-eigendom en het succes van het individuele eigendomsconcept, kreeg het begrip ‘erfgoed’ haar functie. Uiteindelijk bleek deze functie van tijdelijke aard te zijn, passend bij een overgangsfase. Onder invloed van sociaal-economische factoren zette de individualisering van het eigendomsconcept namelijk door, ten koste van de familieverbanden. De term ‘erfgoed’ verloor daardoor haar juridische relevantie. Dit gebeurde het eerst in stedelijke gebieden, aan het eind van de Middeleeuwen. In landelijke gebieden bleek het concept veel taaiër te zijn. Binnen de opkomende nationale staten bestonden als gevolg hiervan grote verschillen. Aan deze rechtsverscheidenheid werd in Frankrijk en Nederland onder invloed van de idealen van de Franse Revolutie abrupt een einde gemaakt. De relevantie van het begrip ‘erfgoed’ voor het (erf)recht werd daar formeel afgeschaft. In de Duitse gebieden bleef de verscheidenheid bestaan en was ook het concept ‘erfgoed’ een langer leven beschoren, in het bijzonder buiten de steden. De bijzondere regels omtrent erfgoederen verdwenen daar pas rond het midden van de negentiende eeuw. Wellicht heeft de teloorgang van de term ‘erfgoed’ als specifiek juridisch begrip ten tijde van de Franse Revolutie de weg vrijgemaakt voor de opkomst van het metaforisch gebruik ervan.

Hemels erfgoed: een reflectie

WILLEM FRIJHOFF

Er ligt een vreemde tragiek in het lot van het christelijke erfgoed.¹ Als een van de eerste geschriften uit onze beschavingskring heeft de Bijbel de grondslagen voor ons collectief erfgoed gedefinieerd. Dat erfgoed steunt op de christelijke cultuur, die zelf in hoofdzaak voortbouwt op de joodse, maar als verbale, visuele en ceremoniële cultuur ook van de Griekse en Romeinse cultuurwereld specifieke trekken heeft meegekregen. De christelijke cultuur heeft in bijna tweeduizend jaar tijd vorm gekregen als een geestelijke cultuur die niet alleen monumenten heeft opgericht, maar ook normen en waarden heeft geschapen, ideeën en idealen, symbolen en rituelen, reflexen, gebaren en houdingen: heel een breed handelingsrepertoire waardoor een persoon die uit een door de christelijke traditie gevormde samenleving komt, zich feilloos van andere grote religieuze tradities onderscheidt.

Maar juist nu het geestelijke, immateriële erfgoed in het Westen eindelijk naar waarde wordt geschat, wordt het religieuze erfdeel nagenoeg uit de publieke ruimte en de publieke cultuur gebannen. De aloude tegenstelling in de christelijke wereld tussen een theocratische opvatting van de samenleving, gekenmerkt door een symbiose van kerk en staat, en een meer vrijzinnige, waarin ruimte is voor een wereld buiten de greep van de kerk en geloof, maakt plaats voor nieuwe tweedelingen die nog slechts bij analogie tot de christelijke categorieën te herleiden zijn. De publieke cultuur wordt in het Westen thans gedefinieerd als een *civic religion*, verlicht of seculier, conservatief of liberaal (hetzij *laïque*, hetzij, in grote delen van West-Europa, expliciet antichristelijk), dan wel anti-, a- of postreligieus. Ze ontkent juist de eigenstandigheid van die bovennatuurlijke wereld waarop eerdere generaties zich voor hun erfdeel beriepen. Voor zover religie nog een rol speelt, houdt zij een grondige herwerking van het oude, joods-christelijke religieuze erfgoed in. Ze laat zich inspireren door religieuze vormen en waarden van buiten de westerse cultuur, wordt krachtig geconfronteerd met elementen van een levendige

1. Vanwege het essayistische karakter van deze bijdrage is afgezien van een uitvoerige bibliografische annotatie. Voor een meer problematiserende, uitvoeriger geannoteerde benadering, zie: W. Frijhoff, 'Behoort religie tot ons erfgoed?', in: Ch. Caspers, F. Korsten & P. Nissen (ed.), *Wegen van kerstening in Europa 1300-1900* (Budel 2005) 16-40. En voor een algemenere visie: W. Frijhoff, 'Cultural heritage in the making: Europe's past and its future identity', in: J. van der Vos (ed.), *The humanities in the European research area* (Den Haag 2005) 17-29.

islamitische cultuur, of probeert zelf nieuwe vormen van religiositeit uit te vinden die meer of minder bewust met het traditionele religieuze erfgoed breken.² Wie op religieus gebied welbewust voor het overgeleverde erfgoed kiest, komt gemakkelijk over als een traditionalist, een extremist, een fundamentalist, of op zijn best een nostalgicus.

Gods erfdeel

In den beginne was het erfdeel. Afhankelijk van de gebruikte vertaling vinden we de term erfgoed of erfdeel in uiteenlopende varianten vele malen terug in de Bijbel, vanaf het boek van de Schepping tot en met het Nieuwe Testament. Erfdeel verwijst meer naar een persoonlijk recht op de nalatenschap van wie ons zijn voorgegaan; erfgoed heeft wat afstandelijker, juridische connotaties. Recente bijbelvertalingen hebben de neiging die termen te vervangen door strikt zakelijke equivalenten als ‘eigendom’ of ‘bezit’, die voor de huidige lezer kennelijk bevattelijker worden geacht. Daarmee doen ze echter geen recht aan het altijd persoons- of groepsbetrokken karakter van het erfgoedbegrip in de Bijbel. Erfgoed, ook als zakelijk bezit, is daarin steeds een *erfdeel* dat men van concreet aangeduide voorgangers krijgt en zelf weer aan een even concreet nageslacht moet doorgeven, zonder dat men het vrijelijk mag vervreemden. Integendeel, die vervreemding wordt uitdrukkelijk afgewezen. Het erfdeel is in de Bijbel de grondslag van de groepsidentiteit van het uitverkoren volk.

In een bredere zin ligt de notie van erfenis, erfdeel en erfgoed dan ook organisch besloten in het historiserende karakter van de joodse en vervolgens ook de christelijke godsdienst. Voor beide immers staat de heilsgeschiedenis centraal. De joodse en de christelijke religies verschaffen een heilshistorische interpretatie van het individuele en collectieve bestaan. Die zinrijke interpretatie van de wereld waarin wij leven, maakt het mogelijk dat we ons de ontwikkeling en de wisselvalligheden van de mensheid als zinvol toe-eigenen, dat wil zeggen als iets van onszelf, dat wij van onze voorgangers hebben meegekregen, geërfd. In die toe-eigening ligt de opdracht besloten om zelf verder te werken aan het behoud en het doorgeven van de boodschap die het erfdeel vormt. Dat erfgoed bestaat natuurlijk in de eerste plaats uit Gods Woord zelf, zoals vervat in de Bijbel en de traditie. Daarbij aansluitend omvat het al die immateriële en materiële weldaden die de deelname aan de heilsgeschiedenis aan mens en groep verschaft. Zo wordt al in het eerste bijbelboek het land Kanaän als erfdeel van de nog in Egypte wonende kinderen van Israël aangewezen (Gen. 48:6; Jozua 13:6-7; 1 Kron. 16:18; Ps. 105:11). Zij zullen dat land voor eeuwig erfelijk bezitten (Ex. 32:13; Lev. 20:24; Deut. 1:8 en verder) – een heel concrete belofte van aards geluk en heil waar niet alleen vele passages in de volgende bijbelboeken om draaien, maar die tot op de dag van heden een specifieke opvatting van de joodse religie inspireert. Jahwe geeft zijn volk zonen tot een

2. Zie voor deze ontwikkelingen: J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005) 328-370.

erfdeel (Ps. 127:3), die zijn erfgoed zelf weer moeten doorgeven. Maar hij verrijkt het ook door het andere volkeren tot een erfdeel te geven (Ps. 2:8). Het erfgoedidee verwijst dus zowel naar groepscontinuïteit als naar de rijkdom van bloei en expansie.

In tal van passages uit het Oude Testament lezen we over een wederkerigheidsrelatie tussen God en zijn volk in termen van erfdeel, waarbij dat erfdeel inderdaad heel concreet als eigendom en aards bezit moet worden beschouwd. Het volk van Israël is Gods erfdeel, dat wil zeggen zijn eigendom, dat wat Hij uit de volkeren voor zichzelf heeft afgezonderd (Deut. 9:26.29; 2 Sam. 20:19; 21:3; 1 Kon. 8:53). Hij mag daarmee doen wat Hij wil, maar het staat ook onder zijn bescherming (2 Kon. 21:14). Koning Saul wordt door Samuel gezalfd tot vorst over Jahwe's erfdeel, dat wil zeggen het joodse volk (1 Sam. 10:1). Op zijn beurt wordt Jahwe zelf het erfdeel van de kinderen Israëls genoemd (Ps. 106:40). Dat geldt in het bijzonder voor de stam Levi die de tempeldienst verzorgt en die de opbrengst daarvan als zijn erfdeel mag beschouwen, waarvan hij behoort te kunnen leven (Deut. 10:9; 18:1-2). In het Oude Testament blijken de termen erfdeel en eigendom eigenlijk gelijkwaardig. Eigendom wordt gedacht in termen van erfdeel, identiteit komt voort uit erfenis, erfgoed, erfdeel.

Voor Mattheüs, Marcus, Lucas en Johannes, de in de joodse godsdienst en een joodse context opgevoede auteurs van de vier canonieke evangeliën, is de gelijkstelling tussen het erfdeel Gods en het beloofde land of het uitverkoren volk nog geen herkenbaar probleem. Maar het evangelie van Lucas geeft al wel een paar kritische noten die aan het materiële erfgoedbegrip gaan knagen. In een gelijkenis over rijkdom en dwaasheid antwoordt Jezus aan een man uit het volk die hem vraagt zijn broer te bevelen de erfenis met hem te delen, dat hij geen rechter of bemiddelaar wil spelen. En hij raadt hem aan zich voor hebzucht te wachten, omdat geen enkel bezit het leven veilig kan stellen (Luc. 12:13-15). Even later vertelt hij de parabel van de misdadige wijnboeren (Luc. 20:9-19). De pachters van een wijngaard wilden de erfgenaam van de eigenaar, diens geliefde zoon, vermoorden om de erfenis in bezit te krijgen. De eigenaar kon dat natuurlijk niet toelaten en hij bracht op zijn beurt de pachters ter dood. Erfgoed moet, met andere woorden, in de juiste handen overgaan, het kan niet wederrechtelijk worden verkregen. We kunnen daar een impliciete kritiek op de territoriale expansiepolitiek van de joodse leiders in de voorbije eeuwen in lezen, maar de parabel luidt tevens een begin van ont koppeling in van de materiële gelijkstelling tussen het erfdeel en het beloofde land. Niet degenen die het land daadwerkelijk bewerkten mochten het immers opeisen, maar zij aan wie het door de vader was toebedacht.

Geestelijk erfgoed

Voor een ommekeer in het erfgoedbegrip moest worden gewacht op een theoloog die, hoewel uit joodse ouders geboren, in Klein-Azië in een Griekse cultuurkring was opgegroeid en in staat was afstand te nemen van de etnische traditie, de apostel Paulus. Paulus heeft de belangrijkste kritiek op het oudtestamentische erfdeelbegrip geformuleerd, met name in zijn brieven aan de Romeinen (4:12-17) en de Galaten (3:15-29). Hij doet

resoluut afstand van de materiële betekenis van erfgoed. Niet langer is het materiële, beloofde land Israël met het aardse leven het erfdeel van de ware gelovigen, maar het eeuwige leven, in het verlengde van een niet langer in een concreet land gesitueerde gemeenschap van ware gelovigen. Zij ontlenuen hun identiteit niet aan hun kwaliteit als tastbaar volk, maar aan hun persoonlijke uitverkiezing door God. Die uitverkorenen vormen het erfdeel des Heren. Niet de wet (lees: het joodse geloof, de afstamming, de aardse institutie) verschaft het beloofde erfdeel, maar de belofte die God zelf aan Abraham heeft gedaan. In zijn afscheidsrede te Milete, die als zijn geestelijk testament wordt beschouwd, zegt de apostel Paulus het onomwonden: “thans vertrouw ik u toe aan God en aan het woord van zijn genade, dat de macht bezit op te bouwen en u het erfdeel te verlenen met alle geheiligden” (Hand. 20:32). Die belofte, dat erfdeel van de geheiligden, de rechtvaardiging, verwerft men door het persoonlijke geloof in Christus, en dus door de genade, niet door trouw aan de wet, hoe belangrijk die op haar beurt ook moge zijn. Door de genade gerechtvaardigd zijn wij “erfgenamen geworden van het eeuwige leven waar onze hoop op gericht is” (Titus 3:7).

De apostel Petrus bekrachtigt de begripsomslag aan het begin van zijn eerste brief: God heeft ons door de opstanding van Jezus Christus uit de dood herboren doen worden tot een leven van hoop. Daarmee “is een onvergankelijke, onbederfelijke, onaan-tastbare erfenis voor u weggelegd in de hemel. In Gods kracht geborgen door het geloof, wacht gij op het heil, dat al gereed ligt om op het eind van de tijd geopenbaard te worden” (Petr. 1:4-5). De christen wordt daarmee “erfgenaam van het koninkrijk dat Hij beloofd heeft aan wie Hem liefhebben” (Jac. 2:5). De ommekeer naar een immateriële betekenis van het erfdeel geeft tegelijk uitzicht op de wederopstanding en de eindtijd. De erfenis ligt voortaan in de toekomst, niet meer in het verleden. Die cruciale passages uit het Nieuwe Testament brengen mee dat de christenen zich niet meer in het materiële, etnisch geladen erfdeelbegrip van de joodse godsdienst thuis voelen. Gods volk valt niet meer samen met een geheel van stammen, en het beloofde land ligt niet langer op aarde. Die dubbele omslag luidt een ommekeer van het erfgoedbegrip in: van een materiële kan het nu tot een immateriële waarde worden. In den beginne was het erfdeel, maar volgens de apostel Johannes, de minst materieel gerichte van de evangelisten, moet dat erfdeel voortaan als het Woord worden gezien, bij God en met God (Joh. 1:1-2).

Traditie

In theorie had het christelijke erfgoed daarmee een bij uitstek immaterieel karakter gekregen. Het uitverkoren volk was als volk niet langer in een geografische ruimte te lokaliseren, maar bestond voortaan uit de bovenruimtelijke gemeenschap van de individueel geheiligden. De titel van een in 1738 verschenen gereformeerd geschrift geeft dat perfect aan: *’t Groot erfdeel van een waare gelovige: zynde een kort bericht van de natuure, werkingen, en vruchten van ’t geloof; in ’t licht gegeven voor de liefhebbers van*

de gereformeerde kerk.³ In de loop van de geschiedenis heeft het Oude Testament het Nieuwe echter herhaaldelijk ingehaald. Terwijl het schriftelijke en zelfs het gesproken woord betrekkingen op afstand gedooft, heeft de vormgeving van een gemeenschappelijke identiteit ruimtelijke elementen nodig: een plaats van samenkomst, een ritueel, visueel contact, intieme betrekkingen tussen mensen die de continuïteit van de groep moeten verzekeren. Geloof leidde met andere woorden als vanzelf tot materialisatie, kerkvorming en daarmee tot deelname aan de bezoedelende contingenties van het aardse bestaan: machtsuitoefening, geldkwesties, belangenconflicten, ruzies, partijstrijd, verkettering, vuile handen.

Desondanks heeft met name de middeleeuwse kerk in haar filosofie en theologie de indrukwekkende fundamenten gelegd voor het immateriële erfgoed van de westerse beschavingskring. De geestelijke erfenis van de middeleeuwse kerk is, zowel in Oost als West, op haar beurt de grondslag geworden voor aanspraken op een materieel beloofd land, dat van de christenheid, met een eigen materiële religieuze cultuur en eigen materiële erfgoederen.⁴ Het meest zichtbaar is dat gemaakt in de pauselijke aanspraken op het 'erfgoed van Petrus', het *patrimonium Petri*, oftewel de kerkelijke staat zoals die sinds de achtste eeuw gestalte kreeg, als wereldlijke grondslag voor de onafhankelijkheid van de geestelijke macht, en als erfdeel waaruit de christelijke levietenkaste zich zou kunnen voeden. Maar de verwevenheid van religie en materieel bestaan was in alle domeinen zo intens dat we ons thans, nu onze referentiekaders helemaal seculier zijn geworden, nauwelijks meer kunnen voorstellen hoe een van sacraliteit, geloof en magie doortrokken samenleving functioneerde, reageerde en zichzelf zag.

Samen met kritische, hervormingsgezinde groeperingen in de katholieke kerk zelf, heeft de Reformatie zich tegen die materiële aanspraken van de religie en de kerkelijke machtshonger verzet. Maar de reformatorische kerken dreigden zelf op hun beurt in de fuik te lopen van een andere vorm van vereenzelviging van religie en staat, of van religie en samenleving. In de zeventiende en achttiende eeuw maakten theocratische concepten als die van 'Neêrlands Canaän' of 'Neêrlands Israel' opgang. Daarmee gaven bepaalde richtingen in de gereformeerde kerk uiting aan een oudtestamentisch besef van de roeping en uitverkiezing van (het geheiligde deel) van het Nederlandse volk als nationale gemeenschap. De bevrijding van het Spaanse juk werd gesymboliseerd door de uittocht uit Egypte of de terugkeer uit de Babylonische ballingschap. De stadhouders werden vereenzelvigd met de leiders van het joodse volk, te beginnen met Mozes als voorbeeld voor Willem van Oranje, maar ook met richters als Gideon en koningen als Hizkia, David en Salomon. Zij boden zo een verleidelijke analogie met de monarchale ideologie van de door hen zo verafschuwde pauselijke staat.

In de rooms-katholieke kerk, maar ook in de orthodoxe kerken, neemt het geestelijke erfgoed de vorm aan van de 'traditie', waardoor aan de Bijbel uitleg wordt gegeven; zo

3. (Amsterdam 1738).

4. Zie hierover de opstellen in: A. Molendijk (ed.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003) en de inventarisatie van M. Spiertz, *Van Aartsbisschop tot Zonnelied. Sleutels tot het katholieke erfgoed* (Nijmegen 1998).

wordt in de loop van de tijd de harmonische inpassing ervan in een veranderende samenleving gewaarborgd. Hetzelfde geldt voor de andere religies van het boek: de joodse, met de *misjna* en de Talmoed als commentaren op de heilige geschriften en leefregels voor de gemeenschap, en de islam met de soenna als oorspronkelijke aanvulling op de Koran, maar ook met de grote theologische en juridische interpretatietradities. Mutatis mutandis vinden we die meervormigheid van het erfgoed overigens wel degelijk terug in de protestantse kerken. Naast de funderende geschriften van de grote reformatoren of kerkstichters (Luther, Melancton, Calvijn, Beza, Zwingli, Menno Simons en anderen, tot en met het Boek van Mormon) en de belijdenisgeschriften wordt daar eveneens een corpus van ‘oude schrijvers’ of anderszins belangrijke auteurs gevormd dat voor de uitleg van het oorspronkelijke erfgoed als gezaghebbender wordt beschouwd dan andere, meer recente auteurs. Ook al krijgen zij daar geen formele status (zoals bijvoorbeeld de officieel gecanoniseerde ‘kerkleraren’ in de rooms-katholieke kerk), de reformatorische kerken en later gestichte geloofsgemeenschappen kenmerken zich alle door een eigen corpus van erkend schriftelijk erfgoed dat hun theologie, ethiek en spiritualiteit identiteit verleent. De geschriften van de ‘oudvaders’ vormen overal het geestelijke voedsel bij uitstek, het ‘erfgoed der vaderen’.⁵

We hoeven ons daar niet over te verbazen. Een gemeenschap, samenleving of welke groepering ook die duurzaamheid nastreeft, kan niet zonder een door allen gedeeld verhaal over zichzelf, een gemeenschappelijk richtsnoer dat de groep naar binnen toe cohesie en naar buiten toe identiteit verschaft. Dat verhaal krijgt vorm in de traditie van die gemeenschap, waardoor de oerbron waaraan de gemeenschap haar bestaansrecht ontleent, steeds weer opnieuw wordt geduid en leefbaar gemaakt. De traditie neemt daarbij verschillende vormen aan: van exegese (bijbeluitleg en bronnenkritiek), dogmatische theologie en liturgie (de regels van het ceremoniële handelen van de groep als groep) tot kerkelijk of religieus recht, ethiek of moraal, praktische of pastoraaltheologie, casuïstiek en spiritualiteit. Voor de gewone gelovige komt het traditionele erfgoed het duidelijkst naar voren in de belijdenisgeschriften, de catechismus, de liturgische formules en de zangtraditie. Zoals Maarten 't Hart ons in *Het Psalmenoproer* (2006), zijn historische roman over achttiende-eeuws Maassluis, er terecht aan herinnert, vormt ook de zingtrant een element van het culturele, in dit geval religieuze erfgoed. Dat auditieve erfgoed, tegelijk een intensieve vorm van gemeenschapsritueel, wordt zo indringend beleefd dat elke verandering erin als een revolutionaire aanval op de identiteit van de religieuze gemeenschap zelf overkomt.

5. Zie voor deze begripsbetekenis bijvoorbeeld: Th. L. Haitjema, *Het erfgoed der Hervorming* (Wageningen 1939), de orthodox-protestantse publicatiereksen met herdrukken van vooral zeventiende-eeuwse teksten onder de titel *Christelijk erfgoed*, onder redactie van G.C. de Waard en C. Bregman (vanaf 1986) en *Vaderlands erfgoed* (vanaf 2004). Onnodig op te merken dat de term ‘erfgoed’ ook furore maakte in *völkische* hoek. Zie bijvoorbeeld: J.O. Plassmann, *De ring van 't jaar: een wegwijzer naar het Germaansche erfgoed der vaderen*. Uit het Duitsch vertaald door René Verbeeck (Brussel 1944). Zie ook de inleiding op deze bundel van Frans Grijzenhout.

Hetzelfde resultaat had de stille afschaffing van het Gregoriaans in de rooms-katholieke liturgie, en de vervanging van het negentiende- en vroegtwintigste-eeuwse liederenarsenaal door nieuwe zangstijlen en liederentradities na het Tweede Vaticaanse Concilie.⁶ Er ontstond een tegenpartij. Met de Latijnse mis zoals die was gecodificeerd onder de heilig verklaarde paus Pius V, wilde zij terugkeren naar het Gregoriaans als ‘eigen’ en ‘oorspronkelijk’ erfgoed van de rooms-katholieke kerk, even onvervreemdbaar als haar aloude Latijnse bijbelvertaling, de Vulgaat. Toch was het Gregoriaans na een langdurige periode van teruggang sedert de late Middeleeuwen, die vooral ten koste was gegaan van het zangritme, eerst in 1903 door Pius X weer in ere hersteld volgens de reconstructie van de melodische praktijk die de monniken van Solesmes in de loop van de negentiende eeuw tot stand hadden gebracht. Tradities – het hoeft geen betoog sinds de baanbrekende bundel *The Invention of Tradition*⁷ – zijn vaak aanzienlijk minder oud dan verondersteld, maar ze zijn er niet minder beslissend om voor het identiteitsgevoel van de groep. Voor erfgoed geldt dat evenzo. Erfgoed is dat wat een groep als zodanig wil beschouwen. Het is altijd een selectie uit de voorhanden erfstukken van en reminiscenties aan het verleden met het oog op de gewenste collectieve identiteit van de gemeenschap. De vraag is natuurlijk: door wie gewenst en door wie gemaakt? Daar ligt het breekpunt van de strijd om de definitie van elke vorm van erfgoed.

Schrift en traditie

In de rooms-katholieke theologie is het traditiebegrip door een eeuwenlange theologische ontwikkeling het verst en duidelijkst uitgewerkt, maar het gaat al terug tot de vroege kerk. Op het concilie van Efese tegen de Nestorianen (431) werd, met een beroep op de besluiten van het concilie van Nicea tegen de Arianen (325), de traditie (dat wil zeggen: de overlevering van leven en leer van de kerk) als een wezenlijke bron van de christelijke leer gedefinieerd. Weliswaar bestaan er gradaties in de traditie: de traditie uit de aposteltijd (waaronder de boeken van het Nieuwe Testament) draagt een funderend, constitutief karakter, latere ontwikkelingen in de traditie zijn veeleer conserverend van aard. Voor de vanouds bestaande kerken, katholiek zo goed als protestant, is de constituerende traditie afgesloten in de aposteltijd. Na de aposteltijd komt er niets wezenlijk nieuws meer bij, slechts uitleg en eventueel verdere doordenking of ontwikkeling van het bestaande. De protestantse kerken hebben dat in de eeuw van de Reformatie nog eens benadrukt door de leus van het *Sola Scriptura*: Gods Woord zoals vervat in de Heilige Schrift is het enige echte erfgoed dat de kerk fundeert, al het andere is bijzaak, menselijke toevoeging waarover discussie mogelijk is. Elke nieuwigheid moet steeds op

6. J. van Deun e.a. (ed.), *Het Gregoriaans, Europees erfgoed. Internationaal musicologisch colloquium* (Leuven 1983).

7. E. Hobsbawm & T. Ranger (ed.), *The invention of tradition* (Cambridge 1983); J.W. van Henten & A. Houtepen (ed.), *Religious identity and the invention of tradition* (Assen 2001).

uitleg van de Heilige Schrift zelf berusten. Die Schrift is de onaantastbare kern van het erfgoed. De waarheid is voortaan bij uitstek discursief van aard.

Het meningsverschil tussen beide groepen kerken, de rooms-katholieke en de reformatorische, heeft te maken met de status van latere ontwikkelingen. De katholieke traditie heeft al vroeg, maar op het concilie van Trente (1545-1563) nog eens heel scherp tegen de opvattingen van de protestanten in, willen stellen dat er overleveringen zijn die als geloofsregel, als bron van openbaring, gelijkwaardig mogen worden geacht met de Heilige Schrift, omdat ze hun oorsprong hebben in de apostolische verkondiging zelf (waaruit ook het Nieuwe Testament als geschreven neerslag afkomstig is) en door middel van een ononderbroken opvolging in de kerk bewaard zijn gebleven. Voor de rooms-katholieke traditie is de apostolische successie (de aantoonbaar ononderbroken opvolging van kerkelijke ambtsdragers sinds de aposteltijd) dus een wezenlijke grondslag van de traditie en het erfgoedbegrip: de *successio muneris* (opeenvolging in het bischopsambt) schraagt de *successio doctrinae* (de overlevering van de leer).

Er is door kerk en theologie dan ook steeds veel energie gestoken in de bewijsvoering voor die ononderbroken successie en het behoud ervan. Dat begon al met de tot de apostel Petrus teruggaande apostolische stoel van Rome zelf, die al spoedig een priemaat in de leer pretendeerde en uiteindelijk uitkwam bij het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid in zaken van geloof, vastgelegd op het eerste Vaticaans concilie in 1870. Maar dichterbij ons geldt het ook voor de oud-katholieke kerken. Zij waren weliswaar formeel van de rooms-katholieke kerk afgescheiden (die van Utrecht als eerste in 1723), maar hebben steeds zorgvuldig het principe van de apostolische successie, dat wil zeggen de bisschopswijding door zelf geldig gewijde bisschoppen, bewaakt en daarop ook de legitimiteit van hun kerkrechtelijke en leerstellige overtuigingen gebaseerd. In de katholieke traditie is het christelijk erfgoed dus principieel meervoudig. Al blijft de Heilige Schrift de grondslag, daarnaast kunnen overleveringen bestaan (en tot dogma's versteend worden) met een gelijkwaardige geldigheid.

Erfzonde en erfgoed

Hoe centraal het erfgoed-idee in de christelijke traditie is komen te staan, blijkt het duidelijkste uit het concept van de erfzonde. In het Latijn, vervolgens in de Romaanse talen en van daaruit in het Engels, wordt de erfzonde *peccatum originale* of oerzonde (*original sin, péché originel*) genoemd, maar in de rechtscultuur van eigendomsoverdracht die de Germaanse wereld kenmerkt is ze steeds in termen van vererving geduid. Het begrip 'erfzonde' is een al vroege theologische kristallisatie van het verhaal van de zondeval van Adam en Eva. Tegen Gods gebod in aten ze, verleid door de sprekende slang, van de boom van Kennis van goed en kwaad, midden in het paradijs. Door die nieuw verkregen kennis verloren ze hun oorspronkelijke onschuld en met het nieuwe besef van de dood waren ze tegelijk hun onsterfelijkheid kwijt (Gen. 2-3). Ze kregen daardoor dus inzicht in het menselijke tekort. Samen met hun fysieke naaktheid werd hun ook hun morele armoede onthuld. Hun geestelijke begrensdheid sloot voortaan de toegang

tot de boom van het eeuwige leven voor hen af. Doordat zij uit het paradijs waren verjaagd en van de boom van het leven verstoken waren, ging dat tekort, het vermogen om kwaad te doen, op hun kinderen over – exemplarisch al bij de broedermoord van hun zoon Kaïn op Abel (Gen. 4:1-16).

Opheffing van het menselijke tekort om opnieuw deel te kunnen krijgen aan de onsterfelijkheid in het eeuwige leven, over de dood heen, werd een van de centrale thema's van de monotheïstische religies die uit de joodse godsdienst zijn voortgekomen. De islam heeft dat vraagstuk op haar eigen manier opgelost, als een religieuze handelingsleer. Met voorbijgaan van het erfzondebegrip maakt zij het handelen van de individuele mens binnen de islamitische traditie van leefregels en groeps Moraal tot richtsnoer voor zijn lot bij het Laatste Oordeel aan het einde van de geschiedenis. De christelijke theologie daarentegen heeft de oplossing in een theologische verfijning gezocht. Die dogmatische optie bestaat in hoofdzaak uit een reeks systematische pogingen om met de erfzonde klaar te komen, met andere woorden: om de notie van erfdeel en erfgoed uiteindelijk uit de menselijke samenleving te bannen ten gunste van een universele harmonie, die in laatste instantie natuurlijk pas in het hiernamaals zou kunnen worden bereikt. Nog anders gezegd: om de bepaaldheid van het leven die uit de noodzaak van een erfelijke overdracht van de normen en waarden blijkt, te boven te komen door rechtstreeks, dat wil zeggen zonder bemiddeling, deel te krijgen aan het eeuwige leven.

De verlossing die Jezus Christus, met name volgens de Paulijnse theologie, heeft gebracht, dient ten principale tot delging van de erfschuld, verlossing van de erfzonde en overwinning van de daarmee gepaard gaande dood (Rom. 5:12-21). Vanaf het concilie van Carthago tegen de Pelagianen (418), onder paus Zosimus, ligt de erfzondeleer feitelijk al vast. Afhankelijk van de kleur en de richting van de theologische en kerkelijke tradities, neemt het verlossingsproces in de theologie uiteenlopende vormen aan. Het schuldbesef van de erfzondeleer, de predestinatiegedachte, de uitverkiezing, de rechtvaardigingsleer en andere theologische rationalisaties, de rol van de goede werken bij het heiligingsproces en de verwachting van het Laatste Oordeel hebben een diepgaande invloed gehad op de vormgeving van het individuele en collectieve leven in de christelijke gemeenschappen gedurende de laatste tweeduizend jaar. Ze hebben een grondhouding tegenover de vormgeving en de inrichting van de samenleving bepaald die diep in de westerse mentaliteiten is ingebrand.

Immaterieel erfgoed

Maar die theologische opties hebben ook tot een bijzondere houding ten opzichte van erfgoed geleid. In de religies van het boek (de joodse, de christelijke, en de islam) krijgt de identiteit van de gemeenschap drievoudig vorm door het woord: het Woord van de heilige geschriften (beschouwd als de neerslag van het Woord van God, zo niet het Woord van God zelf, het fundament van het erfgoed), het woord van de traditie (het eigen erfgoed van de groep), het woord van de catechese en prediking (het woord waarbij erfgoed wordt overgedragen). Ondanks een uiteenlopende graad van betrokkenheid

van het heilige woord op de daad, de liturgie en de handelingen van het dagelijks leven in de drie religies, vormen overal de overtuigingen en waarden de kern van het erfgoed, die identiteit scheidt. Zolang de gelovigen trouw blijven aan het Woord is die identiteit gewaarborgd. In de monotheïstische tradities is het erfgoed dat de gemeenschap haar eigenheid geeft, daarom in de kern immaterieel: het is gesproken, gezongen, gereciteerd, gemediteerd, met gebed omgeven. *Fides ex auditu*, het geloof is uit het gehoor.

Door de centrale plaats die het Woord sinds tweeduizend jaar in de christelijke cultuur heeft gehad, en nog veel langer in de joodse, is de notie van erfgoed er ten nauwste verbonden geraakt met ideële waarden, intellectuele overtuigingen, taal en literatuur, met verstandelijke vormen van argumentatie en overreding, en met heel een discussie-cultuur die de luisterende en debatterende, participerende en op wilsovereenstemming, en ten diepste op gelijkheid van allen in de gemeenschap gerichte levenshouding zelf tot erfgoed maakt. Ook de met een herbronning in de klassieke oudheid verbonden humanistische traditie beroept zich op immateriële waarden van dialoog, overleg, consensus en respect voor de gesprekspartner. Extreem gesteld is de bij uitstek discursieve Verlichting, hoe areligieus soms ook, misschien wel de meest christelijke vorm van westers erfgoed, in haar fundamenteel redelijke levenshouding die de traditie van het woord, de bespreekbaarheid, de overreding en de verstandelijke bewijsvoering als kernwaarden van de westerse identiteit ziet. De erfplaters van onze beschaving zijn in de allereerste plaats degenen die het woord doorgeven, die denken, spreken en formuleren. Als iconen van onze cultuur schragen zij de overdracht van het erfgoed.

Al lang voordat het Sociaal en Cultureel Planbureau en andere instellingen voor cultuurbeleid de notie 'cultureel erfgoed' in de markt zetten, waren de termen erfgoed en erfdeel in Nederland identificerende bestanddelen en strijdmiddelen van ideële groeperingen, te beginnen met de christelijke partijen zelf. Patrimonium (vaderlijk erfdeel) heette de protestantse werkliedenvereniging "in positief Christelijken geest" die in mei 1876 werd opgericht als tegenhanger van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, dat men te veel "een staatkundig-godsdienstig partijverbond" vond.⁸ Zonder dat overigens de term zelf verklaard werd; die sprak kennelijk voor zich, sinds de katholieke literator Alberdingk Thijm dat uit het Frans overgewaaide woord voor de bescherming van cultureel erfgoed naar voren had gebracht.⁹ Daartegenover publiceerde Domela Nieuwenhuis in de reeks De Roode Bibliotheek een brochure genaamd *Het erfdeel der vrijdenkers*, eveneens zonder nadere uitleg van de titel, maar wel met een lange uiteenzetting over zijn historische voorgangers, die begon met de denkers uit de Griekse Oudheid en in het slothoofdstuk 'Of Rome óf anarchie' uitliep op het credo van Emile Zola, met de zinderende slotzin 'Ik geloof dat het leven ten slotte zal zegevieren'.¹⁰

8. *Patrimonium (vaderlijk erfdeel)*. Eene nieuwe beweging onder onze werklieden, toegelicht door S.R.D. (Amsterdam z.j. [1876]) 23.

9. Zie de inleiding op deze bundel door Frans Grijzenhout. Voor de 'spontane' toekenning van de term 'patrimonium', zie: R. Hagoort (ed.), *Patrimonium (vaderlijk erfdeel)*. Gedenkboek bij het Gouden jubileum (z. pl. 1927) 166-167.

10. F. Domela Nieuwenhuis, *Het erfdeel der vrijdenkers* (Amsterdam z.j. [ca 1910]) 109.

H. Colijn van zijn kant hield ter opening van de deputatenvergadering te Utrecht op 13 april 1922 een rede getiteld *Der vaderen erfdeel*, waarin de term erfdeel eigenlijk heel impliciet stond voor alles waarvoor de antirevolutionaire partij zelf zich sterk maakte: Oranje, het ‘protestantsche (of Calvinistische) volk’ dat de ‘grondtoon van ons volkskarakter’ heeft bepaald (zij het niet altijd de boventoon), de ‘Calvinistische staatkunde’, enzovoorts.¹¹ In zijn voorwoord op de geschiedenis van de partij, onder de programmatische titel *Erfgoed* gepubliceerd, verwoordde het bestuur van de R.K. Staatspartij datzelfde groepsbesef van een ideële historische identiteit aldus: ‘Wat is de jongere generatie? Soms de werkploeg die ons werk heeft over te nemen? Veel meer de ploeg die aan hetzelfde verleden heeft voort te bouwen, dat wij, voor kort óók “jongeren”, hebben aangetroffen. Dit voorvaderlijk erfgoed verplicht de straks aantredende evengoed als de thans werkende generatie.’¹² Nog in 2000 startte het Humanistisch Archief te Utrecht een publicatiereeks *Humanistisch erfgoed*.

Hoewel politieke partijen nu minder de neiging hebben om in termen van erfgoed te redeneren, sluiten zij met evenveel gretigheid bij de historische canon van normen en waarden in de door elke partij gewenste configuratie aan. In het verlengde van al deze ontwikkelingen wordt de erfgoedgedachte sinds enige tijd dan ook steeds vaker en nauwer gekoppeld aan immateriële normen en waarden. Niet langer wordt erfgoed uitsluitend in de zakelijke termen van monumenten, objecten, ruimtelijke ordeningen van stad en landschap en andere vormen van materialiteit gedefinieerd. Het zijn nu vooral de esthetische en intellectuele, memoriale (de historische herinnering) en politieke waarden (vrijheid, gelijkheid, participatie en democratie) die gestalte geven aan het besef van een gedeelde nationale en zo mogelijk ook ‘Europese cultuur’. Op de schaal van het continent gebeurt dat onder impuls van de Europese instellingen en de Unesco, maar we zien het evengoed in nationaal verband, vanuit de behoefte aan een krachtige collectieve identiteit op het niveau van de ‘verbeelde gemeenschap’, om met Benedict Anderson te spreken.¹³ Overall komen initiatieven op om het immateriële erfgoed te

11. H. Colijn, *Der vaderen erfdeel* (Amsterdam 1922). Bij uitgeverij Paris in Amsterdam verschenen in 1955-1956 twee delen in de reeks *Ons sociaal erfdeel*, terwijl de referaten van het Gereformeerd sociaal en economisch congres van 15-17 maart 1957 werden uitgegeven onder de titel *Erfdeel en opdracht* (Rotterdam 1958). Nog in 1991 publiceerde de Evangelische Volkspartij bij gelegenheid van haar tienjarig bestaan een herdenkingsbundel over haar geschiedenis en gedachtegoed onder redactie van Cor Ofman onder de titel *Erfgoed* (Aalsmeer 1991). Zie voorts C. Dekker & H. Leeuwenberg (ed.), *Erfgoed van Herrnhut* (Utrecht 1974).

12. Voorwoord, bij: P.H.J. Steenhoff, *Erfgoed. Bijdrage tot de geschiedenis der Katholieke Staatspartij, haar stichting en voltooiing* (z. pl. 1939) 3.

13. De Europese Culturele Conventie dateert al van 19 december 1954, later werden daar verklaringen over het cultureel erfgoed aan toegevoegd (zoals te Helsinki, 30-31 mei 1996). In oktober 2003 werd de Unesco-conventie ter bescherming van immaterieel erfgoed ondertekend, die internationale samenwerking op het gebied van ‘levende cultuur’ voorstaat. Daaronder vallen met name: orale tradities, uitingen en taal, de podiumkunsten, sociale praktijken, rituelen en feesten, kennis en praktijken rond natuur en universum (met inbegrip van magie), en het traditionele ambacht. Zie over een en ander ook de bijdragen in Rob van der Laarse (ed.), *Bezeten van vroeger: erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) en de daar genoemde literatuur.

vangen in een canon of in een verhoog over groepsidentiteit en groepsbelangen dat een als bedreigd gevoelde gemeenschap haar 'oorspronkelijke' of 'historische' cohesie moet teruggeven. De nauwe en hardnekkige koppeling die steeds weer wordt gelegd tussen de Europese gemeenschap met haar cultuur en de christelijke (rooms-katholieke of Latijnse, protestantse en orthodoxe) traditie, en de grote aarzeling om landen met een islamitische cultuur daarin op te nemen, staat in nauw historisch verband met die spirituele erfgoedcultuur.

Vanuit het begrippencomplex van erfzonde, verlossing en christendom kreeg de erfgoedgedachte vorm in de politieke en culturele leefwereld van de christenheid tijdens de Middeleeuwen, vervolgens in de universalistische, op expansie en verdediging van het christendom gegrondveste ideeën over een 'universele monarchie' (Lodewijk XIV) en het keizerrijk, en tenslotte de Europese gedachte. In zekere zin vormt die collectieve, aan ideële en immateriële waarden gebonden identiteit een seculiere, positieve pendant van het erfzondebegrip dat de mensheid aanvankelijk in een negatieve solidariteit van het kwaad samenbond. Die veronderstelde identiteit, het zedingsbesef dat in het begrip 'uitverkoren volk' besloten ligt, en het bewustzijn gestalte te geven aan een exemplarische beschaving die als gids voor de wereldorde kan en moet dienen, vormen tezamen de drie immateriële kernwaarden die de cultuur van de landen van Europa, ja van het gehele Westen, voortstuwen.

Antiquitates: voorvaderlijke oudheden

SANDRA LANGEREIS

De vroegste vormen van de Nederlandse erfgoedgedachte zijn te vinden in de periode 1485-1800 in de publicaties, manuscripten, brieven en juridische stukken van oudheidkundigen. In steden met een indrukwekkende historische achtergrond als Maastricht, Utrecht en Nijmegen, in de bodemvondstenrijke Hollands-Gelderse rivierendelta en Zeeuwse kustgebieden, en in het megalietenlandschap van Drenthe zien we in deze periode oudheidkundig geïnteresseerde monniken en kanunniken, juristen en predikanten steeds trefzekender opvattingen formuleren over de noodzaak historisch erfgoed (in de toenmalige terminologie omschreven als ‘oudheden’, ‘monumenten’, ‘gedenktekenen’) te conserveren en door te geven aan toekomstige generaties. Met het voortschrijden van de tijd ontwaren we bij deze oudheidkundigen bovendien een gestaag groeiend verlangen naar lokale, gewestelijke of nationale overheidsbemoediging met de protectie van ‘voorvaderlijke oudheden’.

Aan het begin van de ontwikkelingen in vroeg-modern Nederland staat de renaissancecristische oudheidkunde, die een doorslaggevende rol heeft gespeeld in de ontstaansgeschiedenis van de Europese erfgoedgedachte en die op Nederlands grondgebied al heel vroeg, rond het jaar 1485, werd opgepikt. De wortels van de Nederlandse en Europese opvattingen over de noodzaak van erfgoedbehoud reiken echter nóg verder terug dan de Renaissance, namelijk naar gedachtengoed uit de Romeinse Oudheid.

Varro, de vader van de erfgoedgedachte

De grondslagen van de erfgoedgedachte werden gelegd toen in de Grieks-Romeinse Oudheid het metier van de antiquaar of oudheidkundige (*antiquarius*) ontstond naast dat van de geschiedschrijver (*historicus*). Na een periode waarin mythen, epische gedichten en koorliederen de status hadden genoten van geschiedverhalen, verschenen in de vijfde eeuw voor Christus voor het eerst historici die rekenschap wisten af te leggen van de manier waarop zij informatie over historische gebeurtenissen hadden verzameld. Herodotus uit Halicarnassus (ca. 480-430 v.Chr.) beschreef de gestage expansie van

het Perzische rijk en het verzet daartegen van de Griekse steden. Hij ondernam reizen in de Perzische en Griekse wereld om kennis te maken met de landen en volkeren waarover hij schreef. Het genre van de *historia* dankte zijn vorm en inhoud echter vooral aan Thucydides (ca. 455-ca. 400 v.Chr.), de Atheense militair en geschiedschrijver die getuige was van het uitbreken van de Peloponnesische Oorlog (431-404 v. Chr.) en besloot deze strijd voor het nageslacht vast te leggen, in de hoop dat zijn publiek lering uit het verleden zou trekken. Van kardinaal belang was dat deze historicus zijn oorlogsverslag baseerde op uitsluitend eigen waarneming en andermans ooggetuigenissen. Thucydides' didactische en kritische geschiedschrijving zette een trend bij Grieken en Romeinen. Dit succes had tot gevolg dat de klassieke *historia* onderzoek naar politiek gedrag ging inhouden, gericht op het beschrijven van min of meer contemporaine gebeurtenissen.

Auteurs die belang stelden in het oudere verleden of in andere onderwerpen dan politieke en militaire geschiedenis – oftewel cultuurgeschiedenis in de breedste zin van het woord – opereerden buiten het prestigieus beschouwde literaire genre van de *historia*. Reeds vanaf de vijfde eeuw voor Christus stonden deze onderzoekers bekend als *archaiologos*, 'oudheidkundige'. Soms werden ook wel alternatieve benamingen gebruikt, zoals *kritikos*, *grammatikos*, *philologos* of *polyhistor*. De Griekse term *archaiologia* ('oudheidkunde') komt het eerst voor in een tekst van Plato over de vijfde-eeuwse sofist Hippias, en is daar van toepassing op diens voordrachten over onderwerpen als genealogie, stads-geschiedenis en de herkomst van volkeren. Vooral vanaf de vierde eeuw voor Christus groeide de Griekse belangstelling voor erudiet lokaal onderzoek en streekbeschrijvingen in de traditie van Herodotus' reisliteratuur met aandacht voor geografie, etnografie, geschiedenis en oudheden.¹

In de Romeinse tijd – toen de *archaiologos* voortaan *antiquarius* (of *doctus*, *eruditus*, *literatus*) werd genoemd – kreeg het antiquarische onderzoek een voorheen ongekende systematiek, reikwijdte én politieke relevantie dankzij de nu vergeten geleerde Marcus Terentius Varro (116-27 v.Chr.). Varro schreef over de eerbiedwaardige geschiedenis van politieke en culturele instituties in de Romeinse Republiek, juist in de periode dat Julius Caesar zijn ambities als alleenheerser aan de dag legde. Op deze manier poogde Varro, die een tijdlang actief was geweest als legerleider en staatsman in het gevolg van Caesars tegenstander Pompeius, de Romeinen een geïdealiseerd verleden als spiegel voor te houden. In 47 voor Christus voltooide hij zijn tweedelige hoofdwerk, *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* (*Profane en religieuze oudheden*), over de ontwikkeling van de Romeinse staatsinrichting, godsdienst en cultuur van het dagelijks leven, opgedragen aan Julius Caesar. Dit werk was zo invloedrijk dat de titel tot genre-

1. A. Momigliano, 'Ancient history and the antiquarian', in: A. Momigliano, *Studies in historiography* (Londen 1966) 1-39, aldaar 3-4; A. Momigliano, 'The rise of antiquarian research', in: A. Momigliano, *The classical foundations of modern historiography* (Berkeley/Los Angeles/ Oxford 1990) 54-79, aldaar 59-62; Plato, *Hippias Maior*, 285d-e; H.G. Liddell, R. Scott e.a., *A Greek-English lexicon* (Oxford 1968) s.v. *archaiologia* en *archaiologikos*; H.G. Liddell, R. Scott e.a., *Greek-English lexicon. A supplement* (Oxford 1968) s.v. *archaiologos*.

aanduiding werd (*antiquitates* betekent ‘oudheden’ zowel als ‘oudheidkunde’). Vier jaar nadien – Caesar was een jaar eerder vermoord – verscheen een volgend werk, getiteld *De vita populi Romani* (*Het leven van het Romeinse volk*), waarin Varro een steeds verdergaande corrumpering van de oorspronkelijke Romeinse burgerdeugden constateerde.

De gegevens voor zijn antiquarische onderzoek ontleende Varro aan teksten, voorwerpen, vocabulaires en gewoonten: literatuur, oude documenten, mondelinge overleveringen, archeologische objecten, monumentale overblijfselen, de Latijnse taal, volkskundige observaties. Het werk van Varro is in de Middeleeuwen verloren gegaan. De inhoud van met name de *Antiquitates* is echter fragmentarisch overgeleverd dankzij citaten en beschrijvingen in Augustinus’ *De civitate Dei* (*De stad van God*). Varro’s systematische aanpak blijkt direct uit de leidende vraag van de *Antiquitates*, die in de woorden van Varro zelf luidde: wélke mensen iets deden, wáár ze dat deden, wannéér ze dat deden en wát ze precies deden. Op deze wijze behandelde Varro in het tweede deel van de *Antiquitates* – waarover we door Augustinus het best zijn ingelicht – achtereenvolgens de priesters en andere religieuze functionarissen (‘wie’), de tempels en andere plaatsen van verering (‘waar’), de religieuze kalender (‘wanneer’) en de riten (‘wat’). Varro voegde een lange inventaris van alle hem bekende Romeinse goden toe, daarin ook de godheden opnemend waarvan de cultus inmiddels was vergeten. Materiële overblijfselen in de vorm van godenbeeldjes hadden hem op het vroegere bestaan van dergelijke vereringen gewezen. Ook wist Varro tal van tempels op te noemen die in zijn tijd reeds lang buiten gebruik waren geraakt. Hij koesterde de hoop dat de Romeinse burgers zich zouden verzetten tegen de vergoddelijking van Julius Caesar, en dat zij in plaats daarvan de verwaarloosde voorvaderlijke godencultus nieuw leven zouden inblazen.²

Getuigenissen van tijdgenoten tonen aan dat Varro’s pogingen om met oudheidkundige middelen een republikeins georiënteerde Romeinse identiteit uit te drukken en zo het zelfbewustzijn van de senatorenstand te vergroten, niet aan dovemansoren waren gericht. Cicero was vol lof over de *Antiquitates* en schreef daarover aan Varro:

Uw boeken hebben ons, die in onze stad als vreemdelingen ronddoelden, als het ware naar huis teruggebracht, zodat we ons tenslotte konden realiseren wie we waren en waar we waren. De oudheid van het vaderland hebt u ons onthuld, het verloop van onze geschiedenis, de wetten van de godsdienst en van de priesters, de burgerlijke en militaire

2. Augustinus, *De civitate Dei*, III, 17 en VI, 3-4. Over Varro: K. Sallmann, ‘Varro 1’, in: K. Ziegler, W. Sontheimer (ed.), *Der kleine Pauly. Lexicon der Antike* (5 dln.; München 1979), V, 1131-1140; T. Baier, *Werk und Wirkung Varros im Spiegel seiner Zeitgenossen. Von Cicero bis Ovid* (Stuttgart 1997); H. Dahlmann, ‘Zu Varros antiquarisch-historischen Werken, besonders den *Antiquitates rerum humanarum et divinarum*’, in: *Atti del congresso internazionale di studi Varroniani Rieti settembre 1974*, I (Rieti 1976) 163-176; Momigliano, ‘Ancient history’, 4-5; Momigliano, ‘The rise of antiquarian research’, 68-69; S. Langereis, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius* (Hilversum 2001) 33-36.

instellingen, de geografie en topografie, de namen, soorten, functies en achtergronden hebt u ons onthuld van alle religieuze en profane aangelegenheden.³

Varro's teksten en Cicero's opmerking laten zien dat in de eerste eeuw voor Christus bepaalde onderdelen van de – materiële en immateriële – Romeinse cultuur werden ervaren als uitdrukking van en bouwstenen voor een ervaring van gemeenschappelijke identiteit. Die identiteit werd in eerste instantie opgevat als plaatsgebonden: de van hun voorvaderlijk erfgoed vervreemde Romeinen waren dankzij Varro thuisgebracht in eigen stad, oordeelde Cicero. Maar aangezien het hier ging om de stadstaat Rome kreeg deze ervaring tegelijkertijd een bredere betekenis mee, uitstijgend boven de feitelijke locatie: in tweede instantie ging het ook om een 'globaal' perspectief, dat wil zeggen, dat van het Romeinse rijk.

Renaissance van de erfgoedgedachte: Flavio Biondo

De Middeleeuwen boden geen vruchtbare bodem voor Varro's zorg om het voorvaderlijk erfgoed. Varro's geëngageerde onderzoek naar de wortels van politieke en culturele instituties verloor in de vroeg-christelijke context zijn oorspronkelijke relevantie voor politiek en samenleving, nu deze instituties uitgelegd werden als een beschikking van God in plaats van als menselijke creaties. De termen *antiquitates* en *antiquarius* raakten vanaf de vierde en vijfde eeuw na Christus hun oorspronkelijke betekenis geheel kwijt. De term *antiquitates*, zoals die door Varro was gebruikt voor erudiet onderzoek naar het verleden, raakte in onbruik, en de *antiquarius* was niet langer een liefhebber en onderzoeker van oudheden, maar een specialist in het lezen en overschrijven van oude manuscripten, kortweg een kopiist.⁴ De term *historia* bleef ondertussen van toepassing op de geschiedschrijving, maar kreeg een nieuwe, christelijke inhoud.⁵

3. Cicero, *Academica* I, 3, 9: 'nam nos in nostra urbe peregrinantis errantisque tamquam hospites tui libri quasi domum reduxerunt, ut possemus aliquando qui et ubi essemus agnoscere. Tu aetatem patriae, tu discriptiones temporum, tu sacrorum iura, tu sacerdotum, tu domesticam, tu bellicam disciplinam, tu sedem regionum, locorum, tu omnium divinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, causas aperuisti.'
4. C.T. Lewis, C. Short, *A Latin dictionary* (Oxford 1969) 132: *antiquarius*: a) 'One that is fond of or employs himself about antiquities, an antiquarian, antiquary'; b) 'One that understands reading and copying ancient MSS', bij b) verwijzend naar teksten uit de vierde en vijfde eeuw; A. Forcellini, *Lexicon totius Latinitatis* (6 dln.; Bonn/Padua 1965-1966), I, 268: *antiquarius*: a) 'Qui est antiquitatis studiosus maxime in verbis et sermone, et antiquos scriptores aliis antefert'; b) 'Librarius, qui codices vetustos describit', bij b) verwijzend naar teksten uit de vierde tot en met de zevende eeuw; *Thesaurus linguae Latinae editus auctoritate et consilio academiarum quinque Germanicarum Berolinensis Gottingensis Lipsiensis Monacensis Vindobonensis*, II (Leipzig 1900-1906): *antiquarius*: a) 'Antiquitatis studiosus, diligens'; b) 'librarius: scriptor, qui grandes litteras scribit, librarii scribentes', onder b) verwijzend naar teksten uit de vierde tot en met de zevende eeuw; J.F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis lexicon minus* (Leiden 1976) 47: *antiquarius*: 'scribe, copyist of old books', verwijzend naar een tekst uit de zevende eeuw; A. Blaise, *Lexicon Latinitatis medii aevi*

Gedurende de Italiaanse Renaissance werden deze complementaire genres van de *historia* en *antiquitates* opnieuw geïntroduceerd. In eerste instantie stond het werk van de in de traditie van Varro opererende humanisten in dienst van de filologie: men ervoer de noodzaak van cultuurhistorische achtergrondkennis bij het reconstrueren van de klassieke tekstoverlevering. Dat blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit de annotatie bij de teksten van Livius van de hand van Petrarca (1304-1374), die een tocht had ondernomen langs de architectonische overblijfselen van het oude Rome en antieke gebouwen probeerde te identificeren met plaatsen waar de door Livius beschreven gebeurtenissen zich hadden afgespeeld.⁶ Varro had zijn beschrijving van de Romeinse cultuurgeschiedenis nog kunnen baseren op bronnen als persoonlijke ervaring en mondelinge overlevering, maar dit gold uiteraard niet langer voor zijn humanistische navolgers. Deze laatsten zouden zich daarom meer dan Varro gaan toeleggen op het verzamelen, bestuderen en uitgeven van tastbaar historisch erfgoed. Archeologie vormde een gewichtig onderdeel van de humanistische oudheidkunde. Volkskunde bleef er zeker deel van uit maken, maar werd door de opvallende archeologische component enigszins naar de achtergrond gedrongen.

De oudheidkunde (*antiquitates*, soms naar Grieks voorbeeld *archaiologia* genoemd)⁷ werd als hulpwetenschap voor de klassieke filologie opgenomen in het onderwijsprogramma van de humanistische universiteiten. Een aantal generaties na Petrarca was de oudheidkunde uitgebreid tot een zelfstandig studieveld. In handboeken en monografieën werd vooral op basis van materiële overblijfselen een beeld geschetst van het dagelijks leven in de Oudheid in al zijn facetten. De Italiaanse humanist en pauselijk secretaris Flavio Biondo (1392-1463) speelde hierbij een beslissende rol. Biondo staat bekend als een van de eerste humanisten die een nieuwe historische periodisering propageerden: de voorgaande eeuwen werden ervaren als donkere eeuwen van culturele barbarij, men meende getuige te zijn van het aanbreken van een nieuw tijdperk van civilisatie. De Oudheid werd opgevat als een afgesloten tijdvak en als object van antiquarische studie, maar wel met het oogmerk de antieke culturele verworvenheden te doen herleven.

Biondo's *Roma instaurata (Herbouwd Rome)*, geschreven in 1446 (na de introductie van de boekdrukkunst volgde de eerste gedrukte uitgave pas in 1471), beschreef voor

praesertim ad res ecclesiasticas investigandas pertinens (Turnhout 1975) 53: *antiquarius*: 'copiste', verwijzend naar een tekst uit ca. 1129; J.H. Baxter, C. Johnson, P. Abrahams, *Medieval word-list from British and Irish sources* (Londen 1950) 22: *antiquarius*: 'scribe', met vermelding van het jaar 1355.

5. F.J. Schmale, *Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtsschreibung* (Darmstadt 1985) 38-54; B. Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident medieval* (Parijs 1980) 22-33, 44-58; samengevat door M. Mostert, 'De geschiedenis', in: M. Stoffers (ed.), *De middeleeuwse ideeënwereld, 1000-1300* (Heerlen/Hilversum 1994) 295-316, aldaar 302-312.
6. F. Petrarca, *Brieven* (vert. F. van Dooren; Amsterdam 1998) 91-98.
7. Voorbeelden uit Nederlandse context: 'archaiologica' in een brief van Johannes Smetius aan Johannes Pontanus d.d. 5 januari 1618, uitgegeven in N.C. Kist, 'Levensberigt van Johannes Smetius, opgemaakt uit oorspronkelijke meest ongedrukte stukken', in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis* 4 (1833) 116-230, aldaar 194-197; 'archaiologia' in een brief van Janus Vlitijs aan David Le Leu de Wilhem d.d. 1 januari 1657, Universiteitsbibliotheek Leiden, BPL 293 A (3).

het eerst een reconstructie van de complete bebouwing van het antieke Rome ten tijde van het keizerrijk, op basis van literatuur en veldwerk. In *Roma triumphans (Triomferend Rome)* uit 1460 (in druk uitgegeven in 1472) gaf Biondo een beschrijving van het leven van de Romeinen tijdens de Oudheid in vier hoofdstukken over staatsinrichting, dagelijks leven, godsdienst en krijgsbedrijf: *antiquitates publicae, privatae, sacrae, et militares*. Dit was een duidelijke navolging van Varro's *Antiquitates*. Het meest invloedrijk was Biondo's *Italia illustrata (Italië geïllustreerd)* uit 1453 (gedrukt in 1474), een aan de paus opgedragen lofzang op de cultuur én natuur (!) van het Italiaanse schiereiland in Biondo's eigen tijd, in de traditie van antieke reisliteratuur. Het boek werd opgeluisterd door beschrijvingen van de talloze oudheden die getuigden van Italië's indrukwekkende verleden.

Deze gecombineerde lof op het Italiaanse heden en verleden (*chorografie*) zou een enorme invloed uitoefenen op de vroeg-moderne geschiedbeoefening.⁸ In een groot deel van Europa verschenen concurrerende nationale en regionale chorografieën. Deze uitgaven fungeerden als vehikels van antiquarisch onderzoek. Een van de meest beroemde was de in 1586 uitgegeven *Britannia* van de Londense schoolmeester William Camden (1551-1623). In een voorwoord echode Camden de woorden van Cicero, waar hij optekende dat het zijn bedoeling was 'to restore Britain to its Antiquities, and its Antiquities to Britain'.⁹ Op veldwerk en schriftelijke enquêtes gebaseerd, ging dit enkele malen vermeerderd heruitgegeven boek functioneren als een soort nationale thesaurus van vooral archeologische oudheden. Ook institutioneel gezien was er al vroeg sprake van een nationale oudheidkunde in Engeland. In 1586 werd de *Society of Antiquaries* opgericht en dadelijk goedgekeurd door Elisabeth I; Camden werd enige tijd nadien aangesteld als koninklijk heraut.

De Nederlandse Biondo: Matthaeus Herbenus

De eerste navolging in de Nederlanden van Biondo's antiquarische veldwerk en chorografie vond plaats in Maastricht. In deze van oorsprong Romeinse stad was sprake van een rechtstreekse verbindingsslijn met de pauselijke oudheidkunde van Biondo. Hier schreef namelijk Matthaeus Herbenus (ca.1451-1538), de rector van de aan de Sint-Servaas verbonden kapittelschool die tussen 1469 en 1480 in Italië in dienst van de paus had gewerkt, in 1485 zijn destijds onuitgegeven *Libellus de Traiecto instaurato (Boekje*

8. Momigliano, 'Ancient history', 5-6; Idem, 'The rise of antiquarian research', 70-71. Geraadpleegd is de Italiaanse vertaling van F. Biondo, *Roma ristaurata, et Italia illustrata* (Venetië 1542).
9. W. Camden, *Camden's Britannia 1695. A facsimile of the 1695 edition published by Edmund Gibson* (Newton Abbot 1971) preface (ongepagineerd).

over het herbouwde Maastricht).¹⁰ Met deze titel verwees de auteur naar het boek *Roma instaurata* van de door hem vereerde Flavio Biondo, wiens graf hij in Rome had bezocht, zo lezen we in Herbenus' proloog. Naast Biondo noemde de vrome Herbenus nog Nehemia, de Oudtestamentische herbouwer van de muren van Jeruzalem, als lichtend voorbeeld.

Herbenus verkondigde dat hij naar het voorbeeld van klassieke auteurs zijn *patria* roem wilde bezorgen door prijzenswaardige gebeurtenissen voor het nageslacht op te tekenen. Evenals Biondo concentreerde Herbenus zich daarbij niet op politieke evenementen, maar op de achtergronden van de stedelijke topografie. De trots van zijn geboortestad zocht hij in de openbare architectuur. Maar anders dan Biondo schreef Herbenus zich te willen beperken tot het beschrijven van de publieke gebouwen (*opera, aedificia, fabricae*) die in de herinnering van nog levende personen gebouwd of voltooid waren. Uit herhaalde opmerkingen in de tekst kan worden opgemaakt dat Herbenus Biondo's antiquarische reconstructie van de oude bebouwing wilde combineren met het door klassieke historici aangehouden onderzoekscriterium om uitsluitend ooggetuigenverslagen als betrouwbare bronnen te beschouwen. Het merkwaardige resultaat van deze benadering was een historisch-topografische stadsbeschrijving waarin de oudste publieke gebouwen slechts in het voorbijgaan werden behandeld. Een woord als *antiquitates* treffen we níet aan in deze tekst.

Desondanks kwam het oudere verleden beknopt aan bod in *Libellus de Traiecto instaurato*. Herbenus schreef dat de Maastrichtenaren zich konden beroemen op een unieke combinatie van én uitzonderlijke ouderdom, én een vermaarde stadsstichter (Julius Caesar), én de aanwezigheid van een bisschopszetel. Als nog immer zichtbare getuigen van de Romeinse oorsprong noemde Herbenus de 'Koningsweg' over de Maas en de aarden stadswal langs de rivieroever. Uitvoeriger was Herbenus over de religieuze stadsarchitectuur. Hij uitte zijn bezorgdheid over de onverschilligheid van tijdgenoten omtrent de instandhouding van de eredienst en riep het nageslacht (*posteris*) op zorg te dragen voor het voortbestaan (*conservandi*) van de door de voorvaderen (*patribus*) gebouwde kerken, kapellen en andere heilige plaatsen. De Maastrichtse geestelijke wenste middels zijn boekje een 'Varroiaanse' oproep te doen tot herstel van de cultus. De door Herbenus gebruikte verwantschappelijke terminologie (*posteris* en *patribus*) is een duidelijke indicatie van de erfgoedgedachte van deze auteur.

Herbenus somde de Maastrichtse heilige plaatsen op in volgorde van waardigheid en ouderdom. Omdat het hem te doen was om gebouwen die tijdens het leven van

10. M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen* (Den Haag 1981) nr. 330 (het oudste handschrift dateert uit de zestiende eeuw); geraadpleegd is de editie en vertaling in M. Herbenus, *Over hersteld Maastricht* (ed. en vert. M.G.M.A. van Heyst; Roermond 1985), gebaseerd op een negentiende-eeuws afschrift. Zie over Herbenus: J. IJsewijn, 'The coming of humanism to the Low Countries', in: H.A. Oberman, T.A. Brady (ed.), *Itinerarium Italicum. The profile of the Italian Renaissance in the mirror of its European transformations* (Leiden 1975) 193-301, aldaar 230-231, 254-260.

ooggetuigen waren voltooid of gerestaureerd, kon hij beginnen met een beschrijving van de Sint-Servaas. Van de eveneens Romaanse Onze-Lieve-Vrouwebasiliek vermeldde Herbenus alleen de naam omdat daaraan in zijn tijd niets was verbouwd. Over de Sint-Servaas wist Herbenus te melden dat er oorspronkelijk een bedehuis was opgericht door een discipel van de apostel Petrus, op de plek waar later de crypte van Servatius was verzezen. Herbenus constateerde daarom dat het christelijke geloof reeds in de tijd van Petrus door de voorvaderen (*a majoribus nostris*) was aangenomen. Op zeker moment was dit nederige bedehuis uitgebouwd tot een eervoller plek, en uiteindelijk tot een prachtig kerkgebouw.

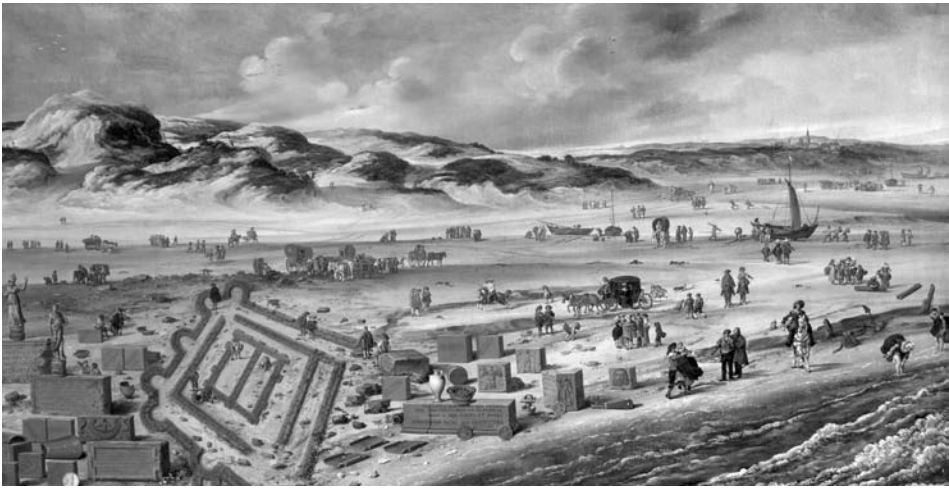
Herbenus verontschuldigde zich voor zijn ontoepasselijke uitweiding over de reeds oude Sint-Servaasbasiliek, en weet dit aan zijn vrome genegenheid voor de stadspatroon Servatius. Interessant is dat Herbenus later enkele losse beschrijvingen aan zijn boekje heeft toegevoegd over de bouwgeschiedenis van de Sint-Servaas, het graf van de heilige, de in de kerk aanwezige relieken en de ommegangen met de twaalfde-eeuwse Noodkist (de beroemde reliekschrijn met de beenderen van Servatius).¹¹ Dit duidt toch niet uitsluitend op een vrome, maar ook op een zekere historische belangstelling voor de religieuze monumenten van zijn geboortestad. Ook het besluit van de stadsbeschrijving is significant. Daar herhaalde Herbenus nog eens zijn zorg om het voortbestaan van zowel religieuze als wereldlijke publieke gebouwen in de stad. Hij hoopte dat het nageslacht (*posteris nostris*) een voorbeeld zou nemen aan zijn werk om de voorvaderlijke gebouwen te bewaren (*ea conservandi quorum majoribus summa cura fuit aedificandi*).

Registreren, conserveren en verzamelen van Romeinse antiquiteiten

In de eeuw na Mattheus Herbenus was er sprake van een gestaag groeiende invloed van het humanistische educatie-ideaal, hetgeen een even gestaag groeiende interesse voor antiquiteiten als historische fenomenen met zich meebracht. Het ging dan vooral om de in het Nederlandse rivierengebied met enige regelmaat opgedolven overblijfselen uit de Romeinse tijd. Dit was een nieuwe tendens in de humanistische geschiedschrijving. Middel-eeuwse auteurs hadden nauwelijks oog gehad voor bodemvondsten. Zelfs een opvallend object als de Brittenburg (de ruïne van een verdrongen Romeinse grenspost bij Katwijk aan Zee, die bij extreem laag water nu en dan tevoorschijn kwam) was altijd verklaard als het werk van reuzen (afb. 1). Nu eindelijk de notie postvatte dat men hier van doen had met menselijke artefacten, terwijl tegelijkertijd de wetenschappelijke bestudering van de klassieke geschiedenis en cultuur een hoge vlucht nam, ontstond voor het eerst belangstelling voor de bestudering van antieke bouwresten en roerende antiquiteiten.

Ook wenste men de oudheden voortaan te conserveren. Tot dat moment werden tal van antieke overblijfselen hergebruikt bij kerken- en kloosterbouw. Dit hergebruik was in onze streken ten gevolge van het ontbreken van natuursteengroeven zelfs zo intensief

11. Carasso-Kok, *Repertorium*, nr 330. Niet in Herbenus, *Over hersteld Maastricht*.

Afb. 1. Jan van Goyen (1596-1656), Strandgezicht bij Katwijk met de ruïne van de Brittenburg en diverse oudheden, 1617, doek, particuliere verzameling.

geweest, dat de meeste bovengrondse sporen van Romeinse bebouwing reeds vroeg in de Middeleeuwen waren uitgewist. Vandaag de dag zijn nog steeds voorbeelden van middeleeuws hergebruik te vinden in Nijmegen, de moderne opvolger van de Romeinse stad *Noviomagus*. Daar laten op de Valkhofheuvel de romaanse Sint-Nicolaaskapel en Sint-Maartenskapel *spolia* (incorporaties van onderdelen uit oudere bouwwerken) zien in de vorm van Romeinse zuilen, enkele zware kalkstenen platen waaronder de grafzerk van een Romeinse soldaat, en Romeinse dakpannen. In de omgeving van Nijmegen staat voorts nog de kerk van Dodewaard, met een grote, opvallend beeldhouwde Romeinse grafzerk hoog in de buitenmuur van de kerktoren gemetseld.¹² Vanaf het begin van de zestiende eeuw verdwenen dergelijke praktijken echter, om plaats te maken voor de conservatie van oudheden in kerken en vooral in kloosters, de centra van het geleerde leven. Toen de kloosters ten gevolge van de Reformatie werden gesloten, verhuisden de oudheden naar de woningen van edelen, hoogwaardigheidsbekleders en burgerlijke verzamelaars. Publieke toegang tot deze collecties gold in heel Europa vóór de Franse Revolutie nog als een gunst, niet als een recht, maar de particuliere verzamelingen stonden open voor bezoekers uit de betere kringen. Uit collectiecatalogi en brieven is bekend dat sommige particuliere verzamelaars de oudheden hoopten te kunnen bewaren voor het nageslacht in de brede zin des woords. Alle verzamelaars beschouwden de oudheden echter als hun familiebezit. In de vroeg-moderne Nederlanden namen de publieke overheden nog geen enkele verantwoordelijkheid voor de conservatie van historische overblijfselen. Dit had tot gevolg dat de meeste Nederlandse particuliere collecties uit

12. Tegenwoordig bevat de kerktoren van Dodewaard een replica van deze grafzerk. De originele grafzerk is in de negentiende eeuw overgeplaatst naar het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

de zestiende tot en met de achttiende eeuw postuum zijn verkocht aan buitenlandse vorstelijke collectioneurs.

De vroegste pogingen tot registratie en conservatie van oudheden in de Noordelijke Nederlanden zijn in verband te brengen met Cornelius Aurelius (ca.1460-1531), een in het klooster Lopsen bij Leiden werkende humanistische historicus, en Wilhelmus Heda (1460-1525), een Utrechtse kanunnik en kroniekschrijver. Aurelius publiceerde als eerste een aantal Romeinse bodemvondsten en duidde deze als de tastbare getuigen van een lokaal roemrijk verleden, de Bataafs-Romeinse oudheid. Hij beschreef enkele objecten die in de omgeving van Leiden aan het licht waren gekomen, waaronder twee grote blokken kalksteen met op de voor- en achterzijden verschillende Latijnse inscripties. Van een Romeinse dakpan nam hij zelfs een afbeelding op. Hij had de oudheden zelf gezien, in het nonnenklooster van Roomburg. Deze gegevens vulde Aurelius aan met vondstberichten van elders. Zijn informant was Heda, die in zijn – lange tijd ongepubliceerd gebleven – bisschoppenkroniek als allereerste een Nederlands repertorium van oudheden (*fragment[a] & titul[i]*, ‘brokstukken en inscripties’) had opgenomen ‘opdat het nageslacht ze in herinnering zou houden’ (*pro memoria posterorum*).¹³

In zijn in 1517 uitgegeven *Divisiechroniek* noemt Aurelius de oudheden *opscriften* (‘inscripties’), een vertaling van Heda’s Latijnse *tituli*. Eén keer heeft Aurelius het opvallend genoeg over *vreemdigheden* (‘rariteiten’). Bovendien gebruikte hij een vernederlandsing van de Latijnse term *antiquitates* toen hij constateerde: ‘Wt allen desen voernoemden antiquieten [sic: een zetfout voor antiquiteten?], titulen, ende opscriften, diemen noch dagelicxs vindet ende siet, machmen sekerlic mercken ende weten die outhet ende vierlicheit des lants van hollant.’ (‘Uit alle eedergenoemde antiquiteiten, inscripties en opscriften, die men nog dagelijks vindt en ziet, mag men de oudheid en kracht van het land van Holland voor zeker aannemen.’)¹⁴ De merkwaardige spelling van *antiquiteten* vinden we overigens meer dan honderd jaar nadien precies zo terug in een oudheidkundige publicatie van de Drentse predikant Johan Picardt.¹⁵

Zestiende-eeuwse vervalsingen: ideaal erfgoed

Aurelius geeft ons tevens een indruk van wat in de eerste decennia van de zestiende eeuw blijikbaar als ‘ideaal’ historisch erfgoed werd beschouwd. De Leidse monnik was

13. W. Heda, *Ioannes de Beka [...] et Wilhelmus Heda [...] de episcopis Ultraiectinis, recogniti et notis historicis illustrati ab Arn. Buchelio Batavo I.C. [...]* (ed. A. Buchelius; Utrecht 1643) tweede paginering, 12-13. De editie van Heda’s kroniek uit 1612 (ed. B. Furmerius) mist het archeologische repertorium.

14. Aurelius, *Die cronycke van Hollandt Zeelandt ende Vrieslant beghinnende van Adams tiden tot die geboorte ons heren Jhesu voertgaende tot den iare MCCCCC ende XVII* (Leiden 1517) fol. XCIV-XCIIr. Zie over Aurelius ook K. Tilmans, *Aurelius en de Divisiechroniek van 1517. Historiografie en humanisme in de tijd van Erasmus* (Hilversum 1988).

15. Johan Picardt, *Korte beschryvinge van eenige vergetene en verborgene antiquiteten der provintien en landen gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe* (Amsterdam 1660).

namelijk de geestelijke vader van een beruchte vervalsing. Hij schreef dat hij op een van de twee in de omgeving van Leiden gevonden kalksteenblokken niet alleen een – authentieke – inscriptie over het herstel van een Romeins wapenhuis had gezien, maar ook een inscriptie die de vriendschap en broederband tussen Romeinen en Bataven zou uitwijzen, met de tekst: *Gens Batavorum amici et fratres Romani Imperii*. Laatstgenoemde inscriptie komt echter niet voor in Heda's repertorium, Aurelius is de enige die haar noemt. Het bewuste kalksteenblok is bovendien teruggevonden zónder genoemde inscriptie.¹⁶ Aurelius beschikte over een aardige hoeveelheid authentieke archeologische bewijzen voor de aanwezigheid van Romeinen hier te lande. Desalniettemin verlangde hij het sluitstuk van zijn betoog over de Romeins-Bataafse voorgeschiedenis van Holland eigenhandig aan te vullen. Het 'ideale' bewijsstuk daarvoor, de combinatie van een monumentale steen met ondubbelzinnige schriftelijke gegevens, ontbrak echter en Aurelius besloot die leemte eigenhandig aan te vullen.

Er bestaan meer zestiende-eeuwse vervalsingen van 'klassieke' Latijnse teksten op gedenkplaten of zuilen. Dit is een teken dat dergelijke objecten als ideaal historisch erfgoed werden beschouwd. De casus van de aan het begin van de zestiende eeuw bij Monster (Zuid-Holland) gevonden Romeinse mijlpaal spreekt boekdelen. Deze authentieke kalkstenen mijlpaal werd aanvankelijk bewaard in het Delftse Sionsklooster, tot de in de klassieke geveerde voorzitter van het Hof van Holland Hippolytus Persijn er rond het jaar 1550 in slaagde om hem van de monniken over te nemen in ruil voor een fraaiere kopie in marmer. Persijn 'restaureerde' het originele exemplaar en liet tevens een pendant vervaardigen met een Latijnse inscriptie in quasi-antieke stijl. Waarschijnlijk wenste hij zijn Haagse herenhuis een klassiek cachet te geven door twee 'antieke' zuilen te plaatsen aan weerszijden van de toegangspoort of voordeur.¹⁷

Opmerkelijk genoeg werden deze vervalste objecten nog in de negentiende eeuw verzameld door het Leidse Rijksmuseum van Oudheden: de beide mijlpalen van Persijn en een in de achttiende eeuw vervaardigde bakstenen imitatie van de door Aurelius gefinancierde inscriptie (afb. 2). In 1872 beeldde de kunstschilder Charles Rochussen de vervalsing van Aurelius af op zijn schilderij *Bataafse marktplaats*. Rochussen staat bekend om zijn op geschiedkundig en archeologisch gebied goed geïnformeerde historische tafereelen en schoolplaten. Zijn doek laat zien dat Aurelius' 'ideale' erfgoed aan het einde van de negentiende eeuw nog steeds een rol speelde in de historische beeldvorming.

16. Het kalksteenblok met de authentieke Romeinse inscriptie over het herstel van een wapenhuis werd in de zeventiende eeuw overgebracht van het Roomburgse nonnenklooster naar het kasteel van de aristocratische familie Van Duivenvoorde bij Voorschoten. Daar liet Caspar Reuvens, eerste hoogleraar archeologie te Leiden, in de negentiende eeuw een afgietsel maken voor het Rijksmuseum van Oudheden. H. Dijkstra, F.C.J. Ketelaar, *De Brittenburg. Raadsels rond een verdwenen ruïne* (Bussum 1965) 44-45 en afbeelding XIXa.

17. S. Langereis, 'Reuvens' speurtochten naar Romeinse vondsten van Nederlandse bodem', in: E. Cordfunke e.a. (ed.), *De lof der Archeologie. C.J.C. Reuvens en zijn betekenis voor de Nederlandse archeologie* (Hilversum 2007).

Afb. 2. Achttiende-eeuwse baksteen met het opschrift *Gens Batavorum amici et fratres Rom[ani] Imp[er]ii* ('Volk der Bataven, vrienden en broeders van het Romeinse rijk'), 23 x 23 x 14 cm, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Papieren monumentenzorg tijdens Opstand en Reformatie

Oudheidkundige teksten waarin de erfgoedgedachte werd geuit met een consequent gebruik van het begrip *antiquitates* of equivalenten daarvan, zoals *monumenta*, vinden we in de Noordelijke Nederlanden voor het eerst aan het einde van de zestiende eeuw. Ten gevolge van de Reformatie – met haar beeldenstorm en kerkenafbraak – en Opstand – met zijn verwoestende oorlogshandelingen – werd in deze periode de materiële erfenis van het katholieke en adellijke verleden op grote schaal met afbraak bedreigd. Veel eind-zestiende-eeuwse oudheidkundige teksten staan dan ook in het teken van een grote bezorgheid om het fysieke voortbestaan van antiquiteiten. Deze teksten bevatten ook de vroegste expliciete opmerkingen over de noodzaak van een embryonale 'monumentenzorg', welke opmerkingen betrekking hadden op middeleeuwse oudheden, niet op klassieke oudheden.

Een goed voorbeeld van deze omslag vinden we in Utrecht bij Arnoldus Buchelius (1565-1641), advocaat aan het Hof van Utrecht. Rond het jaar 1590 was hij begonnen, zo schreef hij zelf, om 'de resterende Noord-Nederlandse monumenten (*reliquias* [sic] *monumentorum Batavicornum*), als waren ze uiteengeslagen wrakstukken uit een schipbreuk (*tanquam sparsas e naufragio tabulas*)' te verzamelen in een aantal oudheidkundige manuscriptboeken.¹⁸ In de geest van conventionele humanistische bescheiden-

18. Brief van Arnoldus Buchelius aan Franciscus Sweertius d.d. 30 november 1615. Universiteitsbibliotheek Utrecht, ms. 836, fol. 190r-191r.

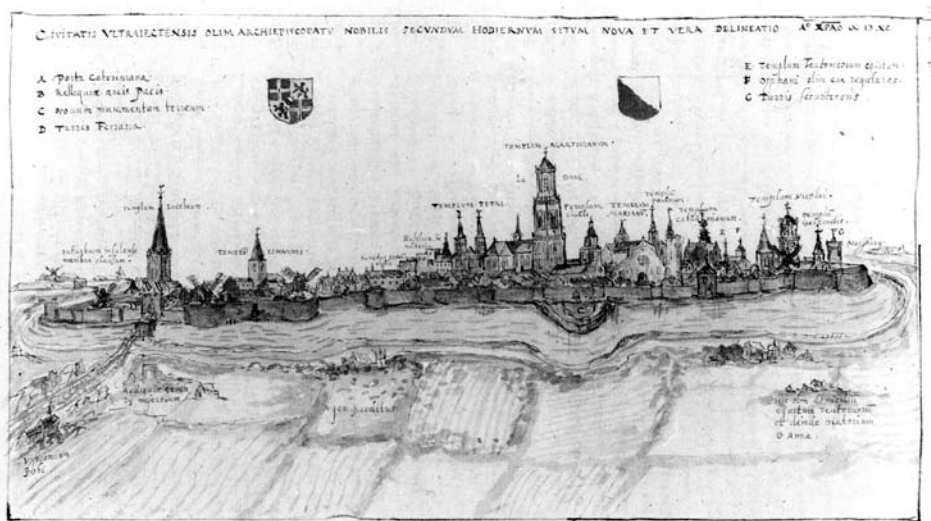
heidsformules vergeleken oudheidkundigen zichzelf graag met strandjutters, wier taak het was om uit de zee der tijd aangespoeld wrakhout te verzamelen.¹⁹ De klassieke term *monumentum* verwees oorspronkelijk vooral naar materiële objecten die de herinnering aan een persoon of gebeurtenis levend dienden te houden.²⁰ Bij middeleeuwse auteurs ging de term specifiek duiden op grafmonumenten. Gedurende de Renaissance kreeg de meervoudsvorm *monumenta* echter een bredere betekenis en werd de term veelvuldig gebruikt als equivalent van het (nog ruimere) ‘containerbegrip’ *antiquitates*. Voortaan was het gewoon om er niet alleen allerlei materiële objecten zoals bijvoorbeeld grafmonumenten of gebouwen mee aan te duiden, maar ook tekstuele objecten als handschriften of boeken.²¹

Het strandjuten leverde Buchelius onder andere een manuscriptalbum op dat hij de titel gaf *Commentarius rerum quotidianarum; in quo [...] urbium oppidorumque situs, antiquitates, principes, instituta, mores [...] occurrunt [...]* (*Journal van dagelijkse aangelegenheden, waarin [onder meer] de situering van steden en dorpen, de oudheden, heersers, instituties en leefgewoonten voorkomen*). Dit album deed in alle opzichten recht aan de veelzijdigheid van het renaissancecristische onderzoek naar *antiquitates*. Het album bestond uit een lokale kroniek vermengd met persoonlijke memoires en dagboek aantekeningen. Naar het voorbeeld van antieke reisliteratuur nam Buchelius óók oudheidkundige en volkskundige veldwerknootities op, gemaakt tijdens twee Grand Tours in het buitenland en op reis in de Nederlanden (afb. 3). De *Commentarius* bevat bijvoorbeeld afbeeldingen van mensen in klederdracht, het standbeeld van Erasmus te Rotterdam, Romeinse bodenvondsten uit de omgeving van Utrecht evenals een Romeinse mijlpaal opgedoken bij Den Haag, en de ruïnes van de in 1573 door de Watergeuzen verwoeste, in de tiende eeuw gestichte abdij van Egmond. Buchelius beschreef ook de overblijfselen (*reliquias*) van het nonnenklooster van Rijnsburg, waar sinds de twaalfde eeuw vele leden van de Hollandse grafelijke familie waren begraven, en betreunde de verwoesting in 1574 door de Geuzen en Spanjaarden.

19. De beeldspraak is ook te vinden in Francis Bacons beroemde *The advancement of learning* uit 1605, en werd talloze malen herhaald, van Erasmus tot Ranke. Ook in onze tijd is de metafoor nog bekend, zie Langereis, *Geschiedenis als ambacht*, 53.

20. Lewis en Short, *A Latin dictionary* (als in noot 4): *monumentum*: a) ‘That which preserves the remembrance of any thing, a memorial, a monument; esp. of buildings, statues, galleries, tombs erected to perpetuate the remembrance of a person or thing’; b) ‘in particular: 1, a sepulchral monument [...]; 2, written works, monuments, or records’, b, 2 onder verwijzing naar het bekende citaat van Horatius ‘exegi monumentum aere perennius’ (hier speelde Horatius met de in principe materiële betekenis van de term *monument*).

21. Niermeyer, *Mediae Latinitatis lexicon minus*: *monumentum*: a) ‘gesta municipalia’, verwijzend naar een tekst uit het midden van de zesde eeuw; b) ‘grave-yard’, verwijzend naar teksten uit de tiende eeuw; L. de Man, P.G.J. van Sterkenburg, *Het Glossarium Bernense. Een vroegmiddelnederlandse tweetalige Latijns-Limburgs woordenlijst* (’s-Gravenhage 1977): *monumentum*: ‘graf’; F. Claes, F. de Tollenaere, J.B. Veerbeek, *Het Tetraglotton van 1562*, I (’s-Gravenhage 1972): *monumentum*: ‘Al tghene dat ons van eenich voerleden dinck vermaent, gelijk graven, beelden, historien, boecken, ende dyerghelycke dinghen. Een ghedenckenisse’.

Afb. 3. Arnoldus Buchelius (1565-1641), Gezicht op de kerkenstad Utrecht, tekening in pen en penseel in Buchelius' *Commentarius*, 1590, Universiteitsbibliotheek, Utrecht.

Naast dit alles vangt de *Commentarius* aan met een lange historisch-topografische beschrijving van Buchelius' *patria* Utrecht. Hierin kwamen de stadsmuren, stadspoorten, verdedigingswerken, bruggen, markten en straten van de stad aan de orde. Maar de meeste aandacht ging uit naar het uiterlijk en de bouwgeschiedenis van de kapittelkerken, parochiekerken en kloosters, de zichtbare herinneringen aan de Middeleeuwen, toen het bisdom Utrecht volgens Buchelius het bestuurlijke en culturele centrum van de Noordelijke Nederlanden was geweest. Ook een handgetekend stadsgezicht toonde Utrecht als kerkenstad. Buchelius schreef de Domkerk zo groot en mooi te vinden dat dit bouwwerk in heel Europa zijn weerga niet kende. Maar verder was hij duidelijk geïntrigeerd door de oudere religieuze architectuur. De onaanzienlijke Heilig Kruiskapel 'moest worden vereerd wegens zijn oudheid' (*antiquitate venerandum*), want Buchelius meende dat de kapel 'in deze streken het alleroudste aan God gewijde gebouw is' (*antiquissimum esse hisce in locis Deo sacratum aedificium*).²² De in 1826 gesloopte kapel was volgens Buchelius opgericht door Willibrord.

Voorts somde Buchelius de inboedel van de religieuze gebouwen op. Over de sinds de Reformatie verdwenen beelden van heiligen was hij kort: daarvan bestond niets meer dan ijle herinnering (*inanis memoria*). De door Guicciardini beschreven, maar in zijn eigen tijd uit het koor van de Domkerk verdwenen borden met versregels over de oorsprong van de stad nam hij echter wel op 'wegens de herinnering aan het oude verleden'

22. Arnoldus Buchelius, *Commentarius rerum quotidianarum [...]*, Universiteitsbibliotheek Utrecht, ms. 798 I, fol. 18r.

(*antiquitatis memoriam*). Zeer uitvoerig was Buchelius over de nog aanwezige grafmonumenten van Utrechtse aanzienlijke families. Juist in Utrecht waren kerk en adel van oudsher erg belangrijk geweest, dankzij de bisschoppelijke zetel en het overwicht van adel en geestelijken in Statenvergadering en stadsbestuur. Maar sinds 1580 was de katholieke godsdienstoefening hier verboden en werden sommige religieuze gebouwen, met alle graven daarin, afgebroken. De vernietiging van het genealogische en heraldische erfgoed, dat niet alleen een tastbare band met de verre voorvaderen in stand hield, maar ook de opeenvolging van Utrechtse bisschoppen en kanunniken documenteerde, ging Buchelius bijzonder aan het hart. De afbraak werd na 1586 geïntensiveerd toen er een extreem calvinistisch stadsbestuur aan de macht kwam onder leiding van de graaf van Leicester, met als toppunt de sloop van de door Willibrord en Bonifatius gebouwde Salvatorkerk in 1587. Buchelius beschreef hoe de ruïnes van dit ‘vanwege zijn ouderdom en schoonheid ooit vereerde’ godshuis (*antiquitate olim et cultu venerandum*) inmiddels als stal werden gebruikt. Alle vernielingen deden Buchelius constateren dat de calvinisten ‘nog barbaarser waren dan de Goten’ (*vel ipsis Gottis barbariores*). De referentie aan de Gothen – de spreekwoordelijke barbaren in het middeleeuwse en humanistische taalgebruik die verantwoordelijk waren geweest voor de val van Rome, maar sinds de Franse Revolutie hun beruchte reputatie zijn kwijtgeraakt aan de Vandalen – laat duidelijk zien dat de bekende antithese beschaving (conservatie van erfgoed) – barbarij (vernieling; vandalisme) een zeer oud element is in het erfgoeddenken.²³

Vanaf de jaren negentig van de zestiende eeuw werkte Buchelius decennialang aan een tweede, uitvoerig geïllustreerd manuscriptalbum dat uitsluitend was gewijd aan de Utrechtse religieuze gebouwen en de daarin aanwezige inboedel, getiteld *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa* (*Grafmonumenten die her en der zijn aangetroffen in kerken en kloosters in de stad Utrecht en omgeving*).²⁴ Dit album stond duidelijk in het teken van bezorgdheid over de vergankelijkheid van Utrecht als kerkenstad. Waar Buchelius in de *Commentarius* nog een uitgebreide selectie van grafmonumenten had beschreven, leverde hij in zijn *Monumenta* een complete en vrijwel volledig geïllustreerde inventaris. Daarnaast legde hij ook van de kerk- en kloostergebouwen de herinnering vast. Van de verdwenen Salvatorkerk toonde hij ‘ten behoeve van de oudheidlievenden [...], opdat er tenminste iets van overblijft’ (*antiquitatis amatoribus [...] ut aliquatenus saltem superesset*) een afbeelding van het zijaanzicht en de plattegrond. In een voorwoord zette hij zijn beweegredenen voor het samenstellen

23. Idem, fol. 15v, 17r, 18v en 44v. Zie ook de bijdragen van Frans Grijzenhout, Coert Krabbe en Wessel Krul elders in deze bundel over de introductie van het begrip *vandalisme* tijdens de Franse Revolutie door abt Grégoire. In de vijfde eeuw brandmerkte de uiterst invloedrijke kerkvader Augustinus de Goten als barbaren in zijn *De civitate Dei* I,1, geschreven enkele jaren na de Gotische verovering en plundering van Rome in het jaar 410.

24. Arnoldus Buchelius, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa*, Het Utrechts Archief, bibliotheek, ms. XXVIII L 1. Er is een uitstekende webeditie van dit manuscriptalbum beschikbaar: <http://www.hetutrechtsarchief.nl/buchel>.

van dit verzamelwerk uiteen. Met zijn beschrijvingen en tekeningen poogde hij zich te verzetten tegen de tand des tijds:

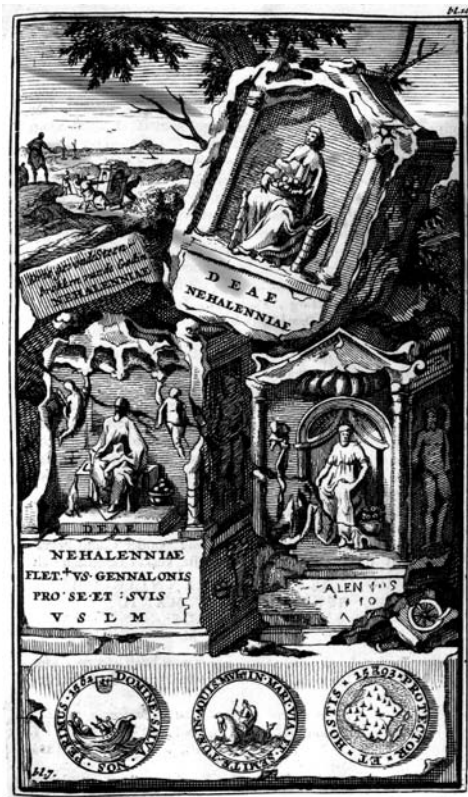
Ik heb namelijk met lede ogen de laatste tijd aangezien dat in heel de Nederlanden de gedenkstukken (*monumenta*) van talloze grafmonumenten en andere publieke en private bouwwerken verloren zijn gegaan door de onbillijkheid van de burgeroorlogen, en met onherstelbaar verlies vernietigd zijn.²⁵

Buchelius' optekening moest de resterende monumenten voor toekomstige generaties veiligstellen. Angst voor vernietiging van de symbolen van de traditionele sociale orde zette deze Utrechtse oudheidkundige aan tot een papieren conservatie. De frustratie over de teloorgang van religieuze gebouwen en grafmonumenten kwam deels voort uit het feit dat Buchelius katholiek was geboren en getogen én kon bogen op een quasi-adellijke afkomst. Toch zal dit niet de enige motivatie zijn geweest. Na zijn huwelijk in 1593 werd Buchelius namelijk een lidmaat van de protestantse kerk en had hij het burgermansbestaan van de advocaat aanvaard. Dit vroege staaltje van erfgoeddenken, dat sterk op de middeleeuwse overblijfselen van het Utrechtse bisdom was georiënteerd, kwam ook en vooral voort uit Buchelius' verlangen om zijn geboortegrond op historische gronden positief te onderscheiden van de overige steden en gewesten in de Republiek.

Collecties en overheden in de zeventiende eeuw

Eenzelfde behoefte om de eigen stad en regio te onderscheiden van overige steden en gewesten binnen de Republiek der Verenigde Nederlanden speelde een belangrijke rol in het oudheidkundige onderzoek naar hier te lande gevonden Romeinse overblijfselen. Daarbij is het opvallend te noemen, dat oudheidkundig onderzoek naar Romeinse antiquiteiten vaak gepubliceerd en zelfs herdrukt werd, terwijl het werk van Herbenus en Buchelius over middeleeuwse monumenten in handschrift bleef circuleren. Waarschijnlijk is dit deels te herleiden tot de streng classicistische cultuur van de Leidse universiteit en de academische drukpers aldaar. Hiervoor kwam het werk van Cornelis Aurelius in de omgeving van Leiden, waar rond 1500 een aantal Romeinse inscripties en andere oudheden aan het licht waren gekomen, al aan bod. Aurelius' teksten over de plaatselijke Bataafs-Romeinse voorgeschiedenis werden verschillende malen heruitgegeven, onder anderen door Petrus Scriverius (1576-1660). Deze Leidse oudheidkundige stelde zelf bij wijze van vervolg op het werk van Aurelius en Heda een geïllustreerd repertorium van Romeinse archeologische vondsten samen. Dit repertorium noemde hij een *Antiquitatum Batavicarum tabularium [...] inscriptiones monumentaque antiqua reprae-*

25. Idem, fol. 31r en 4r: 'Aegris n. oculis tot nuper sepulcrorum aliorumque tam publicorum quam privatorum operum monumenta bellorum civilium iniquitate deperdita & irrecuperabili calamitate extincta per totum Belgium inspexi'.

Afb. 4. Drie gevonden steenbrokken van de godin Nehalenniae, gravure in J. van Royen, *Nederlands Oudheden*, 1700, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

sentans omnia (Archief van Bataafse oudheden [...] alle inscripties en antiquiteiten omvat-
tend). Het repertorium beschreef vondsten uit Holland, Zeeland en Gelre, maar legde
de nadruk op de klassieke erfenis van Scriverius' woonstreek.²⁶ Later in de zeventiende
eeuw werd Scriverius verrast door de spectaculaire vondst van meer dan twintig aan
Nehalennia (een geromaniseerde inheemse godin) gewijde altaarstenen op het strand
bij Domburg, die daar in de eerste dagen van 1647 waren aangespoeld (afb. 4). Scriverius
correspondeerde over de vondsten met andere geleerden, maar het waren Zeeuwse
auteurs die voor oudheidkundige publicaties zouden zorgen. Dadelijk na de vondst liet
Hendrick Danckers een geïllustreerde uitgave van de altaren verschijnen, met prenten
van de Middelburgse kunstenaar Hendrick van Schuijlenburgh. Danckers bestempelde
de altaren als 'over oude Rarieteyten' die zouden uitwijzen dat in de Romeinse tijd de
Walcherse beeldhouwers niet onder hoefden te doen voor hun collega's in Italië. Mat-

26. Opgenomen in: P. Scriverius, *Batavia illustrata [...] Ex musaeo Petri Scriverii* (Leiden 1609) eerste paginerings [169].

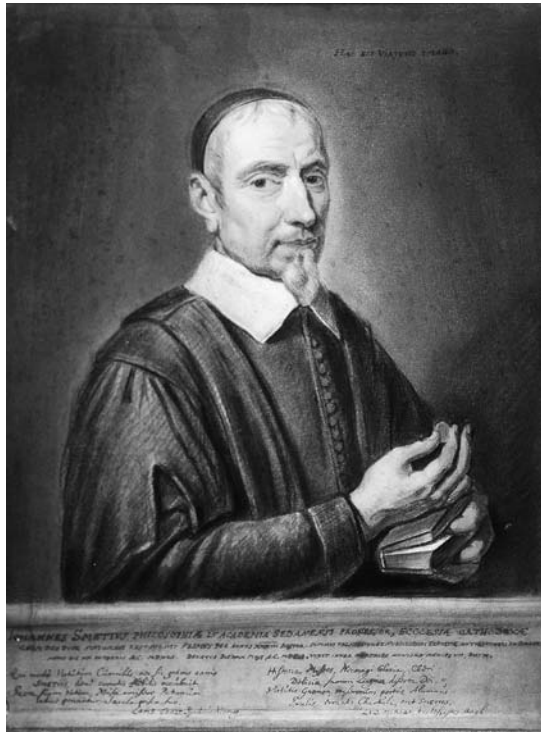
thaeus Smallegange, een jurist uit Goes, beschreef de altaren in 1696 uitgebreid in zijn Zeeuwse kroniek. Hij memoreerde hoe de plaatselijke autoriteiten meteen na de vondst hadden gelast de ‘wonderlijke Oudheden’ te doen opgraven en in de kerk van Domburg in ‘goede bewaringe’ te nemen en ten toon te stellen.²⁷

Het onderzoek naar Romeinse overblijfselen speelde zich echter vooral af in het Gelderse rivierengebied. In de eerste plaats in en om Nijmegen, de plaats waar vanaf de eerste eeuw voor Christus een grote Romeinse garnizoensplaats en het bestuurscentrum van de *civitas* der Bataven was gevestigd, en de enige plek in de Noordelijke Nederlanden – naast de in zee gelegen Brittenburg – waar tot in de zeventiende eeuw nog bovengrondse sporen van antieke bebouwing te zien waren. Daar was al vanaf het begin van de zestiende eeuw sprake van opvallende aandacht voor de tastbare herinneringen aan het klassieke verleden van de stad. In de eerste helft van de zeventiende eeuw bereikte deze aandacht een hoogtepunt in de activiteiten van predikant Johannes Smetius (1590-1651) (afb. 5).²⁸

Gedurende ruim drie decennia verzamelde Smetius alles wat aan Romeinse overblijfselen uit de bodem van Nijmegen en directe omgeving tevoorschijn kwam. Er was hier werkelijk sprake van een overvloed aan oudheden, omdat deze aan het licht kwamen bij de systematische afgraving van resterende Romeinse ruïnes in de jaren twintig van de zeventiende eeuw (het antieke tufsteen werd omgezet in voor de nieuwe verdedigingswerken noodzakelijke metselspecie, nu de gebruikelijke import van grondstoffen uit het Duitse gebied door de Dertigjarige Oorlog was gestokt). De afgraving gebeurde zo grondig dat tegenwoordig door archeologen nog maar zelden antieke fundamenten in de omgeving van Nijmegen worden aangetroffen. Daarnaast werd ook bij het uitvoeren van weg- of waterwerken en het graven van kelders en waterputten veel opgediept. Inwoners van Nijmegen wisten dat hun predikant belangstelling had voor de antiquiteiten en boden hem hun bodemvondsten te koop of ten geschenke aan. Smetius beschouwde de oudheden als bronnen voor de geschiedenis van zijn woonplaats en onthield zich daarom van een selectie op grond van schoonheid, zeldzaamheid of kostbaarheid. Alles kreeg een plaats in zijn collectie, van monumentale stukken als grafzerken, altaarstenen en een mijlpaal tot eenvoudige huishoudelijke gebruiksvoorwerpen, en zelfs glas- en potscherven. De wetenschappelijke betekenis van Smetius’ verzameling was enorm, niet alleen vanwege de omvang – ruim 4000 objecten plus zo’n 10.000 munten – maar ook vanwege de strikt lokale herkomst van de vondsten. In 1678 publiceerde Smetius’ gelijknamige zoon de collectie in een geïllustreerde catalogus getiteld *Antiquitates Neomagenses. Sive notitia rarissimum rerum antiquarum [...] In qua annuli, gemmae [...] atque alia antiquorum monumenta explicantur (Nijmeegse oudheden. Oftewel een uiteenzetting van*

27. H. Danckers, *Affbeeldinge van de over oude Rarieteyten aende strandt ontrent Domburch [...]* (Den Haag 1647); M. Smallegange, *Nieuwe cronyk van Zeeland [...] veel vermeerdert ontrent deses land-schaps oudheden en herkomsten, wateren en stroomen, eilanden, steden en heerlykheden* (Middelburg 1696) 82.

28. S. Langereis, ‘Inleiding’, in: Johannes Smetius, *Nijmegen, stad der Bataven* (2 dln.; vert. A.A.R. Bastiaensen, S. Langereis, L.G.J.M. Nellissen; Nijmegen 1999) I, 7-141.

Afb. 5. Rutger van Langevelt (1635-1695), Portret van de Nijmeegse oudheidkundige en verzamelaar Johannes Smetius (1590-1651), 1669 (?), zwart en gekleurd krijt, 433 x 336 mm, Museum Het Valkhof, Nijmegen. In zijn hand houdt Smetius een van de hem meest dierbare oudheden uit zijn collectie: een antieke gem van rode kornalijn, waarin het vroegchristelijke symbool van een kruis met twee vissen is uitgesneden. De tekening is vermoedelijk gemaakt naar een ouder voorbeeld.

*uiterst zeldzame antieke voorwerpen [...], waarin ringen, gemmen [...] en andere monumenten van de Antieken worden toegelicht).*²⁹

In 1645 verscheen Smetius' *Oppidum Batavorum, seu Noviomagum (Nijmegen, stad der Bataven)*, een etymologische en volkskundige, maar in de eerste plaats archeologische studie naar de bijzondere oorsprong van Nijmegen, de hoofdplaats van de oude Bataven. Omdat deze materie – in de woorden van de auteur – helemaal een zaak was van de Nijmeegse magistraat en burgerij, droeg Smetius zijn werk in het bijzonder op aan het stadsbestuur, maar hij richtte zich in zijn dedicatie ook tot de leden van de Staten-Generaal. Hij prees zijn oudheidkundige publicatie bij de regenten aan door te stellen dat de bestudering van materiële overblijfselen (*monumenta*), historische plaats-

29. Johannes Smetius, *Antiquitates Neomagenses [...]* (Nijmegen 1678); er is een integrale vertaling beschikbaar: Johannes Smetius, *Nijmeegse oudheden. Antiquitates Neomagenses* (vert. L. Nellissen; Tilburg 2004).

naamkunde, plaatselijk dialect en overgeleverde zeden en gewoonten bijdroeg aan de ‘verheerlijking van het vaderland’ (*honestandae patriae*). Vervolgens schreef hij uitvoerig over zijn verontwaardiging omtrent het afgraven van Romeinse ruïnes en het omsmelten van antieke metalen voorwerpen. Ook laakte hij de verkoop van lokaal gevonden oudheden aan rijke verzamelaars buiten Nijmegen of de Nederlanden. De Nijmegenaren en ook de inwoners van de hele streek die ooit door de Bataven was bewoond, werden op deze manier beroofd van hun unieke, onvervangbare historische bezittingen. In Smetius’ verhoog staat *patria* voor zowel de stad als het land der Bataven. Het lokale en het nationale perspectief zijn – zoals in iedere rechtgeaarde humanistische tekst – voortdurend met elkaar verweven.

Evenals dat het geval was geweest in de stad Utrecht ten tijde van de Opstand en Reformatie, zien we in Nijmegen dat een periode van grootschalige afbraak van de tastbare historische erfenis serieuze bezorgdheid om het fysieke voortbestaan van de oudheden genereerde. Arnoldus Buchelius had zich met zijn streven naar een conservatie van middeleeuwse grafmonumenten nog moeten verlaten op een papieren verzamelalbum. Daar het reeds sinds de vroege Renaissance goede gewoonte was onder ontwikkelde lieden om sier te maken met een Romeinse antiquiteitenverzameling, kwamen klassieke oudheden – van kleine munten en sieraden tot grote altaarstenen en mijlpalen – daadwerkelijk terecht in archeologische collecties, eerst op bescheiden schaal in kerken en kloosters, later in de vaak uitpuilende kabinetten van burgerlijke woonhuizen. Maar de burgerlijke verzamelwoede in de Republiek der Verenigde Nederlanden bood slechts een tijdelijke redding, omdat de meeste particuliere collecties na de dood van de verzamelaar werden geveild. Smetius zou zijn stads- en landgenoten in zijn dedicatie tevergeefs oproepen om de vaderlandse Romeinse oudheden voor eens en altijd veilig te stellen in een publieke bewaarplaats. Omdat Smetius’ opmerkingen een bijzonder specimen van de vroeg-moderne erfgoedgedachte vormen, volgt hier een uitvoerige weergave.

Het ging mij aan het hart dagelijks te constateren dat hier met de resten (*reliquias*) uit de oudheid, die na, en te midden van, zeventien eeuwen vernieling nog aanwezig waren, die door de schoot der aarde bewaard waren en aan ons terugggegeven, zo achteloos werd omgesprongen. Het ging mij aan het hart te constateren dat die overblijfselen door de gewone man, die niet beter weet en die vrijwel alleen oog heeft voor het materiaal, omgevormd en voor oneigenlijke toepassing bewerkt werden; of dat ze door niet wetenschappelijk geïnteresseerden zonder oog voor het publiek belang (*nullo publico bono*) her en der in bezit gehouden werden of naar andere plaatsen getransporteerd, buiten de stad en buiten het grondgebied van de Bataven, zodat de eigen stad en het eigen volk (*urbem gentemque patriam*) beroofd werden van hun schitterend bezit (*propriis splendoribus*), waarmee elders op de lange duur vreemden (*exteri*) zullen gloriëren als was het hún eigendom (*ut suis*). [...]

Te bedenken dat het de vraag is of er na deze vondsten ooit soortgelijke andere opgegraven zullen worden! Daarom ben ik begonnen een serieus onderzoek naar die overblijfselen (*monumenta*) in te stellen en, als opgravers ze te koop aanboden, ze met eigen geld [...] op te kopen. [...] Mijn toewijding doet mij wensen dat de

overblijfselen van het vaderlandse verleden (*patriae monumenta*), die her en der bij burgers in bewaring zijn of die nog ooit gevonden zullen worden, in een openbaar archief bijeen worden gebracht (*in publicum archivum conferrī*) – een maatregel waartoe men elders besloten heeft – en dat het mogelijk zal zijn daarin te laten opnemen al wat er in mijn verzameling aanwezig is aan zaken die men een plaats in die geordende collectie niet onwaardig acht. Zo kan als herinnering voor later eeuwen dat bewijsmateriaal vanuit een allerverst verleden (*altissimae antiquitatis fides*) voor altijd voortbestaan, die nog bewaarde resten (*superstites reliquiae*), waaruit ons nageslacht (*posterī*) kan leren boven alles naar het vaderland (*patriam*) met bewondering op te zien [...].³⁰

De Nijmeegse magistraat was geïnteresseerd in het werk van Smetius. De regenten bezochten de collectie en stelden hun predikant in staat om met behoud van inkomen een jaar vrij te nemen ter voltooiing van het boek. De uitgave en dedicatie beloonden zij met een prijsgeld en (heel bijzonder in deze tijd) een weduwenpensioen. De regenten waren echter niet in staat om gehoor te geven aan de dringende wens van de predikant – en zijn nabestaanden – om de oudheidkundige collectie aan te kopen en zo voor de stad en het land te behouden. Daarvoor was het stadsbestuur niet bemiddeld genoeg. Maar ook de motivatie lijkt te hebben ontbroken. Uit de afgraving van Romeinse ruïnes in en om de stad blijkt al dat de magistraat geen verantwoording nam voor de conservatie van oudheden. Bovendien schonk de stad in 1660 verscheidene Romeinse oudheden aan prins Johan Maurits van Nassau ter opluistering van diens lusthof bij Kleef. Ook Frederik Hendrik gaf Smetius in 1633 desgevraagd nul op het rekest: het lukte tussenpersoon Constantijn Huygens niet de stadhouder te bewegen zijn aandacht van de Nederlandse Republiek naar de Romeinse te verleggen. Waarschijnlijk was de Romeins-Bataafse erfenis als gevolg van de toeïgening door auteurs als Hugo de Groot in zijn bekende traktaat over de oudheid van de Republiek te republikeins gekleurd om

30. Deze vertaling is met enkele kleine wijzigingen overgenomen uit: Johannes Smetius, *Nijmegen, stad der Bataven* (2 dln.; vert. A.A.R. Bastiaensen, S. Langereis, L.G.J.M. Nellissen, Nijmegen 1999), II, 17-19; het originele Latijn in J. Smetius, *Oppidum Batavorum, seu Noviomagum [...]* (Amsterdam 1645) 3r-4r: 'Dividiae mihi erat, videre quotidie vetustatis hic reliquias, post atque inter septemdecim seculorum injurias superstites, quas idem qui servaverat, terrae nobis reddebat sinus, neglectas haberi; atque ab imperito illas vulgo, quod unam fere materiam aestimat, alias in formas & usus non suos converti, aut ab indocte curiosis nullo publico bono passim attineri, vel extra oppidum atque extra fines Batavorum alio deferri, urbem gentemque patriam propriis exui splendoribus, quibus exteri paulatim ut suis alicubi resplendeant. [...] Neque constare, an post illas similes aliae nunquam effodiantur. Coepi ergo in monumenta serio inquirere, quaeque fossores venalia habebant, privato [...] sumptu coemere. [...] Eadem [pietas] optat, quae aliis passim civibus patriae monumenta custodiuntur, aut aliquando inveniuntur in publicum, ut alicubi placitum est fieri, archivum conferri, iisdemque posse jungere, si quid in nostris habet, quod isti ordini non indignum censeatur, aeternum ut posterorum seculorum memoriae duret, altissimae antiquitatis fides, & superstites adhuc reliquiae, ex quibus posterī discant patria[m] ante omnia mirari, majorumque & vestro exemplo, antiquam virtutem & avitum decus constantissime tueri.'

het stadhoudelijk hof aan te spreken. Dit alles had tot gevolg dat de collectie in 1703 door Johannes Smetius junior is verkocht aan de keurvorst van de Palts voor de som van 20.000 gulden. Van belang is echter de beslissing van Smetius junior om in 1670, indachtig de wens van zijn vader zaliger, de opvallendste monumenten uit de familiecollectie (altaren, een mijlpaal en grote sculpturen) aan de stad te schenken. Hierop sommeerde de magistraat een plaatselijke edele die twee grafzerken van Romeinse soldaten in bezit hield (Smetius had zich in zijn boek over deze persoon beklaagd omdat hij een aantal oudheden had weggegeven aan een verwant, de verzamelaar Bernard Paludanus in Enkhuizen) zijn oudheden in te leveren. Ook lieten de regenten een derde grafzerk, die sinds eeuwen was ingemetseld in de muur van de Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof, uitbreken. In het raadhuis werden al deze oudheden op de bovengalerij ingemetseld, als tastbare getuigen van het eerbiedwaardige stadsverleden. Dat verleden werd op het raadhuis sinds 1665 eveneens aanschouwelijk gemaakt in een schilderstuk van het verbond tussen Roma en Batavia, waarbij op de achtergrond de Engelenburcht en de Valkhofburcht waren afgebeeld. Deze Nijmeegse burcht had Smetius in zijn boek een pre-Romeinse, Bataafse stichting toegeschreven, en hij noemde de Valkhofburcht een kostbaar ‘voorvaderlijk bezit’ (*patrium*).³¹

Overheidszorg voor de ‘Antiquiteten aller Antiquiteten’ sinds de achttiende eeuw

Gedurende de achttiende eeuw ijverden oudheidkundigen met meer succes voor het behoud van historisch erfgoed door ingrijpen van overheden. In Drenthe kwam in 1734 zelfs de eerste Nederlandse ‘monumentenwet’ tot stand, ter bescherming van de hunebedden. De oudheidkundige belangstelling voor hunebedden was vergeleken met de interesse in Romeinse en middeleeuwse overblijfselen haperend op gang gekomen. Men had geen idee van de werkelijke ouderdom van deze oudste monumentale overblijfselen van ons land. Oudheidkundigen konden de steenhopen natuurlijk niet of nauwelijks in verband brengen met opmerkingen van klassieke geschiedschrijvers en geografen over de materiële cultuur van inheemse volkeren. Twee uitzonderlijk vroege vermeldingen van de prehistorische grafmonumenten vinden we in 1547 in een brief van Antonius Schonhovius, een Hollandse kloosterling, en in de in 1588 uitgegeven Friese chorografie van Cornelius Kempius. Beiden legden de hunebedden uit als overblijfselen van de door Romeinse auteurs vermelde oude Friezen.³² Daarna duurde het tot 1660 voor er opnieuw een oudheidkundige publicatie over de hunebedden verscheen, van de hand van de eerdergenoemde Johan Picardt (1600-1670), predikant in Rolde – waar twee imposante hunebedden pal naast het kerkhof staan – en Coevorden. Zijn *Korte beschry-*

31. Smetius, *Oppidum Batavorum, seu Noviomagum*, 107.

32. E. van Ginkel, S. Jager, W. van der Sanden, *Hunebedden. Monumenten van een Steentijdcultuur* (Abcoude 1999) 116-157 geeft een gedegen overzicht van de hunebeddenhistoriografie sinds Schonhovius.

vinge van eenige vergetene en verborgene antiquniteten was opgedragen aan de Staten van Friesland, Overijssel en Groningen, de gewesten waar buiten Drenthe (een Generaliteitsland zonder eigen Statencollege) het overige hunebeddenbestand was te vinden. Picardt, die als geleerde in Drenthe een geïsoleerd bestaan moet hebben geleid en geen contacten lijkt te hebben gehad met elders in de Republiek opererende oudheidkundigen, kwam tot een tegenstrijdige interpretatie van de megalieten. Enerzijds gaf Picardt aan dat hij ze beschouwde als bronnen voor het verleden van de 'voor-ouders'; anderzijds verklaarde hij de hunebedden als het werk van een reuzenvolk.

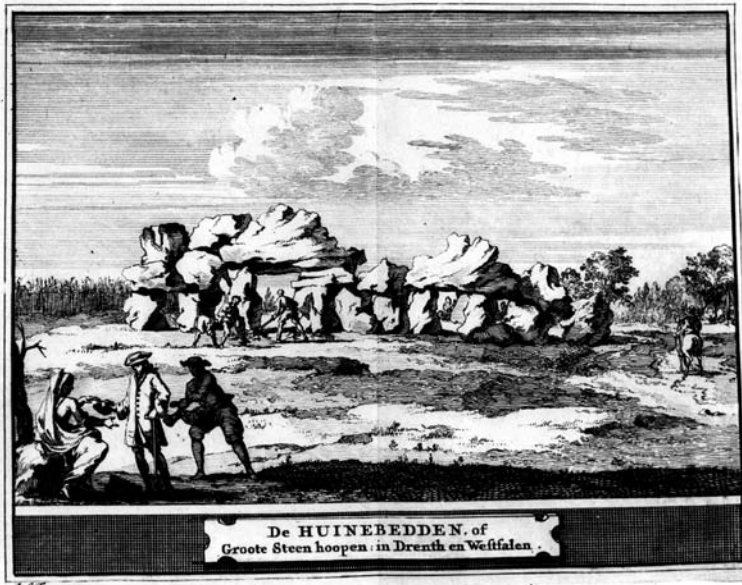
Picardt schreef dat men in vroeger eeuwen de hunebedden ontmantelde om met de losse stenen kerkhoven te omheinen, en dat men de enorme granieten keien zelfs in stukken zaagde om de brokstukken opnieuw te kunnen gebruiken bij de bouw van kerken. Tegenwoordig is een dergelijk hergebruik nog altijd duidelijk zichtbaar in de kerk van Emmen. Picardt betreurde het verdwijnen van zoveel 'memorien' in het 'Antiquiteit-rijcke landt van Drenth'. Ook laakte hij het uitblijven van belangstelling voor deze opvallende 'Antiquiteten onses Vaderlandts', hetgeen hij weet aan de gemakzucht van oudheidkundigen die te lui waren om naar het verre Drenthe te komen: 'een Antiquarius behoorde een groot stuck-weeghs daerom te reysen, om zijne oogen in dese Antiquiteten aller Antiquiteten te weyden'. Alleen stadhouder Maurits had ooit enige interesse getoond, schreef Picardt, maar dan wel door tijdens zijn doortocht in Drenthe een stuk van een hunebed te laten afkappen, om dat in Den Haag aan Hollandse geleerden te kunnen laten zien.³³

Pas geruime tijd later werd opnieuw gepubliceerd over hunebedden, nu door oudheidkundigen die beseften dat het om overblijfselen van een verdwenen menselijke samenleving ging. Ludolf Smids (1649-1720), die in Amsterdam actief was als arts, dichter en geschiedkundige, nam in zijn oudheidkundige encyclopedie *Schatkamer der Nederlandsse oudheden* uit 1711 als eerste een inventaris op van alle destijds bekende hunebedden. Hij schreef ook dat hij in 1685 met de Groningse dichteres Titia Brongersma de allereerste opgraving had verricht, namelijk onder het grote hunebed bij Borger, om te zien 'of daar mogelyk eenige oudheden mogten gevonden worden' (afb. 6). Hierbij hadden ze onder het 'Borger Steen-Paleys' inderdaad een urn opgedolven, die door de plotselinge blootstelling aan de lucht in scherven brak. 'Foei, wreede wijsheid!', verzuchtte Smids: in drie woorden zinspeelde hij op een herkenbaar dilemma van hedendaagse archeologen, die liever helemaal niet meer zouden willen opgraven. Smids en Brongersma stelden zich noodgedwongen tevreden met de 'roof' (zoals Smids zelf schreef) van wat brokstukken.³⁴

Picardts boek werd in 1731 opnieuw uitgegeven, precies in een tweede periode van grootschalige hunebeddenafbraak. De aanleiding voor de sloop was ditmaal de ondermijning van de Nederlandse kustwering door een paalwormplaag. Als gevolg werden de houten paalwanden vervangen door een stenen zeewering, waarvoor onder andere het graniet van de prehistorische grafmonumenten werd gebruikt. De sloop kreeg

33. Picardt, *Korte beschryvinge* (als in noot 15), citaten op achtereenvolgens *4r, 43, *4r, 24.

34. L. Smids, *Schatkamer der Nederlandsse oudheden* (Amsterdam 1711) 324-328.

Afb. 6. J. Schijnvoet (1685-na 1733), 'De huinebedden, of grootte steen hoopen in Drenth en Westfalen', gravure in Ludolf Smids, *Schatkamer der Nederlandsse oudheden* (Amsterdam 1711), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam. Titia Brongersma, verkleed als Muze, ontvangt de scherven van een bij het hunebed te Borger opgegraven urn; op de achtergrond het hunebed en de opgravers.

een enorme vaart door de toepassing van buskruit. Hierop werd op 21 juli 1734 een resolutie uitgevaardigd door de drost en Staten van Drenthe. Deze 'Ordre tegens het vervoeren van Veltstenen' is wel eens de op een na oudste monumentenwet ter wereld genoemd; het koninkrijk Zweden vaardigde reeds in 1666 een wet op het behoud van megalieten uit.³⁵ Van fundamenteel belang is het gegeven dat volgens de resolutie het *gewestelijke* bestuurscollege de verantwoordelijkheid voor de conservatie van oudheden op zich nam. Tot dat moment hadden bezorgde oudheidkundigen als Johannes Smetius zich tot *lokale* overheden gericht. Ook is het interessant om te zien hoe de resolutie een uitgesproken meerwaarde hechtte aan de oude steenhopen, vergeleken met de eveneens uit Drenthe weggevoerde 'gewone' grensstenen. De hunebedden werden bestempeld als 'monumenten' en 'gedenktekenen':

Alzo Wij in gewisse ervaringe zijn gekomen, dat op veele plaatsen in deze Landschap [...] merklijke excessen worden begaan [...] met te verkopen en doen removeren [ver-

35. J.A. Bakker, 'Protection, acquisition, restoration, and maintenance of the Dutch hunebeds since 1734: an active and often exemplary policy in Drenthe (I)', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 29 (1979) 143-183, aldaar 147. Dit artikel bevat een schat aan gegevens over de overheidsbescherming van Drentse hunebedden sinds 1734 evenals een editie van het relevante bronnenmateriaal.

wijderen] van markstenen, voordestenen, en andere scheidstenen, ja zelfs ook van de so genaamde Hunebedden, die allenthalven als waardige monumenten van Ouds beroemde gedenktekenen behoorden geconserveert te worden, so is 't, dat Wij [...] verbieden [...] om enige scheidstenen, mitsgaders de stenen van de so genaamde Hunebedden te mogen verkopen, removeren of vervoeren [...].³⁶

In 1756 was sprake van de herontdekking van een gehavend hunebed bij Eext, gevolgd door een opgraving en de afvoer van bodemvondsten naar enkele particuliere verzamelaars. Hieronder bevond zich prins Willem V, die als eerste stadhouder een kabinet van Nederlandse oudheden aanlegde. Naar aanleiding van deze gebeurtenissen werd alle oudheidkundige graafwerk bij dit hunebed door de Drentse Staten voortaan verboden. Voor dit verbod was geijverd door de jurist Johannes van Lier (1726-1799), zelf een oudheidkundig verzamelaar, 'opdat nu dit bezienswaardig monument der oudheid niet geheel mogte worden gesloopt en geruineert'. Van Lier was secretaris van de drost en lid van het Drentse gerechtshof en Statencollege. Hij kreeg het zelfs voor elkaar dat de Drentse Staten opdracht gaven het Eexter hunebed te laten restaureren door terugplaatsing van de weggenomen vloerstenen. Van Lier interpreteerde dit 'gedenkwaardig overblijfsel der oudheid' in zijn *Oudheidkundige brieven* uit 1760 als afkomstig van 'onze oude Voorvaderen' – hij dacht daarbij aan de Kelten of Scythen – en noemde ze 'Vaderlandsche oudheden'.³⁷

De resolutie van 1734 werd in 1809 nogmaals uitgevaardigd en uitgebreid met een algemeen verbod op archeologisch graafwerk bij welk hunebed dan ook, in een proclamatie van de toenmalige Drentse landdrost, de oudheidkundig geïnteresseerde jurist Petrus Hofstede (1755-1839). In deze periode werden opnieuw zeer veel hunebedden afgebroken. Ditmaal werd het graniet vermalen en ingezet bij de verharding van het wegennet. Tegenwoordig zijn nog 53 hunebedden bekend; maar het is zeker dat er ooit minstens tachtig exemplaren in Oost-Nederland hebben gestaan.

De directe aanleiding van de nieuwe wetgeving vormde een bezoek van koning Lodewijk Napoleon aan enkele hunebedden. Lodewijk Napoleon bepaalde dat het hunebeddenonderzoek voortaan een koninklijk voorrecht zou zijn. Het koninkrijk subsidieerde archeologisch onderzoek. In 1809 resulteerde dit in de opgraving van een nog onder de oorspronkelijke dekheuvel liggend hunebed bij Emmen. Ook in Nijmegen gaf Lodewijk Napoleon opdracht tot archeologisch graafwerk, namelijk naar de sporen van een Romeinse pottenbakkerij op de Holdeurn. De koning liet alle bodemvondsten onderbrengen in het Koninklijk Museum in Amsterdam. Na zijn optreden verviel het koninklijk prerogatief.

Onder koning Willem I trad dezelfde Petrus Hofstede op als gouverneur van Drenthe. Onder zijn leiding werkte men aan de oprichting van een provinciaal museum in Assen en werd er nogmaals een inventaris van alle bekende hunebedden opgemaakt.

36. Idem, Appendix A (p. 166-167).

37. J. van Lier, *Oudheidkundige brieven [...]* (Den Haag 1760), citaten op achtereenvolgens 7, 2, 3, 15.

In 1818 vaardigde Hofstede een nieuwe provinciale ordonnantie uit om de nog altijd voortdurende afbraak van Drentse hunebedden tegen te gaan. Hoezeer deze negentiende-eeuwse ordonnantie leunde op oudere maatregelen blijkt wel uit het feit dat de volledige tekst van de resolutie uit 1734 hierin nog eens werd herhaald, en aangevuld met het verbod uit 1809 op opgravingen bij hunebedden. Ter bekrachtiging vatte Petrus Hofstede in vier punten zijn achterliggende ‘erfgoedgedachte’ samen. De formuleringen in deze vier punten klinken hier en daar opvallend modern.³⁸ De ‘conservatie van de Gedenkstukken der Oudheid in deze Provincie’ verdiende zorgvuldige aandacht ‘uit hoofde hunner zeldzaamheid en bijzondere merkwaardigheid’: het ging dus om unieke, onvervangbare historische overblijfselen. Hofstede stelde zelfs vast dat de oudheden ‘als dienstbaar aan Wetenschap en Geschiedkunde onschatbare en algemeene bezittingen zijn’: heel duidelijk worden de oudheden geduid als publiek bezit, waarbij wel opvalt dat Hofstede nog altijd over erfgoed spreekt in de typisch vroeg-moderne meervoudsvorm die refereert aan de concrete objecten (bezittingen; gedenkstukken; oudheden), waar tegenwoordig een enkelvoudsvorm volstaat (erfgoed, *patrimoine*, *heritage*) die een verregaande abstrahering en ideologisering van de erfgoedgedachte aanduidt.³⁹ Wat Hofstedes tweede punt betreft is het van belang om te beseffen, dat hetzelfde idee bijna honderdvijfenzeventig jaar eerder reeds was verwoord door Johannes Smetius, die zich opwond over de vernietiging en verwijdering van antiquiteiten die aan de burgers van de stad en het land der Bataven toebehoorden. Voorts boden de Drentse oudheden volgens Petrus Hofstede gelegenheid ‘tot bevordering der belangen van dit Gewest’: de provincie kon een zekere identiteit ontlenuen aan de hunebedden – zoals Utrechters dat konden aan de middeleeuwse kerken, of Nijmegenaren aan de Bataafs-Romeinse sporen in hun stad. Provinciaal gouverneur Hofstede blikte echter duidelijk verder dan zestien- en zeventiende-eeuwse lokale oudheidkundigen als Arnoldus Buchelius of Johannes Smetius. Het vierde en laatste punt van Hofstedes ordonnantie uit 1818 stelde namelijk ‘slooping of beschaadiging’ van de oudheden gelijk aan ‘eene onbetamelijke schennis [...] waar tegen bij alle Volken het zedelijk gevoel zich aankant’. Dit ‘universalisme’ van de ordonnantie uit 1818 kwamen we nog niet eerder tegen. Het verraadt Hofstedes affiniteit met het in de Franse tijd uitgedragen ideeëngoed, dat op de ontwikkeling van het moderne Europese erfgoeddenken van blijvende invloed is geweest.

Een en ander maakt, kortom, dat in Nederland pas na 1800 een in alle opzichten herkenbaar ‘modern’ erfgoedbegrip zich begint af te tekenen in oudheidkundig geïn-

38. Bakker, ‘Protection, acquisition, restoration, and maintenance of the Dutch hunebeds since 1734’, Appendix C2, 176-178 bevat de tekst van deze ordonnantie.

39. R. Koselleck, ‘Einleitung’, in: O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, I (Stuttgart 1972) XII-XXVII, aldaar XVII-XVIII: ‘Seitdem häufen sich die Kollektivsingulare: aus den konkreten ‘Geschichten’ wird die ‘Geschichte an sich’, aus den sachbezogenen einzelnen Fortschritten wird der ‘Fortschritt selber’, aus den Freiheiten ständischer Vorrechte wird die allen gemeinsame ‘Freiheit’, die seitdem durch immer neue Epitheta bestimmt werden muss [...] um konkreten Sinn zu gewinnen.’

spireerde teksten, waartoe ik ook bovengenoemde ordonnantie reken. Het enige dat in dat opzicht nog aan Hofstedes tekst ontbreekt, om het anachronistisch te stellen, is een idee over de eventuele *nationale* toeëigening van de verantwoordelijkheid voor conservatie van monumentale oudheden. Dit streven kreeg onder koning Willem I wel degelijk vorm, onder andere met de stichting van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, waarover elders in deze bundel meer. Wat de hunebedden aangaat duurde het echter nog tot het jaar 1844 voordat de provincie Drenthe besloot enkele exemplaren aan te kopen van boeren en andere landbezitters, terwijl het rijk pas een kwart eeuw later volgde. Dan zijn we diep in de negentiende eeuw beland, de periode waarin het erfgoeddenken in Nederland op opmerkelijke wijze verder zou uitkristalliseren.

Archieven: *munimenta* en *monumenta*

F.C.J. KETELAAR

‘Archieven zijn niet alleen onmisbaar voor de rechtsstaat, zij vormen bovendien een vitaal onderdeel van het culturele erfgoed van een natie. De acties en reacties van overheid en burgers in het verleden zijn in de archieven terug te vinden. [...] Archieven vormen een voorname bron voor de geschiedenis, al worden de archieven niet gevormd met als doel te dienen als historische bronnen. Maar eenmaal ontstaan als bijproduct van én instrument voor het overheidshandelen, worden de archieven een deel van het bestand aan cultuurogoderen.’¹ Deze regels uit de *Discussienota Archiefbeleid* uit 1982 geven in een notendop de problematiek weer die in het onderstaande aan de orde komt. Archieven worden in de eerste plaats aangelegd en bewaard als bewijsstukken van het handelen van een organisatie of individu. Sommige archieven krijgen na verloop van tijd echter een functie als historische bron. Zo worden archieven van bewijsstukken tot gedenkstukken, van *munimenta* tot *monumenta*.² Archieven worden gemonumentaliiseerd of gemusealiseerd; ze worden erfgoed.

Bewijsstukken en gedenkstukken

Monumenta vond de geschiedschrijver Ubbo Emmius (1547-1625) in het archief (*in chartophylacio*) van de stad Groningen, waarin hij dagen, zelfs weken werkte. Emmius stelde verrast vast dat de stad *custos en conservatrix*, bewaarster en bewaakster van de gedenkstukken van de Friese geschiedenis was; het Groninger raadhuis kon als het ge-

1. *Discussienota Archiefbeleid* uitgebracht door de Commissie Nota Archiefbeleid (’s-Gravenhage/’s-Hertogenbosch/Vught 1982) 21.
2. J.L. van der Gouw, ‘Munimenta en Monumenta’, *Nederlands Archiefblad* 84 (1980) 497-514. Ik koos de titel van deze bijdrage als hommage aan deze eerste bezetter van de leerstoel Archiefwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Overigens is de combinatie van beide begrippen ouder: L. van de Poll, *Oratio de foedere Ultrajectino (Unionem vulgò vocant) Belgii Uniti munimento ac monumento* (Utrecht 1679).

meenschappelijk archief van geheel Friesland gelden.³ Emmius controleerde de betrouwbaarheid van kronieken door ze te toetsen aan ‘wat ik vond in de staatsoorkonden, betrouwbare *monumenta* van het gebeurde’.⁴ In dezelfde geest werkte Aernout van Buchell (Arnoldus Buchelius) in Utrecht (1565-1641).⁵ In 1632 stuurde Buchelius aan Miraeus enige oorkonden in reproductie toe, te gebruiken als oefening in de zogenaamde diplomatiek (de oorkondenleer) en de paleografie (de wetenschap van de oude handschriften): zo konden ze ware en onware *monumenta* van elkaar leren onderscheiden.⁶ Zowel Emmius als Buchelius – en zij niet alleen – gebruikte de term *monumenta* dus ook voor archiefstukken met historische waarde.⁷ De bronnenkritiek die deze oudheidkundigen ontwikkelden was deels gebaseerd op de omgang met stedelijke archiefvorming.⁸

De lof die Ubbo Emmius het Groninger stadsbestuur en zijn archief toezwaaide zou ons bijna doen vergeten dat het beheer van de archieven niet geschiedde uit liefde voor de geschiedschrijving, maar primair ter bescherming van belangen (afb. 1). Dit aspect komt tot uitdrukking in het Latijnse begrip *munimenta*, dat letterlijk ‘verdedigingswerken’ betekent, maar dat, toegepast op geschreven bescheiden, in overdrachtelijke zin ook duidt op de bescherming van administratieve en juridische belangen in het algemeen, of nog ruimer: op de bescherming van de eer van stad en staat. Zo definieert het *Nieuw Woorden-Boek der Regten* (1664) *munimenta* als ‘bewijs-stukken, geschriften inhoudende bewijs-stukken tot regtvaardiging ende versterking van ieders regt’.⁹ Vanwege die belangen van stad en staat krijgt dezelfde Emmius in 1612 geen toegang tot de archieven van de stad Leeuwarden, omdat ‘hij de eere van Frieslandt tegenstaet ende

3. U. Emmius, *Rerum Frisicarum historia* (Leiden 1616) 160: ‘civitatem hanc vere conservatricem & custodem esse prope unicum antiquitatum Frisicarum, & curiam eius totius Frisiae commune velut tablinum posse videri.’
4. Idem, 724: ‘iis, quae in chartis reip. rei gestae monumentis fidelibus reperi’; E.H. Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving* (Groningen/Djakarta 1952) 220 vertaalt ‘monumentis fidelibus’ als: ‘met betrouwbare stukken’.
5. S. Langereis, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius* (Hilversum 2001). Zie ook de bijdrage van Langereis in deze bundel.
6. ‘Atque inde optimam κρισιν nos sumere licebit verorum fictitiorumque monumentorum’, geciteerd door H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Nederlandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw* (’s-Gravenhage 1917) 40-41.
7. Cassiodorus (zesde eeuw n. Chr.) noemt archieven ‘armaria, quae continent monumenta chartarum’ (arsenalen die de monumenta der oorkonden bevatten): C. Dekker, ‘Kerkelijke archieven’, *Nederlands Archiefblad* 85 (1981) 126-148, aldaar 126, noot 2. Ook het zesde-eeuwse *liber pontificalis* duidt archiefstukken als *monumenta* aan: Idem, 129, noot 13.
8. In dezelfde zin: Daniel Woolf, *The social circulation of the past. English historical culture 1500-1730* (Oxford 2003) 281. Zie ook Langereis, *Geschiedenis als ambacht*, 92, 122.
9. ’t Nieuw Woorden-Boek der Regten (Amsterdam 1664), s.v. *munimenta*, aangehaald in M. van Hattum, H. Rooseboom, *Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen* (Amsterdam 1977) 217. Muniment is volgens de *Oxford English Dictionary* ‘a document, such as a title deed, charter, etc., preserved as evidence of rights or privileges; an archival document.’ De oudste vermelding in Engeland dateert uit 1425. Monument werd volgens de *Oxford English Dictionary* vroeger ook wel gebruikt ter aanduiding van ‘a written document or record’ en ‘in legal contexts sometimes

Afb. 1. Cornelis Brisé (1622-1665/70), Archivalia van de thesaurie der stad Amsterdam, 1656, doek, 194 x 250 cm, Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam.

daertegenst gescreven heeft'.¹⁰ De Gelderse historicus Joannes Pontanus werd door de stad Nijmegen op het hart gebonden 'datt die luster und reputatie der voors. stadt voor soo veel die waerheijt lijden can, doorgaens geconserviert blieve'; pas daarna kreeg hij de beschikking over Nijmeegse archivalia.¹¹ Net als andere steden waakte Nijmegen over haar 'chartres der hooge regalien, privilegien, praeminentien en handvesten': die vormden immers de basis voor Nijmegens eerste rang onder de Gelderse steden.¹² De stukken zelf waren de belichaming van die voorrechten. Daarom bestond de straf die Alva in 1570 aan de stad Utrecht oplegde wegens haar toegeeflijkheid jegens de beeldenstormers niet alleen in de verbeurdverklaring van alle privileges en vrijheden van de stad, maar ook uit de dwang tot afgifte door de stad van 'alle de originale charteren, privilegien ende ordonnantien'. De hertog weigerde genoeg te nemen met afschriften,

confused with muniment.' Over de *muniment rooms* in Engelse kastelen, kathedralen en colleges: J.M. Steane, *The Archaeology of Power. England and Northern Europe AD 800-1600* (Stroud 2001) 239-243. In 1657 geeft het Amsterdamse stadsbestuur opdracht 'tot het dresser en onser statspapieren ende munimenten': W.F.H. Oldewelt, 'De geschiedenis der bewaring en ordening van het archief der gemeente Amsterdam,' *Jaarboek Amstelodamum* 35 (1938) 3-13, aldaar 7.

10. A.J. Rinzema, 'Ubbo Emmius als historicus', in: W. J. Koppers (ed.), *Ubbo Emmius. Een Oost-fries geleerde in Groningen* (Groningen/Emden 1994) 56.

11. M.A.F.T. van Son, 'Archiefzorg en archiefbeheer door het stadsbestuur vóór 1815', in: *Cat.tent. Van blok vol rechten tot arsenaal vol wetenswaardigheden* (Nijmegen 1979) 12-13.

12. Gemeentearchief Nijmegen, OAN 424, blz. 1015. Nijmegen beschouwde zich als eerste en belangrijkste stad van het gewest: F. Keverling Buisman, 'Welke actoren bepaalden de inhoud van de Gelderse landrechten tijdens het Ancien Regime?', in: E.J.M.F.C. Broers, B.C.M. Jacobs (ed.), *Interactie tussen wetgever en rechter vóór de Trias Politica* (Den Haag 2003) 194.

zodat Utrecht na veel tegenstribbelen tenslotte in 1572 de originele archivalia moest afgeven. Pas drie jaar later kreeg de stad ze (tot haar verrassing) terug.¹³

De stedelijke *munimenta* dienden niet alleen de stad maar ook de rechtzoekende burger. De sedert de zestiende eeuw voorgeschreven registratie van de overdracht van onroerend goed diende niet alleen fiscale doeleinden, maar ook de rechtszekerheid: de ter secretarie bijgehouden protocollen waren in principe openbaar.¹⁴ Veel verder ging de openbaarheid van de stedelijke en gewestelijke archieven echter niet. Zelfs een regent als Pieter Cornelisz Hooft kreeg in 1634 geen verlof om de Amsterdamse archieven te bestuderen, niettegenstaande zijn aanbod om een eed af te leggen op geheimhouding.¹⁵ Maar toen enige decennia later onderzoek gedaan moest worden naar de familiewapens van de heren van de Amsterdamse regering, werd wél toegang verleend tot de 'oude brieven en bezegeldheden, zoo ter thresorie als in verscheidene kerken en godshuizen' berustende.¹⁶

Als er verder al inzage werd verleend, dan toch alleen aan een 'officiële' geschiedschrijver die doorgaans onder toezicht moest werken.¹⁷ Ubbo Emmius werd in het Groninger stadsarchief nauwlettend gadegeslagen door een burgemeester en een lid van de raad. Paullus Merula kreeg in 1597 opdracht van de Staten van Gelre om de Gelderse geschiedenis te schrijven. Hij kreeg daarvoor toegang tot de archieven van de Staten, het Hof en de Rekenkamer 'mits dat hy dese provincie engaende niet en sal laten verveerdigen ende aen 't licht geven in druck, alvorens tselve by der Landtschap offt derselver Gedeputeerden sal siin gevisitiert ende geoorlofft'. Het Hof van Gelre schreef de Gelderse steden aan om 'mit neersticheyt in dezelve archivis te doen opsoecken alle t gheene eenichsins sol moegen dienen ter illustratie der voors. historie [...] ende diezelve doen afschrijven'. Merula kwam ook zelf onderzoek in de stedelijke archieven doen, maar moest zijn tekst aan de magistraat voorleggen. Na het overlijden van Merula spoedden commissarissen zich naar zijn huis in Leiden om van de weduwe de uit

13. S. Muller, *Catalogus van het archief der gemeente Utrecht*, I (Utrecht 1880) XXVII-XXIX. Vriendelijke mededeling van drs. A. Pietersma (Het Utrechts Archief).
14. F.C.J. Ketelaar, 'Van pertinent register en ordentelijk protocol. Overdracht van onroerend goed in de tijd van de Republiek', in: *De levering van onroerend goed. Vijf opstellen over de overdracht van onroerend goed vanaf het Romeinse recht tot het Nieuw Burgerlijk Wetboek* (Amsterdam/Deventer 1985) 39-56.
15. H.W. van Tricht, *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, II (Culemborg 1977) nr. 611.
16. W.F.H. Oldewelt, *Amsterdamsche archiefvondsten* (Amsterdam 1942) 104; S.A.C. Dudok van Heel, 'Op zoek naar Romulus & Remus. Zeventiende-eeuws onderzoek naar de oudste magistraten van Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 87 (1995) 43-70.
17. Langereis, *Geschiedenis als ambacht*, 157-162; J. Roelevink, "Bewezen met authenticque stukken". Juridisch-oudheidkundige drijfveren tot het uitgeven van teksten op het terrein van de vaderlandse geschiedenis in de achttiende eeuw', in: K. Kooijmans e.a. (ed.), *Bron en publikatie. Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* ('s-Gravenhage 1985) 86-89; L.H.M. Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (Den Haag 1996) 384, 406.

Gelderland afkomstige stukken op te eisen. Niet de zorg om de archieven als zodanig stond daarbij voorop, maar de zorg om de geheimhouding van de stukken: 'dat het nit betaemde deselve, als eenichsints 's lants secreten ruerende, te laten commen in d'ogen ende handen van vreemden.'¹⁸

Ook de maatregelen die overheden namen ter bewaring van hun archieven, dienden ter verzekering van de geheimhouding. In 1579 besloot de Alkmaarse vroedschap een drietal leden te committeren om de stadsprivileges 'in een secrete plaetse' op te bergen en die plaats geheim te houden.¹⁹ In Amsterdam werden in 1588 enige privileges te voorschijn gehaald uit 'het sekreet in de Oude Kerk', de later als IJzeren Kapel aangeduide archiefbewaarplaats.²⁰

De geheimhouding van en de bemoeienis met de archieven dienden in de eerste plaats een administratief doel: de bescherming van de bestuurlijke belangen van de overheid. Als er vóór de achttiende eeuw in de bronnen sprake is van argumenten voor zorgvuldig archiefbeheer, gaat het bijna altijd om de waarde van de archieven voor het eigen bestuur. Die waarde strekt zich uit door de tijd en het bewustzijn daarvan zou men als historisch besef kunnen duiden. Zo besefte de klerk die in 1408 ter kanselarij van de graaf van Holland een nieuw register aanlegde: 'Want die mensche vergetel is, ende dat leven cort is, so en mogen wij niet lichtelic up onse geest of onse doet bescheiden diegene die lange tijt na ons comen sullen. We laten 't hun in scrifte dat zi dair op bescheiden mogen.'²¹ En in de zeventiende eeuw motiveert de gereformeerde gemeente van Amersfoort het belang van een resolutieboek als volgt: 'om in voorvallende saken uijt het voorgaende beter licht te kunnen vinden.'²² Over cultureel erfgoed wordt niet gerept. Toch vangt men af en toe iets op wat kan duiden op besef van het belang van goed archiefbeheer voor andere dan bestuurlijke doeleinden. Dirck van Bleyswijck bijvoorbeeld verzucht in 1667, bij zijn beschrijving van de stadhuisbrand in Delft in 1618,

18. H.D.J. van Schevichaven, 'De wording der Historia Gelrica (Merula, Luntius, Pontanus) 1597-1638', *Gelre* 12 (1909) 313-380.

19. Regionaal Archief Alkmaar, stadsarchief Alkmaar 1254-1815, inv. nr. 39, fol. 145 (vriendelijke mededeling van de gemeentearchivaris. Over geheimhouding van de archieven zie ook: A.T. Schuitema Meijer, E. van Dijk, W.K. van der Veen, *Historie van het archief der stad Groningen* (Groningen 1977) 100-102; H.C. Hazewinkel, *Honderd jaar gemeentelijke archiefzorg* (Rotterdam 1957) 10.

20. 'Verslag omtrent de IJzeren kapel in de Oude Kerk te Amsterdam, ter vergadering der Tweede Klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut, ingebracht op den 11den Mei des jaars 1820, door eene, daartoe benoemde commissie', in: *De merkwaardigste stukken uit de oudste archieven van Amsterdam* [...] (Amsterdam 1821). Ook in: *Verhandelingen der Tweede Klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten* 2 (1821) 107-128.

21. Nationaal Archief, Graven van Holland, inv. nr. 893. Vriendelijke mededeling van dr. C.N.W.M. Glaudemans (Haags Gemeentearchief). Clanchy zegt het kernachtig: 'Records had not originally been made for utilitarian purposes, measurable in cost-benefit terms. Rather, they had been pledges to posterity and an assurance of the continuity of institutions under God's providence.' M.T. Clanchy, *From memory to written record*. England 1066-1307 (Oxford 1993²) 184.

22. Gemeentearchief Amersfoort, archief Hervormde gemeente, inv. nr. 2, 18 maart 1681.

dat, hoewel vele burgers hadden geprobeerd 'Stadts Boecken, Papieren en bescheyden, oock Schilderyen en al het geen eenighsints te behouden was' te redden, er veel verloren was gegaan door het vuur, 'uitgestort over oude gedachtenisse, aanteyckeningen, registeren en memorien, misschien oock eenige uyt den eersten algemeenen brandt van de Stadt (1536) noch overgebleven, waer uyt wy noch eenigh licht souden hebben konnen scheppen, 't welck wy nu ontberen moeten.'²³ En in 1654 wordt in de Utrechtse vroedschap besproken 'off niet goedt soude wesen te committeren, die de archiven deser stadt jaerlijcx eens off meermael souden visiteren, ende tot beter bewaring van stadts privilegien ende oude brieven naerder ordre stellen, soo by 't reformeren van den catalogue ofte register van dien, als by 't vernieuwen van cassen ende laden omme d'selve daerinne te leggen.' Die catalogus is overgeleverd in latere redacties, maar gebaseerd op oudere inventarisaties, de oudste wellicht in 1478 vervaardigd door de stadsklerk Tijlman Momfelen.²⁴ Ook elders bestonden zulke inventarissen, veelal opgemaakt bij gelegenheid van een (her)ordering van het archief, althans van de voor de verdediging van de stedelijke rechten belangrijkste privileges.²⁵

Niet alleen overheden, ook personen en groepen personen vormen archieven. In ons land zijn slechts weinig familie- en huisarchieven met stukken van voor 1600 aanwezig. Voor het merendeel betreft het dan *munimenta*: bewijsstukken van rechten en plichten, over het beheer van goederen, over nalatenschappen en processen. Af en toe treft men in deze oude particuliere archieven ook genealogische stukken aan: net zoals bij steden en staten het geval was, werd de eer van de familie geboekstaafd in en bewezen uit het archief. Voor iemand als Paulus Teding van Berkhout (1609-1672) vormden de stukken in het familiearchief niet alleen het bewijs van de verwerving en het beheer van het vermogen, maar dienden ze ook voor de aristocratische pretenties, ter bevestiging en bescherming van de eer van de familie. Hij bepaalde als eerste in zijn geslacht dat het familiearchief en de portretten aan de oudste zoon toekwamen (afb. 2).²⁶ Een merkwaardig voorbeeld levert de geschiedenis van het familiearchief Schaep. Mr. Gerard Schaep, antiquaar en vurig genealoog, wist in 1644 door list en overleg het archief Schaep uit

23. D. van Bleyswijk, *Beschryvinge der stad Delft* (Delft 1667) 115-116. Vriendelijke mededeling van dr. G. Verhoeven.

24. Het Utrechts Archief, archief van het Gemeentearchief, inv. nr. 330-333; Muller, *Catalogus van het archief der gemeente Utrecht*, XXIX-XXXI, meent dat het voorstel daartoe afkomstig was van het oudheidlievend lid van de vroedschap Booth. 'Maar met de dood van Booth in 1678 hield de belangstelling van de Vroedschap weer op, en meer dan een eeuw horen we niets meer over de stedelijke charters en hun bewaarplaatsen,' verzucht de Utrechtse gemeentearchivaris J.W.C. van Campen, in: Cat.tent. *Tentoonstelling Utrechtse archieven* (Utrecht (Centraal Museum) 1953) 9.

25. Hazewinkel, *Honderd jaar gemeentelijke archiefzorg*, 10-17; G.H. Kurtz, C. van de Haar, *Honderd jaar gemeentelijke archiefdienst Haarlem* (Haarlem 1957) 13-16; Schuitema Meijer e.a., *Historie van het archief der stad Groningen*, 82-90.

26. C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950, een sociologische benadering* (Amsterdam 1986) 19; C. Schmidt, 'Een lengteprofiel van het Hollandse patriciaat. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950', in: J. Aalbers, M. Prak (ed.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel/Amsterdam 1987) 133.

Afb. 2. Hendrick van Vliet (ca. 1612-1675), Gezicht in de Nieuwe Kerk te Delft met de memorietafel van Adriaen Teding van Berkhout, 1661, doek, 112 x 100 cm, Museum Het Prinsenhof, Delft (in bruikleen van de Stichting Teding van Berkhout).

handen van de oudste en rooms-katholieke tak van de familie los te krijgen. Hij spoorde zijn nakomelingen aan steeds goed voor het familiearchief te zorgen ‘ten dienste van ons Geslacht’.²⁷

Het archief als schatkamer

In de achttiende eeuw komen we het besef van de waarde van wat voorouders hebben gedaan en in geschrifte nagelaten, in verschillende vormen tegen. In familiearchieven worden nu behalve *munimenta* ook *monumenta* opgeborgen: een verjaarsgedicht,

27. I.H. van Eeghen, ‘Het geloof en het archief van de Amsterdamse familie Schaepe’, *De Nederlandse Leeuw* 71 (1954) 217-223.

Afb. 3. Bernard Picart (1673-1733) invenit et fecit, Titelprent voor Frans van Mieris, *Histori der Nederlandsche vorsten* (1732), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

een reisjournaal, een briefwisseling van particuliere aard (naast ambtelijke en zakelijke stukken) en andere gedenkstukken.²⁸

In 1732 verschijnt Frans van Mieris' *Histori der Nederlandsche vorsten*. De titelprent (afb. 3) vertoont enige *putti* 'yverig bezig in 't doorsnuffelen der gedenkschriften'. In de opdracht en het voorbericht prijst Van Mieris de vermaardheid der voorouderen, waarvan de gedachtenis een hooggeschat goed is dat aan de nakomelingen is overgedragen. Niet alleen vermaardheid: de nakomelingen weten ook dat de 'heilzaame raadslagen hunner Voorouderen' hun ten nutte kunnen zijn, mits deze in een of andere vorm wor-

28. R. Lindeman, Y. Scherf, R.M. Dekker (ed.), *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Haarlem 1993) noemen circa 369 egodocumenten uit de achttiende eeuw, circa 110 uit de zeventiende eeuw en 50 van voor 1600. Zelfs als er ooit veel meer egodocumenten zijn geweest, is het toch opvallend dat latere generaties er zoveel uit de zeventiende en achttiende eeuw en zo weinig uit de zestiende eeuw hebben bewaard.

den vastgelegd, in geschriften, gebouwen, penningen en andere gedenkstukken.²⁹ Van Mieris is vooral bekend gebleven als uitgever van bronnen en als geschiedschrijver. In zijn *Groot Charterboek* (1753) bekennt hij weliswaar dat de oude instellingen waarop de door hem gepubliceerde bronnen betrekking hebben, geen direct nut in het heden hebben, maar toch vindt hij ze waardig om aan de vergetelheid onttrokken te worden, omdat uit de oude instellingen vele nieuwe gesproten zijn. Het door de druk gemeen maken van de oude stukken, deze 'zoo dierbaaren schat der oudheeden', is belangrijk 'opdat de ingezeeten (sic) de verdiensten hunner voorvaderen zouden kennen en genieten'.³⁰ Het publiceren van de handvesten en privileges van de stad Leiden beschouwt Van Mieris als een daad van rechtvaardigheid jegens de voorouders die voor die voorrechten gestreden hebben.³¹ Met de pen probeert Van Mieris te doen wat de voorvaderen met de wapenen deden: het bewaren en beschermen van de privileges van de stad. Mocht dat geen direct nut hebben nu, dan toch voor onze nakomelingen, zo hoopt Van Mieris.³²

Deze piëteit is evenwel niet het enige argument om archieven op te sporen en te publiceren. Burgerbewegingen in de achttiende eeuw verlangen openbaarmaking van de handvesten en privileges, zodat een ieder 'tot dersselvs narigt sig daarvan sal kunnen bedienen'.³³ Daniel van Alphen, griffier van Leiden, prijst in het voorbericht van het door hem uitgegeven tweede deel van Van Mieris' *Beschryving der stad Leyden* (1771) de stedelijke regeerders die Van Mieris toegang gaven tot de 'handvesten, privilegien en andere archieven deezzer stad, dewelken, als der burgeren eigene goed, aan de getrouwe en zorgvuldige bewaaring der regeering zyn toevertrouwd'.³⁴ De archieven van de stad Haarlem zijn 'de beste panden der burgerij', aldus burger Abraham de Vos Jacobsz. in 1800.³⁵

29. F. van Mieris, *Histori der Nederlandsche vorsten [...] niet alleen uit de geloofwaardigste schryveren en egtste bewysstukken dier tyden samengesteld, maar ook met meer dan duizend historipenningen gesterkt en opgehelderd* ('s-Gravenhage 1732) opdracht en voorbericht.

30. F. van Mieris, *Groot Charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland [...]* (Leiden 1753) voorbericht.

31. Kluit wijst zijn studenten op 'de gewichtige goederen, die uwe Voorvaderen voor u verworven hebben': trofeeën, penningen, standbeelden, graftomben enz.: A. Kluit, *Inwijdingsrede over 't recht, 't welk de Nederlanders gehad hebben, om hunnen wettigen vorst en heer, Philips, Koning van Spanje, aftezweren [...]* (Leiden 1779) 185-186.

32. F. van Mieris, *Handvesten, privilegien, octroyen, rechten en vryheden, midsgaders ordonnantien, resolutien, plakkaaten, verbintenissen, costumen, instructien, en handelingen der stad Leyden* (Leiden 1759) voorbericht.

33. J.A.F. de Jongste, *Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1747-1751* (Den Haag 1984) 232; J. Roelevink, 'Perkamenten blindgangers? Patriotten, prinsgezinden en de archieven van hun overheden', in: H. Bots, W.W. Mijnhardt (ed.), *De droom van de revolutie: nieuwe benaderingen van het patriotisme* (Amsterdam 1988) 76-77.

34. F. van Mieris, *Beschryving der stad Leyden [...] uit de oude en nieuwe bewyzen opgespoord, saamengesteld, met de echte en oorspronglyke stukken bevestigd en beschreeven* (Leiden 1771), II, voorbericht.

35. Kurtz en Van de Haar, *Honderd jaar gemeentelijke archiefdienst Haarlem*, 17.

Afb. 4. Tibout Regters (1710-1768), Portret van Jan Wagenaar (1709-1773), doek, 82 x 68 cm, Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam (in bruikleen van het Rijksmuseum, Amsterdam). Als 'historieschryver der stad Amsterdam' houdt Wagenaar in zijn rechterhand de vroegste acte waarin de stad wordt genoemd (1275), daaronder een zestiende-eeuws resolutieboek van de vroedschap.

Daarnaast gaat het de achttiende-eeuwer om het gebruik, in de woorden van de Amsterdamse geschiedschrijver Jan Wagenaar (afb. 4), van de 'egte gedenkstukken' die naast 'de geloofwaardigste schryvers' de bronnen voor de geschiedschrijver vormen.³⁶ Het gebruik daarvan paste in de wetenschappelijke hervorming van de Verlichting, die in de woorden van Leibnitz 'in alle menselijke wetenschappen, voor zover die daartoe in staat zijn, exactheid en bewijzen verlangt'.³⁷ Dat bewijzen geschiedde met 'authentique stukken'. De zich ontwikkelende bronnenkritiek waardeert de charters en andere archiefstukken die de neerslag vormen van bestuurlijke en juridische handelingen: ze overtreffen kronieken en andere geschriften 'in vaste en onfeilbare historische bewy-

36. Wessels, *Wagenaar* (als in noot 17), 127 e.v.

37. Wessels, *Wagenaar*, 129.

zen' en vormen daarom 'de onwrikbaarste grondvesten' waarop de geschiedschrijving vertrouwen kan.³⁸

Men begint het archief te zien als de schatkamer waar alles van waarde is opgeslagen.³⁹ Ook in overdrachtelijke zin voltrekt zich die ontwikkeling: wetenschappelijke tijdschriften op allerlei gebied nemen het woord *Archiv* of *archives* op in hun titel.⁴⁰ Geschiedschrijvers beginnen nu ook slecht archiefbeheer te kritiseren. Adriaan Kluit, hoogleraar geschiedenis te Leiden, houdt zijn studenten bij zijn inauguratie voor hoe bevoorrecht ze zijn te leven in een tijd 'dat zooveele gedenkstukken, als tot heden, wijd en zijd verspreid, verscheurd, gehavend, verwaarloosd, met vuur, met water, met knagend ongedierte, te worstelen hebben, of door eene al te naaugezette behoedzaamheid, in donkere gaten, of eeuwigen nacht van vergetelheid, als verborgene schatten zonder gebruik, liggen begraven, dat deze ten grootsten nutte voor 't juiste verstand van Staats- en Burgerrecht allengskens in het daglicht verschijnen'.⁴¹ Kluit klaagt over de slechte behandeling van vele uitmuntende papieren schatten, soms gebruikt als brandstof of verkocht als koffiepapier.⁴² De schrijver van de *Tegenwoordige Staat van Groningen en Ommelanden* verklaart in 1793 waarom hij zoveel uit de stadsarchieven aanhaalt: mogelijk geeft dat aanleiding 'dat die schat, van zoo veele belangryke stukken voor de geschiedenis, eens geopend wierde; en niet langer overgelaaten aan eene langzame (hoe-

38. Van Mieris, *Groot Charterboek*; Roelevink, 'Bewezen met authenticque stukken', 94; P. van der Schelling, *De aloude vryheid, staatsregeering, en wetten der Batavieren; vergeleeken met die van later tyden* (Rotterdam 1746) baseert zich op 'egte Diplomata en onwraakbaare bescheiden, en getuigenissen': Roelevink, 'Bewezen met authenticque stukken', 93.

39. De metafoor van het archief als schat én als schatkamer is veel ouder, terwijl in de schatkamer (thesaurus, tresoor) ook de archieven werden opgeborgen: Dekker, 'Kerkelijke archieven', 132; Clanchy, *From memory to written record*, 163-164; J. Hunter, 'Minds, archives, and the domestication of knowledge', in: R. Comay (ed.), *Lost in the archives* (New York 2002) 200-215. Over de Franse *Trésor des chartes*: K. Pomian, 'Les archives. Du Trésor des chartes au Caran', in: Pierre Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, III: *Les France*, 3: *De l'archive à l'emblème* (Paris 1992) 163-233.

40. In het Duitse taalgebied voor het eerst in 1768: *Archiv der schweitzerischen Kritik*. In 1771-1780 beginnen drie nieuwe tijdschriften met in de titel 'Archiv', in 1781-1790 dertien, 1791-1800 twaalf, 1801-1810 zestien, 1811-1820 elf, 1821-1830 elf: F. Flach, 'Goethes Literarisches Archiv', in: *Archivar und Historiker. Studien zur Archiv- und Geschichtswissenschaft. Zum 65. Geburtstag von Heinrich Otto Meisner* (Berlin 1956) 44-71, noot 38a. Het oudste Nederlandse voorbeeld is het *Archief voor de artseneimkundige en geneeskundige natuurkunde* (1803), een vertaling van het *Archiv für die Pharmacie und ärztliche Naturkunde*. In het Frans: *Archives de l'histoire des insectes* (1794) door J.G. Füessly, vertaling van zijn *Archiv der Insectengeschichte* (1781-1786).

41. Kluit, *Inwijjingsrede*, 180-181.

42. Kluit, *Inwijjingsrede*, 184-185.

wel zekere) VERNIELING DES TYDS, of aan het gevaar eener plotselyke vernietiging door BRAND.⁴³

In dezelfde geest sprak de Zeeuwse afgevaardigde Henricus van Royen in de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks op 22 december 1800.⁴⁴ De geschiedschrijving was vroeger vooral op Holland gericht, maar zou nu echte vaderlandse geschiedenis moeten worden. Daarvoor was onbelemmerde toegang tot de 'echte en zuivere bronnen' nodig. Vroeger werden 'alle die charters en een onnoemlijken voorraad van de voortreffelijkste bescheiden' als eigendom beschouwd 'van verschillende collegiën, die jaloersch op die Bezitting, dezelve voor het oog van elken anderen verborgen hielden, en trotsch waren op eenen voorraad die nutteloos onder het stof verschoolen lag'. Nu echter was die voorraad 'het eigendom geworden der geheele natie, en zoude het dan niet meer dan tijd worden, dat ten nutte dier natie daar van gebruik wierde gemaakt?'⁴⁵ Van Royen stelde voor alle 'authenticque Charters, Stukken en Bescheiden, voormaals berust hebbende by de onderscheiden Algemeene, Gewestelyke, of Quartierlyke Collegien van Bestuur of Administratie binnen deeze Republiek' bijeen te brengen. Vergelijkbaar met de Nationale Bibliotheek (1798) en de Nationale Konst-gallerij (1800), zei Van Royen, diende er een inrichting te komen, waar de oude archieven konden 'dienen ten nutte van het Bataafsche Volk in het algemeen en ten dienste, byzonderlyk, van de beminnaren onzer Vaderlandsche Geschiedenis, welke zouden mogen verlangen daarvan een gepast gebruik te maaken.'

Van Royens voorstel paste in een tijd waarin een nieuw vaderlands gevoel zich manifesteerde in de kunsten en wetenschappen,⁴⁶ nu, in de woorden van de historicus Hendrik van Wijn, 'zig niet slegts andere Volkeren [...] maar ook onze Landgenooten, beginnen toe te leggen, om de verminkte Gedenkstukken te heelen, en 't verborgene aan den dag te brengen. De geest ontdekt zig meêr en meêr. Hij is zichtbaar op veele Plaatsen. Hij is zichtbaar in de Nationaale Boekerij, in den Haage, en in de verzaameling van schilderstukken en vaderlandsche zeldzaamheden, thans bewaard op 't Huis in 't

43. A.J. de Sitter, *Tegenwoordige Staat der Vereeenigde Nederlanden; twintigste deel; vervattende eenen aanvang der beschryving van Stad en Lande*, I (Amsterdam enz. 1793) 217. De schrijver, Albert Johan de Sitter (1748-1814), had als stedelijk ambtenaar toegang tot vele archieven. In 1789 publiceerde De Sitter een 'Voorlopig register van charters, privilegien, plaacaaten, ordonnantien enz., Stad en Lande betreffende': Schuitema Meijer e.a., *Historie van het archief der stad Groningen*, 102, 135-136.

44. *Dagverhaal van het Vertegenwoordigend Lichaam representeerende het Volk van Nederland* 10 (1800) 813-815.

45. R.C. Bakhuizen van den Brink, *Overzicht van het Nederlandsche Rijks-Archief* ('s-Gravenhage 1854) 1-2; Th. Morren, 'Het Rijksarchief te 's-Gravenhage', *Nederlandsch Archiefblad* 16 (1907-1908) 28-44; W.J. Formsma en F.C.J. Ketelaar, *Gids voor de Nederlandse archieven* (Weesp 1985⁴) 32-33; Th.H.P.M. Thomassen, 'De nationale collecties en het amalgaam der charters: het ontstaan van het Nederlandse archiefwezen', in: *Het archiefwezen in Europa omstreeks 1800* [...] (Brussel 1998) 57-74.

46. N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 86-87, 93, 123-125, 128.

Bosch, bij Den Haag.⁴⁷ Nederlanders ‘gingen nu op zoek naar datgene wat hen bond, wat ze gemeenschappelijk hadden, in het verleden en in het heden’.⁴⁸ Het ‘denkbeeldig vaderland’ werd gegrondvest in het erfgoed van de jonge natie, ook in de archieven.

Het bijeenbrengen van gewestelijke archieven, zoals Van Royen voorstelde, stuitte echter op verzet: zoals velen tegen een amalgaam (samenvoeging) der gewestelijke geldmiddelen waren, vreesde men ook een amalgaam der charters.⁴⁹ Van Royens voorstel werd daarom slechts ten dele uitgevoerd. De taak van de in 1802 tot Archivarius der Bataafsche Republiek benoemde Hendrik van Wijn was beperkt tot het inspecteren van de materiële staat van de archieven van het Bataafse gemenebest van vóór 1648 en het selecteren, scheiden en inventariseren van de voor de staat-, geschied- en letterkunde belangrijkste stukken. Uitdrukkelijk werd hem verboden de archieven van de vroegere gewesten te vermengen of naar elders te verplaatsen.⁵⁰

Een Nationaal Archief

De monumentalisering van de oude archieven betekende niet dat ze als *munimenta* geen waarde meer hadden. Ook in de opruimwoede van de Franse Revolutie werd nadrukkelijk een uitzondering gemaakt voor wat belangrijk was voor de handhaving van rechten. In de instructie voor de schrijving (*trriage*) van de oude archieven werd bepaald dat bewaard moesten blijven de papieren aangaande ‘ou le domaine ou les propriétés publiques, ou l’ordre judiciaire, ou l’histoire, ou les progrès des arts’; de instructie werkte dit beginsel gedetailleerd uit, het verder aan de wijsheid en prudentie van de selecteurs overlatende om het evenwicht te bewaren tussen ‘le vandalisme barbare qui voudrait tout anéantir même au détriment de la République, et la manie minutieuse de tout conserver, qui contrarierait l’intention visible de la loi, qui n’accorde cet avantage qu’à ce qui peut être nécessaire et utile’.⁵¹ In het in 1795 bij Frankrijk ingelijfde deel van Limburg werden deze Franse instructies nauwgezet en met verstand uitgevoerd. Elders bleven in ons land, anders dan in Frankrijk, ‘de archieven na de Bataafse omwenteling doorgaans intact, op hun oorspronkelijke plaats en in hun oorspronkelijk verband’.⁵²

47. H. van Wijn, *Huiszittend Leeven*, I (Amsterdam 1801-1807) 2^e stuk, 42, aangehaald door Thomassen, ‘De nationale collecties en het amalgaam der charters’, 60.

48. F. Grijzenhout en N.C.F. van Sas, *Denkbeeldig Vaderland. Kunst en politiek in de Bataafs-Franse tijd 1795-1813* (Den Haag 1995) 6.

49. Thomassen, ‘De nationale collecties en het amalgaam der charters’.

50. Formisma en Ketelaar, *Gids voor de Nederlandse archieven*, 33.

51. F. Wyffels, *De archiefwetgeving van de Franse periode (1788-1814)* (Brussel 1987) 67-73, geciteerd door J. Lemmens, *Archiefselectie in de Franse tijd. Het ‘bureau de triage des titres et papiers’ in het departement van de Nederraas 1798-1803* (doctoraalscriptie archiefwetenschap Universiteit van Amsterdam) (Amsterdam 2003), 49-54, aldaar 50 en 52.

52. Thomassen, ‘De nationale collecties en het amalgaam der charters’; T.H.P.M. Thomassen, ‘Van evenement naar structuur: ordenen en beschrijven in de eeuw vóór de Handleiding’, in: P.J. Horsman, F.C.J. Ketelaar, T.H.P.M. Thomassen (ed.), *Tekst en context van de Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven van 1898* (Hilversum 1998) XXIII-XXV.

Vele archieven behielden hun waarde als retro-acta voor nieuw geschapen of gecontinueerde overheidsorganen en werden om die reden ook bewaard.⁵³ In 1796, een jaar na de opheffing van de Verenigde Oostindische Compagnie, bijvoorbeeld, stelt Samuel Iperusz Wiselius in opdracht van het nieuwe bestuur over de koloniën een onderzoek in naar de archieven van die instelling. Men besluit daarop weer een chartermeester te belasten met het archiefbeheer.⁵⁴ In 1800 gelast het Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek, met het oog op de voorgenomen scheiding van politiek en justitie⁵⁵, de inventarisatie van stedelijke archieven: men dient te sorteren en te beschrijven op één lijst 'al hetgeene tot de Justitie behoort, op eene tweede dezulke, welke tot de Politie betrekking hebben, waaronder voortaan behooren alle Registers van Transporten, Hypothecatiën, Protocollen van Notarissen, Huwlyks Aanteekeningen e.d. en eindelyk, op eende derde Lyst alle zodanige Boeken en Papieren, welke behooren tot de Administratie van Polder-Zaken'.⁵⁶

Vele van de oude archieven verloren echter door de ondergang van het *ancien régime* hun functie als juridisch bewijsmiddel: het werden historische objecten of, zoals Van Wijn schreef, 'eerwaardige overblijfselen van de handelingen onzer vroege voorouderen'.⁵⁷ De *munimenta* werden niet langer gebruikt en beheerd door de archiefvormende administratie; ze waren geworden tot *monumenta*, beheerd door 'het archiefwezen'. Van een archiefwezen is sprake als nieuwe instellingen, die buiten de oorspronkelijke archiefvormende administratie staan, het beheer van de archieven van overheidsorganen en andere instellingen of personen overnemen en dit door speciaal daartoe aangestelde ambtenaren (archivarissen) laten uitvoeren. Men zou kunnen zeggen dat op dat moment Archieven (met een hoofdletter) de verantwoordelijkheid voor het beheer van de archieven (met een kleine letter) op zich nemen.⁵⁸ Dit archiefwezen nam in Nederland een aanvang in 1802: al had Van Wijn niet het beheer van een archiefdepot, hij verzamelde wel allerlei series (vooral Hollandse) archivalia die in en nabij zijn werkvertrek in het Binnenhof en sinds 1806 in het voormalige logement van Rotterdam aan het Plein in Den Haag (thans ministerie van Defensie) werden bewaard. Die collectie was voor

53. Bijvoorbeeld de archieven der Utrechtse kapittels: A.J. van de Ven, 'De kapittelarchieven in het rijksarchief te Utrecht', *Nederlandsch Archiefblad* 54 (1949-1950), 71-76, 104-121 en *Nederlandsch Archiefblad* 55 (1950-1951) 20-30.

54. M.A.P. Meilink-Roelofs, *Van geheim tot openbaar. Een historiografische verkenning* (Leiden 1970) 9.

55. En niet, zoals Thomassen, 'De nationale collecties en het amalgaam der charters', 62 schrijft, om de schade als gevolg van de herhaalde verplaatsingen der archieven sinds 1795 op te nemen. Zie: *Besluiten van de Tweede Kamer en Decreeten van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks* 22 (1800) 717-721 (29 mei 1800).

56. Hazewinkel, Honderd jaar gemeentelijke archiefzorg (als in noot 19), 33; Oldewelt, 'De geschiedenis der bewaring' (als in noot 9), 10; Van Son, 'Archiefzorg en archiefbeheer' (als in noot 11), 18; Schuitema Meijer e.a., *Historie van het archief der stad Groningen* (als in noot 19), 90-91.

57. Van Wijn, *Huiszittend Leeven*, I, 3^e stuk, Voorberigt, aangehaald door J.C. de Jonge, *Henrik van Wyn als geleerde en staatsman geschetst* ('s-Gravenhage/Amsterdam 1832) 129.

58. B. Woelderink, 'De geschiedenis van het archiefwezen in Nederland in hoofdlijnen', *Verslag en bijdragen rijks archiefschool 1972-1973, 1973-1974* (Utrecht 1975) 61-90.

de Fransen het equivalent van de Parijse Trésor des chartes, wél onderscheiden van de oude rechterlijke en bestuurlijke archieven die in beheer bleven van griffiers en secretarissen verbonden aan de archiefvormende administratie.⁵⁹

Het departement Holland schakelde Van Wijn in voor de ordening van zijn archieven en vereerde hem met de titel van Archivarius van het Departement Holland (1802). Elders, zoals in Zeeland, Friesland en in Leiden, kreeg Van Wijn plaatselijke historici als correspondenten, die zich ook voor de inventarisatie van de archieven inzetten.⁶⁰ Alleen de provincies Gelderland (1802) en Utrecht (1803) en de stad Leeuwarden (1803) benoemden een eigen archivaris.

Een werkelijk nationaal archief kwam er pas in 1814. Bij soeverein besluit van 8 maart 1814 nr. 9 gelastte koning Willem I het bijeenbrengen van alle 'oude en latere archieven van den Staat [...] zoo in deze Residentie voorhanden, als welke nog van elders moeten verzameld worden' tot en met 1794.⁶¹ Van Wijn werd in zijn functie hersteld, met de nieuwe titel van 's Lands Archivarius. De archieven werden bijeengebracht in de Loterijzaal (de Ridderzaal) op het Binnenhof. Niet alleen dit Landsarchief, maar ook andere archieven werden beschouwd als de schatkamers van de bronnen voor de Nederlandse geschiedenis, een geschiedenis met een duidelijk doel: 'aankweeking van vaderlandsliefde, bevordering van burgerdeugd en instandhouding van het Nationaal Karakter.'⁶² Zo stond het in het Koninklijk Besluit van 23 december 1826 nr. 186 dat verder overwoog 'dat er vele bronnen voor de Nederlandsche Geschiedenis aanwezig zijn, welke nog niet naauwkeurig onderzocht noch bewerkt zijn, en dat er ook tot nog toe geene, op echte bescheiden gegronde, geschiedenis der Nederlanden, tot alle de gewesten van dit Rijk betrekkelijk bestaat.' Daarom schreef de koning een prijsvraag uit voor een plan voor de Nederlandse geschiedenis: niet een werk dat, in de woorden van een der inzenders, Thorbecke, zou zijn 'vergankelijk met den auteur, maar dat een duurzaam erfdeel zij van het Nederlandsche volk'.⁶³ Tevens gelastte de koning de minister van Binnenlandse Zaken om de gouverneurs 'de noodige bevelen te geven, tot het onverwijld doen in orde brengen en rangschikken van alle provinciale, stedelijke en gemeentearchieven, alsmede die van alle corporatien; en voorts om daarvan te doen opmaken naauwkeurige

59. Morren, 'Het Rijksarchief te 's-Gravenhage', 42.

60. Y. Bos-Rops, M. Bruggeman, E. Ketelaar, *Archiefwijzer. Handleiding voor het gebruik van archieven in Nederland* (Bussum 2005) 18-19.

61. In 1829 werd de grens verlegd naar 1813: Bakhuizen van den Brink, *Overzicht van het Nederlandsche Rijks-Archief*, 19; Formsa en Ketelaar, *Gids voor de Nederlandse archieven*, 35.

62. P.F. Hubrecht, *De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering [...]*, E. *Vijfde afdeeling: Wetenschap en kunst*, II ('s-Gravenhage 1882) 30-63; J. van Zuijlen, 'De betrokkenheid van J.C. de Jonge bij de "prijsvraag van 1826"', in: *Historie als vriend. Opstellen voor dr. P.A.M. Geurts o.f.m.* (Utrecht/Nijmegen 1979) 49-59.

63. Hubrecht, *De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering*, 60.

lijsten of registers'.⁶⁴ Anders dan 's konings woorden zouden doen vermoeden, blijkt uit de reacties van de bestuurders van vele instellingen in den lande dat men zich niet of nauwelijks van de waarde van de archieven voor de geschiedschrijving – laat staan hun waarde als cultureel erfgoed – bewust was.⁶⁵ In 's-Gravenhage bijvoorbeeld werd op de vraag of men in het bezit van archieven was waarin iets voorhanden was dat tot opheldering van de geschiedenis zou kunnen dienen, ontkenkend geantwoord door alle protestantse, rooms-katholieke en israëlitische kerkbesturen en vrijwel alle gasthuizen, gestichten en hofjes.⁶⁶ Alleen het gemeentebestuur, de confrerie van Sint Joris, het stedelijk armenbestuur, de Fundatie van Renswoude, de Teekenacademie en de directie van de begraafplaats Ter Navolging deden opgave van hun archieven. Het gemeentebestuur liet het er maar bij zitten, zichzelf en de aangeschreven instellingen geruststellend met de woorden: 'De aanbeveling om voor de zoodanige van die stukken, welke nog onder UEd. zouden mogen berusten, behoorlijke zorg te dragen, zal wel overtollig wezen, daar het aanwezen van dezelve genoegzaam getuigd van het belang dat daarin door UEd. gesteld is, en thans door dat van het Gouvernement in deszelfs lofwaardige poging nog verhoogd wordt.' Ook een in 1847 opnieuw vanwege Binnenlandse Zaken ingesteld onderzoek bracht uit Den Haag geen nieuws over andere archieven dan het gemeentearchief. De onvermoeibare J.J.F. Noordziek (onderbibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek en sinds 1847 redacteur van de Staatscourant) ging er daarom zelf op uit om de archiefkisten en -kasten in de drie voornaamste Haagse kerken te onderzoeken.

64. Hubrecht, *De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering*, 30-31; Van Zuijlen, 'De prijsvraag van 1826'; H.J. van Meerendonk, A.E.M. Ribberink, 'De oorsprong van de openbaarheid', in: *Rijks archiefschool. Verslag en bijdragen 1970-1971* (Utrecht 1972) 35-44; J. Tollebeek, 'Thorbecke in kavels. De institutionele ontsluiting van historisch bronnenmateriaal in Nederland', in: J. Tollebeek, *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994) 36-38; R. Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid & cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000) 79-81.
65. J.J.F. Noordziek, *Archiefwezen 1826-1852, met eene korte opgave van den inhoud van eenige boekerijen* ('s-Gravenhage 1853). Zie over Noordziek: *Jaarboek der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1887) 197-203; A.P.J. Miltenburg, *Naar de gesteldheid dier tyden. Middeleeuwen en mediëvistiek in Nederland in de negentiende eeuw. Vier studies* (Hilversum 1991) 34-35; L.J. Dorsman, E. Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis. (Nederlands) Historisch Genootschap 1845-1995* ('s-Gravenhage 1995) 12-14.
66. Noordziek, *Archiefwezen*, 142. In de gedrukte circulaire van burgemeester en wethouders van 's-Gravenhage van 15 juni 1827 komen deze woorden niet voor; gevraagd werd naar de aanwezigheid van archieven, naar de staat van de bewaarplaats, een inventaris, enz. De confrerie van Sint Joris antwoordde dat haar archief slechts bestond uit enkele privileges en naamlijsten van leden, die 'van geen algemeen belang beschouwd kunnen worden' (Gemeentearchief 's-Gravenhage, Confrerie Sint Joris, inv. nr. 387). Nog geen eeuw later juichte de Haagse gemeentearchivaris H.E. van Gelder over de betekenis van het verloren gewaande, maar teruggevonden archief van de confrerie 'Omdat het een zoo belangwekkende aanvulling geeft aan de bronnen voor onze kennis van Den Haag in de Middeleeuwen [...] Wij naderen met deze rekeningen uit het midden der 15de eeuw immers het dagelijksch leven en bedrijf van de burgerij-zelve.' H.E. van Gelder, *Inventaris van het archief der Haagsche broederschap van Sint Joris* ('s-Gravenhage 1916) 3-4.

Ook elders in het koninkrijk was het in de eerste helft van de negentiende eeuw niet veel beter gesteld met de belangstelling voor en het inzicht in de aard en de omvang van de eigen archieven. Pas langzaamaan kwam er aandrang tot verbetering uit historisch-wetenschappelijke kring, namelijk uit de Tweede Klasse van het Koninklijk-Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten, het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en het Utrechtse Historisch Genootschap.⁶⁷ Maar anders dan in de Vierde Klasse van het Koninklijk-Nederlandsch Instituut – die voor de schone kunsten – waar J.A. Alberdingk Thijm in 1848 in een open brief aandacht vroeg voor ‘De in-stand-houding onzer monumenten’ als ‘het patrimonium onzes voorgeslachts’, werd er over de archieven nog niet in termen van cultureel erfgoed gesproken.⁶⁸

Erfgoed en educatie

Terecht wordt Victor de Stuers geëerd als de eerste grote voorvechter voor het cultureel erfgoed die Nederland heeft gekend. De Stuers heeft zich in zijn functie als referendaris voor Kunsten en Wetenschappen aan het ministerie van Binnenlandse Zaken ook voor een beter archiefbeheer zeer ingespannen. Vooral dankzij hem ‘begon men in de laatste decennia der negentiende eeuw in toenemende mate de waarde van het ons overgeleverde culturele erfgoed te beseffen,’ zoals minister Cals in 1956 zei bij de installatie van de Raad voor de Kunst.⁶⁹ Uit een recente biografie van De Stuers wordt echter duidelijk dat hij niet in roerende en onroerende monumenten als cultureel erfgoed geïnteresseerd was: bij hem stond schoonheid voorop. De Stuers’ biograaf Jos Perry formuleert het als volgt: ‘Of het oude dan wel nieuwe gebouwen betreft, is strikt genomen van ondergeschikt belang. Hoofdzaak is dat zij het oog boeien en de geest verrijken; dat zij schilderachtig zijn, stijlvol, kortom schoon. Wat schoon is verwijst naar het ware en het goede. Elk monument is zowel herinnering aan, als oproep tot een beter leven.’⁷⁰

Het ware, het schone en het goede, dat drietal begrippen uit de thomistische filosofie, vormde bij het begin van de twintigste eeuw ook de (door De Stuers geïnspireerde) missie van het Rijksarchief. In het door de onder De Stuers werkzame architect Van Lokhorst ontworpen nieuwe gebouw van het Rijksarchief aan het Bleijenburg in Den Haag (in 1903 in gebruik genomen, afb. 5) voert de imposante trappenhall naar een aantal cultusplaatsen op de eerste verdieping, waar de woorden *Verum, Pulchrum, Bo-*

67. Miltenburg, *Naar de gesteldheid dier tyden*, 38-45, 92-102; Tollebeek, ‘Thorbecke in kavels’, 39-45; Dorsman, Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis*, 17.

68. J.A. Alberdingk Thijm, *De in-stand-houding onzer monumenten. Een brief aan de Vierde klasse van het Koninklijk Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten* (Utrecht 1848); F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed* (’s-Gravenhage 1975) 3-4. Zie ook de bijdragen van Krabbe en Roenhorst in deze bundel.

69. O.K.W. *Mededelingen* 20 (1956) 361-363.

70. J. Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1843-1916* (Amsterdam 2004) 161.

Afb. 5. Trappenhal in het gebouw van het toenmalige Algemeen Rijksarchief aan het Bleijenburg in Den Haag, ca. 1960, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, 's-Gravenhage.

num geschilderd staan in wat de architect als het voornaamste vertrek van het gebouw beschouwde. Hier werden pronkstukken uit de vaderlandse geschiedenis geëxposeerd, waaronder de akte van de Vrede van Munster. Hier ook was werkelijk sprake van musealisering en monumentalisering van archivalia.⁷¹ Zo'n museaal-opvoedkundig gebruik van archiefstukken was een oude wens van de algemene rijksarchivaris Theodoor van Riemsdijk, die er speciale vitrines voor had laten bouwen. (Zijn broer B.W.F. van Riemsdijk was hoofddirecteur van het Rijksmuseum en voorzitter van de Oudheidkundige Bond.)⁷² In de kamer van de rijksarchivaris toont de wanddecoratie een openge-

71. B. van Hellenberg Hubar, W. van Leeuwen, 'In omni re vincit imitationem veritas. Het voormalig algemeen rijksarchief te 's-Gravenhage als toetssteen van architectuurkritiek en kunsthistorie,' *Nederlands Archievenblad* 91 (1987) 289-313; F.C.J. Ketelaar, 'Het Rijksarchief op het breukvlak', in: *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (1998) 140-161. Over archiefstukken als relieken: J. O'Toole, 'The Symbolic Significance of Archives', *American Archivist* 56 (1993) 234-255; H. Wood, 'The Fetish of the Document: An Exploration of Attitudes Towards Archives', in: M. Procter, C.P. Lewis (ed.), *New Directions in Archival Research* (Liverpool 2000) 20-48.

72. In 1879 had Van Riemsdijk tevergeefs een expositie van merkwaardige archiefstukken in het nieuwe rijksarchief in Arnhem gesuggereerd: Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel*

slagen register waaruit een grote letter H (Historie) oprijst. In de leeszaal is het plafond bestrooid met de letters H en W: Historie en Wetenschap. Men ziet er voorts de Nederlandse Maagd, tronend te midden van archivalia, op een voetstuk, waarin de letter C op de Cultuur wijst. In haar hand heft zij een zwaard met een lauwerkrans: overwinning en bekroning voor de archiefonderzoeker. Noeste arbeid overwint alles ('Labor Improbis Omnia Vincit'),⁷³ zoals in de gang op de hoofdverdieping staat te lezen. Genoeg om een groot deel van het program van het toenmalige gebouw van het Rijksarchief samen te vatten: het archief werd beschouwd als een tempel van wetenschap, waar men door noeste arbeid en vlijtige studie van de archieven, maar ook met inspiratie, historie en wetenschap beoefent en de cultuur dient. Het archief is hier een instelling die meer belangen dan alleen die van administratie en historische wetenschap dient: het archief is nu 'een instituut van bij uitstek culturele waarde'.⁷⁴

Toch zou het nog decennia duren voordat het woord 'erfgoed' expliciet werd toegepast op de archieven. Ter gelegenheid van zijn 150-jarig bestaan hield het Rijksarchief in 1952 een tentoonstelling in het Delftse Prinsenhof, waar 'uit de schatkamers van het Algemeen Rijksarchief [...] een keur van documenten bijeengebracht' was (afb. 6). De beheerder van die schatkamers, algemeen rijksarchivaris Graswinckel, sloot het voorwoord tot de catalogus van de tentoonstelling af met de hoop uit te spreken dat de bezoekers zich een indruk zouden kunnen vormen van de werkzaamheid van het Algemeen Rijksarchief in de afgelopen 150 jaren en daaruit zouden kunnen opmaken

hoe zijn beheerders er steeds naar hebben gestreefd, het kostbare erfgoed van het verleden, dat aan hun zorgen werd toevertrouwd, dienstbaar te maken en aan de samenleving en aan de wetenschap. Moge het Nederlandse volk, dat van dit alles mede-erfgenaam is, zich bij voortdoring van zijn verleden bewust blijven en er de kracht uit putten voor zijn huidig en toekomstig bestaan!⁷⁵

erfgoed, 411. In 1899 rapporteerde de gemeentearchivaris van Dordrecht J.C. Overvoorde over wat hij 'archives extension' noemde: het bezoek aan het archief van schoolklassen voor het 'bezichtigen van een oordeelkundig gekozen collectie' archiefstukken: J.C. Overvoorde, 'Archives extension,' *Nederlandsch Archievenblad* 8 (1899-1900) 42-43.

73. Vergilius, *Georgica*, I, 145-146.

74. Aldus Gedeputeerde Staten van Drenthe in 1926 in hun protest tegen het voornemen om het rijksarchief in Drenthe op te heffen: Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, 451.

75. Cat.tent. *150 Jaren Rijksarchief* (Delft (Museum het Prinsenhof) 1952) 4. Vijfzeventig jaar eerder besloot J.K.J. de Jonge zijn praatje over het Rijksarchief: 'Die bewaarplaats van staatsstukken bestaat niet alleen voor geleerden, zij is eene echt nationale instelling, waarin de voornaamste gedenkstukken berusten, van wat sedert eeuwen door het Nederlandsche volk is gedacht, geschreven, verrigt, – gedenkstukken, die aan ons volk dierbaar moeten zijn, die veelal tot roem, altijd tot leering van het nageslacht kunnen strekken.': J.K.J. de Jonge, 'Een praatje over het Rijksarchief,' in: *Volksalmanak voor het jaar 1877 uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (z.pl. 1877) 165-174.

Afb. 6. Rijksarchivaris Hardenberg bij de inrichting van de tentoonstelling *150 jaar Rijksarchief* in museum Het Prinsenhof in Delft, 1952, Nationaal Archief, 's-Gravenhage.

Hier worden de termen erfgoed en erfgenaam – vanuit een perspectief van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog – gebruikt voor archieven, terwijl ook duidelijk wordt welk begrip met de metafoer wordt aangeduid. Het kostbare erfgoed, bewaard in de schatkamer van het Rijksarchief, dient een doel, het moet actief benut worden: het helpt het Nederlandse volk zich bij voortduring van zijn verleden bewust te blijven en uit dat verleden kracht te putten. Het erfgenaamschap is echter tevens rentmeesterschap: het erfgoed moet goed beheerd en aan de toekomstige generaties doorgegeven worden. De metafoer van het erfgoed wordt daarbij gebruikt in de bijbelse betekenis. De psalmist zegt in psalm 119 vs 111 (in de Statenvertaling): ‘Ik heb uwe getuigenissen genomen tot een eeuwig erf’; in de Leidsche vertaling heet het: ‘Ik heb voor eeuwig uwe voorschriften ten erfdeel gekregen.’ Diezelfde associaties klonken door bij de aan de monumentenzorg gewijde tentoonstelling *Levend Erfdeel*. Bij de opening van die tentoonstelling op 24 oktober 1971 in Rotterdam zei staatssecretaris Ynso Scholten: ‘In onze monumentenschat leeft veel voort van de geest der voorvaderen. De monumenten spreken nog de taal der gestorvenen, krijgshaftig in de kastelen, ingetogen of getuigend in de kloosters en kerken, zelfbewust in de raadhuizen, huiselijk in de woningen. De cultuurgeschiedenis van ons volk weerspiegelt zich in het erfdeel, dat wij en de komende geslachten moeten behoeden.’⁷⁶ De uitdrukking ‘levend erfdeel’ (ontleend aan de naam

76. C.A. van Swigchem, F.C.J. Ketelaar, ‘Monumenten’, *Fibula* 6 (1965) nr. 2, 27.

van de in 1961 opgerichte stichting die de gelijknamige tentoonstelling organiseerde)⁷⁷ gebruikte ik in 1969 in een voordracht voor de Vereniging 'Die Haghe'. Ik begon met te zeggen: 'U en alle andere Hagenaars beheert een levend erfdeel. Een erfdeel dat van geslacht tot geslacht in stand is gehouden. Wij op onze beurt zullen dit erfdeel in dezelfde of liever nog in betere staat aan komende generaties moeten overdragen (daarom zou het juridisch gezien ook wellicht juister zijn, van een fidei-commis te spreken).'⁷⁸ Als bestanddelen van dat erfdeel noemde ik het Haagse stedenschoon, de Haagse archieven en tenslotte de voorwerpen die op de Haagse historie betrekking hebben.

In de jaren zestig van de twintigste eeuw komt de educatieve taak van het archiefwezen echt op de agenda.⁷⁹ In 1963 worden er studiedagen van archivariissen aan gewijd, geschiedenisleraren als Daan Roorda brengen het archief in de klas, archivariissen beginnen hier en daar met het onderwijs samen te werken en in 1967 verschijnt Formsma's *Gids voor de Nederlandse archieven*, de eerste voor amateurs bedoelde handleiding voor archiefonderzoek, gepubliceerd in de onder auspiciën van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis uitgegeven Fibulareeks. Bij de installatie van de Archiefraad op 23 december 1968 beklemtoont minister Klompé van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk dat ook amateurs moeten kunnen 'grasduinen in archiefbewaarplaatsen'. Zij vervolgt:

Ik zeg dat niet alleen omdat wij hier te maken hebben met een van de mogelijkheden van een nuttige vrijetijdsbesteding maar vooral ook omdat zij op deze wijze direct worden geconfronteerd met het verleden van eigen land, gewest of woonplaats. Het gaat hier om een culturele zelfwerkzaamheid, die des te belangrijker is omdat kennis en besef van ons eigen verleden helaas niet de sterkste punten zijn van de Nederlander.⁸⁰

In het door de Archiefraad in 1970 aan de minister uitgebrachte rapport *De rijksarchiefdienst. Problemen, oplossingen en prioriteiten* heet het:

Archiefbescheiden worden echter niet alleen door overheid en burger geraadpleegd met het oog op het bewijs van rechten en verplichtingen. De archiefbescheiden dienen ook als bron voor historisch onderzoek, door vakman en amateur. Door deze wetenschappelijke (ruimer nog: culturele) waarde van de archiefbescheiden, dient het archiefwezen ook de cultuur.⁸¹

77. De naam van de stichting was bedacht door J.D. Zwanikken, werkzaam bij de afdeling sales promotion van de KLM (vriendelijke mededeling van mr. T. Landheer te Scheveningen, een van de oprichters van de stichting).

78. F.C.J. Ketelaar, 'De toekomst van Den Haag's verleden', *Jaarboek Die Haghe* (1969) 95-110. Een fidei-commis is een beschikking waarbij de erflater bepaalt dat zijn erfenis na het overlijden van de erfgenaam op een volgende, door de erflater aangewezen, persoon overgaat.

79. F.C.J. Ketelaar, 'Archieven en onderwijs', *Kleio* 15 (1974) 745-799.

80. *Nederlands Archiefblad* 72 (1968) 114.

81. *Archiefraad. De rijksarchiefdienst. Problemen, oplossingen en prioriteiten* ('s-Gravenhage 1971) 15.

De ook aan het begin van deze bijdrage aangehaalde *Discussienota Archiefbeleid* uit 1982 karakteriseert de archieven als een vitaal onderdeel van het culturele erfgoed van een natie.⁸² Vier jaar voordat de Commissie Nota Archiefbeleid deze nota publiceerde, sprak zij in haar interimnota nog over archieven die, tezamen met andere voortbrengselen van de cultuur, roerend en onroerend, ‘ons nationale culturele bestand’ vormen.⁸³ Het is aannemelijk dat de commissie – die elders in haar rapport aandacht schonk aan de organisatie van het Franse archiefwezen – haar terminologie ontleende aan het buitenland, met name Frankrijk, waar in 1980 het jaar van het *patrimoine* grootscheeps was gevierd.⁸⁴ Ook de International Council on Archives gebruikte de termen ‘archival heritage’ en ‘patrimoine archivistique’.⁸⁵ De uitdrukking ‘een vitaal onderdeel van het culturele erfgoed van een natie’ is zonder twijfel afkomstig uit Unesco’s archiefprogramma, dat was gebaseerd op de erkenning dat ‘archives are indispensable for the development of national awareness and identity, and that they constitute a vital element in the cultural property of states.’⁸⁶

Minister Brinkman van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur nam de formulering van de *Discussienota Archiefbeleid* bijna letterlijk over in zijn in 1985 aan de Tweede Kamer gezonden *Nota Archiefbeleid*. Bij de behandeling in de Tweede Kamer gebruikten Kamerleden ook uitdrukkingen als ‘ons culturele erfdeel, dat in de overheidsarchieven – maar niet alleen daar – is opgeslagen’ en spraken zij van ‘archieven [...] als cultuurgoed’.⁸⁷ Ook de opvolgster van minister Brinkman, minister d’Ancona, noemde openbare archieven ‘een vitaal onderdeel van het culturele erfgoed van een natie’ in haar memorie van toelichting bij het in 1992 aan het parlement aangeboden voorstel voor een nieuwe archiefwet.⁸⁸ In de wet zelf komt het begrip niet voor, wel in het Archiefbesluit 1995 dat in artikel 2 voorschrijft om bij de selectie van overheidsarchieven mede

82. *Discussienota Archiefbeleid* (als in noot 1), 21; Pots, *Cultuur, koningen en democraten* (als in noot 64), 392-393.

83. *Discussienota Archiefbeleid*, bijlage 9.3, 6. In haar tussentijds rapport (1980) schreef de commissie over archieven: ‘Zij vormen met andere historisch-culturele van belang zijnde objecten een belangrijk deel van ons nationale culturele bestand.’ *Discussienota Archiefbeleid*, bijlage 9.4, 4. In 1971 stelde de Archiefraad in een (door de staatssecretaris overgenomen) advies vast dat verscheidene particuliere archieven behoren ‘tot die cultuurgoederen waarvan instandhouding in het belang van de gemeenschap is’: Archiefraad, verslag 1971 (’s-Gravenhage 1972) 52.

84. *Discussienota Archiefbeleid*, 88-89, 133 over het Franse organisatie-model.

85. Artikel 2 van de Constitution van de International Council on Archives (ICA) zoals die gold tot 2000. In de *acte constitutif* van de ICA (1950) is sprake van het ‘patrimoine de l’humanité en matière d’archives’ respectievelijk ‘the archival heritage of mankind’: *Archivum* 2 (1952) 93, 99.

86. *Expert Consultation in the Development of a Records and Archives Management Programma (RAMP) [...], Final Report* (Paris 1979) par. 2.7. Dit stuk diende ook voor de tweede consultering van experts (onder wie twee Nederlanders: F.C.J. Ketelaar en E. van Laar) in 1982: *Second Expert Consultation on RAMP (RAMP II) [...] Final Report* (Paris 1982) Annex IV.

87. Bijlagen Handelingen Tweede Kamer, 1984-1985, 19 068, nr. 2, 6; *Handelingen Tweede Kamer, 1985-1986*, UCV 47, 47-1, rechter kolom, 47-2, middelste kolom.

88. *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 1992-1993, 22 866, nr. 3, 4.

rekening te houden met 'de waarde van de archiefbescheiden als bestanddeel van het cultureel erfgoed'.

Deze waarde van de archieven als bestanddeel van het cultureel erfgoed is, zoals we gezien hebben, een secundaire waarde, aangezien archieven niet in eerste instantie als cultureel erfgoed worden gecreëerd. Bij en kort na hun totstandkoming hebben archieven in de eerste plaats betekenis en waarde voor de archiefvormer zelf. Ze ondersteunen de sturing van het primaire werkproces, de verantwoording en de communicatie. Ze documenteren transacties en relaties. Ze ontstaan en worden vastgelegd en bewaard als verantwoording en bewijs; deze *munimenta* zijn een neerslag van transacties in het heden, transacties die een begin hebben en een eind, een afsluiting die ze tot verleden maakt. Daarmee hebben ook de archiefstukken primair een afsluiting gevonden, zijn ze verleden geworden. Hun secundaire gebruik als *monumenta* ligt in de onvoorspelbare toekomst. Toch zal bij de waardering met het oog op de selectie van wat bewaard en wat vernietigd kan worden, met die monumentalisering rekening gehouden moeten worden. Kon die waardering vroeger nog worden uitgesteld tot ettelijke decennia van de levenscyclus van de archivalia waren verstreken, tegenwoordig is de waardering van digitale archieven een doorlopend proces dat soms zelfs al bij de creatie van de archivalia in het systeem moet worden ingebouwd. Steeds opnieuw zal moeten worden vastgesteld wat van de digitale archieven naar de toekomst gemigreerd kan en moet worden. Daarmee vervaagt de tegenstelling tussen *munimenta* en *monumenta* die de afgelopen twee eeuwen het denken over archieven heeft beheerst.

Vaderlandse oudheden

FRANS GRIJZENHOUT

Op 12 september 1895 trok een rouwstoet naar de begraafplaats 'Rustoord' bij Diemerbrug, dichtbij Amsterdam. De droeve optocht werd geleid door een deputatie van suppoosten van het Rijksmuseum, allen in ambtsuniform. Onder de aanwezigen trof men de hoofddirecteur van het Rijksmuseum, de onderdirecteuren van het Prentenkabinet en het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst, leden van de commissie van toezicht voor het museum, de directeur van het Mauritshuis, de voorzitter van de Vereniging Rembrandt en de hoofdredacteur van het Nieuws van den Dag. In zijn grafrede roemde de hoofddirecteur van het museum, Obreen, de verdiensten van de overledene. Veertig jaar geleden, 'in een tijdperk van algemeene onverschilligheid voor Oud Hollandsche kunst' had deze de belangstelling daarvoor weer weten op te wekken.¹

Degene die ten grave werd gedragen, was David van der Kellen jr. (1827-1895). Diverse rouwberichten en advertenties somden zijn functies en onderscheidingen op: eerste conservator van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, eerste directeur van het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst, ridder in de orde van de Eikenkroon, officier in de Christusorde van Portugal, ridder in de orde van de Leeuw en de Zon van Perzië, enzovoort, enzovoort.² Anderen memoreerden zijn opleiding tot kunstenaar, eerst door zijn vader, die stempelsnijder was bij 's Rijks Munt, daarna door de vrijwel onbekend gebleven kunstenaars B. van Straaten en W.P. Hoevenaar en ten slotte door de meer bekende J.A. Kruseman. Enige tekeningen en etsen in het Rijksprentenkabinet getuigen van zijn artistiek kunnen: landschappen, genrestukjes, een enkel portret. Toch dankte Van der Kellen zijn faam niet aan zijn kunstenaarschap. Vanaf het midden van de jaren vijftig van de negentiende eeuw legde hij zich toe op datgene wat zijn grote passie zou worden: het onderzoeken van en het publiceren over 'Nederlands oudheden'.

1. *De Telegraaf*, 12 september 1895.

2. Documentatie in het Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag.

Nederlands-Oudheden

Nederlands-Oudheden was ook de titel van het belangrijkste boek dat Van der Kellen in 1886 uitbracht en waarmee hij, in de woorden van Obreen, ‘niet slechts voor de kunst, maar ook voor zich zelve een onvergankelijk gedenkteeken gesticht’ had.³ In 1857 had de Amsterdamse kunsthandelaar en uitgever Frans Buffa en Zonen een prospectus laten verschijnen voor een ‘verzameling van afbeeldingen der voor wetenschap, kunst en nijverheid, meest belangrijke voorwerpen uit vroeger tijden, berustende op raadhuzen, in kerken, gestichten, openbare en bijzondere kabinetten, enz., naar de natuur geteekend en geëst door D. van der Kellen, jr.’ Intekenaars konden rekenen op een maandelijks aflevering met telkens vijf platen en bijbehorende tekst, gedrukt op velijnpapier à f 2,- per aflevering of op Chinees papier à f 2,50 per aflevering. Er werden twee series voorzien, elk van 25 afleveringen. Ruim tachtig personen en instellingen tekenden daadwerkelijk in op de serie, soms voor meerdere exemplaren, zodat de productie definitief mogelijk werd.

In de prospectus onthulde Van der Kellen zijn motieven. Het was, zo meende hij, ‘een ontegenzeggelijke waarheid, dat de Nederlander over het algemeen te weinig vooringenomenheid toont met hetgene zijn land aan natuur- en kunstschoon bezit’. Het ging zelfs zover dat de buitenlander de Nederlander daarop opmerkzaam moest maken. De buurlanden waren volgens Van der Kellen ook veel actiever in het opsporen en het publiceren van voorwerpen van kunst en wetenschap. Bestudering van deze voorwerpen zou volgens hem nuttig kunnen zijn voor de geschied- en oudheidkundige, de schrijver van historische romans, de historieschilder, de beeldhouwer en voor iedereen die werkzaam was in de kunstnijverheid. Het zou helpen ‘den vreemdeling meer hoogachting in te boezemen voor hetgene onze voorouders in kunst en nijverheid voortbragten, bij den Nederlander meer vooringenomenheid, meer trots op het land zijner geboorte te voorschijn te roepen, en daardoor mede te werken tot het doel, hetwelk elk regt geard Vaderlander, zoo treffelijk daarin door zijn’ Vorst voorgegaan, moet trachten te bevorderen, de opwekking namelijk van den volksgeest tot navolging der Oud-Vaderlandsche deugden.’ In dezelfde of vergelijkbare woorden uitte Van der Kellen zich in verschillende brieven aan koning Willem III, die hij als beschermheer van zijn project had weten te strikken en die volgens Van der Kellen een ‘hooge belangstelling (koesterde) in alles, wat oudheden en oudheidkunde betreft’ en die een ‘belangrijke deelneming uit eigene en ’s Rijks middelen’ in het project zou hebben genomen.⁴ Nationaliteit, wedijver met andere naties, kunstzin, moraliteit en koningsgezindheid gaan hier, zoals zo vaak in de geschiedenis van de Nederlandse kunst van de negentiende eeuw, hand in hand.

Nederlands-Oudheden telt 97 platen, elk met een aantal voorwerpen daarop afgebeeld (afb. 1). Van der Kellen had zijn boek op een tamelijk losse manier geordend.

3. Een uitgebreide necrologie van Van der Kellen verscheen in de *Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* 18 (z.pl. 1895) 29-33.
4. Koninklijk Huisarchief, Den Haag, archief Bibliotheek des Konings, I-53 en I-65, 267/57, met correspondentie 1857-1861 tussen Van der Kellen en de koning.

Afb. 1. D.J. van der Kellen (1827-1895), Drinkhoorn van het Sint-Sebastiaansgilde van Amsterdam, in: D.J. van der Kellen, *Nederlands-Oudheden* (Amsterdam 1861), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

Blijkens de inleiding op het boek was daarop ook kritiek gekomen: sommigen hadden liever een chronologische, anderen een thematische indeling gezien. Maar Van der Kellen koos, als een toerist die van stad naar stad en van verzameling naar verzameling trekt, voor een opzet naar collectie. Achter in het boek nam hij een min of meer thematische index op, die het de lezer mogelijk moest maken te zoeken op bepaalde soorten objecten. Meer dan de helft van de platen, 53 in totaal, had betrekking op voorwerpen die te vinden waren in Amsterdam. Den Haag was een goede tweede met zeventien platen, gevolgd door Utrecht (11) en Den Bosch (8). Daarna volgt een lange rij steden met een beperkt aantal afbeeldingen: Hoorn (3), Haarlem (3), Leiden (3), Zwolle (3) Kampen (2), Zutphen (2), Rotterdam (2), Veere (2), Tiel (1) en Nieuwer-Amstel (1). Van de door Van der Kellen beschreven en afgebeelde objecten bevond tweederde zich in particuliere collecties, voor het merendeel in Amsterdam. Het overige was voornamelijk te bewonderen in stadhuizen, raadhuizen, stedelijke bibliotheken, een enkel hofje, een kerk, een weeshuis. Het instituut 'museum' was in 1861 in Nederland nog een betrekkelijk nieuw en onbekend verschijnsel. In dat jaar telde Nederland nog minder dan dertig musea, in Amsterdam (het Rijksmuseum, het Museum Van der Hoop,

Afb. 2. J.M.A. Rieke (1851-1899), De oudheidkamer op het Amsterdamse stadhuis, tekening naar een voorbeeld van zijn vader J.G.L. Rieke (1817-1898), Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.

het Museum Fodor, het Museum De Vos), Arnhem (het Gelders Museum), Assen (het Drents Museum), Den Haag (het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden), Haarlem (Teylers Museum, drie musea voor kunstnijverheid, koloniale voorwerpen en eigentijdse kunst in paviljoen Welgelegen), Leiden (Rijksmuseum van Oudheden, Rijksmuseum van natuurlijke historie) en Rotterdam (Museum Boymans). In Amsterdam kon Van der Kellen terecht in de rareitencamer van de stad, die al lange tijd een min of meer museale functie had (afb. 2), in Utrecht in een ruimte die beheerd werd door het gemeentearchief en die ook wel het 'stedelijk museum' werd genoemd. Van die laatste verzameling had Van der Kellen ook een catalogus tot zijn beschikking. Maar verreweg de meeste 'oudheden' bevonden zich in 1861 nog in particulier bezit of maakten onderdeel uit van oud stedelijk bezit.

Blijkens de prospectus van Buffa en de ondertitel van *Nederlands-Oudheden* wilde Van der Kellen een verzameling tonen 'van afbeeldingen der voor wetenschap, kunst en nijverheid meest belangrijke voorwerpen uit vroegere tijden'. Deze ruime omschrijving van het begrip 'oudheden' sloot aan bij de gangbare, ruime interpretatie van dat begrip in de zin van 'voorwerpen die uit den ouden tijd tot ons gekomen zijn, overblijfselen van kunst of nijverheid uit vroegeren tijd'.⁵ In de inleiding op zijn werk sprak Van der Kellen meer specifiek van voorwerpen 'hetzij belangrijk voor de geschiedenis, voor het aandenken onzer groote mannen, hetzij merkwaardig uit het oogpunt van kunst en nij-

5. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, XI ('s-Gravenhage/Leiden 1910) kol. 1561-1563, s.v. 'oudheid', aldaar kol. 1562.

verheid, of wel die kunnen dienen tot opheldering van het huisselijke of openbare leven onzer voorouders.' In modern Nederlands zouden we dus zeggen dat Van der Kellen voorwerpen van kunstnijverheid behandelde en daarbinnen weer bij voorkeur voorwerpen die betrekking hadden op een aspect van de vaderlandse politieke en culturele geschiedenis. Die oriëntatie vindt zijn afspiegeling in de inhoudsopgave van het boek, die verwijst naar ambts- en waardigheidstekens, voorwerpen met betrekking tot de gilden, gedreven zilveren bekers, schalen, kannen, beeldhouwwerk, huisraad, kerkversieringen, wapens, muziekinstrumenten en aarden kruiken. In het boek treffen we afbeeldingen en beschrijvingen aan van rijk bewerkte voorwerpen met betrekking tot de gilden, bodenstaven, gouden en zilveren bekers die herinnerden aan historische gebeurtenissen, de beelden van de graven en gravinnen van Holland uit het oude Amsterdamse stadhuis. Daarnaast zijn fraaie voorwerpen van huisraad, kerkversieringen, wapens en muziekinstrumenten opgenomen.

Oudheden en arcadia's

Het door Van der Kellen gehanteerde begrip 'oudheden' heeft heel lang een centrale rol gespeeld in het discours over datgene wat wij tegenwoordig het cultureel erfgoed noemen. Het woord 'oudheden' is de letterlijke vertaling van het Latijnse *antiquitates*. Net als dit laatste woord kon de term 'oudheden' worden toegepast op een breed betekenisveld. Het had in de meest letterlijke zin betrekking op voorwerpen die aan het nageslacht waren overgeleverd vanuit de klassieke oudheid. Daarbij moest in de eerste plaats gedacht worden aan de overblijfselen van gebouwen, maar het kon net zo goed gaan om munten, grafmonumenten, wapens of sieraden. In de loop van de zestiende eeuw werd het begrip steeds vaker ook toegepast op historische gebouwen en vondsten die niet per se uit de klassieke oudheid afkomstig hoefden te zijn, maar die waren overgebleven uit het verleden in zijn algemeenheid.

Met de nieuwe belangstelling die voor het verleden van de Republiek in die tijd ontstond, nam ook de humanistische interesse voor recentere lokale oudheden toe, zoals Sandra Langereis elders in deze bundel beschrijft. In die betekenis gebruikt bijvoorbeeld Petrus Scriverius het woord *antiquitates* in 1611 in zijn *Inferioris Germaniae provinciarum unitarum antiquitates*.⁶ Het woord 'oudheden' kon in ruimere zin betrekking hebben op de zeden en gewoonten van een bepaalde stad, een streek of een land, op de aloude rechten en privileges die daar golden en daarmee ook op de archiefstukken die deze privileges in blijvende geschriften ondersteunden.⁷

6. P. Scriverius, *Inferioris Germaniae provinciarum unitarum antiquitates* (Leiden 1611) (E.O.G. Haitzma Mulier, G.A.C. van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800* (Den Haag 1990), nr. 436b).

7. Zie noot 5. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, Supplement I ('s-Gravenhage/Leiden 1956) kol. 1296-1300, s.v. 'antiquiteit'. Zie voorts de bijdragen van Eric Ketelaar en Sandra Langereis elders in deze bundel.

Een mooi voorbeeld van de grotere reikwijdte die het begrip ‘oudheden’ in de zeventiende eeuw kende, wordt gegeven door het boek *Deliciae batavicae [...] variae elegantisque picturae omnes Belgii antiquitates [...] representantes*, dat Jacobus Marcus in 1628 publiceerde. Marcus wilde in woord en beeld aandacht besteden aan de belangrijkste *oppida, opera & monumenta* (steden, bouwwerken en gedenktekenen) in de Republiek. Daarin bespreekt hij enerzijds oudheden in de engere betekenis van het woord, zoals het Binnenhof in Den Haag, de Leidse burcht en de Brittenburg. Anderzijds wil hij ook een beeld geven van ‘wat daar verder te zien is’ (*quicquid praeterea in eo visitur*): dat levert afbeeldingen op van zulke uiteenlopende zaken als de visvangst, de klederdracht van de Friezen, de zeilwagen van prins Maurits, de trekschuit, het schaatsen, de wijze van groeten, het bleken van het laken, de inpolderingen en het haringkaken (afb. 3). Kennelijk werden al deze en nog veel meer zaken samen in 1628 gerekend tot de *antiquitates*, die aan de Republiek onderscheidende eigenschappen verleenden en de moeite waard waren om te worden beschreven, bestudeerd en verbreid.⁸

Beperkter van opzet waren werken die aandacht besteedden aan plaatselijke oudheden. De trend daarvoor werd al in 1640 gezet door Hendrik Jansz Soeteboom met zijn geschrift *Beschryvinghe van Out Zaanden* en vervolgens met zijn *De Zaanlants Arkadia* uit 1658.⁹ Hier krijgt het woord ‘oudheden’ een zuiver lokale invulling en inkleuring met een uitputtende beschrijving van de plaatselijke politieke en economische geschiedenis, wetten, handvesten, keuren en een lofzang op het eigen stedenschoon. Dit genre beleefde in de eerste helft van de achttiende eeuw een opvallende bloei. Toen verscheen de ene na de andere publicatie waarin de ‘oudheden’ van een bepaalde stad of streek werden beschreven. De meest productieve auteur van dergelijke werken was Hugo Franciscus van Heussen, die, dikwijls in samenwerking met zijn vertaler Hendrik van Rhijn, een hele reeks publicaties wijdde aan de ‘oudheden en gestichten’ van Zuid-Holland, Rijnland, het bisdom Utrecht, Delft, Zeeland, Friesland, Groningen en Kennemerland; daarbij ging hun bijzondere aandacht uit naar katholieke kerkelijke oudheden.

De bloei van dit genre in de eerste helft van de achttiende eeuw weerspiegelt een tendens die tegelijkertijd ook elders in Europa en met name in Engeland valt waar te nemen. In dat land ontwikkelde zich in de eerste helft van de achttiende eeuw een ware rage voor het behoud, de beschrijving en de bestudering van oudheden, in een poging te redden wat er te redden viel van de restanten die overgebleven waren na ‘the deluge of time’, zoals Francis Bacon het zo fraai had geformuleerd.¹⁰ In Engeland werd de regionale benadering sterk bepaald door de indeling in *counties*. Elke zichzelf respecterende *county* kreeg zijn eigen geschiedschrijving, waarin het hele spectrum van historische geologie, mineralogie, natuurlijke historie, landbouw, handel en nijverheid tot zeden,

8. J. Marcus, *Deliciae batavicae [...] variae elegantisque picturae omnes Belgii antiquitates [...] representantes* (Amsterdam 1628).

9. H.J. Soeteboom, *Beschryvinghe van Out Zaanden* (Alkmaar 1640); H.J. Soeteboom, *De Zaanlants Arkadia* (Amsterdam 1658) (Haitsma Mulier & Van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers*, nr. 449a, c).

10. Zie ook de bijdrage van Sandra Langereis elders in deze bundel.

Afb. 3. Haringkaken, in: J. Marcus, *Deliciae batavae [...] variae elegantesque picturae omnes Belgii antiquitates [...] representantes* (Amsterdam 1628), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

gewoonten en taal in één beweging werd beschreven. Historisch-archeologische artefacten namen daarbinnen een belangrijke plaats in, omdat ze als onbedorven werden beschouwd en omdat men meende via deze voorwerpen een rechtstreekse band met het verleden te kunnen leggen. Vaak zat er een nostalgisch, conservatief element in deze oudheidkundige publicaties in Engeland, een terugverlangen naar de tijd dat de landadel nog dominant was. De belangstelling voor oudheden in Engeland was zo groot dat al in 1707 de Society of Antiquaries of London ontstond, een genootschap dat tot op de dag van vandaag bestaat.¹¹

Nederland kende de Engelse oriëntatie op de positie van de landadel niet en ook de historisch-politieke connotaties van het landschap kenden hier een andere strekking. De Nederlandse positie in de achttiende-eeuwse oudheidkunde wordt misschien wel het beste geïllustreerd in de zogenaamde arcadia's, die de literaire parallel vormden van de oudheidkundige publicaties over de lokale en regionale geschiedenis. In de arcadia werd onder het mom van een luchtig uitstapje van een stel vrienden een serieuze geschiedenisles gegeven, meestal aan de hand van een beschrijving van de oudheden die men onderweg tegenkwam. Dit genre van de arcadia maakte grote opgang in de Republiek sinds de verschijning van Johan van Heemskercks *Batavische Arcadia* in 1647. We zagen al dat Soeteboom thuis was in beide genres, de oudheidkundige benadering en de arcadia. Voor het overige is voornamelijk sprake van een parallelie in de verschijnings-

11. R. Sweet, *Antiquaries. The discovery of the past in eighteenth-century Britain* (Londen/New York 2004).

vormen, getuige de *Walchersche Arkadia* door Mattheus Gargon (1715-1717),¹² de *Kleefsche- en Zuid-Hollandsche Arkadia* en de *Noord-Hollandsche Arcadia* door Claas Bruin (1730 respectievelijk 1732), de *Amstellandsche Arkadia* van Daniel Willink (1737)¹³ en de *Schoonhovensche Arcadia* door Thomas Daniel Moor (1777). In al deze arcadia's werd een samenhang geconstrueerd tussen landschap, oudheden en lokale, regionale of vaderlandse geschiedenis, teneinde 'de gedachtenis van de oudheid hunnes vaderlandes, 't zy met weinig personen op een korte reis in samenspraaken; 't zy by wyze van geschiedenisschryving, weder uit haare puinhoopen te doen verryzen'.¹⁴ Hoewel in het arcadisch genre zeker een element van nostalgie, van een verlangen naar een geïdealiseerd verleden een rol speelt, zijn de meeste van de Nederlandse arcadia's toch eerder strikt oudheidkundig en historisch te noemen.

Nederlandse oudheden

Naast de lokaal of regionaal georiënteerde oudheidkundige beschrijvingen en arcadia's waagden sommige auteurs zich aan een meer omvattende beschrijving van nationale of vaderlandse oudheden. De eerdergenoemde publicaties van Scriverius en Marcus zijn vroege, zeventiende-eeuwse voorbeelden van die benadering. In de achttiende eeuw werden echter meer pogingen in die richting gedaan. De oudheidkundigen Jacob van Royen (*Antiquitates Belgicae, of Nederlandsche Oudtheden*, 1700)¹⁵ en Ludolf Smids (*Schatkamer der Nederlandsse oudheden: of woordenboek, behelsende Nederlandse steden en dorpen, kasteelen, sloten en heeren huysen, oude volkeren, rievieren, vermaarde luyden in staat en oorlogh, oudheden, gewoontens en lands wysen*, 1711)¹⁶ speelden hierbij aan het begin van de achttiende eeuw een vooraanstaande rol. Hun werken zijn bijna encyclopedisch van aard, waarbij Van Royen zich meer richt op de *antiquitates* in engere zin en Smids, zoals de titel van zijn werk al aangeeft, ook belangstelling heeft voor de ruimere betekenis van het begrip 'oudheden' (afb. 4).

Van groot belang voor de gedachtevorming omtrent vaderlandse oudheden is het werk geweest van Kornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling. De activiteiten van Kornelis van Alkemade (1654-1737), in het dagelijks leven commies voor convoien en licenten bij de Admiraliteit van de Maas in Rotterdam, vormen de brug tussen de zeventiende- en de achttiende-eeuwse oudheidkunde in Nederland. Van Alkemade stond nog in contact met typisch zeventiende-eeuwse oudheidkundigen als Adriaan Pars, die zich voornamelijk richtte op de oude geschiedenis van Katwijk en Rijnsburg in relatie tot de Batavieren, en met Joachim Oudaen, die naast vele andere zaken een uitvoerige studie had gemaakt van de oudheden van de Romeinen. Behalve op enige aspecten van

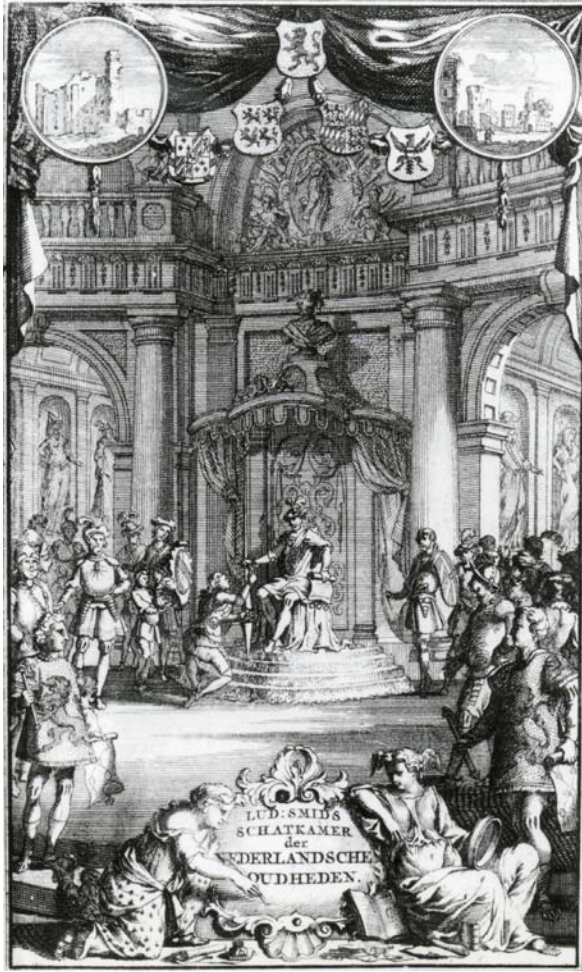
12. Haitsma Mulier & Van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers*, nr. 178a.

13. Haitsma Mulier & Van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers*, nr. 522a.

14. C. Bruin, *Kleefsche Arkadia* (Amsterdam 1730²) voorbericht.

15. Haitsma Mulier & Van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers*, nr. 16a.

16. Haitsma Mulier & Van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers*, nr. 447.

Afb. 4. Titelgravure van L. Smids, *Schatkamer der Nederlandsse oudheden* (Amsterdam 1711), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

de plaatselijke oudheidkunde van Rotterdam en Brielle richtte Van Alkemade zich op de geschiedenis van het vaderlands recht. Van groter belang voor de verbreding en intensivering van de Nederlandse oudheidkunde is zijn *Inleiding tot het ceremonieel, en de plegtigheden der begraavenissen, en der wapen-kunde* [...] uit 1713 geweest. Van Alkemade probeerde daarin een aantal Nederlandse gewoonten en gebruiken te beschrijven en te analyseren, onder andere naar denominatie en streek. De kroon op zijn werk zette hij echter samen met zijn schoonzoon Pieter van der Schelling (1691-1750), remonstrants predikant en jurist, met het driedelige werk *Nederlands displegtigheden, vertoonende de plegtige gebruiken aan den dis, in het houden van maaltyden, en het drinken der gezondheid, onder de oude Batavieren, en vorsten, graaven, edelen, en andere ingezetenen der Nederlanden* [...] (1732-1735). Van Alkemade en Van der Schelling wilden in dit werk

betogen dat de maaltijd een belangrijk cultuurhistorisch element in de Nederlandse maatschappelijke en politieke geschiedenis is geweest. Tegelijkertijd wilden zij de door hen als typisch Nederlands beschouwde deugd van de matigheid bezingen. Uitvoerig bespreken zij de feestmaaltijden van de oude stedelijke schutterijen, van ambassadeurs en van vorsten als Karel II van Engeland en stadhouder Willem III. De auteurs besteden in dit veelgelezen werk tevens ruim aandacht aan de materiële cultuur als drager van de door hen beschreven cultuurverschijnselen. Een aantal voorwerpen die zij van wezenlijk belang vinden voor de geschiedenis en de vorming van de Nederlandse natie, worden door hen besproken en afgebeeld. Binnen de focus van hun beschrijving van tal van Nederlandse maaltijden hebben zij bijzondere aandacht voor de geuzennap, die in zekere zin aan de basis staat van de vorming van de Republiek, maar ook voor andere bijzondere drink- en klinkglazen.¹⁷

Behalve de publicaties van Van Alkemade en Van der Schelling is ook hun verzameling oude handschriften, penningen, munten, oudheden en zeldzaamheden van belang geweest. Het is bekend dat de verzameling door tal van geleerden en amateurs op oudheidkundig gebied werd geraadpleegd. De verzameling werd op verschillende veilingen in de eerste helft van de negentiende eeuw verkocht. In de veilingcatalogus van de laatste verkoping, in 1848, treffen we werken aan over zulke uiteenlopende onderwerpen als het papegaaischieten, tournoospelen, kerktwisten, huwelijksvoorwaarden, duivelbezwingingen, reizen, levensbeschrijvingen van beroemde mannen en vrouwen, genealogieën en over oudheden in de meer strikte zin van het woord: herinneringen aan de godin Nehalennia, afbeeldingen en beschrijvingen van admiraalsgraven, stukken met betrekking tot dorpen, kerken, kastelen, abdijen, hofjes, penningen en inscripties. Onder de door hen zelf verzamelde oudheden vinden we Romeinse olielampjes, een oude rozenkrans, een Chinese meter, enige door hen in *Nederlands displegtigheden* afgebeelde berkemeijers, Jacobakannetjes en bokalen, maar ook een ‘een zakje met eenige steentjes’.¹⁸ Institutionele verzamelaars van dit soort oudheden en handschriften bestonden omstreeks het midden van de negentiende eeuw in Nederland nog nauwelijks, maar het besef dat het door Van Alkemade en Van der Schelling verzamelde, in wezen documentaire, materiaal op zijn beurt al weer als erfgoed kon worden beschouwd, leidde tot de verzuchting van G.D.J. Schotel in 1848 dat ‘het zoude te bejammeren zijn, indien deze verzameling niet in het vaderland bleef’. Die vrees was niet helemaal gegrond: de meeste kavels gingen naar individuele Nederlandse kopers, onder wie Alberdingk Thijm; via via is een aantal manuscripten in enige Nederlandse universiteitsbibliotheken terecht gekomen. Het is ten slotte opvallend vast te stellen

17. C. van Alkemade en P. van der Schelling, *Nederlands displegtigheden, vertoonende de plegtige gebruiken aan den dis, in het houden van maaltyden, en het drinken der gezondheid, onder de oude Batavieren, en vorsten, graaven, edelen, en andere ingezetenen der Nederlanden [...]* (3 dln.; Rotterdam 1732-1735) (Haitsma Mulier & Van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers*, nrs. 9g en 425c).
18. *Catalogus van eene allezins uitgebreide verzameling handschriften, [...] oudheden en zeldzaamheden, [...] bijeen verzameld door Kornelis van Alkemade en Mr. Pieter van der Schelling* (Amsterdam (De Vries, Brondgeest en Roos) 17 maart 1848).

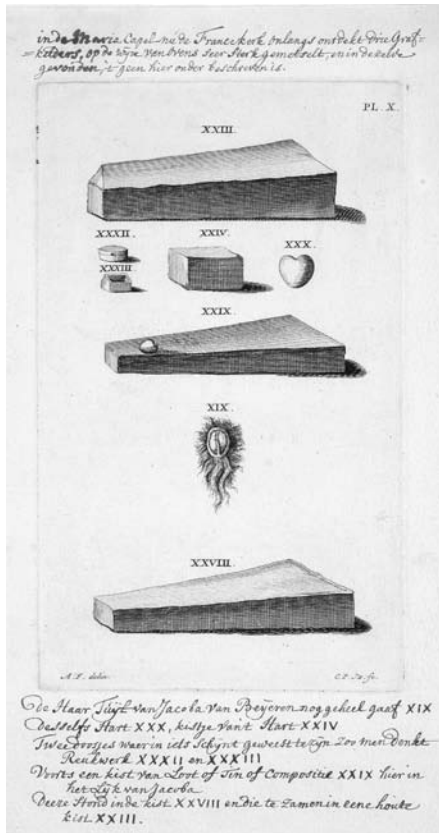
dat de waardering voor de achttiende-eeuwse oudheidkunde en voor Van Alkemade en Van der Schelling in het bijzonder omstreeks 1850 tot grote hoogte gestegen was: zij 'leefden in een tijdvak even rijk aan geschied- en oudheidkundigen als het vorige in dichters en schilders geweest was'.¹⁹ Daarmee werd de achttiende eeuw met terugwerkende kracht verklaard tot de Gouden Eeuw van de oudheidkunde.

Het is niet helemaal toevallig dat we onder de geschriften van Van Alkemade en Van der Schelling ook een beschrijving tegenkomen van admiraalsgraven in de Republiek. De belangstelling voor grafmonumenten was een vast onderdeel van de oudheidkunde in alle landen van Europa, net als die voor grafschriften en wapenborden. Oudheidkundige belangstelling kwam nu eenmaal vaak voort uit een preoccupatie met het eigen voorgeslacht of met het voorgeslacht in ruimere zin van een stad, dorp of gemeenschap. Een ander, eerder werk in dat genre is dat van de arts Dirk Janssen van Almeloveen, die zichzelf op antiquarische wijze sierde met een Latijnse (Theodorus Janssonius ab Almeloveen) of Griekse naam (Phileleutherus Timaretes). Al in 1684 stelde hij een uitvoerige inventarisatie samen van allerlei grafmonumenten in Nederland, om te beginnen in enige steden in Holland, die in 1695 in het Latijn werd gepubliceerd. Zijn voorbeeld vond navolging bij de belangrijke Delftse oudheidkundige Willem van der Lelij, die in 1745 een *Versameling van tombes, sepulturen, monumenten, etc. (Monumenta sepulchralia belgica)* in manuscript samenstelde.²⁰ Janssens *Collectio Monumentorum* werd ten slotte in 1777 onder de Nederlandse titel *Verzameling van gedenkstukken in Nederland* (ook wel: *Vaderlandsche gedenkstukken*) gepubliceerd door de Haagse kunstenaar Albertus Frese jr., 'liefhebber der vaderlandsche merkwaardigheden' (afb. 5). In de zeer lezenswaardige inleiding op dit werk zet Timaretes alias Janssen uiteen dat hij de grafmonumenten primair beschouwt als 'gedenkstukken' ter nagedachtenis van de helden van godsdienst en vrijheid. Sommige daarvan zijn ten onrechte 'in een duistere vergetenheid geraekt'. Zijn publicatie is bedoeld om 'de gedenkstukken der voorige eeuwen voor haeren ondergang te beveiligen, met voorkoming aller oirzaeken van hunne vernietiging: als bouwvalligheid, instorting, geduurige afslijping met de voeten, verbranding, overstroming, vijandlijke inval, binnelandsche oproer, en andere algemeene onheilen'. Plastisch beschrijft Timaretes hoe de verandering van godsdienst kan leiden tot vernietiging van dit soort gedenkstukken, 'waar door het gebeurd, dat gewetenshalve, eene bovendrijvende partij op de gedenkstukken der onderworpene aendruist, die tot op den grond rammyd, verbryzeld, of, op eene andere wijze pleegt te vernietigen'.²¹

19. *Brief van Dr. G.D.J. Schotel aan Prof. G.W. Vreede, over een beroemde verzameling van handschriften en oudheden, welke in december 1847 te Amsterdam, zal verkocht worden* ('s-Hertogenbosch 1847) 20, 46.

20. Het driedelige manuscript bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

21. Phileleutherus Timaretes, *Verzameling van gedenkstukken in Nederland*, (3 dln.; 's-Gravenhage 1777-1781) 'Voorrede', XV-XVI en XXI. Voor de antiquarische belangstelling voor grafmonumenten zie ook F. Scholten, *Sumptuous memories. Studies in seventeenth-century Dutch tomb sculpture* (Zwolle 2003) 211-228.

Afb. 5. Casper Jacobsz. Philips (1732-1789) naar Albertus Frese jr. (1714-1788), Diverse vondsten in het graf van Jacoba van Beieren (1401-1436) gravin van Holland bij opgravingen onder de Hofkapel aan het Binnenhof in Den Haag, 1778, gravure in: Phileleutherus Timaretes, *Verzameling van gedenkstukken in Nederland* ('s-Gravenhage 1777), 190 x 114 mm, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, 's-Gravenhage. Van boven naar beneden: de houten buitenlijkst, twee reukwerkkistjes, een kistje waar Jacoba's hart in bewaard werd, het hart van Jacoba, de loden kist, haartooi van Jacoba, de tussenkist waar de loden kist met het lijk in geplaatst werd.

Antiquités nationales

In de tweede helft van de achttiende eeuw, als zich in de Republiek een brede vaderlandcultus begint af te tekenen, wordt aan 'oudheden' steeds meer een ideologische betekenis toegekend. Dit proces gaat gepaard met een toenemende belangstelling voor het behoud van het authentieke object in fysieke zin. In de anti-orangistische, staatsgezinde kring rond de Amsterdamse hoogleraar vaderlandse geschiedenis Petrus Burman op het landgoed Santhorst bij Wassenaar ontstaat een half serieuze, half lacherige verering voor allerlei vaderlandse helden en met deze helden in verband te brengen oudheden. Betje

Wolff heeft in 1772 in haar omstreden *Onveranderlyke Santhorstsche Geloofsbelydenis* het beeld opgeroepen van een quasi-religieus gezelschap dat de herinnering heiligt aan staatsgezinde helden als Brederode, Oldenbarnevelt, De Groot, Vondel, de gebroeders De Witt, de Ruyter en anderen. Wolff riep haar lezers ook op bedevaarten te houden naar de plekken waar historische oudheden als de geuzenap van Brederode, het stokke van Oldenbarnevelt, de kist van Hugo de Groot, een schoen van De Ruyter, een pen en degen van de gebroeders De Witt werden bewaard. Het stokje van Oldenbarnevelt bijvoorbeeld was destijds in het bezit van Jan Hudde Dedel, voormalig burgemeester van Den Haag en lid van de Santhorstse kring rond Burman. In een gedicht dat de vorige eigenaar, Joachim Oudaen jr., schreef toen hij het stokje in 1747 overdroeg aan Hudde Dedel, brengt hij tot uitdrukking dat hij hoopt dat het aanschouwen ervan ‘den geest meer indruk geven’ en ‘de ziel tot hooger zaken leiden’ kan.²² De ideologische betekenis die aan deze categorie vaderlandse oudheden wordt toegeschreven, stijgt daarmee ver uit boven een zuiver historische of wetenschappelijke. Deze categorie objecten kan in deze context het beste worden beschouwd als wereldlijke relieken.²³

De ideologisering en politisering van de omgang met vaderlandse oudheden bereikte een hoogtepunt in het tijdperk van de Franse Revolutie. De oudheidkundige A.-L. Millin de Saint-Aubin gaf op 11 december 1790 al een aanzet met de aanbieding aan de Assemblée nationale van het eerste deel van zijn zesdelige werk *Antiquités nationales ou Recueil de monuments*. Millin beschouwde *monuments* als de getuigen van het hele scala van de menselijke beschaving: de zeden en gewoonten, de constitutie, de politiek, ceremonies, religie en theologie, de wetten, het openbare en het privé-leven en de literatuur.²⁴ Met zijn publicatie, die zich uitsluitend richtte op gebouwde monumenten van nationaal belang die door revolutionaire naasting, en verkoop en sloop dreigden verloren te gaan (de Bastille voorop), wilde Millin deze voor het algemeen belang in beeld en geschrift bewaren. In die zin was zijn benadering nog geheel die van de achttiende-eeuwse oudheidkundige. Maar de benaming *antiquités nationales* heeft bij hem wel een nieuwe, programmatische betekenis.²⁵ Het brede vaderlandbegrip dat in de tweede helft van de achttiende eeuw aan de oudheden werd verbonden, krijgt bij Millin een nationale, revolutionair-politieke strekking.

22. Joachim Oudaen jr., *Toewijding van den stok des heeren Mr. Johan van Oldenbarnevelt [...] aan den welédelen achtbaren heere Mr. Jan Hudde Dedel [...]* (Rotterdam 1750) zonder paginering. Het hier beschreven exemplaar van het stokke is tenslotte in het Rijksmuseum terecht gekomen.

23. F. Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989) 26-28; W.H. Vroom, *Het wonderlid van Jan de Witt en andere vaderlandse relieken* (Nijmegen 1997).

24. A.-L. Millin de St Aubin, *Dictionnaire des Beaux-Arts [...]*, I (Parijs 1806) 51 (s.v. ‘archéologie’), II, 479, 482 (s.v. ‘monument’).

25. F. Choay, *L'allégorie du patrimoine* (Parijs 1992) 76-95.

Vaderlandse gedenkstukken

In de inleiding op deze bundel is uiteengezet hoe het begrip *patrimoine* in de Franse Revolutie een nieuwe betekenis krijgt. Ook in Nederland raakt het denken over het nationaal erfgoed in deze periode in een stroomversnelling. Als de laatste stadhouder, prins Willem V van Oranje, in januari 1795 voor de revolutionaire Franse troepen naar Engeland vlucht en de Bataafse Omwenteling een feit is, ontstaat een debat over de vraag wat te doen met de door de vorst 'geabandonneerde goederen'. Al deze goederen worden genationaliseerd, de landerijen en gebouwen worden beheerd door een speciale raad, sommige inboedels worden op de veiling verkocht 'ten meeste profijt der natie',²⁶ de verzamelingen van kunst en wetenschap van de prins worden grotendeels naar Frankrijk afgevoerd om daar te worden opgenomen in de nationale musea. Ook Nederland kende in 1795 een golf van revolutionaire vernielingen, vooral gericht tegen het Oranjehuis, ook al bleef de schade hier in vergelijking met Frankrijk beperkt.

De omgang met historische voorwerpen werd in Nederland op de proef gesteld door een besluit van de Provisionele Representanten van Holland op 26 maart 1795 dat al het ongemunte goud en zilver in de provincie dat diende 'tot gebruik of vertoning van weelde' moest worden aangebracht, zodat het kon worden omgesmolten en gemunt, teneinde de deplorabele positie van de staatskas te verhelpen. Kerkelijk zilver was uitgesloten van dit besluit, evenals zilverbeslag op meubelen of boeken, regulier bestek 'en stukken die met schilderijen, portraiten, of andere ornamenten bezet zyn'. (We moeten daarbij vermoedelijk onder andere denken aan portretmedaillons.) Persoonlijke sieraden waren tot een bedrag van driehonderd gulden vrijgesteld, evenals historische verzamelingen van medailles, leg- en gedenkpenningen. Maar het zilver in het bezit van 'gezelschappen, gildens, corporaas, diaconie- of andere godshuizen' moest er wel aan geloven.²⁷

De praktische uitvoering van het besluit leverde in de navolgende maanden enige keren discussie op in de vergadering van de Representanten. De afgevaardigde Hahn wilde op 20 april 1795 het goede voorbeeld geven. Hij bezat een zilveren erfstuk waarvan hij maar met moeite afstand kon doen. Ondanks de 'waarde van affectie' die het stuk voor hem bezat, wilde hij de 'nuttelozen klomp zilver' wel in de schatkist storten, op voorwaarde dat hij een geschreven getuigenis mocht ontvangen die de oorspronkelijke inscriptie op het stuk en zijn edelmoedige daad vastlegde. Dit werd toegestaan en ook anderen maakten van deze mogelijkheid gebruik. Erfgenamen van belangrijke en onverdachte vaderlanders als De Ruyter en Zoutman meldden zich en vroegen zich af of ze nu ook de beker, de vergulde degen of andere 'oude gedenkstukken' die hun roemruchte voorouders hadden ontvangen als dank voor aan het vaderland bewezen diensten, moesten laten omsmelten. Dat ging zelfs de meest radicale revolutionairen

26. *Dagverhaal der handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland*, I, 412, zitting 26 april 1796.

27. Nationaal Archief, Den Haag, Archief van de Provisionele Representanten van Holland, inv.nr. 19, fo. 656-662.

te ver. Andere eigenaren van dit soort stukken, particulieren of overheden, maakten gebruik van de mogelijkheid die het decreet bood om de geldwaarde van het stuk in de kas te storten, 'daar men anders verstoken zoude wezen van het genoeg, om een of meer gedenkstukken te kunnen behouden'.²⁸ Ook het beroemde besluit van dezelfde Provisionele Representanten van Holland op 8 juni 1795 om alle familiewapens te laten verwijderen, bepaalde dat dit niet gold voor 'tombes, kunststukken of diergelijke'.²⁹

Zo bleven dus bepaalde stukken, vooral van historische aard, gespaard voor een revolutionaire herbestemming of zelfs vernietiging. Tegelijkertijd ontstond een doelbewuste politiek van het behoud van dit soort voorwerpen. Op 17 maart 1795 vond de plechtige overdracht plaats van enige historische voorwerpen die door Willem V in zijn kabinet waren bewaard, maar die niet naar Frankrijk werden getransporteerd (afb. 6). Een sabel van De Ruyter, een commandostaf van Tromp, de houten bol waarin de edelen in 1565 ten teken van hun verbond elk een spijker sloegen, de geuzennap en nog enige andere objecten werden door de Franse representant Alquier en generaal Dumonceau in de Trêveszaal aan het Binnenhof plechtig aangeboden aan de vertegenwoordigers van het nieuwe, Bataafse bewind. Deze voorwerpen werden beschouwd als 'gedenktekens van den roem en dapperheid' van de natie, als 'gedenktekens der vrijheid, die hunnen vaderen hebben weeten te verkrijgen'. Nu werden ze aan die natie 'ter bewaaring' overhandigd.

In het Franse en Bataafse revolutionaire discours over het nationale erfgoed speelt nog een ander belangrijk aspect een rol, namelijk dat van de openbaarheid versus de beslotenheid van het (vorstelijk) privé kabinet. 'De stadhouder begroef deeze doorlugtige gedenktekenen uwer geschiedenis in het duister; het is dus rechtmatig, dezelve aan den algemeenen eerbied toetewijden', merkte Alquier op bij de overhandiging van bovengenoemde goederen. Ook in het geschreven dankwoord van de Bataven aan Alquier kwam dit beeld terug: men kon de 'heilige gedenktekens van deugd onzer vaderen' nu eindelijk 'uit de stadhouderlijke schuilhoeken' tevoorschijn brengen en 'aan het Bataafsche volk wedergeven'.³⁰ Niet iedereen was trouwens evenzeer overtuigd van de goede bedoelingen van Fransen en Bataven. De oranjezinde Cornelis van der Aa merkte bitter op dat de Fransen alleen maar iets weggaven als het hun meer dreigde te kosten dan dat het zou opbrengen. Vol cynisme parafraseerde hij het revolutionaire gebaar en de daarbij passende retoriek: 'waardoor die echte oude vaderlandsche gedenkstukken, als uit den algemeenen brand gered, hier te lande bleven, en nog heden ten dage dienen kunnen, om elk nadenkend beschouwer van dezelve, een traan uit de oogen te persen, bij de herinnering van 's lands oude glorie'.³¹

28. Idem, inv.nrs. 20, fo. 402-404, 658-660; inv.nr. 21, fo. 146-147, 198, 335-337; inv.nr. 22, fo. 719 et aliter.

29. J. van den Borne, 'Het verbod op het voeren van wapens in de Bataafsche Republiek', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 49 (1995) 165-181.

30. Een verslag in de *Jaarboeken der Bataafsche Republiek*, II, nr. XLIX, 114-121.

31. C. van der Aa, *Leven van prins Willem den vijfden* (4 dln.; Den Haag, 1806-1808), III, 285.

Afb. 6. Reinier Vinkeles (1741-1816), Overbrenging van vaderlandse gedenkstukken uit het bezit van stadhouder Willem V naar de vergaderzaal van de Staten-Generaal op 11 maart 1795, gravure, Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Het is opvallend dat in het taalgebruik rond de in 1795 nationaal en openbaar gemaakte historische voorwerpen de woorden ‘gedenktokens’ en ‘gedenkstukken’ centraal staan. Het gaat hier kennelijk om roerende voorwerpen die herinneren aan roemruchte personen en voorvallen uit de nationale geschiedenis. De actieve bescherming van het erfgoed richtte zich in Nederland in eerste instantie vooral op voorwerpen met een historische betekenis. Pas later, in de loop van de negentiende eeuw, zouden de architectuur en de beeldende kunst uit het verleden ten volle beschouwd worden als nationale erfenis die het ook vanuit artistiek oogpunt verdiende beschermd te worden.³²

32. Zie ook de bijdragen van Coert Krabbe en Lisa Kuitert elders in deze bundel.

In de Bataafse periode werd het Franse concept van het nationale erfgoed omarmd en in de praktijk gebracht. Samen met een groot aantal schilderijen, voor een groot deel ook van toepassing op de vaderlandse geschiedenis, werden de sabel van De Ruyter en de andere gedenktekens ondergebracht in de Nationale Konst-Gallerij die op 31 mei 1800 in het Haagse Huis ten Bosch haar deuren opende. Dezelfde periode zag de instelling van een Nationale Bibliotheek (1800) en een Nationaal Archief (1802). De mededeling van de gevluchte stadhouder Willem V in 1801 dat zijn aanhangers zich ontslagen mochten weten van hun eed van trouw aan het stadhouderschap, maakte de weg vrij voor een nationale verzoening. Het was in die situatie dat de latere eerste archivaris van het Nationaal Archief, Hendrik van Wijn, verwijzend naar de oprichting van bovengenoemde nationale instellingen, zijn tijd karakteriseerde als een waarin 'onze landgenooten, beginnen toe te leggen, om de verminkte gedenkstukken te heelen, en 't verborgene aan den dag te brengen'.³³ De tijdelijke, revolutionaire verenging van de belangstelling tot 'vaderlandsche gedenkstukken' kon dan ook na 1800 weer verbreed worden tot een ruimere categorie voorwerpen.

Oudheidkamer

De voorwerpen die door de Fransen aan de Bataafse natie werden overgedragen, waren afkomstig uit het privé-kabinet van de laatste stadhouder. Maar ook andere goederen verloren in of omstreeks 1795 hun oorspronkelijke functie en betekenis. Op stedelijk niveau raakten tal van voorwerpen en symbolen die in het tekensysteem van het *ancien régime* een rol hadden gespeeld bij de taakuitoefening van de overheid, na de Bataafse Revolutie van 1795 in onbruik. Voor een deel was dat proces trouwens al ruim vóór 1795 ingezet. De oude stedelijke schutterijen bijvoorbeeld speelden al in de tweede helft van de achttiende eeuw nog nauwelijks een rol van betekenis in de stadsverdediging. De bij die schutterijen behorende parafernalia werden dan ook steeds meer als museumstuk dan als functionele betekenisdrager beschouwd. De manier waarop buitenlandse bezoekers van de Hollandse steden in deze periode berichtten over de diverse schuttersdoelen en de daarin aanwezige kunstwerken, zegt vooral veel over de kunstwaarde die men aan de vele daar geëxposeerde schuttersportretten toekende. Met de officiële opheffing van de gilden in 1798 verloor een nieuwe categorie objecten zijn oorspronkelijke functie. Maar ook de symbolen van het oude stedelijk bestuur verloren in de revolutieperiode hun betekenis. In veel steden werden deze voorwerpen overgedragen aan en voortaan bewaard in een 'kunstkamer' of 'oudheidkamer' op het stadhuis.

Het beroemdste voorbeeld van een dergelijke oudheidkamer was die van de stad Amsterdam. De beheerder daarvan, Arent Fokke, zoon van een bekwaam graveur en

33. H. van Wijn, *Huiszittend leven*, I (Amsterdam 1801-1807) II, VIII, 42; zie ook de bijdrage van Eric Ketelaar elders in deze bundel. Voorts: N.C.F. van Sas, 'Barbarisme of beschaving. Rondom de stichting van een Nationale Bibliotheek in 1798', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 4 (1997) 57-75.

zelf auteur van vele satirische verhandelingen, beschreef in 1806 de 'zeldzaamheden, antiquiteiten, enz, welke thans in eene kamer op het stadhuis bij elkaar geplaatst zijn'. De belangrijkste daarvan waren geplaatst 'in eene daartoe vervaardigde sierlijke glazen kas'.³⁴ In de verzameling vond men onder andere de houten en metalen beelden van Hollandse graven en gravinnen, afkomstig uit het in 1651 verbrande oude stadhuis van Amsterdam, maar ook de drinkhoorn van het Sint-Jorisgilde, ordetekens afkomstig van de oude stedelijke schutterijen en van opgeheven gilden. Toen het stadhuis in 1808 veranderde in Koninklijk Paleis werd de verzameling meegenomen naar de nieuwe beuizing in het voormalige Prinsenhof aan de Oudezijds Voorburgwal, waar ze geplaatst werd in de 'rariteitskamer'.³⁵ Een tekening van J.M.A. Rieke geeft een goed beeld van wat de bezoeker daar in de negentiende eeuw kon aantreffen (afb. 2). Centraal stond de vitrine met de pronkstukken en de drinkhoorns. Aan de wand hingen enige oude schilderijen van prijsossen en een enkel schuttersstuk, de gravenbeelden stonden op de grond of op een kleine verhoging, sommige objecten, zoals de roede van justitie of het beulszwaard, waren los opgesteld, bepaalde architectuurmodellen juist weer in een vitrine.

Andere steden legden soortgelijke verzamelingen aan. In Goes bijvoorbeeld waren allerlei 'voorwerpen betreffelijk geschiedenis en oudheidkunde' op het stadhuis bijeengebracht. Daar zag men oude charters en archiefstukken, beeldhouwwerk en schilderstukken, met name in relatie tot de schuttersgilden, topografische tekeningen, gravures, kaarten, standaardmaten en gewichten, zegels en stempels van de stad, gildegooderen, penningen en diverse handschriften. Onder het hoofdje 'diverse oudheden' was een grote diversiteit aan objecten verzameld: een jachthoorn waarvan men vermoedde dat die aan Jacoba van Beieren had toebehoord, een Spaans geweer, kogels, patroontassen, helmen, een zwaard, opgegraven kruiken, martelwerktuigen, twee missalen die uit de Beeldenstorm waren gered en stenen met jaartallen uit afgebroken gebouwen. Bij de 'diverse bijzonderheden' kon men kijken naar de sleutels van de stad, insignes van de brandweer, vaandels, kerkzilver, enzovoort.³⁶ Voor al dit soort historische voorwerpen en bodemvondsten werd nu het woord 'oudheden' gebruikt. Zijn eerdere, ruimere betekenis werd in de negentiende eeuw niet of nauwelijks meer gebruikt.³⁷

Afgezien van de permanent ingerichte oudheidkamers was er ook sprake van tijdelijke tentoonstellingen met historische oudheden. Een van de vroegste vond plaats in oktober

34. A. Fokke Simonsz., *Beschrijving der zeldzaamheden, antiquiteiten, enz.; welke thans in eene kamer op het stadhuis te Amsterdam bij elkaar geplaatst zijn*, handschrift, (1806), Gemeentearchief Amsterdam, H 85.001; zie ook zijn *Aanteekeningen betreffende de voornaamste oudheden der stad Amsterdam*, handschrift, (1808), Gemeentearchief Amsterdam, H 85.001.

35. P. Scheltema, *Oudheden aanwezig op de rariteitskamer van het raadhuis der stad Amsterdam*, handschrift, (1867), Gemeentearchief Amsterdam.

36. *Catalogus der verzameling van voorwerpen betreffelijk geschiedenis en oudheidkunde ten stadhuize van Goes* (z.pl. z.j.). Bijvoorbeeld ook de *Lijst van schilderijen, teekeningen en antiquiteiten, behoorende aan de stad Hoorn* (z.pl. z.j.); C. Engelen, *Catalogus van voorwerpen in de Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap* (z.pl. [Zutphen] 1916²).

37. A. van der Woud, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam 1990) 33-34.

1824 in Leiden, bij de 250-jarige herdenking van het Leids ontzet.³⁸ Een andere, meer omvattende ‘Tentoonstelling van Nederlandsche oudheden’ werd in 1863 in Delft gehouden bij de vijftigjarige herdenking van de restauratie van het Oranjobewind in 1813. De keus in Delft was gevallen op voorwerpen die betrekking hadden op ‘het aloud katholijk-kerkelijk leven’, Nederlands krijsroem ter zee, porselein en Delfts blauw, deftig leven in de achttiende eeuw en de glorie van 1813. In een bijbehorende publicatie werd de negentiende eeuw gekenschetst als een ‘tijd van slooping’, maar tegelijkertijd als een periode met ‘eene sterk-uitgedrukte begeerte naar behoud’. Om het evenwicht tussen die beide bewegingen te vinden, ging het erom vast te stellen of de inhoud of de vorm van een voorwerp ‘ons toespreekt op eene wijze, die den eisch wettigt van een voortdurend bestaan’. Dat was een nieuw, rationalistisch geluid in een discussie die in de loop van de negentiende eeuw met steeds sterkere retorische middelen gevoerd werd. Hoewel de ‘wandalisme’-vertogen van Alberdingk Thijm en anderen zich vanaf het midden van de eeuw vooral richtten op gebouwde monumenten, had dit debat natuurlijk ook implicaties voor het behoud van het roerend erfgoed.³⁹ Andere grote tentoonstellingen, bijvoorbeeld de eerste Historische Tentoonstelling van Amsterdam in 1875 en de Historische Tentoonstelling van Friesland in 1877, wakkerden de belangstelling voor de oudheden op nationale schaal aan. De Amsterdamse tentoonstelling alleen al trok bijna 50.000 bezoekers, voor die tijd een immens aantal. Ook de Nederlandse inbreng van voorwerpen van kunstnijverheid uit heden en verleden op de diverse wereldtentoonstellingen droeg bij aan het bewustzijn van het belang van dit soort oudheden.⁴⁰

Museum

Steeds meer stedelijke oudheidkamers werden in de loop van de negentiende en vroege twintigste eeuw omgedoopt of omgevormd tot stedelijke musea. Het vroegste voorbeeld daarvan is het Stedelijk Museum van Oudheden van Utrecht dat in 1838 op instigatie van burgemeester Van Asch van Wyck werd opgericht (afb. 7). Elke woensdagmiddag van 12.30 tot 14.00 uur kon men tegen betaling van 10 cent in het museum terecht; voor 25 cent kon een catalogus met een korte beschrijving van de zalen en de voorwerpen worden gekocht. Het is de enige museumcatalogus die door Van der Kellen in 1861

38. *Catalogus van oudheden en bijzonderheden, betreffende het beleg en ontzet der stad Leyden [...] welke [...] op den 4, 5 en 6 october 1824, op het raadhuis der stad Leyden zullen worden ten toon gesteld* (Leiden 1824).

39. Zie de bijdragen van Coert Krabbe en Willemien Roenhorst in deze bundel.

40. T.M. Eliëns, *Kunst, nijverheid, kunstnijverheid. Nederlandse nijverheidstentoonstellingen in de negentiende eeuw* (Zutphen 1990) 122-130; A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001) 91-128.

Afb. 7. Anthony Grolman (1843-1926), De archeologische collectie van het Provinciaal Utrechts Genootschap in het Stedelijk Museum van Utrecht, gehuisvest in het stadhuis, 1889, aquarel, Het Utrechts Archief, Utrecht.

in zijn *Nederlands-Oudheden* kon worden genoemd. Een medewerker van de gemeente-secretarie was belast met het opzicht over het museum.⁴¹

Andere steden volgden het voorbeeld van Utrecht: Dordrecht als eerste in 1842, daarna volgden in de tweede eeuwhelft steden als Haarlem, Gouda, Alkmaar, Leiden en Nijmegen. De beide vroege provinciale musea in Arnhem (1809) en Assen (1854) waren aanvankelijk vooral op bodemvondsten gericht. Daarnaast kon men vanaf 1855 in twee vertrekken van het Paleis van Justitie in Leeuwarden de voorwerpen zien die het Fries Genootschap sinds zijn oprichting in 1827 had verzameld en die daar nu waren ondergebracht in het Antiquarisch Kabinet van Friesland ofwel het Fries Kabinet van Oudheden. Het ‘programma’ voor dit kabinet werd in 1855 in een brochure uiteengezet door Joost Hiddes Halbertsma. Zijn betoog is doortrokken van de gedachte dat alles om hem heen aan het veranderen en aan het verdwijnen is. De oprichting van allerlei musea voor nationale oudheden in Europa omstreeks 1800 was ingegeven door ‘de zucht, om bij het naderend vervloeijen der Europese nationaliteiten er ten minste nog eenige stoffelijke uitdrukkingen en vormen van over te houden’. Als de Nederlandse regering

41. C.C.S. Wilmer, *Museum op zolder. Het oudste stedelijke museum van Nederland in 1889 door Anthony Grolman in 24 aquarellen uitgebeeld* (Utrecht 1988).

ook een 'nationale bewaarplaats' zou hebben aangewezen, had een aanzienlijk deel van de Friese oudheden die inmiddels ten onder waren gegaan, gered kunnen worden. Nu zoveel oude geslachten aan het verdwijnen waren en overal in Europa 'nieuwe geldbeluste generaties' opkwamen, was het tijd allerlei 'antiquarische merkwaardigheden van ons ouderen erf' in een provinciaal kabinet veilig te stellen. Er bestaat nu eenmaal geen 'eeuwige erfenis', merkt Halbertsma op, alles zal te gelde worden gemaakt, tenzij wij de voorwerpen een 'veilige schuilplaats' kunnen bieden waar ze als openbaar eigendom erkend en gedocumenteerd kunnen worden. Halbertsma's betoog is een klassiek voorbeeld van de negentiende-eeuwse zienswijze op het behoud van nationale oudheden: ze vormen een erfenis van het voorgeslacht aan de eigen tijd, ze worden bedreigd in hun voortbestaan door het wegvallen van oude waarden en door de eigentijdse vernieuwingsdrang en ze verdienen het door de overheid bewaard en geopenbaard te worden. In het Fries kabinet kon men schilderijen en tekeningen zien van Friese staten en stinsen, de vondsten die door het Fries Genootschap gedaan waren in terpen, en enige Hindelooper kledingstukken die Halbertsma zelf aan het Genootschap had geschonken. Met dat laatste werd een hele nieuwe categorie 'oudheden' benoemd en in beeld gebracht, namelijk de materiële cultuur van het volksleven.⁴²

Sommigen stelden zich niet tevreden met de oprichting en inrichting van stedelijke en provinciale oudheidkamers. Zij streefden naar de vorming van een nationaal Museum voor Vaderlandsche Oudheden. Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (KOG), opgericht in 1858, was de belangrijkste institutionele spreekbuis van dat verlangen. Het Genootschap legde zelf een verzameling aan, met het oogmerk deze te zijner tijd onder te brengen in een op te richten nationaal museum van vaderlandse oudheden. David van der Kellen, auteur van *Nederlands-Oudheden* en eerste conservator van de KOG-collectie, speelde in het streven naar een nationaal museum een centrale rol. In tal van kortere en langere publicaties, onder andere in zijn eigen tijdschrift *De oude tijd*, vroeg Van der Kellen voortdurend de aandacht voor het behoud van allerlei kunstwerken die verkocht of vernietigd dreigden te worden. Of het nu ging om de verkoop van een schilderij van Jan van der Heijden uit de Westerkerk in Amsterdam, om de afstoting van lokale oudheden uit Vianen of om het te gelde maken van een zilveren beker uit stedelijk bezit ten behoeve van de aanleg van een grindweg in Zwartsluis, Van der Kellen wond zich er vreselijk over op. Vooral in kleinere gemeenten, waar geen oudheidkamer was, dreigde het gevaar. Onwetendheid, onkunde en onbegrip heersten overal en liefhebbers konden maar met moeite doordringen tot 'de zolders, kelders of andere weinig bezochte plaatsen van een onder zulk een bestuur staand gebouw'. Elk 'voorwerp, dat als onnut, ondoelmatig, renteloos beschouwd wordt', dreigde te worden vervreemd.

Ongeveer tegelijkertijd, in 1860, had de Koninklijke Akademie van Wetenschappen een Commissie voor Oude Vaderlandsche Kunst ingesteld. De commissie moest zich inspannen 'om waar het slechts mogelijk is, gebouwen en gedenktekens, waaraan zich

42. J.H. Halbertsma, *Programma voor Frieslands kabinet van oudheden* (Leeuwarden 1855) passim. Uitgebreid hierover: De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 63-89.

de herinnering van roemruchtige feiten of groote mannen verbindt, tegen ondergang of verwaarloozing te bewaren; kunststukken van vroeger tijden, overblijfsels van vroegere beschaving tegen vernietiging, slooping, beschadiging, verminking, ook tegen goed gemeende, maar dikwerf verderfelijke en onoordeelkundige herstelling, bijwerking, vorming te behoeden, en waar het behoud dier voorwerpen niet langer mogelijk is, door nauwkeurige teekeningen, plans, enz., of beschrijvingen, voor de toekomst in het gemis der oorspronkelijken te voorzien.' Het ging de commissie weliswaar om 'overblijfsels der vaderlandsche kunst in den uitgebreiden zin van dat woord', maar het is opvallend dat het (nationaal) historische element nog steeds een belangrijk criterium was bij de selectie van te beschermen of te documenteren 'gedenkstukken'. Een nieuw element in de benadering van de commissie was dat zij ook aandacht had voor de soms funeste gevolgen van onoordeelkundige herstelling. In een register hield de commissie tussen 1861 en 1869 trouw de 'bouwstoffen voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst' bij.⁴³

Wie het register van de commissie nu doorkijkt kan niet aan de treurige conclusie ontkomen dat datgene wat bij de commissie werd aangemeld een raar allegaartje was, dat sterk afhankelijk bleek te zijn van de ijver van deze of gene lokale inzender. Zo was ongeveer een kwart van de 205 notities in het register gewijd aan oudheden in Hattem en Elburg. En of de tekening van een oude lantaarn in Hattem nu echt belangrijker was dan de foto van de ondertussen gesloopte Kennemerpoort in Alkmaar of de aftekening van twee gildepenningen in Harlingen, daar kwam de commissie tenslotte ook niet goed uit. In 1870 besloot de commissie dan ook te stoppen: ze had te weinig tijd en geld en het netwerk van de Academie bleek ontoereikend om het beoogde doel te bereiken. Maar dat beoogde doel was natuurlijk ook in uiterst onbepaalde termen geformuleerd. Daarmee liep dit initiatief schipbreuk op hetzelfde conceptuele obstakel waar de oudheidkunde van oudsher tegenaan was gelopen: goed beschouwd ontbrak het in 1860 net zozeer als bij Van Alkemade en Van der Schelling en andere auteurs aan het begin van de achttiende eeuw aan een begrippenkader dat kon dienen als een bruikbaar selectie- en ordeningscriterium.

Het KOG had de werkzaamheden van de commissie van de Academie aanvankelijk beschouwd als een bedreiging van zijn eigen activiteiten. De Academie probeerde het KOG aanstonds gerust te stellen, dat het niet van plan was zelf een verzameling bijeen te brengen. De resultaten van de commissie zullen het KOG verder ook nauwelijks hebben kunnen verontrusten. In elk geval ontstond al in 1862 een plan voor de inrichting van de Ridderzaal op het Binnenhof tot museum voor vaderlandse oudheden. Het KOG zegde zijn medewerking aan dat initiatief van harte toe.⁴⁴ Hoewel dit initiatief niet tot resultaat leidde, kwam de zaak in een stroomversnelling als gevolg van de plannen voor

43. Rijksarchief Noord-Holland, Haarlem, Archief Koninklijke Academie van Wetenschappen, nr. 780, 785; W.E. Krul, 'De Koninklijke Akademie en de geesteswetenschappen, 1855-1865', in: K. van Berkel (ed.), *Het oude Instituut en de nieuwe Akademie. Overheid en wetenschapsbeoefening omtrent het midden van de negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 91-162.

44. Archief Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, Amsterdam, inv. nr. 1167 (oud 603).

een nieuw te bouwen Rijksmuseum die werden uitgezet in het kader van de herdenkingen van 1813 en 1863. Een museum van vaderlandse oudheden zou daar integraal onderdeel van gaan uitmaken. In 1875 werd de eerste grote stap in die richting gezet met de opening van het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst aan de Prinsengracht in Den Haag. Van der Kellen werd de eerste directeur. Na de opening van het nieuwe gebouw van het Rijksmuseum in 1885 aan de Amsterdamse Stadhouderskade werd het Nederlands Museum, inclusief de verzameling van het KOG, integraal daarin ondergebracht. Ook het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, de Marine Modellenkamer, penningen uit de collectie Van Gelder en diverse andere bruiklenen en aankopen waren daar in een twintigtal zalen te zien. In een min of meer chronologische opstelling poogde men enerzijds een overzicht te geven van de ontwikkeling van de kunstnijverheid in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot en met de zeventiende eeuw, ook om als voorbeeld te dienen voor de kunstenaars in de eigen tijd. In die zin had Van der Kellen een heel specifieke focus gegeven aan het concept van de ‘vaderlandse oudheden’. Anderzijds was het echter de bedoeling dat de bezoeker kon kennismaken met ‘het leven, de zeden en gebruiken van ons voorgeslacht’. Daarmee sloop de oude ruimere betekenis van het begrip ‘oudheden’ nu ook het nationaal museum in.⁴⁵

Epiloog

De oprichting van het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst in 1875 en de onderbrenging daarvan in het Rijksmuseum lijkt het hoogtepunt te zijn van een meer dan twee eeuwen durende vraag om aandacht voor vaderlandse of nationale oudheden. En de oprichting van de Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB) in 1899, als monumentale tegenhanger van het museale Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, lijkt een fraaie afsluiting van de negentiende eeuw van de oudheidkunde. Hoewel beide instellingen, KOG en KNOB, heden ten dage nog steeds een betrekkelijk bloeiend bestaan leiden, was de oudheidkunde in de klassieke zin van de achttiende en negentiende eeuw omstreeks 1900 over zijn hoogtepunt heen. Het estheticisme, dat in de literatuur al omstreeks 1880 een nieuw geluid liet horen, drong rond 1900 ook door in de discussies rondom het behoud en het beheer van historische voorwerpen in musea. De nieuwe hoofd directeur van het Rijksmuseum Pit begon in 1900 al aan een ingrijpende herinrichting en herdecoratie van de zalen van het museum. En nog geen twee decennia later kwam een commissie van geleerden tot de conclusie dat de negentiende-eeuwse menging van voorwerpen van kunst en geschiedenis in het Rijksmuseum vooral aan die eerste categorie geen goed deed. Zij bepleitte een striktere scheiding in de presentatie en een meer esthetische opvatting van het museum als instituut, een opvatting die in 1921 werd overgenomen door de zogenaamde commissie-Duparc, en die vervolgens

45. G. van der Ham, *200 jaar Rijksmuseum* (Zwolle 2000) 152-158.

met kracht werd doorgevoerd door de volgende hoofddirecteur van het Rijksmuseum, Schmidt Degener.⁴⁶

Onder de tegenstanders van die lijn, die dominant zou worden in de twintigste eeuw, was een van de grootste estheten uit de Nederlandse geschiedenis, de kunsthandelaar Frits Lugt, zoals blijkt uit de door hem in 1918 geschreven brochure *Het redderen van den nationalen kunstboedel*.⁴⁷ Los van de precieze inhoud van die brochure en de betoogtrant van Lugt, is hij met deze titel een van de allereersten in de Nederlandse geschiedenis die heeft geprobeerd een term te verzinnen voor het geheel van museale voorwerpen dat in het Rijksmuseum (en daarbuiten) was verzameld. Het is opvallend dat Lugt enerzijds, door het gebruik van het begrip 'boedel', uitkomt bij een samenstelling die uitgaat van de grondgedachte van 'erfgoed' in de oorspronkelijke, juridische betekenis van het woord. Daarmee benoemt hij de gedachte van een nationale erfenis als *patrimoine national*. Anderzijds verbindt Lugt dit element nadrukkelijk met het woord 'kunst', dat het artistieke deel van die erfenis naar voren haalt. Want ook voor Lugt, die zich uitsprak tegen een al te rigoureuze scheiding van kunst en geschiedenis, was het tijdperk van de 'oudheden' definitief voorbij.

46. D.J. Meijers, 'De democratisering van schoonheid', in: *Kunst en kunstbedrijf. Nederland 1914-1940* (*Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 28 (1977)) 55-104; G. Luyten, "De veelheid en de eelheid": een Rijksmuseum Schmidt Degener', in: *Het Rijksmuseum. Opstellen over de geschiedenis van een nationale instelling* (*Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 35 (1984)) 351-429.

47. F. Lugt, *Het redderen van den nationalen kunstboedel* (Amsterdam 1918).

Erflaters: levensbeschrijvingen van voorbeeldige Nederlanders

E.O.G. HAITSM A MULIER

In 1938 verschenen twee publicaties die zich bezig hielden met belangrijke Nederlanders in het recente en verre verleden. De ene was een soort feestbundel ter gelegenheid van het veertigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina. Het moest een ‘cultuurhistorisch document’ worden en terugkijken naar een voorbije periode. Op die manier kon het een beeld geven ‘van de geestelijke krachten, die in binnen- en buitenland optraden en nóg optreden’ zoals de formulering in het ‘Woord vooraf’ luidde. De *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden*, waaronder zich ook buitenlanders bevonden die voor Nederland hadden gewerkt, vormden een boek dat – weer volgens het ‘Woord vooraf’ – ‘in dezen vorm, nog nimmer in Nederland verschenen was’.¹ Deze opzet werd van harte door de autoriteiten op afstand gesteund en de dikke pil die het resultaat was, had groot succes. De Amsterdamse hoogleraar in de geschiedenis H. Brugmans voorzag de bundel van een kort essay over ‘de waarde der persoonlijkheid’. Hij klaagde over de massaliteit, de pluraliteit en nivellering die in het begin van de twintigste eeuw waren opgekomen. Sommigen vonden deze ontwikkeling goed, omdat naar hun mening het leven alleen door grotere organisatorische eenheden werd bepaald en niet door de persoonlijkheden op zich. Maar een persoonlijkheid is hij (en hier dacht Brugmans alleen aan mannen, elders werd het hij of zij) die van betekenis is geworden voor een niet al te kleine groep ‘en daardoor invloed heeft uitgeoefend op het geestelijke en stoffelijke bestaan, in het algemeen op het maatschappelijk leven van zijn land en van zijn tijd’. Bovendien moesten persoonlijkheden bekendheid in ruime kring genieten en die bekendheid diende enige ‘duurzaamheid’ te hebben verkregen. De professor was bij het neerschrijven van deze woorden vooral gespist op de snel verwelkte roem van politici en sportmensen, die hij afwijzend maar poëtisch vergeleek met een te kort bloeiende bloem. Naar deze criteria werd de inhoud van het boek samengesteld.²

Vrijwel gelijktijdig kwam het eerste deel uit van een andere verzameling levens van bekende Nederlanders. De historicus Jan Romein had samen met zijn vrouw Annie enkele jaren eerder een goed ontvangen Nederlandse geschiedenis geschreven. Uitgever Querido

1. *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld. Nederlanders en hun werk* (Amsterdam 1938) inleiding, 5.
2. H. Brugmans, ‘De waarde der persoonlijkheid’, in: *Persoonlijkheden*, 7-8.

wilde hen nu nog eens zo'n bestseller laten maken. De tijd was er gunstig voor. Het dreigende Duitse optreden in Europa, dat zonder twijfel ook het tot stand komen van de *Persoonlijkheden* een duwtje in de rug had gegeven, maakte de belangstelling verklaarbaar voor *Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, de ondertitel van het nieuwe boek *Erflaters van onze beschaving* (afb. 1). Maar de Romeins hadden bij het schrijven nog een persoonlijk motief. In hun geschiedenis *De Lage Landen bij de zee* hadden zij weinig aandacht aan persoonsbeschrijvingen kunnen geven. En als marxistische historici wilden zij nu laten zien dat ook hun geschiedschrijving in staat was de 'dramatis personae in 's werelds spel' tot hun recht te laten komen. Immers in deze aanpak kon dat des te beter omdat 'grote mannen' in de geschiedenis geen geïsoleerde verschijningen waren maar delen van het geheel. Het 'Woord vooraf' bij de eerste druk zag tussen tijd en persoon een 'innerlijk' verband. De cultuurmatrijs van zijn tijd vormt ook de 'grote man'. 'Hiermee is het criterium van een "groot man" als schepper van "eeuwigheidswaarden" onzes inziens niet in strijd'. Was dit misschien een subtiele verwijzing naar Brugmans' opvattingen? De keuze van de erflaters was verder niet gemakkelijk: uiteindelijk werden het figuren 'van de eerste grootte', die 'in hun algemeenheid typisch Nederlands waren, doch tegelijk, door hun eigenheid, zozeer boven het gemiddelde Nederlandse uitstaken, dat hun leven en werk beschouwd mag worden als een bijdrage van de Nederlandse tot de Europese beschaving'. Het beeldhouwde en soms moeilijk te volgen proza van Jan Romein – want het is zonder twijfel zijn woordkeus – ging vervolgens in op de rol van Conrad Busken Huet, die in zijn *Het Land van Rembrand* uit 1882 in de eerste plaats had willen laten zien hoezeer Nederland in Europa achterop was geraakt. Sinds die tijd was Nederland zich opnieuw bewust geraakt van zijn eigenwaarde. Romein wilde bovenal geen nieuw nationalisme kweken maar een juist gemiddelde tussen over- en onderschatting zoeken.³

De titel van het boek van de Romeins was pas na veel overleg tot stand gekomen en 36 erflaters stonden nu naast de *Persoonlijkheden*. De belangrijkste vraag voor beide werken was natuurlijk geweest wie wel en wie niet in de verzameling op te nemen. Wie was het waard genoemd te worden? Bij de *Persoonlijkheden* leken de netten ruim geworpen te worden. Zij moesten in ieder geval een bijdrage hebben geleverd aan het leven van het land en hun tijd. Ook de Romeins hadden daar hun ideeën over. In beide boeken bespraken de liberale Brugmans en het marxistische echtpaar de problemen rond het vraagstuk hoe de opgenomen figuren in hun tijd pasten. Jan Romein zou later nog in detail aandacht schenken aan de geschiedenis van de biografie in Nederland en concluderen dat het genre hier nooit tot grote ontplooiing was gekomen. In dat verband kon hij ook vaststellen dat in tegenstelling tot wat de uitgevers van de *Persoonlijkheden* beweerden, er wel degelijk een traditie was geweest om verzamelingen levensbeschrijvingen te publiceren. Die traditie had na enkele vroege reeksen kunstenaarsbiografieën zijn beslag gekregen, terwijl in elke stadsbeschrijving uit de zeventiende en achttiende eeuw ook een verzameling biografietjes van beroemde stadgenoten was verschenen. Zij was in andere vorm nog enige tijd blijven be-

3. J. en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (Amsterdam 1971; eerste druk 1938-1940) 5-7; A. Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering. Herinneringen van Annie Romein-Verschoor* (2 dln.; Amsterdam 1970-1971) I, 292-293.

JAN EN ANNIE ROMEIN
ERFLATERS VAN
ONZE BESCHAVING

NEDERLANDSE GESTALTEN
UIT ZES EEUWEN

I

14e-16e EEUW

GEÏLLUSTREERD

1938
N.V. EM. QUERIDO'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM

Afb. 1. Titelpagina van Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving* (Amsterdam 1938), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

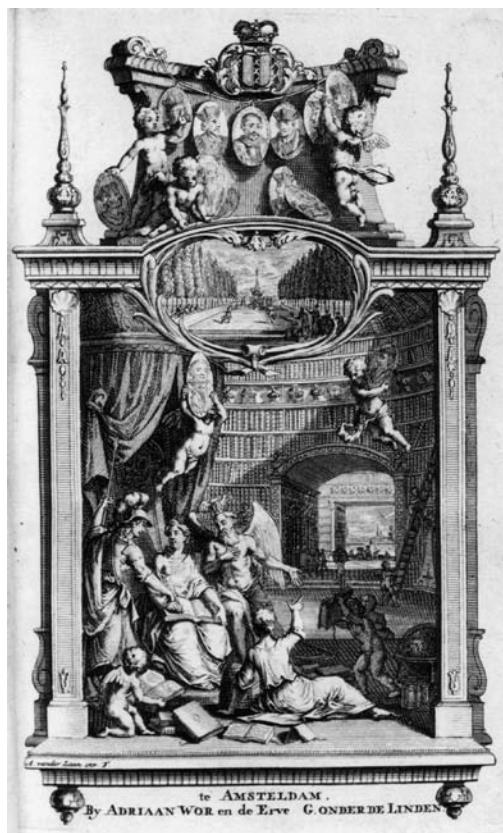
staan naast de nieuwe biografische woordenboeken in de negentiende en twintigste eeuw. De bedoeling van deze bijdrage is na te gaan of deze reeksen biografieën vanaf de achttiende eeuw tot en met het werk van de Romeins met een bepaalde opzet werden uitgegeven. Soms zal het nodig zijn ook overzichtswerken of losse biografieën erbij te halen om het beeld te completeren. Een geschiedenis van de levensbeschrijving is nog niet geschreven en dat zal ook in deze bijdrage niet gebeuren. Wel kan al worden vast gesteld dat de moderne psychologische biografie lang op zich heeft laten wachten. De belangrijkste vraag in dit

verband zal zijn welke eigenschappen de opgenomen Nederlanders of anderen dienden te bezitten om als waardig voorbeeld, als 'erflater', de lezer van dienst te kunnen zijn.⁴

Een nieuw genre

Tussen 1730 en 1733 verscheen in Amsterdam een zesdelige *Levensbeschrijving van beroemde en geleerde mannen* (afb. 2). De meer dan vierduizend bladzijden bevatten tegen de zestig levens van allerlei personen, die af en toe werden uitgebreid tot een korte geschiedenis van de tijd waarin zij leefden. Dat gebeurde bij het leven van de Boheemse leider Johannes Ziska, waar de Hussietenoorlog aan werd vastgeplakt. Of waar aan het leven van Laurens Jansz. Koster, uitvinder van de boekdrukkunst, een geschiedenis van de universiteiten werd verbonden (afb. 3). Deze twee voorbeelden laten meteen zien dat niet alleen inwoners van de Republiek in deze reeks waren opgenomen. Integendeel, een internationaal gezelschap werd bijeengebracht van grote kerkhervormers als Calvijn, Luther, Melancthon, Wyclif en Hus, bekende humanisten als de Italianen Poggio Bracciolini, Lorenzo Valla, Pietro Bembo en Viglius en Erasmus uit het Noorden zelf. Ook literatoren als Sannazaro en Pomponio Leto passeerden de revue. De enige auteur die in de (overigens anoniem gepubliceerde) reeks werd genoemd, was Gerard Outhof, een predikant uit Kampen. Hij nam onder meer de levens van Luther en Zwingli voor zijn rekening. De hele reeks wordt soms op zijn naam gezet, hetgeen aannemelijk is gezien de bewoordingen waarin de andere levens zijn gesteld. De redacteur liet de delen afzonderlijk in tijdschriftafleveringen verschijnen, die ook actualiteitswaarde kregen doordat ze nieuwtjes en 'hedendaagsche sterfgevallen' van bekende mannen met necrologie bevatten. Aan het begin van het eerste deel zette de samensteller uiteen wat hij met de verzameling beoogde. Hij had deze levensbeschrijvingen uit verschillende landen bijeengebracht omdat de Nederlanders aan dit soort werk in hun moedertaal nog niet waren begonnen. Veel bestond alleen in het Latijn of het Frans. Kennis van levens van beroemde mensen was van belang omdat zo bekend werd welk nut zij 'der Christenwae-reldt in het gemeen hebben toegebracht'. Hij had met zijn verzameling willen beginnen in de periode van de elfde en twaalfde eeuw, toen de kritiek van mensen als Berengarius en Averroës op de katholieke wereld was begonnen, kritiek die uiteindelijk in de Hervorming eindigde. Twee jaar later ging hij daarover in het vijfde deel verder. Het was de 'grootste nuttigheid en aengenaemste zoetigheid' kennis bij te brengen en te vermaken. Immers geschiedenis was 'de rechte spiegel der zeden en spore ter deught'. De

4. De keuzeproblemen voor de 'persoonlijkheden' in: Brugmans, *Persoonlijkheden*, inleiding, 5-6. J. Romein, *De biografie* (Amsterdam 1946) 73-87. Voor de kunstenaarsbiografieën: K. van Mander, *Het schilderboeck* [...] (Haarlem 1604) en A. Houbraken, *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen* (3 dln.; Amsterdam 1718-1721). Voor de biografietjes in stadsbeschrijvingen zie bijvoorbeeld: E.O.G. Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen uit de zeventiende eeuw', *De zeventiende eeuw* 9 (1993) 97-116, vooral 104 en n. 10.

Afb. 2. Adolf van der Laan (ca. 1690-1742), Titelplaat voor de *Levensbeschryvingen van beroemde en geleerde mannen* (Amsterdam 1730-1733), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam. De waarheid zit gereed om onder Minerva's inspiratie de levens van allerlei beroemde mannen te gaan beschrijven, terwijl *putti* ijverig boeken aanslepen en de portretten van deze mannen ophangen.

gegeven voorbeelden vormden eigenlijk slechts een bijzaak, want de voorschriften van de gezonde rede en de aanwijzing hoe te leven volgens de 'Goddelijke wetten' stonden voorop. In deze bundels ging het nog niet om een aards vaderland als criterium maar om een verzoening van rede en geloof zoals de gematigde Nederlandse Verlichting die propageerde. Het christelijk leven stond voorop, geholpen door de ratio. Die regel gold volgens de bezorgde samensteller voor iedereen.⁵

5. *Levensbeschryvingen van beroemde en geleerde mannen. Met hedendaagsche sterfgevallen en andere nieuwigheden* (6 dln.; Amsterdam, 1730-1733) aldaar I, 'Aan den bescheiden en historylievenden lezer' en V, 'Aan den bescheiden lezer'. Over Outhof: C. Huisman, *Neerlands Israel. Het natiebeseef der traditioneel gereformeerden in de 18^e eeuw* (Dordrecht 1983) 32-34; W.W. Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', in: F. Grijzenhout e.a. (ed.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 53-79.

Afb. 3. Adolf van der Laan (ca. 1690-1742), Laurens Jansz Koster, gravure met een vers van Paludanus in de *Levensbeschryvingen van beroemde en geleerde mannen* (Amsterdam 1730-1733), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

De nadruk kwam enigszins anders te liggen in de enorme reeks biografische schetsen die zo'n veertig jaar later, in 1774, begon te verschijnen onder de titel *Levensbeschryving van eenige voornaame meest Nederlandsche mannen en vrouwen* en die doorliep tot 1783. Het in bladzijden bijna even grote werk als het vorige, maar nu in tien delen, werd na twintig jaar in 1794-1795 gedurende de Bataafse Omwenteling in zijn geheel herdrukt. Kennelijk was er een grote behoefte aan levensbeschrijvingen van Nederlanders. En nu ging het niet alleen om Nederlandse mannen, maar ook om vrouwen. We weten eigenlijk niet wie deze reeks schreef: in ieder geval werd en wordt altijd naast andere auteurs de naam van de verlichte geschiedschrijver en latere patriot Simon Stijl aan de verzameling van honderden korte schetsen verbonden. Ook hier kondigde de inleider aan zijn lezers op aangename en nuttige wijze te willen bezighouden. Deze topos werd nog versterkt door de mededeling, dat lectuur alleen voor degenen was bestemd, die van de 'edele zugt vervuld zyn om hunnen geest met nuttige kundigheden te verryken'. Het zou 'eene verstandelyke uitspanning zyn' voor 'fatzoenlyke lieden', die met het bekijken 'van ongemeene karakters, 't zy goeden of kwaaden' hun voordeel zouden doen. Bovendien, wie zou door het vertellen van 'voornaame trekken' van zijn voorouders 'niet worden op-

gewakkerd'? Duidelijker dan in het voorgaande werk werd dus uitgesproken dat de 'ongemeene karakters', en het met die bijzondere karakters samenhangende handelen van de personen, tot exemplarische of afkeurenswaardige gevallen werden gestileerd. Deze benadering had zich al in de beginnende seculiere levensbeschrijving gemanifesteerd. Daarom was ook niet van belang of goede of slechte mensen opgenomen werden. In dat verband verzette de samensteller zich aan het begin van het tweede deel tegen kritiek op het eerste. Hij had expres geen enkele rangschikking naar tijd of welk criterium dan ook aangebracht. Het lezen zou er naar zijn oordeel niet aangenerender worden. Maar de belangrijkste al aangegeven nieuwigheid van deze reeks was de gerichtheid van de auteur op de Republiek der Verenigde Nederlanden. De titel maakte duidelijk dat hij die opzet wel ruim opvatte: Calvijn hoorde er kennelijk bij, Karel V was heer der Nederlanden geweest, Granvelle had iets met deze streken van doen gehad en tenslotte vielen ook anderen als de Zuidnederlander Rubens en de Duitser Dürer onder degenen die met een biografie werden vereerd.⁶

Deze delen werden temidden van de toenemende ontevredenheid en bezorgdheid over het verval van de achttiende-eeuwse Republiek samengesteld en zoals we zullen zien speelde de kijk op grote figuren uit het Nederlandse verleden een rol bij de ideeën over de revitalisering van het heden. Dat wil zeggen: de nadruk op bepaalde facetten van hun karakter en hun daden zal zonder twijfel door de tijdgenoot als een aansporing in die richting zijn opgevat. Nog altijd was het verleden maatgevend voor het heden. Sommige personen kregen een biografietje van enkele pagina's, voor anderen waren tientallen beschikbaar. Dat gold in het bijzonder voor Erasmus en Hugo de Groot. Ook Pierre Bayle hoorde tot deze groep. Pas in het zesde deel kwamen de Oranjes aan bod. Eerst Maaïke Meu, de weduwe van de Friese stadhouders, vervolgens Willem de Zwijger ('Vader des Vaderlands [...] den schoonsten tytel, die immer eenigen Vorst te beurt viel') en – zeer uitvoerig – stadhouders Willem IV, voorafgegaan door Floris V met zijn 'wellustige en onkuische aart'. Naast deze vorsten kwamen ook schilders en schrijvers in aanmerking, onder de laatsten ook zeer recente als Justus van Effen en Jan Wagenaar. Zeehelden en legeraanvoerders waren onveranderlijk met moed opgetreden en wel voor het vaderland dat zij zeer lief hadden. Zo was Piet Hein een overwinnaar in zijn leven en sterven geweest. Bij velen werd vooral de nadruk gelegd op hun bewonderenswaardige gematigdheid, al had Arminius wel een neiging tot haarkloverij. Ook de Nederlandse paus Adrianus VI werd vriendelijk besproken. Hij was meer priester dan paus geweest en werd in Rome belasterd vanwege zijn Nederlandse spaarzaamheid. Erasmus was eveneens gematigd en vredelievend, een van de grote mannen, die 'ik zal niet zeggen hunne Eeuw en hun Vaderland, maar de Wereld en het Menschdom eer hebben aangedaan'. Ook hem was door naijver veel lelijks ten deel gevallen: maar hij wilde slechts eenvoud in het geloof en boog niet voor Rome.

Vrouwen kwamen zoals gezegd ook in dit gezelschap voor. Veel lovende woorden werden aan de deugdzaame Haarlemse Kenau als 'patriottische vrouw' gependend. Zij be-

6. *Levensbeschryving van eenige voornaame meest Nederlandsche mannen en vrouwen* (10 dln.; Amsterdam/Harlingen 1774-1783). Inleiding op de delen 1 en 2. De Harlingse predikant J. Stinstra wordt ook als auteur genoemd.

haalde 'eer en voordeelen' op 'geoefende Zoldaaten' en over haar daden wordt door 'onze landgenooten ook dikwyls en met erkentenis geleezen'. Haar leven was natuurlijk bijzonder opvallend, maar een geleerde en intellectuele vrouw als Anna Maria van Schurman kwam net zo goed aan bod: zij was van een 'ongemeene zedigheit' al was het wel bedenkelijk dat zij zelf 'haar godsdienst binnen haar huis' bepaalde. De schilderes Maria Sybilla Merian was een 'wereldvermaarde vrouw', die het 'manlyk besluit' nam zelf naar West-Indië te trekken om daar uit eigen aanschouwing te tekenen. Deze vrouwen hadden een goede pers, maar hun eigenschappen werden aan mannelijke standaarden gemeten en zij bleven apart staan.⁷

Dat laatste gold eigenlijk ook voor de meeste mannelijke kunstenaars. Zij werden vrijwel allen van slechte karaktereigenschappen beticht. Jan Steen leefde losbandig zoals zijn schilderijen te zien gaven. Anthonie van Dyck werd wel rijk van zijn kunst, maar 'hy verspilde zeer veel by de Sexe, daar hy veel werk van maakte'. Rembrandt voltooide zijn werk nooit en verkeerde met mensen van 'eene laage geboorte'. Alleen de classicistische schilder De Lairese werd positief bejegend. Hoe dan ook, hier kon af en toe nog een gemengde waardering klinken. Bij iemand als Spinoza was de afwijzing veel groter. Hij mocht dan wel zachtzinnig, matig en spaarzaam 'in zyne levenswyze' geweest zijn, hij was een 'Godlocheenaar', die de 'Ongodistery tot een samenstelzel, volgens de regels der Meetkunde gebragt heeft' en naar die overtuiging ook gestorven was. Gelukkig had hij niet zoveel leerlingen gehad als men wel zei, verzuchtte de auteur opgelucht.

Dit was een duidelijke stellingname. Wanneer het de ideale omgeving betrof, waarin de gematigde, zuinige, gelovige burgers moesten wonen, werd de stemming minder duidelijk tot uitdrukking gebracht. Wel liet de auteur zijn voorkeur rondit blijken voor een goede opvoeding van jonge vrouwen, want daarin lag de Republiek achter bij andere naties. Zij konden dan hun heilzame invloed op de mannen laten inwerken. Hier werd een opvatting uitgesproken, die samenhang met de politieke veranderingen van die tijd. Daarentegen bleek slechts uit kleine aanduidingen hoe de ideale inrichting van de staat er volgens de auteur uit moest zien. Zoals waar hij over de politieke situatie in Amsterdam in de jaren veertig van de zeventiende eeuw opmerkte 'alwaar de kwynende Vryheid nog inzonderheid ondersteund werd'. Of in de levensbeschrijving van de Overijsselse politieke denker uit diezelfde eeuw, de republikein Rabold Schele, die beschermer van de vaderlandse vrijheid werd genoemd. Hij was een 'grooten edelen Staatsman', die om zijn adellijke titel nog niet de vorsten naar de ogen keek zoals zovelen van zijn soortgenoten wel deden. In zijn tijd al had hij het inzicht te willen waarschuwen voor de speciale trekken van de Engelse volksaard, die van de naburen vijanden maakten. Deze biografie was een onderdeel van het tiende deel van de serie uit 1783. En dat was het moment dat de Vierde Engelse Oorlog op desastreuze wijze voor de Republiek verliep. Het is niet verbazend dat in dit deel de idealen

7. Idem, Willem I: VI, 122-283; Floris V: VI, 78; Piet Hein: I, 173; Adrianus VI: I, 240; Erasmus: I, 273; Kenau: I, 365; A.M. Schurman: I, 39; M.S. Merian: II, 236. Wellicht heeft de invloed van Stinstra een rol gespeeld bij de keuze voor de Friese personen.

van de patriottentijd met zijn onafhankelijke, beschaafde, anti-orangistische burger sterker op de voorgrond traden.⁸

De erflater als monument

Na de Bataafse Omwenteling bracht de negentiende eeuw vooral ontgoocheling. De machtspolitiek van Napoleon betekende uiteindelijk inlijving bij het Franse keizerrijk. Het daarop volgend Verenigd Koninkrijk van Noord en Zuid hield het ruim vijftien jaar uit. In het nieuwe koninkrijk van het Noorden zette nu de tendens uit de tweede helft van de achttiende eeuw door. Dat wil zeggen: steeds meer werd een beroep gedaan op het ‘vaderlandgevoel’. Een moderne natie kwam in zicht, tot stand gebracht door nationalisten. Zij begonnen het verleden van het land als studieobject te zien en zij legden de nadruk op het nationaal eigene ofwel het volkskarakter. Ook belangrijke figuren uit het verleden, de ‘erflaters’, kregen nu meer ‘karakter’, al werd dat laatste woord én het woord vaderland al in de achttiende eeuw gebruikt.

Nog tijdens de periode van het Koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon begon in 1808 de vertaling te verschijnen van een internationale reeks biografieën, die door de Duitse predikant S. Baur was samengesteld onder de titel *De levens van gedenkwaardige mannen en vrouwen uit de achttiende eeuw*. Deze tijdsbepaling duidde al op een nieuw historisch bewustzijn, dat de afstand tot de tijd vóór de traumatische gebeurtenissen van de Franse Revolutie beklemtoonde. De ‘Inleiding’ door de bezorger bevatte een door de Romantiek gekleurde uiteenzetting. Een schrijver kon de behoefte tot lezen zeer bevorderen door verdichte verhalen met verbeeldingskracht te vertellen. Dat waren romans om te amuseren, die echter ook nuttig konden zijn, mits er een kern van waarheid in zat. Het was zeker mogelijk zoiets te schrijven over mensen uit de vorige eeuw die door hun deugd of hun denken in geluk en tegenslag hadden uitgeblonken. En hij besloot met de opmerking dat de beoefenaar van geschiedkunde en mensenkennis op die manier de aandacht van ‘onze toestand’ kon afleiden, een duidelijke verwijzing naar de situatie waarin Nederland op dat moment verkeerde. Interessant is de keuze die onder de paar opgenomen Nederlanders werd gemaakt. Het waren bijna allemaal doktoren of predikanten. In hun levens werden vooral hun karaktertrekken en hun houding ten opzichte van het vaderland naar voren gehaald. J.F. Martinet was met zijn edele karakter ‘als menschenvriend’ een goed voorbeeld. Door zijn geschiedschrijving werd God in zijn bestuur van menselijke zaken geopenbaard. Bovendien was hij ‘een beminnaar van zijn Vaderland’, die zich met de ‘deftigen toon van eenen ernstigen zedeleraar’ uitte. Na het leven van de grote Engelse historicus Edward Gibbon kwam dat van zijn, ons al bekende, vakgenoot Simon Stijl uit Friesland. Deze beoefende de geschiedenis als school der mensheid. In het betoog werden zijn eenvoud en deugdzaamheid – een ‘voorbeeld van oude burgerlijke zeden’ – en zijn ‘zacht, zedig

8. Citaten *Levensbeschrijving*: Jan Steen: I, 31 (deze opvattingen komen uit Houbraken); A. van Dyck: I, 82; Rembrandt: I, 130; De Lairese: IV, 130; Spinoza: II, 283; opvoeding van vrouwen: I, 219; R. Schele: X, 261.

en goedaardig karakter' geprezen. Stijl stond echter pal voor een zaak wanneer dat nodig bleek, volgens de auteur een typisch kenmerk van het volkskarakter der Friezen.⁹

Deze 'nieuwe' belangstelling voor het verleden treffen we ook in de kinderboeken van de eerste decennia van deze negentiende eeuw aan. Het eigenaardige feit doet zich namelijk voor dat uitgaven van grote reeksen biografieën voor volwassenen niet meer verschenen. Dit soort boeken werd nu alleen nog voor kinderen uitgebracht. Deze met regelmaat herdrukte *Levensschetsen* of *Karakterschetsen* (herkenbare titel!) refereerden aan 'mannen en vrouwen uit ons Vaderland, die minder door den hoogen rang, welke zy bekleed hebben dan door den uitvindingen of bekwaamheden beroemd zyn'. Want hun levens waren veel inspirerender 'dan honderde malle sprookjes'. De 'Vriendin der jeugd' die een van de eerste delen in 1821 samenstelde, vermeldde dat zij haar voornemen iets nieuws te brengen bijna had opgegeven bij de vondst van een vorige reeks. Dat was waarschijnlijk de laatste herdruk van de *Levensbeschrijvingen* uit 1794. Het boek van deze 'Vriendin der jeugd' sloeg zo aan dat ook de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen door zijn secretaris een dergelijke uitgave tot stand liet brengen (afb. 4). En er kwam zelfs een deel met alleen levens van 'Vriesche mannen en vrouwen'. Vaak waren de teksten zoals in de achttiende eeuw nog in dialoogvorm, tussen vader en zoon. De speciale karaktertrekken van de hoofdpersonen werden naar voren gehaald, want, zoals een auteur opmerkte, voor kinderen was de weergave van volledige levens niet nodig. De dikwijls uit de ons al bekende verzamelingen gehaalde gegevens moesten zo gebracht worden, dat de 'zedeleer overal in de geschiedenissen zelve' was verwerkt.

Welke deugden uit het vaderlands verleden werden nu aangeprezen? Woord houden bijvoorbeeld, het niet hovaardig zijn en vastheid van karakter, maar bovenal ging het om vaderlandsliefde. Zo werd gewaarschuwd dat wij niet voor buitenlanders hoefden onder te doen en door Engeland en Frankrijk op te hemelen de 'eigen Natie' zouden beledigen. De geringe kennis van de oude geschiedenis van het land was te betreuren. In ieder geval konden de alom bekende heldendaden van een De Ruyter hun bevestiging vinden in Van Speyks optreden evenals de dappere strijd tegen opstandelingen op Sumatra in 1841. Die gebeurtenissen moesten elke Nederlander wel een goed gevoel geven, daar de afwijking van de voorvaderlijke eenvoud door deze daden van zelfopoffering en volharding teniet was gedaan, zo werd in 1846 gemeld. De wat onzekere tonen van dit nationalisme klonken zeer luid bij de 'Vriendin der jeugd'. In haar boek duldde de vader niet dat de zoon een verbasterde versie van het Wilhelmus zong en na vele biografieën werd tenslotte vastgesteld,

9. Voor de in deze alinea geschetste ontwikkelingen zie: P.B.M. Blaas, 'Het romantische verhaal. Over de vormgeving van het vaderland', in: J. Tollebeek e.a. (ed.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (2 dln.; Hilversum 2002) I, 143-157, aldaar 143-145; N.C.F. van Sas, 'De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politieke conjunctuur, 1763-1813', in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 304. Citaten uit: [S. Baur], *De levens van gedenkwaardige mannen en vrouwen uit de achttiende eeuw gevolgd naar het Hoogduitsch van S.B. met eenige oorspronkelyke Hollandsche levens vermeerderd* (9 dln.; Amsterdam 1808-1815) over Martinet, II, 242-258 uit de levensbeschrijving van A. van den Berg, 1796 en over Stijl: II, 295-310, aldaar 308 uit de levensbeschrijving van J. Scheltema, 1804.

dat 'Nederland (het) overwaardig (is) dat men het roeme, en vooral, dat ieder mensch, dáár geboren, het beminne, op hoogen prijs stelle en met den Vaderlandschlievenden heden-daagschen dichter zinge:

Heil my, die 't licht van d'ersten levensdag
in 't achtbaar Neerland zag!¹⁰

Wat gebeurde er met de figuren uit het verleden die als voorbeelden werden gezien, met de 'erflaters' in de tweede helft van de negentiende eeuw? De geschiedwetenschap kwam voor het voetlicht, een geschiedbeoefening door *professionals* naar het Duitse voorbeeld: er begonnen dus biografieën te verschijnen die waren gebaseerd op historische documenten. Maar ook deze werken ontsnapten niet aan de onbewust gehanteerde vooronderstellingen van hun tijd. De bestaande verzameling levensbeschrijvingen ging over in het nieuwe biografische woordenboek. De zesentwintig banden van A.J. van der Aa verschenen gedurende meer dan vijftientig jaar sinds 1852. Het twintigste-eeuwse woordenboek deed er na 1911 even lang over. De *Persoonlijkheden*, die we al tegenkwamen, waren een aanvulling op de 23000 biografietjes van deze reeks. Ook de behoefte aan beschrijving van recent afgesloten levens werd steeds meer gevoeld. De serie levensberichten van overleden leden van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen en van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde begon daarom sinds de helft van de eeuw te verschijnen. De selectie ervoor voltrok zich binnen deze lichamen. Daarbuiten begon sinds 1870 een reeks te verschijnen met de titel *Mannen van beteekenis in onze dagen*, na 1896 kwamen ook de vrouwen erbij en de ondertitel *Levensschetsen en portretten*. De serie werd met onderbreking tot het tweede decennium van de twintigste eeuw gepubliceerd, nu vergezeld van de voor ons veelbetekenende ondertitel *Levens- en karakterschetsen*. Het doel was het publiek op de hoogte brengen van 'de levensloop van eenige der voornaamste personen [...] wier namen dagelijks in de dagbladen' versche-

10. Zie voor de historiserende tendens in kinderboeken: H. Bekkering (ed.), *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden* (Amsterdam 1989) 268 e.v., waar echter niet naar de publicaties die hier worden besproken wordt verwezen. Citaten uit *Eene vriendin der jeugd*, *Galery van beroemde mannen en vrouwen in Nederland* (2 dln.; Amsterdam 1821) Voorrede, III. De dialoogvorm: *Vriendin der jeugd*, 1-2; *Levensschetsen van vaderlandsche mannen en vrouwen. Een schoolboek, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Haarlem 1829) I, 10 (tegen sprookjes) en 45-46, en *Levensschetsen van merkwaardige, meest Vriesche mannen en vrouwen* (Leeuwarden 1830) 36 (tegen 'sprookjes van Roodkapje') en 12 over trots. Volledige weergave niet nodig: *Levensschetsen*, inleiding. Zedeleer: P. Barnouw, *Korte levensgeschiedenissen van eenige voorname mannen en vrouwen uit de vroege ongewijde geschiedenissen* (voor de 3e klasse in de scholen). Tweede stukje (Amsterdam 1817) VI, met gruwelijke details over martelingen in de klassieke oudheid. Goede eigenschappen: *Vriendin der jeugd*, 90; niet hovaardig: Idem, 20 en *Levensschetsen Vriesche mannen en vrouwen*, 12. Karaktervastheid: *Karakterschetsen en byzonderheden van eenige mannen en vrouwen uit de geschiedenis* (Amsterdam z.j. [1846]) 'Aan de jeugd' en 121. Op Sumatra werd in 1841 na langdurige belegering de schans Golgoer Malintang bezet. Het citaat uit *Vriendin der jeugd*, I, 151, II, 152.

nen. Daar waren over de jaren gezien maar weinig Nederlanders bij. Toch bleef in de late negentiende en vroege twintigste eeuw het verlangen naar kennis over grote figuren uit vorige eeuwen en vooral de zeventiende groot. Die eeuw kreeg zelfs te lijden onder wat wel genoemd is ‘monumentalisering’, een vergroting, een monumentaal gebruik voor eigen doelen, een lot dat ook de hoofdfiguren uit die tijd ondergingen.¹¹

Het beroemde en succesvolle boek uit 1882 van de cultuurhistoricus en criticus Conrad Busken Huet, *Het land van Rembrand*, waar Jan Romein op terugkeek, is een goed voorbeeld hoe aan het einde van de negentiende eeuw het zelfbewustzijn van de natie door het ‘opkrikken’ van ‘erflaters’ kon worden versterkt. In twee delen worden vele figuren uitgelicht. Al direct aan het begin klinkt klaroengeschal: ‘er waren in Europa geen verstandiger vorsten, schranderder diplomaten, wetenschappelijker veldheren, geofender staatslieden, bekwamer admiralen of koloniestuurders, dan de nederlandse van toen’. Maar dat gold in de eerste plaats voor de zeventiende eeuw, waarin de schilderkunst al dit bijzondere in afbeeldingen bewaarde. Het hele eerste deel van Huets personaliserende geschiedschrijving is echter aan de voorgaande eeuwen gewijd. Bij de behandeling van de zestiende eeuw werd opvallend veel aandacht aan Erasmus besteed. Hij was de verpersoonlijking van het gematigde Nederlandse denken over religie: ‘La Hollande est la religion d’Erasmus, is gedurende meer dan driehonderd jaren ondanks de gereformeerde staatskerk en de Heidelbergse catechismus een getrouwe beschrijving van de stille algemene denkwijze der Nederlanders geweest’. Busken Huet ging verder en constateerde dat deze ‘esprit ouvert’ naast Petrarca en Voltaire tot de drie vernuften behoorde die even beroemd waren en de Europese beschaving beheersten. Aan het einde van de eeuw was Marnix degene die, met al zijn kundigheden op bestuurs-, religieus en taalgebied, de volgende aankondigde. ‘Zulke eerstelingen waarborgden een toekomst’. Naast hem torende de figuur van Willem de Zwijger, een radicale tegenstander en een man bereid om voor de algemene zaak ‘zijn lepels en vorken te verkopen’. Hij aarzelde nooit over de kiesheid of onkiesheid van zijn handelen. Maar hij voelde zich altijd de verantwoordelijke persoon en wist dat het noodzaak was meerdere geloven onder één dak te laten samenwonen. Dit was zijn ‘zedelijke meerderheid’, waardoor hij alle andere protagonisten van de Opstand passeerde. ‘Hij bezit de kleine hoedanigheden die de volksheld, de grote die de staatsman en de statenstichter maken. Zijn dictatorschap [...] is

11. Voor deze ontwikkeling: P.B.M. Blaas, ‘De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de negentiende eeuw’ (1985), in: P.B.M. Blaas, *Geschiedenis en nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden. Verspreide historiografische opstellen* (Hilversum 2000) 42-60, aldaar 52; A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden* (21 dln.; Haarlem 1852-1878) en P.C. Molhuysen, P.J. Blok (ed.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (10 dln.; Leiden 1911-1937). De Levensberichten van de Akademie verschenen sinds 1857 die van de Maatschappij sinds 1848. Citaat in: *Mannen van beteekenis in onze dagen*. Eerste reeks (Haarlem 1870) Voorberigt.

de alleenheerschap der rede. De omstandigheden zijn van die aard dat geen staatsbladen hem verhinderen uitvoering te geven aan het goede dat gedaan moet worden'.¹²

Busken Huet was er vast van overtuigd dat na de dood van de laatste rechtstreekse afstammeling van deze Willem 'ons land heeft opgehouden vrouwen en mannen van de eerste rang voort te brengen'. En dan nog waren die vrouwen naarmate de nieuwe Republiek zich oprichtte in de harde werkelijkheid van haar expansiezucht overzee – waarvoor hij grote bewondering had – op de achtergrond getreden. In Anna Maria van Schurman kon hij geen grote geest zien: 'men struikelt in haar geschiedenis slechts over theologische sektenamen. Voetius af, Labadie aan'. De buitengewone gaven van de twee dochters van Roemer Visscher prees hij zeer en hij verklaarde ze door het feit zij 'slechts zijdelings de invloed van de leer van Calvijn ondervonden hebben'. Bij de mannen richtte hij de schijnwerper eerst op de levens van 'Jan de Witt en Willem III [die] een strijd tegen het noodlot van de Republiek [genoemd mochten worden]'. Maar hun prestaties konden pas naar waarde geschat worden als de tegenstanders goed in het licht werden gezet. Beiden moesten zich uiteindelijk wel schikken of het onderspit delven. Willem III door de Republiek met Engeland te verbinden en De Witt door het falen van zijn verbondspolitiek met een treurige afloop. Het bijzondere aan De Witt was dat het vuile werk hem niet besmeurde: 'hij draait, intrigeert, koopt, knoeit, konkelt, maar blijft de waardigheid zelf en zijn persoonlijke onbaatzuchtigheid is boven verdenking'. Veel moeite deed Busken Huet om Spinoza's leer bij het intellectuele leven van het zeventiende-eeuwse Nederland te betrekken. 'De zeldzaamheid van het denkvermogen dat nodig is geweest' om dit stelsel te ontwerpen was uniek, zo uniek dat het al het andere overtrof. 'Nevens Rembrand en hem heeft geen andere Nederlander van die tijd zulk een lichtend spoor nagelaten.' Hij hoorde bij de Republiek, 'het hollands sprak hij als een Hollander; was burger en vereerder van de nederlandse Staat' en Amsterdammer. En al brak hij met de synagoge, hij was een deel 'van de nederlandse nationaliteit als alle israëlieten vóór en na hem'. Hij wilde veel behouden maar had een revolutionaire methode en een ideaal dat zo 'verheven [is] dat wij er schier niet bij kunnen'.¹³

Was de auteur in tegenstelling tot zijn voorgangers geheel overtuigd van Spinoza's onmisbaarheid in de groep figuren die behoorden tot de vooraanstaanden in de Nederlandse geschiedenis, dat gold nog meer voor Rembrandt, die al even genoemd is. Hij was de grootste schilder door zijn scherpe manier van kijken en het voortdurende vernieuwen van zijn kunst. De essentie daarvan was dat 'zijn kunst is de aanhoudende toepassing van een verheerlijgingsprocédé'. Naast de koloniale geschiedenis vormde de schilderkunst het top punt van de zeventiende-eeuwse beschaving en Rembrandt was daar weer het hoogtepunt van: 'zeer veeleisend zouden wij zijn, indien wij tegenover Europa een ander wapenheraut

12. Cd. Busken Huet, *Het Land van Rembrandt. Studiën over de noord-Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw* (2 dln.; Utrecht/Antwerpen z.j. [1882-1884]), citaten zeventiende eeuw: I, 10; Erasmus: I, 124; Marnix: II, 9; Willem de Zwijger: II, 266-267. Zie ook Blaas, 'De Gouden Eeuw', 56 en een kort essay van E.M. Janssen Perio, 'Busken Huets "Het land van Rembrandt"', *Maatstaf* (1986) 208-216, die aldaar 209 het woord 'personaliserend' gebruikt.

13. Geen grote mannen meer: Busken Huet, *Het Land van Rembrandt*, II, 51; de vrouwen: II, 313; De Witt en Willem III: II, 140, 286; Spinoza: II, 216, 61 en 217.

dan die landgenoot verlangen, die, met zijn trouwhartig gezicht, zijn beret op één oor, de mantel om de schouders, er zo gedistingeerd uitziet. Hij is de knapste Hollander, die ooit geleefd heeft, evenals Maria Tesselschade de schoonste hollandse vrouw'. Anderen werden niet weggelaten maar hier was het enthousiasme het grootst.

Zo zien wij dat aan het einde van de eeuw oude en nieuwe figuren als 'erflaters' optreden. Zij blijven of worden de uitdrukking van het beste in Nederland. Eerder waren zij vooral om hun gematigdheid geprezen en vanwege hun godsdienstigheid. Die eerste eigenschap bleef belangrijk, maar werd – onder andere door het nieuwe historische onderzoek – gedetailleerder en onder vermelding van schaduwzijden in het levensverhaal uitgewerkt. De tweede eigenschap, de godsdienstigheid van de 'erflaters', veranderde ingrijpender: Busken Huet vond in de officiële kerk van het land te veel nadelen aanwezig. Voor hem was dan ook Spinoza de grote man, een onafhankelijke intellectueel, die ondanks alles en in tegenstelling tot wat vele voorgangers hadden geschreven, een van de allergrootsten was. Ook Rembrandt werd in tegenstelling tot vroeger van een monumentaliteit die boven alles uitstak. De herwaardering die hem ten deel viel, was het resultaat van zijn nieuwe internationale reputatie.

De menselijke trekjes die in het essayistische boek van Busken Huet de grote figuren ondanks hun statuur deden leven, verdwenen echter weer in de grote biografieën die de beroepshistorici aan het begin van de twintigste eeuw samenstelden. P.J. Blok bijvoorbeeld ronkte in 1919 over Willem de Zwijger dat het Nederlandse volk in hem 'tot op de huidige dag den grooten, den edelen stichter van zijn volksbestaan zag'. De hele wereld erkende in hem de grote strijder voor staatkundige en godsdienstige vrijheid die met volharding, toewijding en buitengewone talenten 'de menschheid heeft helpen opvoeren tot hooger staatkundige en godsdienstige ontwikkeling'. En hij was niet de enige.¹⁴

Erflaters van onze beschaving

In dit klimaat hebben Jan en Annie Romein de *Erflaters* geschreven. Hun boek introduceerde voor het eerst het woord 'erflaters' als betiteling van grote figuren uit het verleden. Voordien is het in deze tekst steeds tussen aanhalingstekens gezet, omdat het begrip door de eerder behandelde auteurs niet gebruikt werd voor hun belangrijke Nederlanders. Ook niet door Busken Huet, die enerzijds het voorbeeld voor de Romeins was, bijvoorbeeld waar zij Spinoza behandelden, terwijl zij hem anderzijds niet konden

14. Busken Huet, *Het Land van Rembrandt*, II, 360-364, aldaar 363-364; Blaas, 'De Gouden Eeuw', 56-57 over de reputatie van Rembrandt. Zie ook J. Boomgaard, *De verloren zoon: Rembrandt en de Nederlandse kunstgeschiedschrijving* (Amsterdam 1995); P.J. Blok, *Willem de Eerste. Prins van Oranje* (2 dln.; Amsterdam 1919-1920) II, 220-221. In 1928 schreef hij over de hoofdpersoon in Michiel Adriaanszoon de Ruyter (Den Haag 1928) 410, dat hij een voorbeeldig vader voor zijn gezin en voor de vloot was en 'een voortreffelijk vertegenwoordiger van die burgerdeugden en persoonlijke eigenschappen, die de Nederlander van alle tijden in tijdgenoot en voorzaat heeft geëerd als de hoogste die voor hem te bereiken zijn'.

volgen vanwege hun marxistische interpretatie van de geschiedenis. Voor hun was de onstuitbare emancipatie van steeds nieuwe groepen in de loop der eeuwen de essentie van de *Erflaters* als boek. Zo moesten zij toegeven dat Hugo de Groot een conservatief man was, maar toch was zijn denken al verbonden met wat Rousseau later zou betogen en de Franse Revolutie zou brengen: 'dat is met heel de geschiedenis tot op onze tijd toe'. Van der Capellen, de voorman van de patriotten, trad daarom op als 'tribuun der burgerij' en koning Willem I was de uitdrukking van een tijdperk, waarin hij continuïteit bracht dank zij zijn economische politiek. 'Wat deze koning daarmee vergaarde en ons naliet heeft zich tien-, ja honderdvoudig vermenigvuldigd'. Daar legden zij de nadruk op: een erflater moest iets toevoegen aan wat hij had meegekregen en een bevrijdende werking uitoefenen.

Wat nu als datgene wat de erflater naliet niet in gebruik bleef? Dan kon, bijvoorbeeld, het rationalisme dat iemand als Stevin tentoonspreidde in zijn algemeenheid tot voorbeeld aan het nageslacht dienen. Er werd in de *Erflaters* veel aan psychologische interpretatie gedaan, zoals bij Grotius, het ernstige wonderkind ('humor is niet des kinds'), terwijl echt begrip voor religieus gevoel ontbrak. Geloof was voor de Romeins hooguit een middel tot geestelijke hygiëne, een instrument van rede en moraal. De rede speelde dan ook in bijna elk van de door de Romeins beschreven levens een rol, zowel bij Erasmus, 'prediker der rede', als bij de enige in het boek opgenomen vrouw, Betje Wolff. Het geloof werd verbonden met een maatschappelijk of moreel nut. De Nederlanders uit het verleden waren voor de Romeins verdraagzaam en burgerlijk, wat vooral in Rembrandt tot uiting kwam die de 'hoogste potentie van de burgerlijke geest' in zijn latere werk laat doorschijnen, al werd hij door de burgers zelf verloochend. Dan waren er nog enkele typische Nederlandse kenmerken die men bij sommige erflaters aantrof, 'dat meest eigen aandeel in de Europese beschaving van het Nederlandse volk: de kunst van het waarnemen'. Dat gold al voor Jeroen Bosch, maar ook voor andere schilders. Gelijkwaardig daarmee was een andere bijzondere eigenschap die de Romeins onder andere aantreffen in het werk van Spinoza, die in huetiaanse termen werd beschreven: 'de schier bovenmenselijk geestelijke inspanning vereist voor het scheppen van zijn hoofdwerk', wiens 'kristallen zuiverheid' in het reiken naar het verhevene hem onderscheidde van de meeste andere denkers. Maar 'als Hollander was hij realist' en 'zijn naam was de hoogste wijsgerige uitdrukking van die typische Hollandse werkelijkheidszin, zoals Rembrandt er de hoogste beeldende, Vondel de hoogste dichterlijke uitdrukking van is'.¹⁵

15. Citaten in Romein, *Erflaters*, De Groot: 254; Van der Capellen: 565; Willem I: 646. De uitdrukkingen zijn van A. van der Lem, 'Het vaderland nabij: de Romeins als biografen van de Erflaters', in: H.M. Beliën (ed.), *Vijftig jaar Erflaters. Een terugblik op de Erflaters van onze beschaving van Jan en Annie Romein* (Rotterdam 1990) 17-28, aldaar 24. In dit artikel worden ook de opnamecriteria aan de hand van stukken uit het Romeinarchief besproken 19-22. Zie tevens in dezelfde bundel: P.H.D. Leupen, 'De middeleeuwse levens', 31-42. Voorts: Romein, *Erflaters*, De Groot: 240; Erasmus: 79; Rembrandt: 344; waarnemen: 78; Spinoza: 436, 448; realist: 444.

Afb. 5. Eppo Doeve (1907-1981), bankbiljet van 25 gulden met Christiaan Huygens, 1955, De Nederlandsche Bank, Amsterdam.

Tot 1921 kenden de Nederlandse bankbiljetten alleen allegorische voorstellingen en natuurvoorstellingen. Vanaf dat jaar verschijnen ontwerpen met 'Nederlandse' voorstellingen als een turfsteker en een Zeeuwse boerin, in de jaren 1930 en 1940 gevolgd door afbeeldingen van beroemde kunstwerken, zoals de *Staalmeesters* van Rembrandt en het *Oestereetstertje* van Jan Steen. In 1953 verscheen de eerste serie 'De Erflaters', met afbeeldingen van Hugo de Groot (10 gulden), Erasmus (100) en Rembrandt (1000). Aan de deelnemers aan de prijsvraag die aan de serie ten grondslag lag, werd opgedragen een keuze te maken uit *Erflaters van onze beschaving* van Jan en Annie Romein. Vanaf 1966 werd de eerste serie vervangen door 'De Erflaters II' naar ontwerp van Ootje Oxenaar, met afbeeldingen van Vondel, Frans Hals, Jan Pietersz Sweelinck, Michiel de Ruyter en Spinoza.

In de ongeveer twee eeuwen die hier zijn bekeken is het opvallendste verschijnsel dat de levensbeschrijvingen aanvankelijk vooral door predikanten werden samengesteld. Maar de reeks eindigt met beroepshistorici. Daar hangt nauw mee samen, dat de nadruk op het geloof als exemplarische factor bij de personen voor de lezer steeds minder wordt. Met het op de voorgrond treden van Spinoza werd een duidelijk signaal gegeven (afb. 5). Deze ontwikkeling werd ook in beweging gezet door het feit dat in de bundeling van levens – en dan aldoor meer geconcentreerd op grote Nederlanders, mannen én vrouwen – de politieke omstandigheden van het moment begonnen door te klinken. Het gevoel dat het vaderland verviel in de tweede helft van de achttiende eeuw, de frustratie over het verlies van de onafhankelijkheid en de moeilijke start daarna aan het begin van de negentiende en het nieuwe zelfbewustzijn aan het einde van die eeuw, waarvan de opkomende internationale waardering voor Rembrandt het hoogtepunt is; dit alles speelt een rol bij de keuze en tekening van de 'erflaters'. Voor de marxistische Jan en Annie Romein is het geloof nog slechts aanwezig in gematerialiseerde vorm. Bij hun gaat de ratio voorop, een rede die in de achttiende eeuw

Afb. 6. 'Erflaters', serie bustes in de hal van het gebouw van de Tweede Kamer in Den Haag, geplaatst in 2002, foto Gilles van Niel. Vertegenwoordigd zijn onder andere De Ruyter, Troelstra en koningin Wilhelmina. De filosoof Bolland werd op verzoek van de Socialistische Partij uit de opstelling verwijderd vanwege diens antidemocratische opvattingen.

nog slechts een steun voor het geloof was. Eén constante is echter al die tijd gebleven, namelijk de gedachte dat een Nederlandse 'erflater' verdraagzaam en realistisch moest zijn. Zo kon hij iets betekenen voor zijn eigen tijd én voor de toekomst (afb. 6).

Monumenten: architectonische overblijfselen

COERT PETER KRABBE

In 1835 schreef de Franse staatsman en historicus F. Guizot aan koning Louis-Philippe: 'L'histoire des arts, n'est point écrite dans les livres, elle est écrite dans les monuments.'¹ Guizot maakte zijn opmerking in een tijd dat de kunstgeschiedenis als wetenschappelijke discipline ontstond. De gedachte dat een monument een kunstuiting is die inzicht biedt in de geschiedenis van een beschaving, is tot op de dag van vandaag zeer invloedrijk. Zo schreef de toenmalige directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg C.A. van Swigchem in 1966: 'De monumenten garanderen ons het voortleven van de oude tijd in de tegenwoordige op een andere wijze dan in archieven of musea. Zij hebben bijna de affectieve waarde van een oud sieraad dat wij dragen. Zij zijn iets moois, maar toch ook in het dagelijks gebruik opgenomen.'² Dankzij een monument kan, aldus Van Swigchem, 'de eenheid en de samenhang [...] van onze beschaving met die uit vroegere perioden' worden beleefd.

Halverwege de negentiende eeuw begonnen Nederlandse architecten en kunstliefhebbers historische gebouwen als uiting van de nationale cultuur te bestuderen. Tegelijkertijd gingen stemmen op tot behoud van het architectonische erfgoed. In deze bijdrage ligt de nadruk op de negentiende eeuw, niet alleen omdat in die periode het belang van een monument werd onderbouwd met wetenschappelijke en esthetische criteria, maar ook omdat actuele thema's en controverses in de monumentenzorg toen reeds werden onderkend en verwoord.

Twee eeuwen na dato is het moeilijk zich een voorstelling te maken van de geringe kennis van het bouwkundig erfgoed die aan het begin van de negentiende eeuw bestond. Onder meer door toedoen van Guizot, *ministre de l'instruction publique*, nam de nationale overheid in Frankrijk in de jaren 1830 maatregelen tot inventarisatie en behoud van oude gebouwen. In dat land was sinds de Franse Revolutie het begrip *patrimoine* ingeburgerd geraakt als noemer voor deze eerbiedwaardige gebouwen alsook voor andere

1. P. Léon, *La vie des monuments français. Destruction – restauration* (Parijs 1951) 120.

2. C.A. van Swigchem, *Afbraak of restauratie. Monumentenzorg in Nederland* (Bussum 1966) 6.

kunstvoorwerpen.³ De Nederlandse equivalenten ‘erfgoed’ en ‘patrimonium’ werden in de negentiende eeuw echter nauwelijks gebruikt. De gangbare aanduidingen waren ‘gedenkteken’, ‘monument’ en ‘gedenkstuk’.⁴ In het *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving* (1836-1861) was het begrip monument omschreven als ‘iets wat het aandenken aan een vroegere zaak bewaart en in stand houdt, een gedenkteken’.⁵ De begrippen monument en gedenkteken sloegen niet uitsluitend op gebouwen, maar ook op standbeelden, praalgraven en andere objecten, wat tot de dag van vandaag het geval is. In contrast met Frankrijk liet wettelijke bescherming hier te lande nog lange tijd op zich wachten, maar de bestudering en documentatie van het erfgoed werd vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw ter hand genomen. De pogingen om oude gebouwen als materiële overblijfselen die aan het verleden herinneren, te bestuderen en te beschermen, hangen onder andere samen met een in die tijd in gang gezette verschuiving van het geschreven woord naar het beeld. Schoonheidsregels werden niet meer bepaald door de kunsttheorie, maar door beelden, die door nieuwe (en goedkope) reproductiemethoden op grote schaal werden verspreid.⁶

Herinneringen van nationale geschiedenis en letterkunde

Bespiegelingen over de betekenis van monumenten als herinnering aan een historisch feit of persoon gaan terug tot de klassieke oudheid. In de zeventiende en achttiende eeuw werden in Nederland dergelijke oude gebouwen als ‘oudheden’ aangeduid, een begrip dat ook voor historische objecten en bodemvondsten werd gebruikt. Hoewel de begrippen ‘monument’ en ‘gedenkteken’ al langer werden gehanteerd, kregen ze vanaf het begin van de negentiende eeuw als gevolg van de Franse Revolutie een andere lading. De omverwerping van het *ancien régime* gaf aanleiding tot reflecties over monumenten in hun relatie tot de nationale cultuur en identiteit. Dergelijke ideeën waren niet nieuw, maar de actualiteit ervan zorgde voor een veel bredere verspreiding en verdieping. In Frankrijk leidden de woelingen tot sloop van burchten, paleizen, kloosters en andere kerkelijke gebouwen; ze werden door de ‘revolutionairen’ beschouwd als de symbolen van een verwerpelijke en verworpen samenleving. Afbraak leek de logische consequentie. De Franse Revolutie zette echter ook een tegenbeweging in gang die zich sterk maakte voor het behoud van oude gebouwen als getuigenis van het nationale verleden. De oudheidkundige Alexandre Lenoir richtte in 1795 het Musée des Monuments

3. Zie onder meer J. Babelon, A. Chastel, ‘La notion de patrimoine’, *Revue de l’Art* 49 (1980) 5-32; F. Choay, *L’allégorie du patrimoine* (Parijs 1992); M. Guillaume, *La politique du patrimoine* (Parijs 1980).
4. Voor het begrip ‘monument’ zie ook de bijdragen van Sandra Langereis en Eric Ketelaar in deze bundel.
5. *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving* (6 dln.; 1836-1861) II, 1201. Met dank aan Willemien Roenhorst.
6. Dit thema staat centraal in: A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst, 1840-1900* (Rotterdam 1997).

français op dat was ondergebracht in het klooster van de Petits Augustins in Parijs. Het bestond uit overblijfselen van gebouwen en kunstwerken die tijdens de Franse Revolutie waren verwoest of geplunderd.⁷ Lenoir wilde een chronologisch overzicht van de Franse cultuur presenteren. Het ging hem niet alleen om het historisch belang van de overblijfselen – hij redde bijvoorbeeld enkele graven van de Franse koningen uit de abdijkerk van Saint-Denis – maar ook om de kunstwaarde. De belangstelling van Lenoir en verscheidene tijdgenoten voor het nationale verleden leidde vooral tot een herwaardering van de middeleeuwse cultuur en de gebouwen uit die tijd. Deze bouwwerken riepen verschillende gevoelens op, die vaak sterk nationaal en christelijk getint waren. Dergelijke associaties bleven niet tot Frankrijk beperkt, maar manifesteerden zich tevens in andere West-Europese landen, met name in Duitsland en Engeland en in mindere mate in Nederland.

Een echo van dergelijke opvattingen was het voorstel van Jacobus Scheltema (1767-1835) uit 1808 om het uit de veertiende eeuw daterende Muiderslot te bestemmen tot een ‘soort van conservatoire’ voor nationale kunstvoorwerpen of andere historische objecten.⁸ Hem stond een presentatie van voorwerpen uit verschillende tijdperken voor ogen. Scheltema noemde Lenoirs Musée des Monuments français als inspiratiebron. Onderdeel van het museumplan vormde het woonvertrek van Pieter Cornelisz Hooft in de noordertoren. Scheltema was een kenner van het werk van de beroemde literator, die van 1609 tot zijn overlijden in 1647 drost van Muiden was en op het kasteel zijn literaire vrienden uitnodigde, de zogeheten Muiderkring. Hoofts woonverblijf moest worden ingericht ‘als een tempel ter eere van hem en zijnen vrienden.’⁹ In het museum dienden verder historisch waardevolle voorwerpen te worden tentoongesteld, zoals het wapenschild dat Michiel de Ruyter in 1667 had buitgemaakt op het admiraalschip van de Britse vloot.

Het Muiderslot (afb. 1) kwam sterk in de publieke aandacht toen de rijksoverheid in 1825 van plan was het te slopen. Het kasteel dat lange tijd in gebruik was als arsenaal werd in 1823 ontruimd, vanwege de zeer slechte bouwkundige toestand. Het departement van Oorlog droeg het slot over aan de Domeinen die het ‘niets anders dan als een schadelijk pand [beschouwt], waarvan geen ander voordeel door hetzelfde kan worden genoten, dan de penningen, die de verkoop van hetzelfde voor afbraak kan opleveren’.¹⁰ Dit voornemen riep een storm van protest op. Tegenstanders spraken over het kasteel als een ‘gedenkstuk van oude Hollandsche grootheid en geschiedenis’.¹¹ Het plan om het

7. F. Haskell, *History and its images. Art and the interpretation of the past* (New Haven/Londen 1993), 236-252; D. Poulot, ‘Alexandre Lenoir et les musées des monuments français’, in: P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, II (Parijs 1986) 496-531.

8. Th.H. von der Dunk, ‘De redding van het Muiderslot. De plannen voor de bestemming van een middeleeuws kasteel tot Nederlands-historisch museum tijdens koning Willem I’, in: *Jaarboek Amstelodamum* 82 (1990) 138-168, aldaar 148.

9. Geciteerd door Von der Dunk, ‘De redding van het Muiderslot’, 149.

10. Von der Dunk, ‘De redding van het Muiderslot’, 141.

11. Von der Dunk, ‘De redding van het Muiderslot’, 141 citeert de administrateur van het tweede ressort van de Domeinen, J.N. Warin.

Afb. 1. Willem Jacob Hofdijk (1816-1888), Het kasteel te Muiden, litho in: J. van Lennep en W.J. Hofdijk, *Merkwaardige kastelen in Nederland IV* (Amsterdam 1861), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

Muiderslot te bestemmen tot 'een bewaar- en verzamelplaats van Vaderlandsche Oudheden en Gedenkstukken' werd in 1825 uit de kast gehaald. En weer was Scheltema bij de plannen betrokken, nu als lid van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten. Het gebouw en de collectie moesten volgens het Koninklijk Instituut bijdragen 'tot een blijvende opwekking [...] van dat Nationaal gevoel, hetwelk zoo bijzonder geschikt is, om de zedelijke kracht eener Natie te versterken [...], maar tevens tot eene sprekende aansporing, om zich in de gedenkteekenen van voorvaderlijken verdiensten te spiegelen, en zich dezelve schoon dan ook maar van verre, ter navolging voor te stellen'.¹² Ook wees het Instituut er op dat 'in allen gevalle de afkomsten van puinen van het voorsz. Slot nooit zullen kunnen vergoeden het pijnlijk gevoel, hetwelk vele Nederlanders zullen ondervinden, wanneer zij niet meer kunnen aanschouwen hetgeen hun eenmaal dierbaar werd en bleef'.¹³ Onder invloed van de critici gelaste Willem I de sloop af. Hij nam de bewoordingen van de tegenstanders van de sloop bijna letterlijk over en noemde het gebouw een 'gedenkteeken van oudheid en grootheid'. De beoogde museale bestemming bleef vooralsnog een illusie.

Dat in 1825, net als in Scheltema's plan uit 1808, aan het Muiderslot zo veel waarde werd gehecht, kwam door de associaties met Hoofd en de Muiderkring. Niet zonder re-

12. Von der Dunk, 'De redding van het Muiderslot', 159.

13. Von der Dunk, 'De redding van het Muiderslot', 145 citeert een commissie van het Koninklijk Instituut bestaande uit Scheltema, J. Koning en S.I. Wiselius.

den waren de pleidooien voor het behoud afkomstig van letterkundigen als Willem Bilderdijk en Jacob van Lennep en in literatuur geïnteresseerde personen zoals Scheltema. Van het Koninklijk Instituut bejverde de zogeheten Tweede Klasse, die de Nederlandse geschiedenis en letterkunde als werkterrein had, zich voor het behoud van het Muider slot en niet de Vierde Klasse die ging over de schone kunsten. Ook de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde zette zich in voor behoud van het kasteel. Dat het gebouw als relict van de nationale cultuur werd gezien, was in overeenstemming met ontwikkelingen in Frankrijk en de rest van West-Europa. Een verschil is echter dat de protagonisten van het behoud van het Muider slot niet repten over de kunstwaarde. Zo waren er plannen om de helft van het gebouw – het meest bouwvallige deel – af te breken. Deze oplossing werd acceptabel beschouwd, aangezien de appartementen van Hooft gespaard bleven en werden hersteld. Dat de verschijningsvorm van het gebouw daarmee ernstig werd aangetast, was van ondergeschikt belang. Voor deze gedeeltelijke sloop is tenslotte echter niet gekozen. Na jaren van onzekerheid werd het kasteel vanaf 1881 in zijn geheel gerestaureerd.

Andere oude gebouwen werden aan het begin van de negentiende eeuw gewaardeerd vanwege hun associaties met historische personen of gebeurtenissen. Bij nieuw gebouwde monumenten was dit tevens het geval. Paleis Soestdijk, een uitbreiding van een bestaand vrij bescheiden zeventiende-eeuws jachtslot, werd in 1815-1821 op kosten van het rijk naar ontwerp van Jan de Greef opgetrokken voor de kroonprins (de latere koning Willem II) vanwege zijn heroïsche optreden in de slag bij Waterloo. Het was juist dit verband dat geregeld door tijdgenoten werd gelegd en gewaardeerd.

Een nationale architectuurgeschiedenis

Een meer systematische bestudering van het bouwkundig erfgoed kwam in de jaren veertig van de negentiende eeuw op gang. Een belangrijke rol daarbij was voor architecten weggelegd. Zij vormden een nieuwe beroepsgroep, die zich wilde onderscheiden van de ambachtsbazen die zich van oudsher – naast de uitvoering van (onderdelen van) gebouwen – op het architectonisch ontwerp richtten. De architect wilde zich profileren met zijn kennis van de architectuurgeschiedenis, die van Nederland inclusief. Opmerkelijk is dat een eeuw later sprake was (en nog steeds is) van een totale omkering. In de loop van de twintigste eeuw, zeker na de Tweede Wereldoorlog, ging het merendeel van de Nederlandse architecten historische kennis als nutteloze ballast zien.

Een belangrijke rol in de emancipatie van de architect – en in nauw verband hiermee de bestudering van de architectuurgeschiedenis – speelde de in 1842 in Amsterdam opgerichte Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.¹⁴ D.D. Büchler, de eerste voorzitter van de Maatschappij, repte in 1844 over de ‘raadgevende stem der geschiede-

14. Een meer uitgebreide behandeling van dit thema in: C.P. Krabbe, *Ambacht Kunst Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)* (Zwolle/Zeist 1998) 126-139.

nis'.¹⁵ In de *Bouwkundige Bijdragen*, het tijdschrift van de vereniging, verschenen veel architectuurhistorische studies. Er werd niet alleen gesproken van de 'geschiedenis en ontwikkeling der bouwkunst', maar ook van 'archeologie' en 'oudheidkunde', waarmee de studie van de architectuurgeschiedenis tot aan de Renaissance werd bedoeld. De Maatschappij haakte aan bij de meer diepgravende, wetenschappelijke benadering die in de jaren dertig en veertig in West-Europa veld won, waarin het woord 'stijl' als architectuurhistorische classificatie werd gehanteerd. De geschiedenis van de bouwkunst, gepresenteerd als een chronologische sequens van stijlen, werd beschouwd als integraal onderdeel van de geschiedenis van de beeldende kunsten, een opvatting die tot op de dag van vandaag voor de beoefening van de architectuurgeschiedenis bepalend is gebleven.¹⁶ Destijds vormde deze benaderingswijze een historische legitimatie van het architectenberoep, waarin – in tegenstelling tot de werkkring van ingenieurs en ambachtsbazen – het artistieke op de eerste plaats kwam. In 1854 stond in de *Bouwkundige Bijdragen*: 'De geschiedenis der bouwkunst is tegenwoordig de rijke verzameling geworden, waaruit de architect naar welgevallen kan kiezen, om die tot een nieuw en verrassend geheel zamen te voegen, zoo hij met de vonk van het scheppend genie bezield is.'¹⁷ De architecten moesten in de doctrine van de Maatschappij bouwstijlen doorgronden, de achterliggende principes en regels achterhalen, de oorspronkelijke functie van onderdelen, motieven en vormen traceren, zodat deze op de juiste wijze konden worden toegepast, aangepast aan de bouwopgave en de eisen van de eigen tijd.¹⁸ Hoewel een groot deel van de artikelen in de *Bouwkundige Bijdragen* uit vertalingen bestond, deden verscheidene leden van de Maatschappij zelf ook architectuurhistorisch onderzoek en maakten minutieuze opmetingen en beschrijvingen van oude Nederlandse gebouwen. Dit droeg bij aan de door hen gekoesterde status van geleerde architect. Het ging niet meer zoals aan het begin van de eeuw om gebouwen waaraan gebeurtenissen of personen waren verbonden – dit was hooguit een bijkomend argument. Het ging hoofdzakelijk om hun plaats in de geschiedenis van de vaderlandse bouwkunst. W.N. Rose maakte in 1854 op een discussiebijeenkomst van de Maatschappij een 'verdeeling in gedenkteekenen van geschiedkundige, en in gedenkteekenen van kunstwaarde'.¹⁹ De belangstelling van de architecten ging duidelijk uit naar de laatste categorie gebouwen, die door hen ook werd aangeduid als 'kunstvoortbrengselen'. De Maatschappij was de eerste instantie in

15. *Bouwkundig Bijdragen* 2 (1844) 155-157.

16. Eerder was in Nederland al een handjevol architectuurhistorische studies verschenen, met name over de gotiek. Productief maar weinig diepgravend was W.C. Timmerman, die over dit onderwerp een boek en een paar artikelen schreef (onder andere in het *Nederlandsch Bouwkunstig Magazijn*).

17. *Bouwkundige Bijdragen* 8 (1854) 70.

18. Aldus I. Warnsinck, secretaris van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst: I. Warnsinck, *Bouwkundige aanmerkingen op het onlangs tentoongestelde model van eene koopmansbeurs, voor de stad Amsterdam* (Amsterdam 1840) 18.

19. W.N. Rose, 'Welken weg moet men inslaan om onze middeleeuwsche gebouwen te doen herstellen? (voordracht op de eerste bijeenkomst van leden van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst)', *Bouwkundige Bijdragen* 9 (1856) 43-53, aldaar 48.

Nederland die zich op de inventarisatie en bestudering van de eigen historische bouwkunst richtte. Voordien werden slechts incidenteel en plaatselijk Nederlandse gebouwen uit het verleden opgemeten.²⁰ In Europees verband werd dat reeds lang voor die tijd gedaan. Al vanaf de zestiende eeuw reisden architecten uit West-Europese landen naar Italië om overblijfselen uit de klassieke oudheid te bestuderen en op te meten.²¹ Aan deze architecten wilden de leden van de Maatschappij zich graag spiegelen.

De eerste door de Maatschappij gepubliceerde beschrijving en opmeting van een historisch gebouw, het Huis met de Hoofden in Amsterdam (1622), verscheen in 1851 in de *Bouwkundige Bijdragen*. Opmetingen van oude gebouwen uit het hele land volgden dankzij het netwerk van correspondenten en afdelingen. Deze studies waren bedoeld als documentatie van de architectuur van eigen land, in het bijzonder die voorbeelden die ‘bestemd schijnen te zijn om vroeg of laat onder de moker van de slopers te vallen’.²² Aangezien het afbeelden van oude gebouwen veel tijd kostte en aanzienlijke financiële uitgaven vereiste, werden de opmetingstekeningen en beschrijvingen van monumenten vanaf 1852 in een aparte uitgave ondergebracht, het fraaie plaatwerk *Verzameling van Afbeeldingen en Beschrijvingen van Oude Bestaande Gebouwen*.²³ De leden van de Maatschappij probeerden de gebouwen zo exact mogelijk te dateren, waarvoor archieven werden geraadpleegd. Met deze feiten en door de vergelijking met andere gebouwen kon een ontwikkeling van een bouwstijl worden gedemonstreerd. Niet alleen kerken en belangrijke openbare gebouwen werden gepubliceerd, maar ook voorbeelden van woonhuisarchitectuur. De door de Maatschappij gepubliceerde studies vormen een voorbeeld van een voor Nederland nieuwe, wetenschappelijke benadering van het erfgoed. Opmerkelijk is dat de architecten, die het artistieke hoog in het vaandel hadden, uit esthetisch oogpunt niet altijd waardering hadden voor de oude Nederlandse bouwkunst. Zo was Warnsinck, de secretaris van de Maatschappij, in 1848 weinig positief over de oude Nederlandse woonhuizen. Hij vond ‘bij eene aandachtige beschouwing er veel in dat tegen de goede smaak zondigt’. Hij noemde als voorbeeld ‘de hooge wan-

20. Op initiatief van Kramm, docent aan de Utrechtse tekenschool, vervaardigden vanaf 1834 zijn leerlingen opmetingen van historische gebouwen in Utrecht. Ze zijn echter niet uitgegeven en ook niet altijd even zorgvuldig gemaakt. Voor het initiatief van Kramm: T.J. Boersma, “Tijdvakken van een ver verleden welke wij alzoo hopen te zien herleven”. Christiaan Kramm en zijn betekenis voor het bouwkunst-onderwijs en het “Gothische Architectuur-teekenen” aan de Utrechtse “Stadsscholen voor Teeken- en Bouwkunde” 1822-1866’, *De Sluisteen. Bulletin van het Cuypers Genootschap* 5 (1989) nr. 3, 83-113.

21. Vooral vanaf het eind van de achttiende eeuw werden de onderzoeksresultaten zorgvuldig gedocumenteerd. De opmetingen van de Franse Prix-de-Rome-winnaars munten uit in precisie. Voorbeelden ervan zijn onder meer gepubliceerd in: *Roma antiqua. Envois des architectes français (1788-1924)*. *Forum, Colisée, Palatin* (Rome/Parijs 1985) en *Paris Rome Athens. Travels in Greece by French architects in the nineteenth and twentieth centuries* (Parijs/Houston 1982).

22. B. [=D.D. Büchler], ‘Het huis met de hoofden, te Amsterdam’, *Bouwkundige Bijdragen* 6 (1851) 181-188, aldaar 182.

23. Het voorstel de opmetingstekeningen en beschrijvingen van monumenten in een aparte uitgave onder te brengen, was afkomstig van I. Warnsinck en zijn leerling A.N. Godefroy.

staltige daken, een bloot overblijfsel van de middeleeuwse gebouwen.²⁴ Het ging de Maatschappij om de culturele betekenis van de oude gebouwen en hun plaats in de nationale architectuurgeschiedenis. Het was niet de intentie van de vereniging om met de uitgave van *Oude bestaande gebouwen* een voorbeeldenboek uit te brengen waaruit architecten motieven en ornamenten voor hun eigen creaties konden overnemen. Pas later in de negentiende eeuw, vanaf de jaren zestig, ging het plaatwerk als zodanig functioneren.²⁵ De voorbeeldwerking van de oude Nederlandse bouwkunst betrof omstreeks 1850 louter het materiaalgebruik en niet de ornamentiek en de schilderachtigheid ervan. De oude gebouwen waren voor de kopstukken van de vereniging wel exemplarisch vanwege het gebruik van baksteen. A.N. Godefroy beweerde in 1853 ‘dat met dit nederig materiaal de prachtigste werken kunnen daargesteld worden, wier duurzaamheid bewezen is’ en wees daarbij op de ‘zoo vele sierlijke bouwwerken in onze oude steden’.²⁶ Het ging hem om de kwaliteit van de uitvoering, de metselverbanden in het bijzonder. De als eerste in de *Bouwkundige Bijdragen* en de *Oude bestaande gebouwen* gepubliceerde oude Nederlandse gebouwen waren niet toevallig in baksteen opgetrokken in combinatie met natuursteen: het al genoemde Amsterdamse Huis met de Hoofden (1622), de Kanselarij in Leeuwarden (1566-1571) (afb. 2) en Lieven de Key’s Vleeshal in Haarlem (1602-1603).

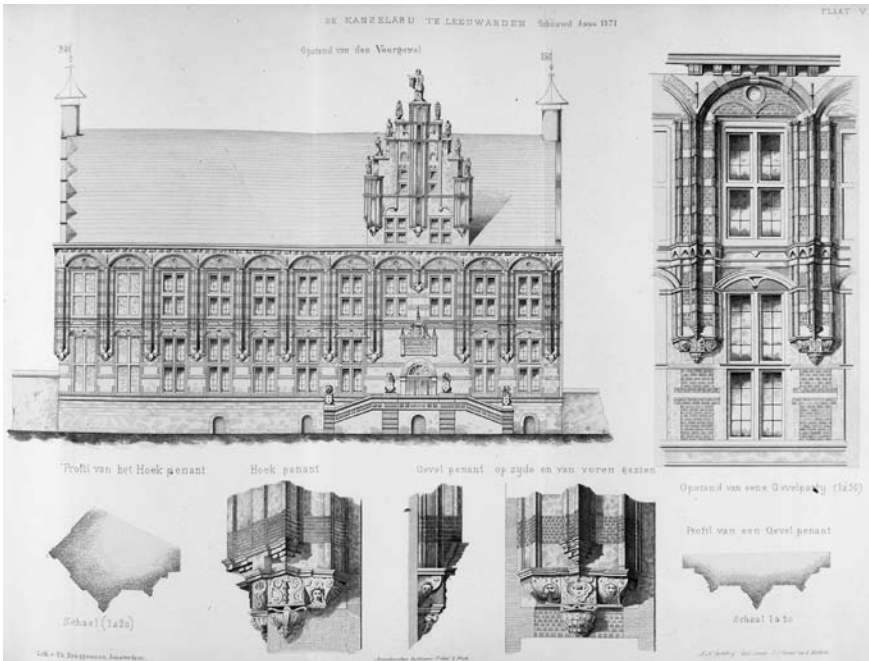
Tussen de studie van de historische bouwkunst en de beroepspraktijk van de architecten bestond op het gebied van restaureren wel een nauwe relatie. Overal in Europa werden grote restauratiecampagnes uitgevoerd. In Nederland hoopten de architecten van de Maatschappij op opdrachten op dit gebied, hetgeen in bepaalde gevallen – zij het nog sporadisch – ook gebeurde. Architect A.W. van Dam pleitte in 1843 in de *Bouwkundige Bijdragen* voor een zorgvuldige maar terughoudende restauratie van de Nieuwe Kerk in Amsterdam: ‘Wanneer men in aanmerking neemt, hoe weinig publieke gebouwen Neêrlands hoofdstad bezit, welke, uit verschillende gezichtspunten beschouwd, van de beschaving en het kunstgevoel der natie getuigen, dan is het hoogst betreurenswaardig, wanneer men nog dat weinige, door gevoellooze handen ziet bederven.’²⁷ Van Dam was zojuist teruggekeerd van een studiereis naar Frankrijk, Italië en Griekenland en had daar verschillende restauraties bekeken zoals de abdijkerk van Saint-Denis buiten Parijs en de Akropolis in Athene. Halverwege de negentiende eeuw presenteerden de met kennis van de architectuurgeschiedenis gewapende architecten van de Maatschappij zichzelf als experts op dit gebied. En niet zonder gevolg. Toen in 1853 door het Pro-

24. Geciteerd door J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland* (’s-Gravenhage 1975) 13.

25. C.P. Krabbe, ‘Monumentaal en schilderachtig. De gebouwen van het Binnengasthuis’, in: V. van Rossem en M. Bakker (ed.), *Amsterdam maakt geschiedenis. Vijftig jaar op zoek naar de genius loci* (Amsterdam 2004) 134-175.

26. *Bouwkundige Bijdragen* 8 (1854) 300 (discussiebijeenkomst over bouwmaterialen (1853), georganiseerd door de Maatschappij en de Vereeniging voor Volksvlijt). Hij beperkte zich overigens niet tot Nederlandse modellen, hij wees ook op Noord-Italiaanse gebouwen.

27. A.W. van Dam, ‘De restauratie der Nieuwe Kerk te Amsterdam’, *Bouwkundige Bijdragen* 1 (1843) 44-47, aldaar 44.

Afb. 2. Abraham Nicolaas Godefroy (1822-1899), De kanselarij te Leeuwarden, afbeelding uit de *Bouwkundige Bijdragen* 7 (1852), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

vinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant een prijsvraag werd uitgeschreven voor een plan tot restauratie van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch, bestond de commissie van beoordeling uit drie leden van de Maatschappij en twee buitenlandse architecten.²⁸

Vandalisme

Het bouwkundig erfgoed was halverwege de negentiende eeuw niet alleen het interessegebied van de architecten, maar ook van verscheidene 'kunstliefhebbers'. Ze werden aangeduid met het al eeuwenoude predikaat 'oudheidkundigen', een verzamelnaam voor een rijk gezelschap variërend van dilettanten tot geleerden van naam. Opmerkelijk

28. De Maatschappij-leden waren D.D. Büchler, A.W. van Dam en W.N. Rose. De buitenlanders waren J.-C. Delsaux, provinciaal architect van Luik en in die hoedanigheid restaurateur van veel kerken, en E.F. Zwirner, die met de restauratie en voltooiing van de Keulse Dom was belast. Voor een uitgebreide behandeling van de prijsvraag, de inzendingen en de beoordelingen: C. Peeters, 'De Sint Jan van Den Bosch en de neogotiek', in: *Naar gothieken kunstzin. Kerkelijke kunst en cultuur in Noord-Brabant in de negentiende eeuw* ('s-Hertogenbosch 1979) 87-98, aldaar 89-94.

is dat oude gebouwen in de negentiende eeuw steeds minder vaak als ‘oudheden’ werden aangeduid, maar dat het begrip ‘oudheidkundige’ van toepassing bleef op onderzoekers van het architectonisch erfgoed. De in 1899 opgerichte (Koninklijke) Nederlandse Oudheidkundige Bond richt zich tot op de dag van vandaag voornamelijk op de bestudering van historische gebouwen.

Wat de negentiende-eeuwse oudheidkundigen verontrustte en waarvoor ze geregeld in de pen klommen, was de sloop of verminking van monumenten. Een van de meest uitgesproken en invloedrijke liefhebbers van oude gebouwen was de koopman en literator Joseph A. Alberdingk Thijm (1820-1889). In een reeks artikelen die onder de titel ‘Wandalisme’ in diverse tijdschriften verschenen, kritiseerde Thijm vanaf 1847 de ‘afbraakwoede’ van zijn tijd.²⁹ De titel van zijn artikelen ontleende hij aan de Franse schrijver Victor Hugo. Met dit beladen woord stelden Hugo en medestanders als Montalembert, auteur van *Du vandalisme en France* (1833), en navolgers zoals Thijm het vernietigen van gebouwen en andere kunstwerken aan de kaak. Ze beschouwden deze objecten als uitingen van de nationale cultuur.³⁰ Hadden de Vandalen in hun optiek de Romeinse beschaving vernietigd, de tijdgenoten deden met de sloop van de overblijfselen van de eigen cultuur voor deze barbaren niet onder. In de tijd van de Franse Revolutie was het begrip vandalisme voor het eerst gebruikt. In 1794, hetzelfde jaar dat Lenoir het plan opvatte het Musée des Monuments français op te richten, nam Henri Grégoire het woord in de mond toen hij in de Conventie ageerde tegen het vernielen van monumenten en pleitte voor het behoud van het nationale erfgoed.

Thijm ergerde zich in zijn artikelen aan de onkunde, onwil en onverschilligheid die ten grondslag lagen aan de sloopactiviteiten. Dat de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst oude gebouwen die dreigden te verdwijnen, opmat en documenteerde, was in zijn ogen lovenswaardig maar niet voldoende. Architectuur moest ervaren worden. En dus waren krachtige maatregelen ter bescherming van monumenten vereist. Door de polemische toon van zijn artikelen onderscheidde Thijm zich van de kopstukken van de in zijn visie veel te gezapige Maatschappij.

Chauvinisme speelde een rol in Thijms pleidooien voor behoud van gebouwen. Dat bleek bijvoorbeeld in een artikel over de door hem als ‘nationaal gedenkteken’ aangeduide Haagse Ridderzaal. Over het gebouw, dat tot in de negentiende eeuw was gebruikt voor de trekking van de loterij, schreef hij: ‘De Ridderzaal van den Duitschen Koning Willem den IIe, die met hare schoone proportiën, haren baksteenbouw, hare kunstrijke kap, hare grootsche herinneringen van de XIIIe en van de XVIIe Eeuw – haren weergalm der stemmen van Floris den V^e en Oldenbarnevelt – de bewondering uitmaakte van landzaat en vreemdeling – de zaal [...] had het beschaafde Nederland der

29. Thijm schreef in diverse tijdschriften (*De Gids*, *De Kunstchronijk*, *De Nederlandsche Kunstspiegel*, *De Dietsche Warande* en *De Spektator*). A.J.C. van Leeuwen, ‘Alberdingk Thijm en het nationale erfgoed’, in: P.A.M. Geurts e.a. (ed.), *J.A. Alberdingk Thijm. Erflater van de negentiende eeuw* (Baarn 1992) 145-156, aldaar 145-147.

30. Nog in de twintigste eeuw werd het begrip gebruikt in L. Réau, *Histoire du vandalisme. Les monuments détruits de l’art français* (Parijs 1959).

XIXe Eeuw ingeruimd aan – de groote Loterij.³¹ Net als auteurs aan het begin van de negentiende eeuw associeerde Thijm monumenten met beroemde personen uit de vaderlandse geschiedenis en, zoals blijkt uit de tussenzin, met de vroegere grootheid van Nederland. Het citaat demonstreert echter ook dat Thijm, en dat is een verschil met vroeg-negentiende-eeuwse schrijvers, de oude gebouwen om hun intrinsiek esthetische waarde hoogschatte. Thijm had als katholiek een voorliefde voor middeleeuwse gebouwen als de Ridderzaal. Zijn belangstelling ging echter verder. Ondanks de Reformatie bestond er voor Thijm geen onderscheid tussen de middeleeuwse en de zestiende- en vroeg-zeventiende-eeuwse bouwkunst. In de laatste periode zag hij het doorleven van de middeleeuwse constructiewijze en elementen van de middeleeuwse katholieke samenleving. Thijm beschouwde in navolging van de Franse architect E.E. Viollet-le-Duc de gotiek als een burgerlijke bouwstijl. De burgerij had een belangrijk aandeel in de bouw van de kathedraal. Het burgerlijk karakter van de Middeleeuwen manifesteerde zich ook in het woonhuis. Ging met de Reformatie de door Thijm geprezen eenheid des geloofs en de band tussen religie en kunst verloren, zoals belichaamd in de gotische kathedraal, de burgerlijke cultuur leefde in Nederland door.³² Vandaar dat Thijm een bewonderaar was van de Nederlandse zeventiende-eeuwse beschaving, waarvan in zijn ogen de katholiek geworden dichter Vondel de absolute kampioen was. De vele woonhuizen uit die tijd in zijn woonplaats Amsterdam getuigden van diezelfde cultuur. Thijm stelde in 1848 ‘dat het karakteristiekste onzer architectuur niet gezocht moet worden, waar men het bij vele andere natiën in vinden kan, maar vooral in de burger huizen, in de burger huizen uit de tijd, toen Hollands polsader nog wat krachtiger sloeg dan thands, in de burger architectuur van de eerste helft der 17^e eeuw’.³³ Het Nederlandse volk was een handeldrijvend volk, ‘waarbij de deftige burger- of middenklasse steeds praedomineerde’. De smalle erven waren een uiting van de vrijheidszin van de Nederlanders: iedere burger wilde zijn eigen huis. De afwisseling van baksteen en natuursteen getuigde van de liefde voor ‘eene zindelijke en nette sierlijkheid’ en het karakteristieke steile dak bood beschutting tegen regen en wind. Thijms opvattingen over het erfgoed waren doordrenkt met diens levensbeschouwing. Doordat zijn interesse niet uitsluitend uitging naar de Middeleeuwen en hij geregeld blijf gaf van bewondering voor de Nederlandse zeventiende-eeuwse cultuur, beperkte zijn invloed zich echter niet tot katholieke kringen.

Met zijn nadruk op het belang van het gewone woonhuis ging Thijm verder dan de architecten van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, wier aandacht uitging

31. M. [J.A. Alberdingk Thijm], ‘Wandalisme. XXIII. De Loterijzaal’, *De Dietsche Warande* 5 (1860) 288-289.

32. J.A. Alberdingk Thijm, ‘Hollandsche bouwkunst. Noord-Hollandsche huizen’, *De Gids* 15 (1851) 693-707; J.A. Alberdingk Thijm, ‘Bouwkunst’, *De Nederlandsche Kunstspiegel* 2 (1848) 5-9; J.A. Alberdingk Thijm, ‘Wandalisme’, *De Spektator* 7 (1847) 64-65.

33. J.A. Alberdingk Thijm, *De in-stand-houding onzer monumenten. Een brief aan de Vierde klasse van het Koninklijk Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten* (Utrecht 1848) 8-9.

naar de uit architectuurhistorisch opzicht meest bijzondere voorbeelden. Thijm: 'Men doet verkeerd, en het is een beklaglijk aristokratisme, dat men altijd de belangrijkste kunstmonumenten in een eenigzins hoogen maatschappelijken kring zoekt. In menige Hollandsche stad is het huis van een bakker of apotheker belangrijker dan de hoofdkerk, gelijk te Brussel de voddemarkt schooner dan de Plaats-roiaal.'³⁴ Thijm stond niet alleen in zijn bewondering voor het oude Nederlandse woonhuis. Carel Vosmaer stelde in een opstel 'dat *het huis* niet alleen is een voorwerp van *nut*, maar dat het ook door zijn vormen is een voorwerp van *schoonheid*, en alzoo behoort tot het gebied der *kunst*'.³⁵ Hij besloot het artikel: 'Ik wilde daarom ook wijzen op het gewichtige en de schoonheid der *oude* gebouwen opdat de onverschilligheid omtrent deze ophoude en voor belangstelling plaats make.' C. Leemans, directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, schreef al in 1844: 'die overhangende luifels, die spits toeloopende en als met trapjes voorziene gevels zijn nog de bewijzen, dat wij eenmaal, en in de tijden van onzen meesten bloei, eenen eigen bouwstijl bezeten hebben [...]'.³⁶

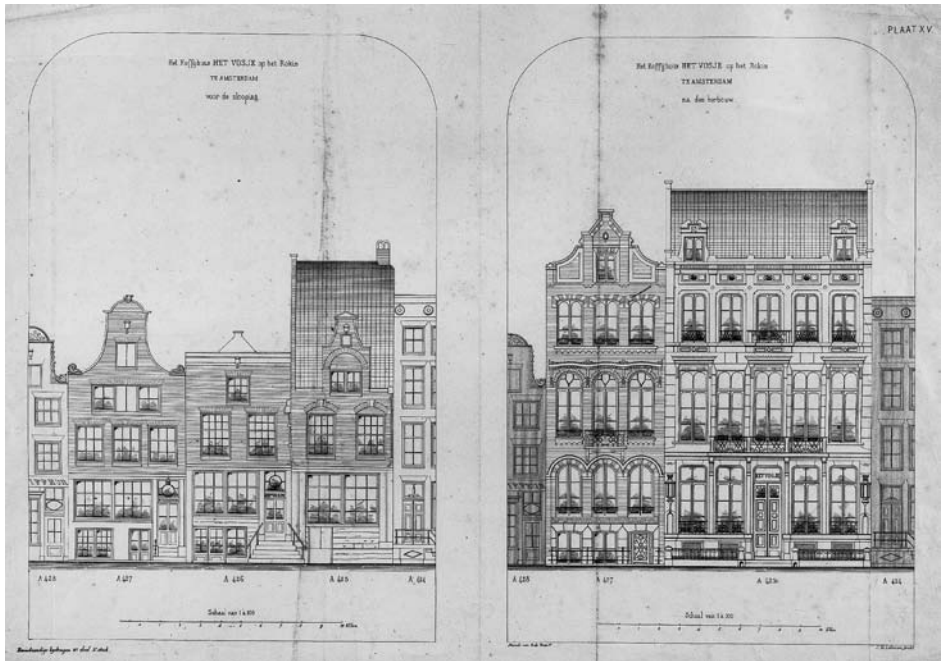
Thijm prees het schilderachtige van de Nederlandse woonhuizen. In die tijd, halverwege de negentiende eeuw, werd het door het merendeel van de architecten niet gewaardeerd, althans in de stedelijke context: gebouwen op het platteland mochten wel een pittoreske uitwerking hebben. Thijm waardeerde schilderachtigheid ook in het bredere verband van het stadsbeeld en gaf daarmee in Nederland het begrip monument een extra dimensie. Thijm hoort tot de eerste auteurs die het Hollandse stadsbeeld om esthetische redenen bezongen. Voor hem bestond het bouwkundig erfgoed uit de historische stad (of dorp) als geheel. Dat waren de kerken, openbare gebouwen en de woonhuizen die een onlosmakelijk verband vormden. De architecten van de Maatschappij hadden een meer beperkte opvatting van het patrimonium. Voor hen bestond dat uit de afzonderlijke gebouwen die een wezenlijke rol speelden in de nationale architectuurgeschiedenis; de stedelijke context speelde in de waardering een ondergeschikte rol. Thijm liep daarmee vooruit op ontwikkelingen die later in de negentiende en twintigste eeuw zouden doorzetten, zoals elders in deze bundel wordt beschreven door Willemien Roenhorst.

Een ander essentieel verschil tussen Thijm en de architecten van de Maatschappij was dat de oudheidkundige de nadruk legde op behoud en de architecten op documentatie, omdat ze vonden dat stedelijke vernieuwing onvermijdelijk was. Het gros van de architecten vond halverwege de negentiende eeuw dat Thijm te ver doorschoot met zijn waardering voor het schilderachtige stadsbeeld en het gewone monument. Het kwam rond 1860 tot een publieke aanvaring tussen Thijm en architect J.H. Leliman. Deze had een ontwerp gemaakt voor koffiehuis 't Vosje aan het Amsterdamse Rokin, waarvoor drie bouwvallige pandjes gesloopt moesten worden (afb. 3). Thijm bekritiseerde in 1856 anoniem in de *Dietsche Warande* het verdelgen van de 'sporen onzer nationale

34. Alberdingk Thijm, 'Hollandsche bouwkunst', 701.

35. C. Vosmaer, 'Het huis', in: *Volks-almanak voor het jaar 1861 uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Amsterdam 1861) 161-173, aldaar 162.

36. Geciteerd door W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten* ('s-Gravenhage 1987), 156.

Afb. 3. Johannes Hermanus Leliman (1828-1910), Afbeelding van koffiehuis 't Vosje aan het Rokin in Amsterdam en de gesloopte voorganger, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.

bouwkunst' van de zeventiende eeuw.³⁷ Leliman had zich schuldig gemaakt aan 'wandalisme'. De kritiek van Thijm mondde uit in een felle polemiek. Leliman: 'Wanneer een oud gebouw met iederen eisch, door een welgeordend hersengestel te doen, in strijd is; wanneer een oud, niets beteekenend gebouw gebreken heeft, (en zonder te vleijen, ook onze voorvaderen hebben zeer vele *kunstprullen* gemaakt, al worden die misbaksels zelfs door enkelen schoon gevonden, omdat ze een vreemd en onbegrijpelijk karakter hebben, dat veelal met *nationalen bouw* bestempeld wordt, maar dikwijls *grillenbouw* moest heeten,) die geen herstel waard zijn, sloopt het, en ge bewijst de maatschappij, en bovenal het bouwvak eene onbetaalbare weldaad.'³⁸ Te veel behoudzucht ging ten koste van de broodwinning van de architect. In 1859 repliceerde Thijm in *De Dietsche Warande* dat Leliman in de nieuwbouw op zijn minst de trekken van de voorganger had moeten bewaren. Thijm: 'Architektonische herinneringen moeten verbonden blijven aan de plek, waar het architektoniesch idee gedurende korter of langer tijd zich voor den

37. *De Dietsche Warande* 2 (1856), 355. Een andere interessante polemiek tussen architect en oudheidkundigen betrof de restauratie van de Ridderzaal in 1861. Thijm en Vosmaer leverden forse kritiek op een verbouwingsplan van architect W.N. Rose. Zie: Van Leeuwen, 'Alberdingk Thijm en het nationale erfgoed', 150-152 en Denslagen, *Omstreden herstel*, 160-166.

38. *Bouwkundige Bijdragen* 10 (1858) 294 (4e Algemene Bijeenkomst der Leden (1857)).

voorbijganger heeft uitgesproken.³⁹ Leliman had moeten ontwerpen in de trant van de zeventiende eeuw en daarom klaagde Thijm, nooit gespeend van een flinke dosis pathetiek, hem aan ‘voor de rechtbank der nationale kunst’. Leliman antwoordde dat hij als architect niets te willen had, maar dat de bouwheer besliste en dat hij zich te voegen had naar de eisen van de opdrachtgever.⁴⁰ De kritiek zat Leliman zo hoog dat hij een brochure schreef getiteld *Het valsch alarm à propos van vandalisme, in het ware daglicht gesteld en onschadelijk gemaakt*. Architect A.N. Godefroy besprak deze in de *Bouwkundige Bijdragen* en gaf zijn collega Leliman gelijk, al had deze er, aldus de recensent, beter aan gedaan de kritiek van Thijm te negeren. Godefroy hekelde ‘de blindelingsche bewondering van zich kwalificerende archeologen (d.i. oudheidkenners), die, in hunnen onverstandigen of voorgewenden ijver, alles zonder onderscheid bewonderen, en niet schijnen te beseffen dat andere tijden andere menschen en andere behoeften en gebruiken doen geboren worden, terwijl zij iederen andersdenkende met hun ongenoegen dreigen, en met het schrikverwekkend woord *wandalisme* te gemoet treden.’⁴¹ Waarschijnlijk gebruikte Godefroy expres het woord archeoloog in plaats van de veel meer gangbare aanduiding oudheidkundige, om de in zijn ogen grote afstand tussen Thijm en de eigen tijd te benadrukken. Over ‘Het Vosje’ schreef Godefroy: ‘De bedoelde huizen mogen *oorspronkelijk* zoo fraai geordonneerd zijn geweest als men met de dichtstbijzijnde verbeeldingskracht gelieve te onderstellen, zeker is het dat zij, sedert eene reeks van jaren, als voorbeeld konden gelden van wanstaltigheid en slechte verdeeling.’⁴²

De controverse is tot op de dag van vandaag actueel; nog steeds willigen architecten de wensen van de opdrachtgever in en wijzen graag, net als veel bestuurders, op de eigen tijd die andere eisen stelt en, zo vinden ze, andere vormen voorschrijft. De verdedigers van het stadsschoon pleiten voor behoud van het bestaande beeld en daarin passen alleen reconstructies en nieuwbouw in oude vormen. Ze wijzen er op dat de oude binnensteden, ondanks de nieuwe tijden, nog steeds goed functioneren en trekken het vooruitgangsgeloof waardoor veel architecten en bestuurders worden gedreven, in twijfel. Halverwege de negentiende eeuw deed Thijm dat ook al. Hij zag niets in het axioma ‘later tijden, hooger kunst’. Zo vroeg hij zich af of de negentiende-eeuwse Nederlandse schilders per definitie beter waren dan hun zeventiende-eeuwse voorgangers.⁴³ In *De*

39. J.A. Alberdingk Thijm, ‘Wandalisme. XX. Een repliek voor den heer J.H. Leliman’, *De Dietsche Warande* 5 (1860) 75-91, aldaar 78 (het stuk verscheen in 1859 in de eerste aflevering van het tijdschrift).

40. J.H. Leliman, ‘Iets over den bouwstijl der Amsterdamsche woonhuizen van de zeventiende en achttiende eeuw, naar aanleiding van de slooping en den herbouw van het koffijhuis: “Het Vosje” op het Rokin te Amsterdam’, *Bouwkundige Bijdragen* 11 (1860) 421-458, aldaar 454-455.

41. A.N. Godefroy, ‘Boekaankondiging. “Het valsch alarm à propos van vandalisme, in het ware daglicht gesteld en onschadelijk gemaakt door J.H. Leliman”’, *Bouwkundige Bijdragen* 11 (1860) 299.

42. Idem, 298.

43. J.A. Alberdingk Thijm, ‘Kunst en archaeologie in Nederland’, *De Dietsche Warande* 1 (1855) 97-133, aldaar 111.

Gids schreef Thijm in 1851: 'Oude herinneringen doen goed – en tolken van het verledene spreken wijze lessen, voor ieder, die maar horen wil.'⁴⁴

Oud-Hollands

Thijm pleitte niet alleen voor het behoud van oude bouwwerken. Hij zag nieuwe gebouwen, zowel in de binnensteden als in de uitbreidingswijken, het liefst opgetrokken in een vormtaal die bewust refereerde aan het nationale verleden. Deze idealen zag hij gerealiseerd in het werk van zijn vriend en zwager P.J.H. Cuypers, die vooral actief was als ontwerper van katholieke kerkgebouwen. Voor de vormgeving en het materiaalgebruik van zijn kerken, die hij vanaf de jaren vijftig bouwde, baseerde Cuypers zich geregeld op Nederlandse voorbeelden uit de gotiek. Hij vond in Thijm een vurig pleitbezorger. Deze beschouwde een op de Middeleeuwen geïnspireerde kunst als het alternatief voor de uitwassen van de eigen tijd, waarvan hij het classicisme als het uiterlijk kenmerk beschouwde. Voor de huizen die Cuypers rond 1870 in de Amsterdamse Vondelstraat bouwde en voor de geleding van het Rijksmuseum (1876-1885) en Centraal Station (1882-1889), beide ook in Amsterdam, nam hij de woonhuisbouw van rond 1600 als inspiratiebron. De voorbeeldwerking gold voor visuele aspecten als kleur, contrasten, silhouetwerking en textuur. Cuypers knoopte zodoende aan bij een verschijningsvorm die het karakter van de stad bepaalde. Met het welbewust citeren van motieven, ornamenten en gevelcomposities wilde hij waarschijnlijk de band met het verleden benadrukken en indien nodig herstellen.

Hetzelfde streven is vanaf circa 1865 te zien in het werk van Isaac Gosschalk. Zijn lang geleden gesloopte Heinekenbrouwerij in Amsterdam (1866-1867), het eerste grote gebouw buiten de grachtengordel, was uitgevoerd in baksteen en geïnspireerd op de Amsterdamse pakhuizen.⁴⁵ Zowel Gosschalk als Cuypers waren pioniers in de toepassing van vormen die waren ontleend aan de zestiende- en zeventiende-eeuwse bouwkunst. Pas een decennium na de bouw van de Heinekenbrouwerij, maar vooral in de jaren 1880 en 1890, lieten andere architecten zich inspireren door deze bij uitstek schilderachtige en nationale vormtaal. Gelijkertijd was sprake van een ideologisering in de omgang met het erfgoed, een tendens die al door Thijm was ingezet. Hij wees keer op keer in zijn geschriften op de eenheid tussen samenleving en kunst. De verschillen in interpretatie van de oude Nederlandse bouwkunst hingen samen met de uiteenlopende visies op het nationale verleden. Thijm wees, zoals eerder gezegd, op het doorleven van een middeleeuwse constructiewijze in de zestiende- en vroeg-zeventiende-eeuwse bouwkunst en benadrukte dat de Nederlandse burgerlijke samenleving terugging tot de Middeleeuwen. Anderen legden daarentegen een verband met de ingrijpende poli-

44. Alberdingk Thijm, 'Hollandsche bouwkunst', 706.

45. Voor een overzicht van Gosschalks gebouwen en opvattingen: W.R.F. van Leeuwen, 'Rationeel en schilderachtig. Isaac Gosschalk en het begin van de neorenaissance in Nederland', *Archis* (1987) 30-39.

tieke en maatschappelijke ontwikkelingen van die tijd: de Opstand, het ontstaan van de Nederlandse natie en de rol daarin van het huis Oranje-Nassau. Ze voorzagen de architectuur uit de zestiende en vroege zeventiende eeuw van de stijlaanduiding ‘Hollandse Renaissance’. Deze benaming is niet zonder betekenis. Renaissance betekende niet alleen een heroriëntatie op de klassieken, maar ook een breuk met de Middeleeuwen, net zoals de Opstand en de Reformatie een einde van de katholieke heerschappij in ons land betekenden. Een vergelijkbare ontwikkeling vond in Duitsland plaats. In 1873 schreef de gerenommeerde Duitse kunsthistoricus W. Lübke het boek *Geschichte der deutschen Renaissance*. Hij bracht de Duitse bouwkunst uit de zestiende en de vroege zeventiende eeuw, die zo nauw aan de Nederlandse was verwant, in verband met de Reformatie. Hij zag de ‘Duitse Renaissance’ juist als een breuk met de Middeleeuwen: ‘Kaum ist der Kampf gegen das geisterknechtende Rom zum vorläufigen Abschluss gebracht, die Gewissensfreiheit erfochten, so strebt das deutsche Volksgemüth, seinem idealen Drange wieder in künstlerischen Werken volles Genüge zu thun.’⁴⁶

Een van de protagonisten van deze benadering was de Duitser Eugen Gugel, hoogleraar aan de Polytechnische School in Delft en auteur van *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur* (1869), het eerste volwaardige overzicht van de architectuurgeschiedenis in de Nederlandse taal.⁴⁷ In 1873 kreeg Gugel de opdracht de studentensociëteit Minerva in Leiden te ontwerpen. Het gebouw was een interpretatie van de Italiaanse Renaissance, gezien de strakke geledingen van de onderste twee bouwlagen, en van de Hollandse Renaissance, zoals blijkt uit de middelste topgevel met rolwerk, uit de afwisseling van baksteen met speklagen van natuursteen en uit de consoles die de halfzuilen van de verdieping droegen. Gugel wilde de Hollandse Renaissance nog sterker op de Italiaanse enten dan de Nederlandse bouwmeesters in de zestiende en de vroege zeventiende eeuw hadden gedaan. Het doorleven van de middeleeuwse constructiewijze, waar Thijm en Cuypers op hadden gewezen, wordt in dit streven naar een synthese tussen de Hollandse en Italiaanse Renaissance geheel ontkend.

Architecten ontwierpen niet uitsluitend vanuit helder omlinjnde politiek-maatschappelijke motieven. Voor velen was het verfraaien van de stad hun belangrijkste drijfveer. Het ging hen om het inpassen van hun gebouwen in een bestaande omgeving en het verrijken van het stadsbeeld.⁴⁸ Dit streven komt duidelijk tot uiting in een gedeeltelijk uitgevoerd ontwerp van A.C. Bleijs uit 1884 voor een gevelrij aan de Nieuwezijds Voorburgwal in Amsterdam (afb. 4). Een jaar eerder was deze waterloop, ondanks protesten, gedempt. Voor de achtergevels van de panden van het Begijnhof, die zich tot die tijd in het water spiegelden, maakte Bleijs een verbouwingsplan. De bestaande pretentieuze achtergevels werden vervangen door façades met ornamentiek en een afwisseling van

46. W. Lübke, *Geschichte der deutschen Renaissance* (Stuttgart 1873) VII.

47. Op deze opvatting van Gugel, Muysken en De Kruyff wordt uitgebreider ingegaan in: C.P. Krabbe, ‘Kasteel “Oud Wassenaar” en het ontstaan van de “Delftse renaissance”’, *De Sluisteen. Bulletin van het Cuypers Genootschap* 7 (1991) nr. 2/3, 67-85.

48. W.F. Denslagen, *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg* (Amsterdam 2004) 171-177.

Afb. 4. Adrianus Cyriacus Bleijs (1842-1912), Ontwerp voor de herbouw van een aantal huizen langs de Nieuwezijds Voorburgwal en het Begijnhof in Amsterdam, 1886, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.

bak- en natuursteen. Bleijs gaf de gevels rijker vorm dan ze ooit waren. Wellicht was de nieuwbouw bedoeld als compensatie voor het verdwijnen van het water uit dit deel van de stad. Bleijs ontwierp geen uniforme gevelwand, maar respecteerde de schaal van de bebouwing in de binnenstad en voorzag ieder pand van een eigen front. In een toelichting stelde hij de profielen en versieringen grotendeels te hebben ontleend aan nog bestaande Noord-Hollandse gebouwen uit de zestiende en zeventiende eeuw.⁴⁹ Door zo getrouw de ornamentiek van oude gebouwen na te volgen, schiep hij iets nieuws dat de suggestie wekte al eeuwenoud te zijn. Deze tendens was in het laatste kwart van de negentiende eeuw bij architecten en opdrachtgevers ongekend populair. Het paradoxale van dit creëren van erfgoed wordt onderstreept door het begrip ‘oud-Hollands’.

49. A.C. Bleijs, ‘Herbouwing van het Begijnhof te Amsterdam’, *De Bouwmeester* 2 (1886) plaat 3-4 (Hedendaagse Kunst).

waarmee dergelijke nieuwe creaties werden aangeduid. De term werd keer op keer gebruikt, niet alleen in de vakliteratuur maar ook in artikelen in populaire tijdschriften en dag- en weekbladen. Daarbij werd geen onderscheid gemaakt tussen oude gebouwen – veelal in de stijl van de ‘Hollandse Renaissance’, maar ook uit de Middeleeuwen – en de nieuwbouw die daarop was geïnspireerd.

Bleij’s gevelrij, met de nadruk op de visuele, tweedimensionale aspecten van de architectuur, roept verder associaties op met de architectuur op de Wereldtentoonstellingen. De gevel van de Nederlandse afdeling op de Parijse Wereldtentoonstelling van 1878 was door H.J. van den Brink ontworpen in de trant van de ‘Hollandse Renaissance’. Deze maakte onderdeel uit van de zogeheten Rue des Nations, een bonte aaneenschakeling van de façades die de verschillende naties moesten representeren.⁵⁰ Voor de in 1887 georganiseerde Internationale Voedingstentoonstelling in Amsterdam ontwierp de schilder Cornelis Springer een ‘oud-Hollands’ marktplein met gevelwanden gemaakt van beschilderd linnen op houten schotten (afb. 5).⁵¹ Springer, gespecialiseerd in geschilderde stadsgezichten met zestiende- en vroeg-zeventiende-eeuwse geveltjes, voegde in zijn werk onderdelen van verschillende gebouwen (waaronder verdwenen exemplaren) op fantasievolle wijze samen en liet daarbij eigentijdse, als storend ervaren onderdelen weg.⁵² Het werk van deze destijds succesvolle schilder, die zelf uit een familie van bouwkundigen afkomstig was, genoot de aandacht van verscheidene architecten.⁵³

Ook de oudere schilderkunst was een bron van studie en interpretatie. Van de zeventiende-eeuwse Hollandse genreschilders werd gedacht dat ze een nauwkeurige weergave van het dagelijks leven nastreefden. Hun schilderijen van binnenruimten werden als voorbeeld genomen voor stijlkamers, interieurs die als doel hebben een beeld van een bepaalde tijd op te roepen.⁵⁴ Ze zijn doorgaans samengesteld uit oude onderdelen die uit verschillende andere panden afkomstig zijn, maar kunnen ook nieuw gecreëerde elementen bevatten. In 1883 werden stijlkamers opgenomen in de Internationale Handelstentoonstelling in Amsterdam die deels was ondergebracht in het in aanbouw zijn-

50. M.-Th. van Thoor, *Het gebouw van Nederland. Nederlandse paviljoens op de wereldtentoonstellingen 1910-1958* (Zutphen 1998) 22.

51. A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001) 192.

52. Deze typering slaat op zijn werk uit de periode van circa 1855 tot circa 1875. Nadien schilderde hij zuiver gereconstrueerde stadsgezichten, die mogelijk ook van invloed waren op de contemporaine architectuur. Zie: W.R.F. van Leeuwen, ‘Ut pictura architectura. Het schilderachtige en de schilderkunst als bronnen van de Hollandse neorenaissance’, in: C. van Eck (e.a.), *Het Schilderachtige. Studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650-1900* (Amsterdam 1994) 94-105, aldaar 98.

53. Al in de jaren zestig gaf Gosschalk door middel van publicaties blijk van zijn interesse in de eigentijdse schilderkunst, waaronder de stadsgezichten van Springer en Jan Weissenbruch.

54. Voor de internationale context van stijlkamers zie: B. Laan, ‘Een schilderij in drie dimensies. De “kamer van Jan Steen” of het “schilderachtige voorhuis van eene zeventiende-eeuwse taveerne” op de Wereldtentoonstelling van 1883’, in: Van Eck, *Het Schilderachtige*, 117-128, aldaar 120.

Afb. 5. Cornelis Springer (1817-1891), Oud-Hollands marktplein op de Voedingstentoonstelling in 1887, tekening in zwart krijt, wit gehoogd, 360 x 450 mm, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.

de Rijksmuseum.⁵⁵ De Belgische architect Théophile Fumière associeerde een van de vertrekken, het ‘voorhuis van eene zeventiende-eeuwsche taveerne’, met een schilderij van Gerard Dou dat hij kort ervoor in het Mauritshuis had gezien.⁵⁶ Het brede publiek legde een ander verband; de taveerne werd in de volksmond de kamer van Jan Steen genoemd. De makers van de stijlkamers interpreteerden de schilderijen uit de Gouden Eeuw op eigentijdse wijze. Het resultaat bestond uit geïdealiseerde reconstructies met weglating van de meer platvloerse elementen uit de zeventiende-eeuwse genrevoorstellingen. Wat destijds een belangrijk kenmerk van het Nederlandse volk werd beschouwd, namelijk huiselijkheid, bracht men in deze stijlkamers tot uitdrukking.⁵⁷ De ‘zeventiende-eeuwsche taveerne’ uit 1883 maakt duidelijk dat in enkele gevallen het creëren van erfgoed niet beperkt bleef tot gevelarchitectuur.

55. De stijlkamers waren in het nog niet voltooid Rijksmuseum ondergebracht en ingericht door de schilder David van der Kellen, sinds 1876 directeur van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst in Den Haag, en zijn broer Johannes, tekenaar en graveur; over David van der Kellen zie de bijdrage van Frans Grijzenhout elders in deze bundel.

56. Laan, ‘Een schilderij in drie dimensies’, 117.

57. Laan, ‘Een schilderij in drie dimensies’, 124.

Afb. 6. Pieter Oosterhuis (1816-1885), Een van de stijlkamers op de Historische Tentoonstelling van Amsterdam in 1876 in het Oudemannenhuis, foto, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.

Cuypers was waarschijnlijk degene die in Nederland het fenomeen stijlkamer introduceerde. In 1876 richtte hij er enkele in als onderdeel van de historische tentoonstelling ter gelegenheid van het zeshonderdjarig bestaan van de hoofdstad in het plaatselijke Oudemannenhuis (afb. 6). Thijm schreef over de zeventiende-eeuwse kamer dat ‘de architect een paar kruisvensters en eene zoldering met kinderbalkjens [heeft] weten aan te brengen, die u niet zonder illuzie laten, en een oogenblik denkt ge, dat de lieve Tesselschaâ zoo aanstonds zal binnentreden en plaats nemen aan haar spinnewiel bij den haard’.⁵⁸ Ook in het nieuwe Rijksmuseum ruimde Cuypers plaats in voor stijlkamers. Het gebouw aan de Amsterdamse Stadhouderskade was niet alleen gebouwd als kunstempel maar ook als museum van de Nederlandse geschiedenis. Het in het Rijksmuseum opgenomen Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst bestond

58. Geciteerd door De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 72.

uit 'lokalen in verschillende stijl opgetrokken en versierd, naargelang van den aard en de dagteekening der daarin op te nemen voorwerpen'.⁵⁹ De middeleeuwse en zeventiende-eeuwse stijlkamers moesten bijdragen aan de evocatie van het nationale verleden. Een inspiratiebron voor Cuypers bij de inrichting van dit deel van het museum was ongetwijfeld Lenoirs Musée des Monuments français. Onder andere in de kelders en de binnenplaatsen van het Rijksmuseum waren (voornamelijk kopieën van) fragmenten van oude gebouwen ondergebracht. De reconstructie van de refter van het Cisterciënzer klooster in Aduard, met kopieën van middeleeuwse schilderijen uit andere monumenten, is nog steeds aanwezig. In de museumtuin voegde Cuypers fragmenten van oude Nederlandse gebouwen samen. Het ging om onderdelen van gebouwen die waren gesloopt of gerestaureerd, bijvoorbeeld fragmenten die door hun slechte staat geen functie meer hadden en vervangen waren door kopieën. Tot de gebouwonderdelen die Cuypers buiten opstelde, horen de Bergpoort uit Deventer (1619), de Groninger Heerepoort (1621) en de zuilen van de Kleine Kerk in Edam. Andere delen van historische gebouwen stonden oorspronkelijk ook vrij, maar zijn uiteindelijk verwerkt in het zogenaamde Fragmentengebouw. Dit werd stapsgewijs gerealiseerd. Cuypers zag zich genoodzaakt de plannen steeds weer te wijzigen vanwege nieuwe bouwfragmenten die in het geheel ingepast moesten worden. Zo werden hele gebouwen of losgeraakte onderdelen daarvan als fragmenten gemusealiseerd.

Evocaties van het nationale verleden zien we ook bij verbouwingen van monumenten. Gebouwen kregen – onder het mom van restauratie – een verschijningsvorm die ze nooit hadden gehad, maar de suggestie van het tegendeel werd gewekt. In binnen- en buitenland zijn in de tweede helft van de negentiende eeuw tal van gebouwen vanuit deze opvatting onder handen genomen.⁶⁰ Exemplarisch is Cuypers' restauratie van de Munsterkerk in Roermond (1864-1891). De architect voegde onder meer twee westtorens toe die er nooit waren geweest en waarvoor de achttiende-eeuwse middentoren in barokstijl moest sneuvelen. Cuypers kreeg hiervoor de zegen van de beroemde Franse architect E.E. Viollet-le-Duc die naar Roermond was afgereisd om het restauratieplan te beoordelen. Vanaf 1881 was Cuypers, die zeer productief was als restauratiearchitect, belast met werkzaamheden aan het Muiderslot. De Ridderzaal, die ten tijde van Hooft zou zijn gebruikt voor de bijeenkomsten van de Muiderkring, kreeg een inrichting in zeventiende-eeuwse stijl met nieuw ontworpen betimmeringen en deuromlijstingen. In tegenstelling tot de vroege negentiende eeuw, toen het gebouw vooral beschermingswaardig werd gevonden vanwege zijn historische en literaire associaties, bestond er nu een waardering voor het Muiderslot als architectonisch monument. Het uiterlijk van het kasteel werd door Cuypers en zijn opvolger J.W.H. Berden zoveel mogelijk in middeleeuwse staat gebracht. Hoewel dergelijke restauraties in de twintigste eeuw zijn bekriti-

59. A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect* (Zwolle/Zeist 1995) 120; zie ook: A.J.C. van Leeuwen, 'Een "stenen landschap". Cuypers' fragmentengebouw bij het Rijksmuseum', in: *Bouwkunst. Studies in vriendschap voor Kees Peeters* (Amsterdam 1993) 331-343.

60. Denslagen, *Omstreden herstel*, geeft een aantal sprekende voorbeelden.

seerd, leeft het verschijnsel tot de dag van vandaag door. De restauratie van paleis Het Loo in Apeldoorn (1977-1984) is hier een sprekend voorbeeld van. Het inwendige laat een combinatie zien van interieurs die onlosmakelijk met de bouwgeschiedenis van het paleis zijn verbonden en nieuw gecomponeerde stijlkamers, die een beeld moeten oproepen van het leven van een stadhouder of een vorst uit het geslacht Oranje-Nassau. Het exterieur is, net als het Muiderslot, teruggebracht naar een ideaaltoestand, in dit geval de zeventiende-eeuwse situatie van koning-stadhouder Willem III. Nog recenter is de transformatie van het Rembrandthuis in Amsterdam (1998-1999). De nieuw ingerichte interieurs, voor een deel samengesteld uit authentieke zeventiende-eeuwse objecten en gebaseerd op een reconstructie van de toenmalige inrichting, moeten het huishouden en het atelier van Rembrandt voor de bezoekers tot leven wekken. Toch zijn dit uitzonderlijke gevallen, in tegenstelling tot de situatie in het laatste kwart van de negentiende eeuw, een periode waarin architecten restaureerden zoals ze bouwden en vice versa.

Monumentenzorg

Aan het eind van de negentiende eeuw nam de nationale overheid de zorg voor monumenten op zich. In 1875 werd de functie van referendaris van Kunsten en Wetenschappen gecreëerd, die onder meer de monumentenzorg in zijn portefeuille had. Voor die post werd Victor de Stuers benoemd, die twee jaar eerder de apathische houding van de overheid had gehekeld in het beroemde artikel 'Holland op zijn smalst'.⁶¹ De Stuers ageerde in dit geschrift tegen de verwaarlozing van monumenten en kunstschaten die een behoorlijke behuizing en beheer moesten ontberen. Hij sprak niet van erfgoed of patrimonium, maar het woord monument gebruikte hij met grote regelmaat. Monumenten dienden 'tot ontwikkeling en beschaving', aldus De Stuers.⁶²

De Stuers, opgeleid als jurist, stond in de oudheidkundige traditie. 'Holland op zijn smalst' bevat een opsomming van wandaden die vergelijkbaar is met Thijms artikelenreeks 'wandalisme'. Ook De Stuers hield ervan om dit beladen woord te gebruiken. Hij wees de regering op haar verantwoordelijkheden ten aanzien van het erfgoed. De overheid, die als enige in staat was een politiek van doeltreffende bescherming ten uitvoer te brengen, moest een actieve rol spelen, net als in het buitenland het geval was. Tot dan toe was van rijkswege incidenteel geld beschikbaar gesteld voor restauraties en onderhoud.⁶³ De Stuers' artikel vormde voor de rijksoverheid de aanleiding zich krachtadig met de monumentenzorg te bemoeien en daarin ligt het belang van dit stuk. Wat het

61. V. de Stuers, 'Holland op zijn smalst', *De Gids* 37 (1873) 320-403 (facsimile herdruk met toelichting; Bussum 1975). In deze uitgave wordt ook uitgebreid aandacht geschonken aan het College van Rijksadviseurs dat van 1874 tot 1879 bestond en de regering adviseerde over onder andere het behoud en de inventarisatie van monumenten.

62. Idem, 322 (38 in de herdruk).

63. Aan het begin van de negentiende eeuw waren al pleidooien gehouden voor een actieve overheidsinbreng en werden incidenteel maatregelen van rijkswege genomen; zie: Van Swigchem, *Afbraak of restauratie*, 17, 22.

denken over erfgoed en monumenten betreft, bevat het artikel echter geen nieuwe opvattingen.⁶⁴

In het monumentenbeleid van de overheid kon worden geprofiteerd van initiatieven die al eerder in de eeuw waren genomen met betrekking tot de inventarisatie en de bestudering van de Nederlandse bouwkunst. In 1860 werd vanuit de Koninklijke Akademie der Wetenschappen een commissie opgericht 'tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van overblijfsels der vaderlandsche kunst en beschaving uit vroeger tijden'.⁶⁵ Thijm had al in 1848 bij de voorganger van de Akademie, het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten, aangedrongen op de benoeming van een dergelijke commissie. Hij sprak in de open brief over de noodzaak van het bewaren van het 'patrimonium onzes voorgeslachts', een vroeg en zeldzaam voorbeeld van het gebruik van dit synoniem van erfgoed.⁶⁶ De voorzitter van de in 1860 opgerichte commissie was C. Leemans, hoogleraar en directeur van het Museum van Oudheden in Leiden. In een ingezonden brief in *De Dietsche Warande* schrijft Leemans over de taak van de commissie: 'De beoefening der geschiedenis kan de bouwstoffen niet ontberen, die de overblijfsels uit vroegere tijden alleen haar kunnen leveren, en wie er prijs op stelt zich bekend te maken met den zin, de zeden en gebruiken van het voorgeslacht, of zich eene heldere voorstelling wenscht te vormen van de ontwikkeling van vroegere beschaving en kunst, hij zal elke ook de geringste bijdrage waarderen, waardoor die kennis kan worden bevorderd [...]. Die pogingen moeten er toe leiden, om waar het slechts mogelijk is, gebouwen en gedenkteekens, waaraan zich de herinnering van roemruchtige feiten of groote mannen verbindt, tegen ondergang of verwaarloozing te bewaren [...].'⁶⁷

De commissie van het Koninklijk Instituut onder voorzitterschap van Leemans, die tot 1871 bestond, sprokkelde kennis over oude gebouwen bijeen. Hetzelfde geldt voor de activiteiten van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst met haar studies en opmetingen die door leden uit het hele land waren gemaakt. De resultaten waren verre van bevredigend. Beide instanties waren afhankelijk van de inzet van de correspondenten in het land en die wisselde sterk. Het vurig gewenste overzicht van de (overblijfselen van) oude Nederlandse bouwkunst bleef daardoor fragmentarisch. De gegevens en opmetingen die door de beide instanties zijn vergaard, blijven echter tot op de dag van vandaag een belangrijke architectuurhistorische bron. Hun initiatieven droegen bovendien bij tot een waardering voor oude Nederlandse bouwkunst bij het geleterde publiek, net als de activiteiten van oudheidkundigen en schrijvers als Thijm, Potgieter, Vosmaer en Van Lennep. De Stuers – en velen na hem – deden laattunkend over de initiatieven van de Maatschappij en de commissie van het Koninklijk Instituut. Hun werkzaamheden leidden inderdaad niet tot een effectieve bescherming, maar in de

64. Zie het voorwoord en het nawoord van de in noot 61 genoemde reprint uit 1975.

65. W. Krul, 'Vooruitgang en verlies. Het moeizame begin van de Nederlandse monumentenzorg', *De negentiende eeuw* 29 (2005) nr.1, 3-21.

66. Alberdingk Thijm, *De in-stand-houding onzer monumenten*, 285-286.

67. [C. Leemans], 'Wandalisme. XXVI', *De Dietsche Warande* 5 (1860) 603-606, aldaar 604-605.

decennia na 1875 bracht ook het overheidsbeleid daar weinig verandering in. Weliswaar werden verscheidene restauratiecampagnes uitgevoerd, maar de door De Stuers gehekkelde sloopactiviteiten gingen onverdroten verder, vooral omdat de wettelijke kaders voor bescherming ontbraken. Bovendien bleven onder zijn bewind de maatregelen tot bescherming beperkt tot wat de referendaris de moeite waard vond. Een van de meest belangrijke zeventiende-eeuwse gebouwen in Nederland, het huis van Huygens op het Plein in Den Haag, werd gesloopt ten behoeve van het in 'oud-hollandse stijl' opgetrokken ministerie van Justitie (1876-1879), ontworpen door De Stuers' protégé C.H. Peters.

De Stuers laakte de onmacht van zowel de Maatschappij als de commissie van het Koninklijk Instituut om een systematisch overzicht van het architectonisch erfgoed op te bouwen, maar hij kampte met hetzelfde probleem. De woorden van architect W.N. Rose, uitgesproken op een ledenbijeenkomst van de Maatschappij in 1854 waren vijftig jaar na dato nog steeds actueel: 'Wat moeten wij antwoorden, wanneer een vreemdeling ons om eene lijst vroeg, van hetgeen, uit het oogpunt van de kunst beschouwd, in ons vaderland bezienswaardig is? Wij zouden onze onkunde met schaamte moeten bekenen.'⁶⁸ Pas na het bewind van De Stuers, in 1903, werd een begin gemaakt met een systematische inventarisatie. In 1933 was de 'voorlopige monumentenlijst' gereed. Deze was inderdaad voorlopig, het aanvullen ervan gaat tot op de dag van vandaag door. In die zin is de monumentenlijst vergelijkbaar met het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Aan het begin van de twintigste eeuw, dus gelijktijd met de samenstelling van de 'voorlopige lijst', verscheen het deel met het lemma 'monument'. De eerste betekenis van het woord is al sinds de vroege negentiende eeuw in zwang: 'Iets dat opzettelijk bestemd is geworden om de herinnering aan een persoon of aan eene gebeurtenis te doen bewaren.' Als tweede betekenis wordt vermeld: 'Iets dat blijft voortbestaan of is blijven voortbestaan, en waardoor men zich iets, dat geweest is, kan voorstellen [...] Bepaaldelijk in toepassing op overblijfselen van vroegere kunst, nijverheid, wetenschap.' De samenstellers citeren vervolgens Victor de Stuers die in *Holland op zijn smalst* oude gebouwen aanduidde als 'de monumenten onzer kunst en onzer historie'.⁶⁹

68. Rose, 'Welken weg moet men inslaan?' (als in noot 19), 50.

69. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, IX ('s-Gravenhage 1913) kolom 1091-1092, s.v. 'monument'.

Monumenten van natuur en schoonheid

WILLEMIEN ROENHORST

In 1915 verscheen, in een reeks geschriften uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de brochure *De ontsiering van stad en land en hare bestrijding* van de bouwkundig ingenieur J.H.W. Leliman (1878-1921).¹ Volgens Leliman werd in de Nederlandse steden, dorpen en landschappen een slachting aangericht: het vaderland werd beroofd van 'sprekende uitingen van zijner hoog ontwikkelde cultuur uit vroeger eeuwen', de 'voormalige bouwkundige schoonheid des lands' werd te gronde gericht, talloze oude kunstwerken werden verminkt of vernietigd en vele 'natuurtaferelen' werden geschonden. Leliman vergeleek deze 'aesthetische onttakeling' met een lichtzinnig beheerde erfenis. In zijn aanklacht tegen de aantasting van het vaderlandse 'schoonheidskapitaal' maakte Leliman de balans op van het begrip 'monument'. Hij signaleerde dat het begrip sinds het begin van de negentiende eeuw, maar vooral de 'laatste jaren' een aanmerkelijke uitbreiding had ondergaan. Wat deze uitbreiding inhield wordt duidelijk uit Lelimans betoog. Er waren twee nieuwe toepassingen van het woord 'monument', dat voorheen louter betrekking had op individuele gedenktekenen, in gebruik gekomen.² Een daarvan was het gebruik in relatie tot natuurlijke, niet door de mens gemaakte, objecten of zaken, zoals bomen en natuurgebieden. Daarnaast werd niet langer alleen aan individuele overblijfselen van geschiedenis en kunst, zoals een voorwerp of een gebouw, een monumentale status toegedicht, maar ook aan ensembles uit de gebouwde en natuurlijke omgeving. Deze nieuwe categorie monumenten – gevormd door een samenspel van culturele en natuurlijke elementen – werd aangeduid met verzameltermen als 'stedenschoon', 'landelijk schoon', 'stads- en dorpsgezichten' en de 'schoonheid van stad en land'. Deze tweeledige verruiming van het monumentenbegrip, die een verandering weerspiegelt in het denken over wat tot het erfgoed werd gerekend, staat centraal in dit hoofdstuk. Hoe is de verweving van de elementen 'natuur' en 'schoonheid' in het monumentenbegrip tot stand gekomen?

1. J.H.W. Leliman, *De ontsiering van stad en land en hare bestrijding* (Amsterdam 1915).
2. 'Monument' was volgens het *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving* (6 dln; Amsterdam [1836-1861]) II, 1201, samengesteld door Witsen Geysbeek e.a., 'iets wat het aandenken aan een vroegere zaak bewaart en in stand houdt, een gedenkteken'.

De brochure van Leliman is een goed voorbeeld van een publicatie waarin expliciet invulling werd gegeven aan het monumentenbegrip. Met behulp van deze en andere publicaties van pioniers en hoofdrolspelers uit de beginperiode van de natuur- en monumentenzorg in Nederland in de decennia rond de eeuwwisseling kan inzicht worden verkregen in de begripsverruiming en haar achtergrond. Samen met tijdschriften, kranten en lexica vormen zij de belangrijkste bronnen voor het traceren van veranderingen in betekenis, inhoud en gebruik van het monumentenbegrip in de tweede helft van de negentiende en vroege twintigste eeuw.³

Monumenten van natuur

In 1880 opperde F.W. van Eeden (1829-1901) in het tijdschrift *Album der Natuur* de idee om delen van de Nederlandse natuur te bewaren. Hij bediende zich daarbij van het woord ‘monument’. In een passage uit het artikel ‘Herinneringen aan de Veluwe’ gewijd aan het Beekbergerwoud, een bos dat omstreeks 1870 was geveld, stelde hij:

Dit bosch had als monument van de voormalige natuur van ons land niet minder waarde dan de oude gebouwen voor de geschiedenis der vaderlandsche kunst en het red- den van zulke merkwaardige plekjes uit de sloopers handen moest aan de Koninklijke Academie van Wetenschappen worden opgedragen.⁴

Het relateren van ‘monument’ aan natuurlijke objecten weerspiegelt de verheven status – het kappen van een bos werd gelijkgesteld aan heiligschennis – die Van Eeden de natuur toedichtte.⁵ Volgens de overlevering heeft hij als eerste in het Nederlandse taalgebied de zinsnede ‘monumenten der natuur’ geformuleerd.⁶ De schrijver W.J. Hofdijk (1816-1888) heeft echter reeds in 1856 in *Historische landschappen* een verbinding tussen de woorden ‘monument’ en ‘natuur’ gelegd:

3. Deze bronnen zijn gebruikt om inzicht te krijgen in de wijze en mate van verspreiding van bepaalde woorden. Kranten zijn, steekproefsgewijs, geraadpleegd op momenten waarop een problematisering of verandering van de thematiek te verwachten was, bijvoorbeeld rond bedreigingen van natuurgebieden, de afbraak van gebouwen of grootschalige infrastructurele projecten. Literaire bronnen zijn buiten beschouwing gelaten.
4. F.W. van Eeden, ‘Herinneringen aan de Veluwe’, *Album der Natuur ter verspreiding van natuurkennis onder beschaafde lezers van allerlei stand* (1880) 161-176, aldaar 173. Van Eeden was veldbioloog, directeur van het Koloniaal Museum en genoot bekendheid als publicist. Het tijdschrift *Album der Natuur* verscheen tussen 1854 en 1909.
5. F.W. van Eeden, ‘De flora der Hollandsche duinen’, *Album der Natuur* (1866) 33-58, aldaar 35; F.W. van Eeden, ‘De Aerdenhout’, in: F.W. van Eeden, *Onkruid: botanische wandelingen van F.W. van Eeden. Eerste deel Kennemerland* (oorspronkelijke uitgave artikel 1878; heruitgave Haarlem 1986) 103-116, aldaar 106.
6. Als locus wordt in de historiografie de bundel *Onkruid: botanische wandelingen van F.W. van Eeden* (1886) genoemd. Zie onder meer Jac.P. Thijsse, ‘Uit de voorgeschiedenis van natuurmonumenten’, *De Levende Natuur* (1931) 273-277; H.P. Gorter ‘Vijftig jaar “Natuurmonumenten”’

Historische landschappen: daaronder versta ik zulke tafreelen uit de natuur rondom ons heen, die door den oorspronkelijken toestand waar zij zich nog bevinden, wijzen op een tijd, die reeds tot de geschiedenis behoort; of vooral ook zulke, waarin achtergebleven monumenten van natuur of kunst, zoodanig met het landschap één geworden, dat zij er een natuurlijk bestanddeel van schijnen uit te maken, den geest in een bepaald tijdvak der geschiedenis terug voeren.⁷

Niettegenstaande een vrijwel identieke formulering vulden Hofdijk en Van Eeden het concept verschillend in. Voor Hofdijk waren ‘monumenten van natuur’ in feite monumenten van de geschiedenis.⁸ Bij Van Eeden herinnerden zij echter niet alleen aan het verleden, maar ook aan de natuur van het verleden. Hij gebruikte ‘monument’ zowel in de zin van ‘gedenkteken’, als in de zin van ‘overblijfsel’. In ‘De bosschen van Kennemerland’ uit 1867 had Van Eeden het woord reeds in deze betekenis toegepast voor een kolossale iep: ‘het prachtigste monument van het oude Haarlemsche woud’.⁹ Uit de waardering voor de natuur om haar intrinsieke waarde vloeide bij Van Eeden de formulering van de natuurlijke evenknie van monumenten van geschiedenis en kunst en de oproep tot instandhouding hiervan voort. Hoezeer Van Eeden de natuurlijke monumenten als gelijkwaardig beschouwde, blijkt uit zijn voorstel om ook de zorg hiervoor aan de KNAW toe te vertrouwen. Hoe de bescherming in de praktijk zou moeten worden vormgegeven, wordt uit Van Eedens publicaties niet duidelijk. Hieruit is alleen af te leiden dat hij niet de natuur in het algemeen wilde beschermen, maar specifieke, met name voor plantenliefhebbers en kunstzinnige mensen interessante, delen daarvan.¹⁰

Het gebruik van de zinsnede ‘monumenten der natuur’ vond in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw geen navolging. Er bestaan, voor zover bekend, geen publicaties waarin de zinsnede is overgenomen of anderszins de notie van ‘natuurlijk erfgoed’ naar voren komt.¹¹ Hoewel er in deze decennia in begripshistorisch opzicht geen verandering is waar te nemen, zijn ze voor de totstandkoming van denkbeelden over de bescherming van de natuur van eminent belang geweest. In een klimaat van groeiende belangstelling voor de natuur werd namelijk een voedingsbodem gecreëerd

in: H. P. Gorter (ed.), *Vijftig jaar natuurbescherming in Nederland, Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland* (Amsterdam 1956) 11-66; V. Westhoff, ‘De eeuw van Thijsse’, *Natuur en Landschap* 19 (1965) 68-80. Naar Hofdijk wordt in dit discours niet verwezen.

7. W.J. Hofdijk, ‘Inleiding’, *Historische landschappen* (Haarlem 1856) 16-17. Hofdijk maakte naast ‘monumenten’ gebruik van het woord ‘denkmalen’. Met dank aan Frans Grijzenhout die mij attent maakte op dit citaat.

8. Hofdijk staat in een lange traditie, zie bijvoorbeeld: D.J. van Lennep, *Verhandeling en Holland-sche duinzang* (1826).

9. F.W. van Eeden, ‘De bosschen van Kennemerland’, in: F.W. van Eeden, *Onkruid: botanische wandelingen van F.W. van Eeden*. Eerste deel Kennemerland (oorspronkelijke uitgave artikel 1867; heruitgave Haarlem 1986) 39-102, aldaar 70-73.

10. H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam/Meppel 1995) 43.

11. Dit werd tevens geconstateerd door Jac.P. Thijsse, ‘Natuurbescherming en natuurmonumenten’, *Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij* 44 (1932) 150-165, aldaar 152.

voor de idee van natuurbescherming en, in het voetspoor daarvan, voor ‘natuurmonumenten’. De belangstelling voor de natuur werd in het laatste decennium van de negentiende eeuw met name gestimuleerd door onderwijzers, biologen en natuurwetenschappers. De onderwijzers E. Heimans (1861-1914) en Jac.P. Thijssse (1865-1945) hebben, door hun activiteiten op het gebied van het onderwijs voor de jeugd en hun publicaties over de natuur, een belangrijke bijdrage geleverd aan de popularisatie van de natuurstudie in Nederland.¹² Heimans en Thijssse publiceerden gezamenlijk een aantal succesvolle, populariserende boekjes, waarin zij de lezers meenamen op hun wandelingen in de natuur in de naaste omgeving, bijvoorbeeld door parken en langs sloten.¹³ De boekjes, geschreven in een enthousiasmerende stijl, wekten op tot navolging, tot het zelf gaan waarnemen van planten, vogels en insecten. Natuurstudie werd gepropageerd als een hobby – waarvoor Heimans het woord ‘natuursport’ bedacht – voor zowel kinderen als volwassenen. De boekjes voor leken waren vernieuwend, aangezien de bestudering van de natuur voorheen een vrijwel uitsluitend wetenschappelijke aangelegenheid was. Eveneens vernieuwend was de visie op de natuur die Heimans en Thijssse in zowel hun gezamenlijke als afzonderlijke publicaties verkondigden. Ze beschreven de natuur, in navolging van Duitse natuuronderzoekers, als geïntegreerde ‘levensgemeenschappen’. Het uitgangspunt van deze notie is dat planten en dieren een, ondeling innig verbonden, geheel vormen.¹⁴

Het tijdschrift *De Levende Natuur*, in 1896 opgericht door Heimans, Thijssse en collega-onderwijzer J. Jaspers jr. (1855-1909), had eveneens het stimuleren van de belangstelling voor natuurstudie tot doel.¹⁵ Uit de interesse voor de natuur als studieobject volgde dat de natuur, teneinde natuuronderzoek in de toekomst veilig te stellen, met voorzichtigheid behandeld diende te worden. In de *Geïllustreerde flora van Nederland*, die Heimans en Thijssse in 1899 publiceerden, werd de lezer er dan ook op gewezen geen zeldzame planten uit de grond te trekken, maar ze alleen te bestuderen en eventueel te tekenen.¹⁶ Evenals de belangstelling voor landelijk wonen, wandelen, het maken van

12. Heimans introduceerde, onder invloed van vernieuwingen uit de pedagogiek, een nieuwe benadering van het vak ‘Kennis der Natuur’ dat sinds 1857 verplicht was op lagere scholen, die veel navolging kreeg. Door aanschouwelijk onderwijs en het gebruik van levend materiaal werden leerlingen actief in contact gebracht met de natuur: E. Heimans, *De levende natuur. Handleiding bij het onderwijs in de kennis van planten en dieren op de lagere school, in het bijzonder voor groote steden* (Amsterdam 1893); F.I. Brouwer, *Leven en werken van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw* (Groningen 1958) 107.
13. Het betreft: E. Heimans, Jac.P. Thijssse, *Van vlinders, bloemen en vogels* (Amsterdam, 1894), *In sloot en plas* (1895), *Door het rietland* (1896), *Hei en dennen* (1897), *In de duinen* (1899), *In het bosch* (1901), *In het Vondelpark* (1901) en het *Wandelboekje voor natuurvrienden* (1900).
14. M. Coesèl, ‘Opkomst van natuurstudie en natuurbescherming in Nederland. Feiten en achtergronden’ in: A. van Loon e.a. (ed.), *De eeuw van Thijssse. 100 jaar natuurbeleving en natuurbescherming* (Amsterdam 1996) 17-28, aldaar 24; Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 46.
15. De ondertitel van het blad varieerde, onder meer: *Tijdschrift voor natuurliefhebbers* en *Tijdschrift voor natuursport*.
16. E. Heimans, Jac.P. Thijssse, *Geïllustreerde flora van Nederland: handleiding voor het bepalen van den naam der in Nederland wild groeiende en verbouwde gewassen* (Amsterdam 1899) III.

tochtjes op de fiets in de vrije natuur en de prominente rol van de natuur in de schilderkunst en literatuur, duidt de populariteit van de natuurstudie op een nieuwe gevoeligheid en waardering voor de natuurlijke omgeving in de jaren rond de eeuwwisseling. In juli 1897 stelde H.W. Heinsius (1863-1939) in *Album der Natuur* verheugd vast dat de kennis van en belangstelling voor de natuur, die vroeger vrijwel geheel beperkt waren tot een betrekkelijk kleine kring van geleerden en liefhebbers, meer en meer 'algemeen' begonnen door te dringen.¹⁷ Heinsius' constatering werd bevestigd door het verzoek van het *Algemeen Handelsblad* en *De Amsterdammer*, aan respectievelijk Thijssen en Heimans, om wekelijks een populair-wetenschappelijke rubriek aan de natuur te wijden.¹⁸

In de jaren rond de eeuwwisseling won het denkbeeld, dat bepaalde natuurlijke objecten voor het nageslacht behouden moesten worden, terrein. De bezorgdheid over de natuur nam geleidelijk toe. In 1900 stelde de leraar en natuurwetenschapper A.J.M. Garjeanne (1877-1965) in een artikel in *De Levende Natuur*:

Onze echte boschplanten, de echte kinderen van onze Nederlandschen bodem verdwijnen meer en meer. [...] Als gij bij toeval een stukje grond bezit, waarop onze oorspronkelijke boschplanten groeien, laat het dan, als 't eenigszins mogelijk is, in zijn tegenwoordigen toestand. Als ge dat stukje grond [...] afgraaft, of omspit, om er aard-appels of rogge op te poten of zaaien, zijt ge een even grote wandaal als iemand, die een historisch monument voor afbraak verkoopt, want ook boschplanten zijn relikwieën, die bescherming behoeven en ze waard zijn.¹⁹

Hoewel Garjeanne het woord 'monument' niet gebruikte, dichtte hij de natuur wel een monumentale status toe. Hij stelde de natuur niet alleen op één lijn met historische gebouwen, zoals Van Eeden, maar ook met religieuze relikwieën. Door planten als kinderen voor te stellen riep Garjeanne bovendien associaties op met kwetsbaarheid en onschuld. De toegenomen belangstelling voor de natuur alsmede de voortschrijdende aantasting van de natuur voortvloeiend uit de ontginning en cultivatie van gronden, leidden, met uitzondering van de bescherming van dieren, aanvankelijk niet tot concrete denkbeelden over of initiatieven tot bescherming.²⁰ In 1901 kwam daar verandering in met de oprichting van de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging (NNV), een bundeling van verschillende lokale natuurhistorische verenigingen. Wegens de be-

17. H.W. Heinsius, 'De flora van Nederland', *Album der natuur* (1897) 307-313, aldaar 307.

18. Heimans schreef van 1901 tot zijn plotselinge dood in 1914 voor *De Amsterdammer*. Thijssen schreef voor het *Algemeen Handelsblad* (1901-1906), *De Telegraaf* (1909-1916), *Het Jonge Leven* (1910-1920), *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1911-1914) en *De (Groene) Amsterdammer* (1914-1938).

19. A.J.M. Garjeanne, 'Uit Venloo's omstreken', *De levende natuur* (1900) 294-295.

20. Er kwam omstreeks 1870 een beweging tot bescherming van dieren, in het bijzonder van vogels, op gang. De bescherming van dieren was een hoofd- of neven doelstelling van verschillende particuliere organisaties, zoals de Entomologische Vereeniging (1845), de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Vogels (1898), de Amsterdamsche Entomologische Club (1899) en de Nederlandsche Ornithologische Vereeniging (1901).

zorgdheid van de leden – met name professionele biologen en onderwijzers – over de toekomst van hun liefhebberij werd in de statuten van de NNV, naast de bestudering van de natuur, ‘het aanwenden van pogingen om terreinen, die uit een natuurhistorisch oogpunt belangrijk zijn, te beschermen’ als secundaire doelstelling vastgelegd.²¹ Hoewel in de praktijk geen initiatieven tot realisatie van deze doelstelling werden ontplooid, blijkt hieruit wel de intentie om op enigerlei wijze de bescherming van delen van de natuur ter hand te nemen. Wat er onder deze bescherming verstaan zou moeten worden, was echter onduidelijk. Binnen de Nederlandsche Botanische Vereniging (NBV), opgericht in 1854, werd hierover ook gediscussieerd, naar aanleiding van de invoering van maatregelen ter bescherming van de natuur in het buitenland en het wegvallen van interessante onderzoeksgebieden en -objecten door schade aan de natuur in eigen land. In augustus 1901 hield L. Vuyck (1862-1931), secretaris van de NBV, een lezing over ‘de bescherming van de natuurlijke groeiplaatsen van inlandsche planten’. Nu het nog niet te laat was moest er volgens Vuyck voor gezorgd worden dat ‘enkele plaatsen’ zouden overblijven waar ze ongestoord konden voortleven. Alhoewel Vuyck in het begin van zijn lezing voorstelde alleen enkele botanisch belangrijke plekken via wettelijke maatregelen te beschermen, besloot hij zijn lezing, op vergelijkbare wijze als in de door hem geraadpleegde publicatie van de Pruisische natuurbeschermer W. Wetekamp (1859-1945), met een pleidooi voor een meer algemene vorm van natuurbescherming.²² Hij stelde voor ongerepte stukjes natuur als een ‘natuurlijk museum’ te behouden. Door te wijzen op het nationale belang van natuurbehoud trad Vuyck ver buiten de primaire interessesfeer van de NBV, de floristiek.

Binnen de NBV kwamen algemene natuurbeschermingsdenkbeelden na Vuycks rede niet meer ter sprake. De discussie spitste zich toe op de bescherming van flora.²³ Voorbeelden van maatregelen uit andere landen hiertoe, alsmede tot natuurbescherming in het algemeen, werden aangedragen door de Duitse botanicus H. Conwentz (1855-1922) die in juni 1904, op uitnodiging van de NBV, een lezing in Nederland hield. Als een van de manieren om vernieling van de natuur tegen te gaan stelde Conwentz, volgens een verslag van de rede in het orgaan van de NBV, voor ‘natuurgedenktekenen te doen kennen en te inventariseren’.²⁴ In dit verslag werden allerlei woorden en com-

21. ‘Vergadering van 12 oktober 1901’, *De levende natuur* 6 (1901) 256; *Maandblad der Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging* 1 (1902) 1. In het bestuur van de NNV hadden onder meer Jac.P. Thijssen, H.W. Heinsius en J.Th. Oudemans zitting. Van maart 1902 tot april 1906 verscheen het *Maandblad der NNV* als bijblad bij *De levende natuur*.

22. L. Vuyck, ‘Iets over de bescherming van de natuurlijke groeiplaatsen onzer inlandsche planten. Rede gehouden op de 72ste vergadering der NBV in augustus 1901’, *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 3^e serie 2^e deel (1903) 615-522.

23. M.W.G. van Kraaikamp, *Natuurbescherming in Nederland. Ontwikkeling van denkbeelden en activiteiten in de periode 1896-1906* (doctoraalscriptie biologie; Katholieke Universiteit Nijmegen 1980) 18.

24. *Nederlandsch Kruidkundig Archief* (1904) 91-95. H. Conwentz bezigde het woord *Naturdenkmäler* veelvuldig, onder meer in *Die Gefährdung der Naturdenkmäler und Vorschläge zu ihrer Erhaltung* (Berlijn 1904).

binaties van woorden door elkaar gebruikt voor datgene wat Conwentz met *Naturdenkmäler* aanduidde: ‘natuurgedenkteekenen’ en ‘natuurmerkwaardigheden’ passeerden de revue, alsmede de uitdrukkingen ‘bescherming van zeldzame natuurtoestanden’, ‘het tegengaan van schending van fraaie natuurtooneelen’ en ‘het in bescherming nemen of reserveeren van typische of oorspronkelijke stukjes natuur’. Er werd duidelijk gezocht naar een Nederlandse uitdrukking waarin het streven kon worden vervat. Het ontbreken van de zinsnede ‘monumenten der natuur’ suggereert dat de vertaler van Conwentz’ rede, hoewel hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit de botanische wereld, niet bekend was met de zinsnede die door het voormalige NBV-lid Van Eeden was geformuleerd. De combinatie ‘natuurbescherming’ werd ook niet gemaakt. Dat woord was een jaar vóór Conwentz’ lezing geïntroduceerd in een kop boven een ingezonden brief aan de redactie van het *Maandblad der NNV*. Uit deze brief, geschreven door een anonieme leraar in de dier- en plantkunde, wordt duidelijk wat er op dat moment onder werd verstaan: het paal en perk stellen aan de vernielende invloed van de baldadige of onnadenkende mens, in het bijzonder aan de ‘vogelvernieling’.²⁵

Natuurmonumenten

Uit de discussies binnen de NBV en NNV, het tijdschrift *De Levende Natuur* en de publicaties van Heimans en Thijsse komt naar voren dat er vlak na 1900 ‘onder natuurliefhebbers’ overeenstemming bestond over de noodzaak van bescherming van de natuur. De vorm en reikwijdte hiervan waren echter nog niet gedefinieerd. De discussie hierover raakte in de laatste maanden van 1904 in een stroomversnelling, als gevolg van een hoogoplopend debat rond het Naardermeer. Aanleiding was het voornemen van de gemeente Amsterdam om het meer aan te kopen en in gebruik te nemen als vuilnisstortplaats. Heimans en Thijsse uitten, enkele dagen na de indiening van het voorstel, hun ongenoegen in hun rubrieken in het *Algemeen Handelsblad* en *De Amsterdammer* en zwengelden een beweging tot behoud van het meer als natuurgebied aan.²⁶ Thijsse fulmineerde tegen de kwalificatie van het Naardermeer als ‘een waardeloze plas’ op basis van de ‘rijksdaaldermaatstaf’. De poëtische en wetenschappelijke waarde – ‘de kennis, kunst en levensvreugde die waren te verwerven door liefdevolle aanschouwing van de rijke, levende natuur’ – moesten ook in aanmerking worden genomen. De kwestie werd breed uitgemeten in de dagbladpers. De journalist C. Easton (1864-1929), hoofdredacteur van *Het Nieuws van den Dag*, betuigde Thijsse persoonlijk zijn instemming met het streven de strijd tegen de ‘natuurverknoeiing’ te aanvaarden en stelde dat het hoog tijd was dat er in Nederland ‘eens iets (stelselmatigs)’ gedaan werd ‘tot bescherming van de

25. Anonymus, ‘Ingezonden, Natuurbescherming’, *Maandblad der Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging* 1 (1903) 46.

26. Jac.P. Thijsse, ‘Het Naardermeer’, *Algemeen Handelsblad*, 3 december 1904; E. Heimans, ‘De Naardermeer’, *De Amsterdammer*, 11 december 1904.

Natur-Denkmäler'.²⁷ Thijsse en Heimans kregen geen steun van de wetenschappelijke biologische verenigingen, met uitzondering van de NNV. Binnen deze vereniging was men blijkbaar ontvankelijk geworden voor algemene natuurbeschermingsdenkbeelden en bereid activiteiten hiertoe te ontplooiën. Het hoofdbestuur verzocht de gemeente Amsterdam begin december 1904 van het plan af te zien. In een toelichting bij dit adres, van de hand van NNV-secretaris Heinsius, werden de argumenten uiteengezet. In de formulering van het voornaamste argument, de 'overgrootte waarde' van het meer uit natuurhistorisch en esthetisch oogpunt – waarmee werd bedoeld op de rijke, in sommige gevallen zeldzame, flora en fauna – werd het woord 'natuurgedenkteekenen' gebruikt:

Reeds sedert lang stelt men er terecht hoogen prijs op, dat historische gedenkteekenen – dikwijls met belangrijke geldelijke en andere opofferingen – voor het nageslacht bewaard blijven. In de laatste jaren begint zich echter, zoowel hier te lande als in het buitenland, ook meer en meer de overtuiging te vestigen, dat zoogenaamde 'natuurgedenkteekenen' van niet minder waarde zijn voor de ontwikkeling en beschaving van een volk. Maar al te veel zijn er reeds verdwenen of onherstelbaar bedorven.²⁸

Medio december werd het plan verworpen door de Amsterdamse gemeenteraad. Hierbij lijken de mogelijke hygiënische nadelen van dempen, stankoverlast en financiële argumenten – en niet natuurhistorische of esthetische argumenten – de doorslag te hebben gegeven.²⁹

In het eerstvolgende nummer van het *Maandblad der NNV* werd verheugd gemeld dat het gevaar voorlopig was afgewend.³⁰ Voorlopig, omdat het behoud van het meer voor de toekomst niet was verzekerd. In hetzelfde nummer dook voor het eerst het woord 'natuurmonument' op. Heinsius lichtte toe wat de nieuwe samenstelling inhield:

Wat een monument of gedenkteeken is, weet iedereen; maar dit dient gewoonlijk om de herinnering aan een of ander historisch feit of persoon levendig te houden en heeft met de natuur niets uit te staan. Ook spreekt men wel eens van een monument van kunst, enz. Maar natuurmonumenten? Het is een nieuw woord, lezer, maar een goed gekozen woord, dunkt mij. Even goed als de door menschenhand gemaakte gedenkteekenen den tijd trotseerden, zoo heeft de Natuur zelf in elke landstreek der aarde een beeld gevormd

27. De passage uit de brief van Easton wordt geciteerd in: Thijsse, 'Uit de voorgeschiedenis van natuurmonumenten' (als in noot 6), 275.

28. H.W. Heinsius, 'Het Naardermeer. Brief met toelichting van de NNV aan de Raad der Gemeente Amsterdam', *Maandblad der Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging* 3 (1905) 36-37. Heinsius verwijst expliciet naar Conwentz' studie *Naturdenkmäler*. Het adres van de NNV werd tevens afgedrukt in *Het Nieuws van den Dag*, 13 december 1904.

29. Van der Windt, En dan: wat is natuur nog in dit land?, 54.

30. Heinsius, 'Het Naardermeer', 36-37.

van haar wordingsgeschiedenis de eeuwen door; de dieren en plantenwereld; de bodem zelf zijn dáár als getuigen van het verleden ... en ook van het heden voor de toekomst.³¹

Gelijk slechts enkele belangrijke gedenktekenen bewaard bleven uit historische tijdperken, zou volgens Heinsius ook de natuur niet volledig ongerept kunnen blijven. De mens had het volste recht de bodem in cultuur te brengen. Maar Heinsius vroeg zich af of er niet een grens zou moeten zijn. Of er niet, net als in het buitenland, maatregelen genomen moesten worden. Was het niet de plicht van een beschaafde natie om – net zo als de belangrijke bouwwerken, gedenkstukken en voorwerpen van kunst uit het verleden, waarvoor kostbare musea werden opgericht en onderhouden – ook ‘stukjes natuur voor het nageslacht te bewaren’? Voor de aanpak van de bescherming had Heinsius een specifieke vorm in gedachten: het stichten van ‘natuurmonumenten’. Gezien het artikel in haar statuten was de NNV in Heinsius’ ogen het aangewezen lichaam om actie te ondernemen. Thijsse maakte in *De Levende Natuur* ook propaganda voor het structureel ter hand nemen van de natuurbescherming.³² Op een vergadering van de NNV in de winter van 1904-1905 werden de heersende ideeën over de invulling daarvan besproken. Besloten werd tot het vormen van een lichaam dat het toezicht op en het behoud van ‘natuurmonumenten’ tot doel zou hebben. De vraag wat er onder die term verstaan moest worden en hoe de bescherming in de praktijk vorm moest krijgen, gaf aanleiding tot uitvoerige besprekingen. Ondanks verschillen van inzicht over de taakstelling en organisatie van het nieuwe lichaam zag in april 1905 de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland (Vereniging Natuurmonumenten) het levenslicht.³³ De oprichting van de vereniging vormde een bevestiging van de collectieve waardering voor de natuur die al aan het eind van de negentiende eeuw was ingezet (afb. 1).

Met de aankoop van het Naardermeer in september 1906 was het eerste Nederlandse natuurmonument een feit. In datzelfde jaar gaf de vereniging in een propagandabrochure het woord ‘natuurmonument’ nader vorm. Uit de formulering van het streven – ‘het behoud van merkwaardige deelen van den Nederlandschen bodem, merkwaardige in Nederland levende dieren, planten en levensgenootschappen, alsmede belangrijke overblijfselen van voorhistorische menselijke werkzaamheid, welke door uitbreiding der cultuur of andere oorzaken dreigen verloren te gaan’ – blijkt dat de vereniging een brede opvatting van het woord hanteerde. De schrijver, de bioloog J.Th. Oudemans (1862-1934), lichtte de term van ‘jonge datum’ toe, waarbij hij er op wees dat ‘natuurmonumenten’ als *Naturdenkmäler* reeds in gebruik was in de Duitse taal:

31. H.W. Heinsius, ‘Natuurmonumenten’, *Maandblad der Nederlandsche Natuurhistorische Vereniging* 3 (1905) 40-41.

32. Jac.P. Thijsse, ‘Het Naardermeer. Geschiedenis’, *De levende natuur* (1905) 193-205.

33. Jac.P. Thijsse, ‘Het Naardermeer’, *De levende natuur* (1906) 116-117; ‘Verslag der vergadering op uitnodiging der Nederlandsche Natuurhistorische Vereniging op 22 april j.l. te Amsterdam gehouden ter bespreking van maatregelen tot bescherming van natuurmonumenten. Bijlage tot de algemene vergadering van 26 februari 1905 van de NBV’, *Nederlandsch Kruidkundig Archief* (1904-1907).

Afb. 1. Johan Coenraad Braakensiek (1858-1940), 'Behoud van natuurmonumenten!', spotprent in *De Amsterdamer* van 16 september 1916, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

Het woord monument beteekent gedenkteeken, iets dat opgericht is, om de herinnering aan een feit of een persoon levendig te houden. Men hecht er evenwel ook de beteekenis aan van een niet opgericht, doch overgebleven teeken van wat vroeger was of geschied is. Op allerlei gebied zijn zulke gedenkteeken bewaard gebleven; zij vormen voor een groot deel den grondslag van ons weten omtrent hetgeen aan onze tijden is voorafgegaan. Kan men aldus van monumenten spreken op een of ander gebied van menselijke ontwikkeling of geschiedenis, zoo is 't ook mogelijk te spreken van 'Natuurmonumenten' en verstaat men daaronder dan allerlei in de vrije natuur aanwezige landschappen, levensgenootschappen, dieren, planten en delfstoffen, welke, vroeger meer algemeen, thans een zekere graad van zeldzaamheid bereikt hebben.³⁴

In deze invulling is de invloed zichtbaar van denkbepelden over natuurbescherming zoals die zich in de jaren vlak na de eeuwwisseling hadden gemanifesteerd binnen de NBV en de NNV. Het wetenschappelijke belang van natuurbescherming prevaleerde in de statuten van de nieuwe vereniging boven nationale en esthetische belangen. Tevens is de invloed zichtbaar van de idee van levensgemeenschappen, zoals gepropageerd door Heimans en Thijssen, alsmede van ontwikkelingen uit het buitenland, in het bijzonder

34. J.Th. Oudemans, *De Vereeniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland: haar oorsprong, haar recht van bestaan en haar streven* (Amsterdam 1906) 8-9.

uit Duitsland.³⁵ Oudemans benadrukte, net als Vuyck en Heinsius, dat de exploitatie van het land, het dienstbaar maken van ‘waardeloze’ gebieden aan boscultuur, landbouw en veeteelt, een uitstekende zaak was en moest worden toegejuicht. Maar net als zijn voorgangers plaatste hij enkele kanttekeningen. Oudemans sprak de hoop uit dat de vereniging, voor het nageslacht, in staat zou zijn ‘een vergelijk’ te treffen tussen de ‘voortstrevende cultuur’ en het behoud van het ‘merkwaardige’ in de natuur.³⁶

De veelvuldige verwijzingen naar buitenlandse initiatieven en het gebruik van buitenlandse leenwoorden roepen de vraag op in hoeverre de Nederlandse woorden op het gebied van natuurbescherming zijn geënt op of beïnvloed door buitenlandse voorbeelden. In het buitenland werden denkbeelden tot behoud van de natuur ongeveer een kwart eeuw eerder geformuleerd.³⁷ Hetzelfde geldt voor de totstandkoming van nieuwe woorden en woordcombinaties. De koppeling van de woorden ‘monument’ en ‘natuur’ in de tweede helft van de negentiende eeuw kan natuurlijk een originele gedachte zijn geweest van zowel Hofdijk als Van Eeden, maar is mogelijk overgenomen van de Duitse natuuronderzoeker en ontdekkingsreiziger A. von Humboldt (1769-1859), die in de eerste decennia van de negentiende eeuw het woord *Naturdenkmal* reeds gebruikte in zijn reisverslagen.³⁸ Het is zeer waarschijnlijk dat Van Eeden goed bekend was met het werk van Von Humboldt en vooraanstaande botanici uit Duitsland.³⁹ De veelvuldige verwijzingen naar en citaten uit buitenlandse literatuur door de pleitbezorgers van natuurbescherming in Nederland omstreeks 1900 suggereren dat botanici en biologen goed op de hoogte waren van ontwikkelingen op het gebied van natuurbescherming in het buitenland, in het bijzonder in Duitsland. Thijsse heeft echter stellig ontkend

35. Het Duitse concept *Staatsparke* (natuurreservaten) is beïnvloed door ideeën uit de Verenigde Staten van Amerika, waar omstreeks 1860 voor het eerst plannen werden gemaakt om ongerepte gebieden tot nationaal park te verklaren. In 1872 werd met Yellowstone Park het eerste nationale park gerealiseerd.

36. Oudemans, *De Vereeniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland*, 11. De ‘ontginners’, belichaamd door de Nederlandse Heidemaatschappij, onderschreven het streven van de vereniging en waren vertegenwoordigd bij haar oprichting.

37. Voor deze relatieve achterstand zijn verschillende verklaringen geopperd, waaronder de late industrialisatie van Nederland, de beperkte invloed van de Romantiek en het nationalisme, als ook het later populair worden en minder uitbundig beoefenen van de veldbiologie, buiten de kring van amateur- en beroepsbiologen.

38. Hugo Conwentz verwees in *The care of natural monuments with special reference to Great Britain and Germany* (Cambridge 1909), waarin hij het ontstaan van de uitdrukking *Naturdenkmal* toelicht, naar Von Humboldt, die in diens *Voyages aux régions équinoxiales du nouveau continent*, II (Parijs 1819; oorspr. Duitse uitgave Stuttgart 1815-1832) grote, oude bomen had aangeduid als ‘monuments de la nature’.

39. Aangezien Van Eeden vanaf 1867 redacteur was van de *Flora Batava*, het eerste overzicht van Nederlandse wilde planten in woord en beeld, is hij zeer waarschijnlijk in contact gekomen met vergelijkbare werken uit het buitenland. Daarnaast werd in het tijdschrift *Album der Natuur* regelmatig aandacht besteed aan de natuurlijke historie en de beoefenaars daarvan, zoals Von Humboldt. Van Eeden gebruikte in 1866 een passage uit een tekst van Von Humboldt als motto voor het artikel ‘De flora der Hollandsche duinen’. In de organen van de wetenschappelijke biologische verenigingen werd regelmatig melding gemaakt van buitenlandse initiatieven en publicaties.

dat de samenstelling ‘natuurmonument’ was ‘afgekeken’ van Conwentz. Het woord zou zijn overgenomen van Van Eeden.⁴⁰ Deze bewering is opvallend aangezien in de jaren vlak vóór en na de eeuwwisseling de zinsnede ‘monumenten der natuur’ niet werd gebezigd en in het natuurbeschermingsdiscours niet naar Van Eeden werd verwezen. Pas vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw wordt Van Eeden als wegbereider voor het denkbeeld van de bescherming van ‘natuurmonumenten’ in Nederland genoemd.

Door de activiteiten die de Vereniging Natuurmonumenten ontplooidde en het veelvuldige gebruik in populariserende publicaties als *De levende natuur* en de Verkade-albums, raakte het woord ‘natuurmonument’ in de eerste decennia van de twintigste eeuw ook buiten de kring van de ‘natuurbeschermingspioniers’ in gebruik.⁴¹ De implementatie van het woord en de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte betekende echter niet dat bescherming van de natuur een vanzelfsprekendheid was geworden. Er kon nog straffeloos gekapt, gedund en gebouwd worden in natuurgebieden die niet tot de terreinen van de Vereniging Natuurmonumenten behoorden.⁴² Natuurbeschermers betreurden het gemis van een wettelijke basis voor hun activiteiten. Alhoewel daar vanaf de eeuwwisseling herhaaldelijk voor werd gepleit, voerde de overheid geen maatregelen tot bescherming van de natuur in. Incidenteel werd wel ingegrepen, maar van enige structurele aanpak was in de vroege twintigste eeuw geen sprake. De activiteiten van de landelijke overheid beperkten zich tot de activiteiten van het Staatsbosbeheer, dat in 1899 was opgericht naar aanleiding van de groeiende bemoeienis van de staat met bosbouw en de ontginning van gronden. Vanaf 1908 werden bepaalde onder het Staatsbosbeheer ressorterende gebieden aangemerkt als ‘staatsnatuurmonument’. ‘Het bewaren in hunne natuurlijke toestand van terreinen, die uit een natuurhistorische, geologisch, aesthetisch of ander oogpunt bijzonder merkwaardig zijn’, in feite de bescherming van natuurmonumenten, werd daarmee een taak van het Staatsbosbeheer.⁴³ De invulling die de Vereniging Natuurmonumenten aan het woord had gegeven en de vorm van natuurbescherming die zij propageerde, werd hiermee overgenomen.

40. Thijsse, ‘Uit de voorgeschiedenis van natuurmonumenten’, 273; Thijsse, ‘Natuurbescherming en natuurmonumenten’ (als in noot 11), 152. In het in memoriam voor Van Eeden van L. Vuyck in het *Nederlandsch Kruidkundig Archief* (1901) 540-546 en van J. Sturing, ‘F.W. van Eeden 1829-1901†’ in *De levende natuur* 6 (1901) 76-77 wordt met geen woord gerept over ‘monumenten der natuur’.

41. De Verkade-verzamelalbums gewijd aan de inheemse natuur met teksten van Jac.P. Thijsse verschenen vanaf 1906. De albums, die kinderen en volwassenen spelenderwijs in contact brachten met de natuur, zijn van groot belang geweest voor het stimuleren van belangstelling voor de natuur.

42. Voor het in stand houden van gebieden waren de natuurbeschermers afhankelijk van particulieren, die de meeste natuurterreinen en landgoederen in Nederland in bezit hadden. Naast de Vereniging Natuurmonumenten kwamen in de jaren ’20 en ’30 van de twintigste eeuw, met name onder invloed van de grootschalige ontginningen, de zogenaamde ‘provinciale landschappen’ tot stand.

43. J.A. van Steijn e.a., *Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Staatsbosbeheer* (Utrecht 1939).

In de jaren '10 en '20 van de twintigste eeuw kwamen, onder druk van verschillende particuliere organisaties, enkele wetten met betrekking tot het behoud van de natuur, in het bijzonder bomen en bossen, tot stand, waaronder de Nood-Boschwet (1917), de Boschwet (1922) en de Natuurschoonwet (1928).⁴⁴ Hierin werd niet alleen het woord 'natuurmonument' gebruikt, maar tevens de meer algemene uitdrukking 'het bewaren van natuurschoon'.⁴⁵ De totstandkoming van wetten betekende niet dat de overheid de natuurbescherming tot een van haar taken rekende. Het behoud van natuurmonumenten werd overgelaten aan het particulier initiatief. In de troonrede van 1928 werd een natuurbeschermingswet aangekondigd, maar deze werd pas in 1968 daadwerkelijk ingevoerd.⁴⁶ 'Natuurmonumenten' werden in conceptversies van deze wet uit de eerste helft van de twintigste eeuw gedefinieerd als 'delen van het grondgebied van Nederland, hetzij land of water, welker behoud van algemeen belang is met het oog op hun betekenis voor het natuur- of landschapsschoon of voor de wetenschap'.⁴⁷ Deze formulering geeft aan dat natuurbescherming in Nederland sinds de vroege twintigste eeuw is gaan samenvallen met het stichten en beheren van natuurmonumenten.⁴⁸ Dit wordt bevestigd door de invulling van het woord 'natuurbescherming' in Van Dale's *Groot Woordenboek der Nederlandsche taal*.⁴⁹ Uit de omschrijvingen in verschillende edities blijkt dat natuurbehoud en natuurbescherming niet zozeer betrekking hebben op het behoud van de natuur in algemene zin, maar gelijkgesteld werden aan het behoud van natuurmonumenten. Het woord 'natuurmonument' werd in 1924 voor het eerst als lemma vermeld in de *Van Dale*. Deze opname weerspiegelt een algemeen gebruik van het woord in de Nederlandse taal. Het werd omschreven als 'merkwaardig stuk natuur (heuvels, meren, bossen, levensgemeenschappen enz.) op wier behoud prijs gesteld dient te worden en die door uitbreiding der cultuur enz. verloren dreigen te gaan'. Ook hier is de invloed van de definitie zoals geformuleerd door de Vereniging Natuurmonumenten onmiskenbaar. Het nagenoeg ongewijzigd blijven van de omschrijving van de betekenis van het woord 'natuurmonument' in de volgende edities weerspiegelt dat de toepassing grotendeels hetzelfde is gebleven. Na de vaststelling van de definitie is er, ondanks ver-

44. Onder meer de Vereniging Natuurmonumenten, de ANWB en de Bond Heemschut pleitten voor wettelijke maatregelen. W. Keiser, *Overheidszorg voor het natuurschoon* (Rotterdam 1949) 43.

45. Het eerste gebruik van 'natuurschoon' wordt in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* omstreeks 1864 gedateerd, maar Hofdijk gebruikte de termen 'natuur-schoonheid' en 'natuurschoon' reeds in 1856 in *Historische landschappen*.

46. Deze wet, die de Natuurschoonwet verving, geeft de mogelijkheid bepaalde gebieden aan te wijzen als 'beschermd natuurmonument' of 'staatsnatuurmonument' en bepaalde planten- en diersoorten te beschermen.

47. Keiser, *Overheidszorg voor het natuurschoon*, 190.

48. In Duitsland wordt een onderscheid gemaakt tussen *Naturschutz* (natuurbescherming) en *Naturdenkmalpflege* (het behoud van natuurmonumenten).

49. Vergelijk 'natuurbescherming' in Van Dale's *Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal* (Den Haag/Leiden, zevende editie 1950; achtste editie 1961) en 'natuurbehoud' in: Idem (tiende editie 1976).

anderende ideeën over de invulling van natuurbescherming, vrijwel geen sprake meer geweest van een verandering qua betekenis en inhoud.

Landschapsmonumenten

Onder invloed van nieuwe invullingen van de idee van natuurbescherming werd de notie ‘natuurlijk erfgoed’ in de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw geleidelijk verruimd. De opkomst van nieuwe termen als ‘landschapszorg’ en ‘landschapsbescherming’ in de jaren ’20 en ’30 weerspiegelt een aandachtsverbreding van de bescherming van natuurmonumenten naar de bescherming van landschappen en natuur in het algemeen.⁵⁰ Bij deze verbreding speelt mee dat vanaf de jaren ’20 in het natuurbeschermingsdiscours, naast historische, artistiek-esthetische en wetenschappelijke argumenten, een steeds groter belang werd gehecht aan een sociaal argument: recreatie.⁵¹ In een lezing voor de algemene ledenvergadering van de Vereniging Natuurmonumenten in 1939 vroeg H. Cleynert Azn. (1880-1958), een pionier van de recreatie en planologie in Nederland, voor het eerst specifiek aandacht voor de bescherming van bijzondere Nederlandse landschappen vanuit het oogpunt van recreatie. Cleynert combineerde aandacht voor de bescherming van de schoonheid van bestaande landschappen met het scheppen van nieuwe landschappelijke schoonheid. Hij bracht dit samen in het nieuwe woord ‘landschapsverzorging’.⁵² In diezelfde lezing stelde Cleynert dat de ‘stad en omgeving uit landschappelijk oogpunt als een eenheid gezien en behandeld’ zouden moeten worden.⁵³ Deze stellingname geeft aan dat de natuurbeschermers, door een verbreding van hun doelstellingen en werkterrein, zich steeds meer bezig gingen houden met de inrichting van de ruimte in het algemeen, traditioneel het werkveld van stedenbouwers. Deze begaven zich op hun beurt op het terrein van de natuur- en landschapsbescher-

50. Het gebruik van de woorden ‘landschapsschoon’ en met name ‘natuurschoon’ als verzamelterm nam tevens toe. Het duurde wel enkele decennia voordat deze verruiming zich buiten de kring van natuurbeschermers manifesteerde.

51. In de Van Dale editie van 1961 werd de omschrijving van ‘natuurbescherming’ uitgebreid tot ‘het nemen van maatregelen tegen ontsiering of verwoesting van de natuur en tot behoud van terreinen in hun oorspronkelijke staat waar dat uit wetenschappelijk, esthetisch of sociaal oogpunt (recreatie) wenselijk is’.

52. H. Cleynert Azn., ‘De bescherming en de opbouw van het Nederlandsche landschap. Voorzucht in de algemene ledenvergadering van 18 maart 1939’, in: *Jaarboek der Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland 1936-1940* (Amsterdam 1941) 101-121; Jac. P. Thijsse, *Natuurbescherming en landschapsverzorging in Nederland* (Amsterdam 1946). Cleynert, bestuurslid van onder meer de Vereniging Natuurmonumenten, de Contact-Commissie en de Bond Heemschut, heeft omstreeks 1922 het woord ‘recreatie’ in het Nederlandse taalgebied geïntroduceerd.

53. Cursivering door Cleynert.

ming.⁵⁴ De gebouwde en natuurlijke omgeving werden in de eerste helft van de twintigste eeuw in toenemende mate in samenhang benaderd. De grenzen tussen natuur en cultuur vervaagden.

Illustratief voor het toegenomen belang dat aan het behoud van landschappen werd gehecht, is de uitbreiding van de in 1932 opgerichte Contact-Commissie voor Natuurbescherming met 'landschapsbescherming' in 1941. Deze commissie, een samenwerkingsverband van verschillende organisaties, richtte zich niet alleen op de bescherming van natuur en landschap in enge zin, maar verzette zich ook tegen landschapsontsiering.⁵⁵ In 1943 werd door de bioloog V. Westhoff (1916-2001) in de Werkgroep Cultuurlandschap van de Contact-Commissie, die wilde 'waken voor de schoonheid en het karakter van het cultuurlandschap', het woord 'landschapsmonumenten' geïntroduceerd, maar dit kreeg slechts beperkt navolging. Het aanbrengen van een onderscheid tussen natuurgebieden en (cultuur)landschappen en de introductie van begrippen als 'half-natuur' en 'landschapsmonumenten' binnen de particuliere natuurbescherming in de jaren '40 weerspiegelen het doordringen van het besef dat de natuur in Nederland mede het product was van ingrijpen door de mens.⁵⁶ De bioloog Th. Weevers (1875-1952) had in 1939 reeds gesteld dat de gangbare definitie van het woord 'natuurmonument' in essentie niet correct was. Een onderscheid tussen *natuurmonumenten* en *cultuurmonumenten* was in zijn ogen noodzakelijk. Weevers beschouwde een monument als een gedenkteken, waaruit volgde dat een natuurmonument een gedenkteken van de natuur was, omdat het door de natuur zelf gesticht was. De hand van de mens moest in de visie van Weevers niets aan dit gedenkteken hebben toegevoegd of zó weinig, dat het gedenkteken daardoor in zijn wezen niet was veranderd. Hieruit volgde dat de mens geen werkelijke natuurmonumenten kan scheppen, maar louter cultuurmonumenten, waarin de natuur zijn dienaar is.⁵⁷ De term 'cultuurmonument' werd in de jaren '20 in publicaties op het gebied van de monumentenzorg reeds gebruikt als tegenhanger van 'natuurmonument', maar daar werd, zoals uit het tweede deel van dit hoofdstuk zal blijken, een andere invulling aan de term gegeven.

54. Het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw (1918), waarin Cleynert eveneens actief was, had bijvoorbeeld reeds in 1924 een actieprogramma ontwikkeld waarin natuurbescherming, landschapszorg en recreatie met elkaar werden gecombineerd.

55. J. Dekker, *Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming* (Wageningen 2002) 27.

56. Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 117. Van der Windt baseert zich op stukken uit het archief van de Contact-Commissie. In 1947 werd een lijst van te beschermen cultuurlandschappen opgesteld. Het begrip 'half-natuur' werd gemunt door Westhoff.

57. Th. Weevers, 'De betekenis van de natuurreservaten van het Staatsboschbeheer' in: Van Steijn e.a., *Gedenkboek*, 150-157; Th. Weevers, 'Natuurbescherming in Nederland', *Vakblad voor biologen* 24 (1943) 61-67.

Monumenten van architectuur

In *De ontsiering van stad en land en hare bestrijding* relateerde Leliman de uitbreiding van het begrip 'monument' aan de verruiming van het begrip 'kunst', dat niet meer afhankelijk werd gesteld van rijkdom, omvang of indrukwekkendheid. De belangstelling voor bouwkundige monumenten was sinds de negentiende eeuw niet langer beperkt tot grote, bijzondere gebouwen: 'zij werd van de kathedralen uitgebreid tot de huisjes aan haar voet'.⁵⁸ De monumentale status van deze 'nieuwe' monumenten was gebaseerd op de esthetische betekenis van hun architectuur. Dit is opvallend, aangezien in het begin van de negentiende eeuw een gebouw als monument werd aangemerkt indien er een herinnering aan een historisch feit of persoon aan was verbonden. Dit impliceert dat in de loop van de negentiende en vroege twintigste eeuw de reikwijdte van het begrip 'monument', door een verruiming van de argumentatie voor het toedichten van een monumentale status, was vergroot. Een gebouw werd niet langer louter gewaardeerd omdat er een belangrijk historisch feit aan was verbonden, maar ook om haar intrinsieke historische waarde. Deze waarde lag vooral in haar architectuur, die herinnerde aan de kunst van het verleden. Een historisch gebouw kon daardoor zowel monument zijn in de zin van 'gedenkteken', als in de zin van een 'overblijfsel' uit een bepaalde periode uit de (kunst)geschiedenis. De eerste tekenen van deze verandering in de interpretatie van het monumentenbegrip werden omstreeks het midden van de negentiende eeuw zichtbaar.

Het *Algemeen Handelsblad* kopte in augustus 1856 'Amotie der Westerhal': het stadsbestuur van Amsterdam had besloten het gebouw, dat voorheen dienst deed als onderkomen van de schutterij en als waaggebouw, te slopen.⁵⁹ Afbraak zou gerechtvaardigd zijn omdat de kosten van herstel en onderhoud aanzienlijk zouden zijn, het bouwvallige gebouw 'een schoon stadsgedeelte' ontsierde en er geen historische herinnering aan was verbonden. In het tijdschrift *De Dietsche Warande* vroeg de anonieme schrijver 'M.' zich vertwijfeld af hoe een schoon gebouw, een van de weinige overblijfselen van een karakteristieke Nederlandse bouwtrant, een schoon stadsgedeelte kon ontsieren. En was een dergelijk gebouw geen historisch feit op zich? Zeven prominenten uit de wereld van de kunsten en letteren, onder wie J. van Lennep, W.J. Hofdijk, E.J. Potgieter en J.A. Alberdingk Thijm, dienden in september een verzoekschrift tot behoud van de Westerhal in. Het gebouw had volgens de adressanten 'eene opmerkelijke historische beteekenis en, ook in verband hiermede, een onmiskenbare kunstwaarde' (afb. 2). De Westerhal zou als voorbeeld van zeventiende-eeuwse civiele bouwkunst bewaard moeten blijven. De adressanten waren van mening dat in gebouwen als de Westerhal de 'geschiedenis-zelve' was vervat. Bij de bespreking van het verzoekschrift stelde de Amsterdamse raad dat ook uit nader onderzoek niet was gebleken dat aan het gebouw 'eenig historisch feit' verbonden was. Dat de Westerhal een uniek gebouw was vanuit architectonisch oogpunt, werd door het stadsbestuur niet als historisch belang en bijgevolg als reden voor

58. Leliman, *De ontsiering van stad en land* (als in noot 1), 13.

59. *Algemeen Handelsblad*, 11 augustus 1856, geciteerd in: M., 'Wandalisme en pedantisme XII', *De Dietsche Warande* 2 (1856) 455-456.

Afb. 2. Benjamin Brecknell Turner (1815-1894), De Saaihal aan de Westermarkt in Amsterdam, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.

behoud erkend. De raad bleef bij haar besluit: de Westerhal werd gesloopt. Alberdingk Thijm (1820-1889), die in de jaren veertig van de negentiende eeuw als een van de eersten in Nederland de noodklok over het lot van de monumenten had geluid en via het gedrukte woord de strijd tegen hun teloorgang had aangeboden, reageerde furieus. Hij kwalificeerde de afbraak van de Westerhal als een beschamende bladzijde in de geschiedenis van de waardering van onze ‘nationale bouwwerken’:

’t Is alles wel: men handelt – men handele – onbetamelijk met al wie den moed heeft zich voor de kunst zijns vaderlands te interesseeren, en meer belang stelt in een historisch gebouw dan in de dievenlantaarn van Cartouche, in de beddekwast van Tsaar Peter, in een potscherf uit het Beleg van Haarlem, en wat dies meer zij, waarvan het historisch belang voor sommiger oog minder onbetwistbaar is.⁶⁰

Uit de discussie over de Westerhal blijkt dat er omstreeks het midden van de negentiende eeuw geen eensgezindheid bestond over de vraag of een gebouw, gelijk bepaalde historische kunstvoorwerpen, een monumentale status moest worden toegedicht en waar deze status op gebaseerd moest zijn. De historische herinnering werd weliswaar door beide partijen als maatstaf gehanteerd, maar de invulling die hieraan werd gegeven liep uiteen. Het stadsbestuur interpreteerde de maatstaf op enge wijze: er moest een belangrijk historisch feit aan het gebouw verbonden zijn of in het gebouw hebben plaatsgevon-

60. Het verzoekschrift is inclusief een verslag van de reactie van de Amsterdamse Gemeenteraad afgedrukt in ‘Wandalisme en pedantisme XIII’, *De Dietsche Warande* 2 (1856) 538-544.

den. De adressanten stonden daarentegen een ruimere interpretatie voor: het gebouw vormde op zichzelf al een belangrijk historisch feit. De Westerhal werd zowel op basis van haar intrinsieke historische als kunstwaarde een monumentale status toegedicht.

Enkele jaren voordat de discussie rond de Westerhal losbarstte had Alberdingk Thijm reeds de architectuurhistorische waarde van historische gebouwen als argument voor hun instandhouding naar voren gebracht, onder meer in 'De in-stand-houding onzer monumenten' in zijn eigen tijdschriftje *De Spectator*:

de architectuur, die alle beeldende kunsten omvat en aan zich dienstbaar maakt, is de volkomen plastische uitdrukking van den volksgeest; en, als zoodanig, een der voor-naamste, der belangrijkste, der onwraakbaarste getuigen van de geschiedenis van dien volksgeest, welke zich in vormen en feiten heeft geopenbaard.⁶¹

'In de eerste plaats op grond hunner aesthetische, in de tweede plaats op grond hunner historische waardij' vroeg Alberdingk Thijm eerbied, bijstand en bescherming voor de 'monumenten onzer eigenaardige Hollandsche bouwkunst', voor dit 'patrimonium onzes voorgeslachts'. Hij stelde ze voor als 'tolken der Nederlandsche geschiedenis', in het bijzonder van de geschiedenis van de kunstsmak. Met huivering zag Alberdingk Thijm het moment tegemoet dat 'onze gebouwde geschiedenis' uit onkunde, onwil en onverschilligheid verloren en vergeten zou zijn:

Blad voor blad wordt de Geschiedenis van Nederland verscheurd – hare onpartijdigste form, de schoonste, krachtigste en eigenaardigste stijl, waarin zij beschreven werd, wordt dag voor dag te niet gedaan, de Architectonische gedenkstukken, die men onder de voet haalt of laat verwaarlozen.⁶²

Een 'Limburgse kunstvereerder' veroordeelde in *De Spektator*, in vergelijkbare bewoordingen de 'aanvallen op het erfdeel der kunstenaars', waarmee de natie 'telken keere verraad aan zichzelf' pleegde.⁶³ Naast 'architectonische gedenkstukken' gebruikte Alberdingk Thijm uitdrukkingen als 'schone kunstmonumenten', 'nationale gedenkteekens en 'gedenkteekens onzer Kunst en Nationaliteit'. Hij gebruikte het woord 'monument' om uitdrukking te geven aan het belang dat hij aan historische gebouwen toedichtte als

61. J.A. Alberdingk Thijm, 'De in-stand-houding onzer monumenten. Aan de Vierde Klasse des Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten', *De Spektator. Kritiesch en historiesch kunstblad* 7-8 (1847-1848) 285-298.

62. 'Wandalisme X', *De Spektator. Kritiesch en historiesch kunstblad* 7-8 (1847-1848) 217-218, aldaar 217. Alberdingk Thijm stelde de teloorgang van monumenten aan de kaak in de rubriek 'Wandalisme', die hij, respectievelijk tussen 1847-50 en 1855-66, vulde in *De Spektator* en *De Dietsche Warande*. Onder het woord 'wandalisme' werden de gevaren waaraan de vaderlandse monumenten waren blootgesteld kernachtig samengevat.

63. 'Wandalisme XIII. Medegedeeld', *De Spektator. Kritiesch en historiesch kunstblad* 7-8 (1847-48) 488.

gedenktekenen – ter herinnering aan een historische gebeurtenis en de kunst van het verleden – en als overblijfselen van de geschiedenis en de kunst van het verleden.⁶⁴

De passages uit het adres tot behoud van de Westerhal en de publicaties van Alberdingk Thijm zijn illustratief voor de argumentatie en formulering zoals gebezigd in publicaties uit het derde kwart van de negentiende eeuw waarin tegen de teloorgang van monumenten werd geprotesteerd.⁶⁵ De enge interpretatie van het monumentenbegrip werd geleidelijk losgelaten. In 1861 vroeg C. Vosmaer (1826-1888) zich, naar aanleiding van de voorgenomen sloop van de Haagse zaal (de Ridderzaal) vertwijfeld af: 'Neemt men de herinnering aan een gebouw verbonden in zoo engen zin dat het gebeurde daarin en daarom zou moeten geschied zijn?'⁶⁶ Vosmaer karakteriseerde de zaal als een 'levend geschiedboek', 'een onwaardeerbaar gedenkblad voor volk, historie en kunst' en een 'verweerde steenen getuige' van de vaderlandse geschiedenis. Naast het historisch belang in enge zin, dat wil zeggen het belang van het gebouw als gedenkteken, vestigde Vosmaer de aandacht op de zaal als een zeldzaam overblijfsel van een periode van bouwkunst. In 1863 werd in de Tweede Kamer de verhoging van de post voor de restauratie van de Utrechtse Dom verdedigd met een beroep op de 'schoonheid' van oude Nederlandse gebouwen. Een jaar later werd op de rijksbegroting een post opgenomen voor 'onderhoud van historische gedenktekenen en subsidiën voor het onderhoud en de instandhouding van gebouwen die oudheidkundige of kunstwaarde hebben'.⁶⁷ In de voorafgaande decennia gold de roem en luister van het voorgeslacht nog als enige voorwaarde voor instandhouding.

Ensembles

De verruiming van de reikwijdte van het monumentenbegrip beperkte zich niet tot het toevoegen van de kunstwaarde. In 1854 stelde 'R.' in de Wandalisme-rubriek van *De Dietsche Warande* dat de met afbraak bedreigde Sint-Martijnskerk, 'een cieraad' van de stad Maastricht, 'met de nabij gelegene militaire gebouwen een allerschilderachtigsten groep' vormde. Bij kwesties van afbraak moest dan ook niet alleen gedacht worden aan

64. In 1914 werd onder het lemma 'monument' in Van Dale's *Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal* (vijfde editie; Den Haag/Leiden 1914) naast 'gedenktekenen' als betekenis vermeld 'overblijfselen van vroeger kunst, nijverheid en wetenschap'.

65. In publicaties uit de periode worden de woorden 'monumenten', 'gedenktekenen' en 'gedenkstukken', en incidenteel het woord 'oudheden' door elkaar gebruikt. Als aanduidingen van de waarde van gebouwen uit het oogpunt van kunst werden 'kunstwaarde', 'architektonische waarde', 'architektonische schoonheid' en 'esthetische waarde' als equivalenten gebruikt.

66. C. Vosmaer, 'Het paleis van Hollands Graven in Den Haag', *De Nederlandsche Spectator*, 13 januari 1861, 17-20. Zie ook Chr. [V. de Stuers], *Wandalisme. Een waarschuwend woord tot allen wien de vaderlansche kunst onverschillig is* (Leiden 1865).

67. E.J. Haslinghuis, 'De rijksmiddelen en de monumenten in de negentiende eeuw', in: *Oudheidkundig Jaarboek* derde serie (1923-24) 114-118, aldaar 115. Haslinghuis baseert zich op de Handelingen 1862-1863, 486.

‘de architectonische zeldzaamheid van het bouwwerk’ in kwestie, maar ook aan ‘zijn pittoreske uitwerking’.⁶⁸ In het laatste kwart van de negentiende eeuw manifesteerde deze verruiming van het monumentenbegrip zich sterker. In 1874 wees het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst in een brief aan de gemeenteraad van Leiden niet alleen op de historische- en bouwkunstige waarde van de door de slopershamer bedreigde Hoogewoerdspoort, maar ook op de waarde van het gebouw ‘voor het schilderachtig aspect van dat gedeelte uwer gemeente’: ‘Niet alleen behoort aan de poort om haar zelve waarde gehecht te worden, ook voor het “ensemble” op dat punt uwer stad zou haar behoud wenschelijk zijn.’⁶⁹

Een jaar later liet V. de Stuers (1843-1916), secretaris van het College van Rijksadviseurs, zich in vergelijkbare bewoordingen uit in de bundel *Da capo*, een van de tientallen publicaties waarin hij het verlies van monumenten door ‘vandalisme’ en onverschilligheid aan de kaak stelde. Qua vocabulaire en argumentatie week De Stuers weinig af van pleitbezorgers van de instandhouding van monumenten die hem waren voorgegaan. Ook hij zag monumenten zowel als gedenktekenen als overblijfselen van geschiedenis en kunst en dichtte monumenten zowel een educatief als een nationaal belang en een neutraal karakter toe. De Stuers voegde in *Da capo* echter, net als de rijksadviseurs, een element toe aan de belangen die tot op dat moment aan monumenten werden toegedicht en, daaruitvolgend, aan de argumenten voor hun instandhouding:

Voor het behoud eener poort gelden dezelfde motieven als voor dat van welk ander monument ook. Het belang daarvan kan liggen óf in de waarde van het gebouw zelf, artistieke of historische waarde, óf in de waarde die het heeft als schilderachtig moment in een landschap of in een stadsgezicht.⁷⁰

Het kwalificeren van een schilderachtig gebouw in een landschap of stadsgezicht als ‘monument’ impliceert dat ook een gebouw zonder historische of artistieke waarde een monument kon zijn. Hieruit blijkt tevens een verbreding van de aandacht van het individuele monument naar de omgeving waarin het monument gesitueerd is.

Deze verruiming van het monumentenbegrip ligt besloten in de notie van het schilderachtige.⁷¹ Uit de aangehaalde passages spreekt waardering voor visuele aspecten als kleur, contrasten, textuur en harmonie. Vanaf het midden van de negentiende eeuw

68. ‘R.’, ‘Wandalisme te Maastricht’, *De Dietsche Warande* 1 (1854) 81-82, aldaar 82.

69. ‘Aan den gemeenteraad van Leiden (over de voorgeslagen slooping der Hoogewoerdspoort). Den Haag, 9 april 1874’, *Nederlandsche Kunstbode*, 30 april 1874; ‘Aan den gemeenteraad van Leiden. Den Haag, 20 juni 1874’, *Nederlandsche Kunstbode* 10 juli 1874. De poort werd in 1876 gesloopt.

70. V. de Stuers, ‘De Arnheemsche courant en onze oude monumenten’, in: V. de Stuers, *Da capo: een woord over regeering, kunst en oude monumenten* (’s-Gravenhage 1875) 75-95, aldaar 85. Het boekje is een bundeling van artikelen uit *Het Vaderland*.

71. Zie voor een chronologische lijst van vindplaatsen van het schilderachtige: C.A. van Eck e.a., *Het schilderachtige: studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650-1900* (Amsterdam 1994).

werd de term 'schilderachtigheid' en afgeleiden daarvan, die in de achttiende eeuw de relatie tussen natuur en architectuur beschreven, toegepast in stedelijke context. Uit het schilderachtige vloeide aandacht voor de visuele relatie tussen een gebouw en zijn omgeving voort. Een gebouw kon niet alleen op zichzelf schilderachtig zijn, maar ook samen met andere gebouwen of in combinatie met natuurlijke objecten een schilderachtig geheel vormen. Het schilderachtige ontstee derhalve het niveau van het individuele gebouw. In de loop van de jaren '80 en '90 gingen, als uitvloeisel van de waardering voor 'schilderachtige' stadsgezichten, stemmen op tot het behoud van steden- en dorps-schoon.⁷² Deze verbreding van de aandacht is te relateren aan de grotere schaal waarop het uiterlijk van steden, dorpen en landschappen gewijzigd werd. De ruimtelijke effecten die met de modernisering gepaard gingen, zoals uitbreidingen, dempingen en doorbraken ten behoeve van infrastructurele verbeteringen, hadden een verstrekkende impact, vooral in visueel opzicht.

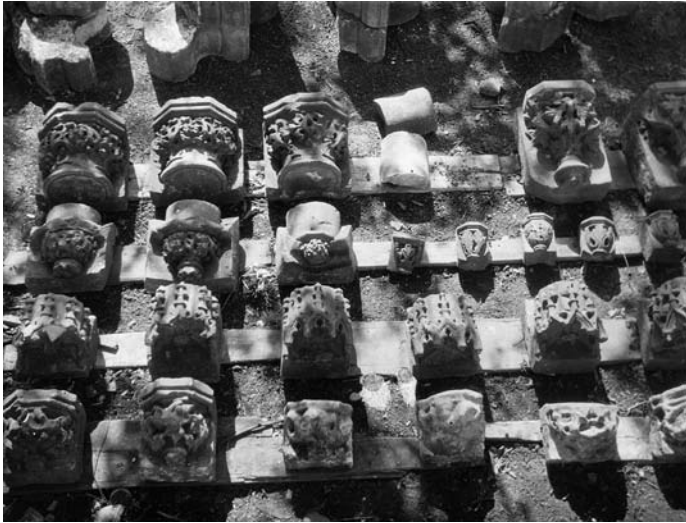
Hoewel rond de eeuwwisseling het grotere geheel van de stad in de belangstelling kwam te staan, werd er tegelijkertijd volop geijverd voor het behoud van individuele bouwkundige monumenten.⁷³ Maar ook hierbij manifesteerde zich een nieuwe gevoeligheid voor de context waarin monumenten zich bevonden, voor de samenhang tussen een monument en zijn omgeving. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het adres dat de Nederlandse Oudheidkundige Bond in 1899 in het *Algemeen Handelsblad* plaatste naar aanleiding van de dreigende afbraak van de Nieuwezijds Kapel te Amsterdam (afb. 3). Vernieling van dit monument zou een onvergeeflijke daad van 'vandalisme', van 'onverantwoorde barbaarsheid' zijn. De Nieuwezijds Kapel – ooit 'een juweel van bouwkunst' – zou, ontdaan van lelijke aanbouwsels, weer tot 'sieraad van de omgeving' kunnen strekken, aanmerkelijk kunnen bijdragen aan de 'verfraaiing van het aanzien' van het Rokin en weer een 'architectonisch bouwwerk' van de eerste rang voor de stad Amsterdam kunnen worden.⁷⁴ Uit het gebruik van woorden met een esthetische connotatie spreekt aandacht en waardering voor het uiterlijk van de kapel en haar bijdrage aan de omgeving.

De toenemende aandacht voor de uiterlijke verschijningsvorm van gebouwen alsmede ensembles wordt weerspiegeld in een esthetisering van het vocabulaire in het 'monumentendiscours'. Met name de frequentie van het gebruik van het woord 'schoonheid' en afgeleiden daarvan neemt opvallend toe in de decennia rond de eeuwwisseling. In 1883 had de architect H.P. Berlage (1856-1934) in het artikel 'Amsterdam en Venetië' naar aanleiding van 'barbaarse' dempingen en doorbraken reeds gesteld dat het instand-

72. Zie voor een analyse van het schilderachtige in de bouwkunst, alsmede denkbeelden over het schilderachtige als onderdeel van de esthetiek van het stadsbeeld A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900* (Rotterdam 1997). In 1914 wordt het lemma 'stadsgezicht' in Van Dale's *Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal* (vijfde editie; Den Haag/Leiden 1914) vermeld in twee betekenissen, namelijk 'gezicht op een deel eener stad' en 'afbeelding ervan'.

73. Zie bijvoorbeeld J.C. Overvoorde, *Bescherming van monumenten* (Dordrecht 1901) dat geldt als een manifest van de NOB. Zie ook de bijdrage van Coert Krabbe in deze bundel.

74. Bestuur NOB, 'De Nieuwezijdskapel', *Algemeen Handelsblad* (1899). De kapel werd in 1908 gesloopt.

Afb. 3. Anoniem, Restanten van de Nieuwezijds Kapel in Amsterdam na de afbraak in augustus 1908, foto, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.

houden van ‘eigenaardige’ en ‘pittoreske schoonheden van onze hoofdstad’, waarmee hij doelde op het oude stadsschoon, van nationaal belang was.⁷⁵ Deze passage illustreert dat wat behouden zou moeten blijven niet werd aangeduid met het woord ‘monument’, dat sterk verbonden was met individuele objecten, maar met woorden die grotere stedenbouwkundige structuren of gehelen konden aanduiden, zoals ‘stadsschoon’, ‘steden-schoon’, ‘stadsgezicht’ en ‘schoonheid’. De esthetisering van het vocabulaire tekende zich ook af in de opgang van visueel getinte ‘protesttermen’ als ‘ontluistering’ en ‘ontsiering’.

In de brochure *Stedenschennis* uit 1901 tekende de verbreding van de aandacht van individuele monumenten tot ensembles en de daarmee gepaard gaande esthetisering van het vocabulaire zich duidelijk af. De brochure – een bundeling van lezingen van D.C. Meijer jr. (1839-1908) en de kunstenaar en criticus J. Veth (1864-1925) voor het Genootschap Amstelodamum en het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap – speelde een belangrijke rol in de jarenlange strijd tegen de demping van de Reguliersgracht (afb. 4). Meijer benadrukte in zijn lezing het belang van dit ‘sieraad van Amsterdam’ en dat van de grachten in het algemeen voor het ‘eigenaardige’ karakter van de stad:

Op elk der punten waar haar boomenreeksen die der hoofdgrachten kruisen telkens een driel fraai gewelfde bruggen overschaduwend, roept zij een tafereel in het leven van stille, rustige schoonheid, en smelt de indrukken van de behagelijkheid van een Hol-

75. H.P. Berlage, ‘Amsterdam en Venetië’, *Bouwkundig Weekblad* 3 (1883) 37, 232-234, aldaar 234.

Afb. 4. Jacob Olie (1834-1905), De Reguliersgracht in Amsterdam naar het Noorden, 1895, panoramaopname, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.

landsche gracht met die van de breedheid van aanleg eener groote stad, samen tot een weldadige stemming van kalmte en harmonie.⁷⁶

Veth plaatste de Reguliersgracht-kwestie in de brede context van vernieuwing en vernieling in Amsterdam. In 1897 had hij reeds een voorgenomen demping ter realisatie van het 'vandaalsche ideaal' van een Parijse boulevard bekritiseerd. Hij betoogde destijds dat men meer respect zou moeten tonen voor de vroegere geslachten die vanzelf 'karakter' gaven aan al wat ze bouwden en 'groepeerden' en riep op tot bedachtzame omgang met het 'kostelijk erfdeel', oftewel delen van de historische binnenstad.⁷⁷ Veth impliceerde dat de samenhang van de oude stad door ingrepen als dempingen verstoord werd.⁷⁸ Voor de aantasting van de schoonheid van de oude stad introduceerde Veth in

76. D.C. Meijer jr. en J. Veth, *Stedenschennis. Naar aanleiding van de Reguliersgracht-kwestie* (Amsterdam 1901). Het Genootschap Amstelodamum, opgericht in 1900, zette zich in voor de kennis en het behoud van het oude Amsterdam. Het KOG werd opgericht in 1858.

77. J.V., 'De Beurs-kwestie', *De Kroniek*, 28 februari 1897, 66.

78. Dit idee van organische samenhang bleek reeds in 1861 impliciet uit een opmerking van Carel Vosmaer naar aanleiding van de discussie rond de Haagse zaal: 'die oude gebouwen zitten als de kernen der zich daarom heen ontwikkelende steden even natuurlijk in het midden daarvan als een pit in een perzik'.

zijn lezing uit 1901 het op heilig- en maagdenschennis geënte woord ‘stedenschennis’.⁷⁹ Hierin stelde Veth de stad voor als een ‘weerloos slachtoffer’, sprak hij over ‘het levend organisme van een eerbiedwaardige oude veste’ en verweet hij de dempers gebrek aan eerbied voor het ‘karakter van de stad’. Hij drong aan op piëteit voor het ‘stadsschoon’, in het bijzonder voor de grachten die ‘den Hollandschen aard, het Hollandsche schoon’ weerspiegelden. De ‘fier gegordelde schoonheid van burgerlijke architectuur’ dwong volgens Veth nog steeds de bewondering van de wereld af. Het stadsschoon had in de ogen van Veth niet alleen een pittoreske waarde, maar was, evenzeer als individuele monumenten, een drager van geschiedenis. Het Nederlandse volk moest ontwaken tot het besef dat de grachten van dezelfde ‘kostbaarheid, eerbiedwaardigheid en schoonheid zijn als onze beste gebouwen, als onze befaamde schilderijen’. Dempingen en doorbraken waren volgens Veth nog erger dan het verkwanselen van oude meesterwerken en de afbraak van een gebouw zoals het Paleis op de Dam:

Maar wanneer men dus inzielt hoe eigenlijk elk restant van een oude beschaving recht heeft op ons ontzag en onze goede zorgen, dan zou het toch dwaasheid zijn meer te hechten aan enkele bijzondere bomen dan aan heel een indrukwekkend bos. En zonder enige twijfel is, in een breder begrip van architectuur genomen, een ganse gracht, ook al biedt er zich geen enkel opmerkelijk poortje, ook al staat er niet een pikantje trapjesgevel op, van oneindig meer belang dan verschillende huizen- of torenbouwvallen bij elkaar.⁸⁰

In een bespreking van de kwestie sprak Leliman zijn bedenkingen uit over de idee van de stad als monument, die uit de redeneertrant van Veth volgde. Een stad behoorde ‘een gezond en krachtig organisme’ te zijn:

Een goedgunstig lot beware Amsterdam er voor als een tweede Venetië uit alle oorden der aarde hen tot zich te trekken, die eens eene intakte, gekonserveerde oude stad willen zien. Wilde men trachten een deel eener zich roerende, nijvere, bedrijvige stad als onder een stolp af te zonderen het zou – gesteld de opzet gelukte – al spoedig afsterven en in zijn ondergang mogelijk het geheel medeslepen. Eene stad of stadsdeel mag niet wor-

79. ‘Stedenschennis’ werd pas in de jaren zeventig voor het eerst vermeld in Van Dale’s *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* en omschreven als ‘aantasting van het oude stadsschoon’. Het woord werd reeds in de vroege twintigste eeuw volop gebruikt. Zie bijvoorbeeld *Vereniging Hendrick de Keyser, Voorkoming van verdere stedenschennis* (Amsterdam 1918); F.E. Posthumus Meyjes, ‘Voortdurende stedenschennis’, *Maandblad Amstelodamum* (1918) 1-3; H. Polak, ‘Stedeschennis’, *Haagsch Maandblad* (1927) 115-123.

80. Veth verwoordde deze gedachte in 1909 nog explicieter: ‘Maar wat is de beteekenis van zulke opgeborgene kunst, van haar wortel afgesneden, van haar omgeving vervreemd, vergeleken bij het schoonheidserfdeel, dat wij, midden in het actieve bestaan, in leven gebruik hebben mogen houden! Oude stadsgedeelten als onze grachten, met haar onbegrijpelijk mooie verhoudingen, en haar prachtige samenhang en haar kleurige levenswarmte, zijn oneindig meer waard dan een hoe of waar ook, in armer of weelderiger isolement opgesloten kunstwerk.’ J. Veth, ‘Het Spinhuis (9 juni 1909)’, in: J. Veth, *Bedreigde schoonheid* (Amsterdam 1916) 55-62, aldaar 57.

den bezien en behandeld als een museumvoorwerp. De stad – d.w.z. de levenskrachtige, bedrijvige stad – is een gebruiksvoorwerp. Het utiliteits-beginsel, al behoeft het niet te overheerschen, staat toch op de voorgrond.⁸¹

Het belang van het behoud van stadsschoon in het algemeen was voor Leliman geen punt van discussie, maar in zijn ogen werd de betekenis van de Reguliersgracht overschat. Hij vond het vooral bezwaarlijk dat in *Stedenschennis* de ‘eisch der praktijk’ ondergeschikt werd gemaakt aan een ‘behoudend schoonheidsgevoel’.

De schoonheid van stad en land

De belangstelling voor het stadsbeeld en het stadsschoon maakte deel uit van een bredere beweging van gevoeligheid en waardering voor de schoonheid van stad en land in de vroege twintigste eeuw. Vlak na de eeuwwisseling drong het besef door dat de bescherming van individuele monumenten en natuurgebieden onvoldoende was om de karakteristieke schoonheid van Nederland voor het nageslacht te behouden. De ‘ontsiering’ van het uiterlijk van stad en land vormde in het eerste decennium van de twintigste eeuw met name een belangrijk thema in bouwkundige tijdschriften. Daarin werd gesproken over ‘stedenbederf’, ‘stads- en natuurschoonbederf’, ‘schennis der landelijkheid’ en ‘verminking van onze landelijke kunst’ als gevolg van de afbraak van monumenten, de aantasting van natuurschoon, reclame-uitingen en, niet in het minst, lelijke nieuwbouw. De subjectieve term ‘schoonheid’ fungeerde in dit discours als tegenhanger van ‘ontsiering’ en eigentijdse ‘verlelijking’. De architect H. van der Kloot Meyburg (1865-1961), die beroepsmatig met de problematiek werd geconfronteerd, riep medio 1908 op om de strijd tegen de vernietiging en ontsiering van ‘ons landelijk schoon’ ter hand te nemen en naar buitenlands voorbeeld een organisatie op te richten die ‘de bescherming en ontwikkeling van landelijke bouwkunst en kunstnijverheid, het beschermen van en in stand houden van monumenten en de bescherming van het stads- en dorps- en landschapsbeeld’ tot doel zou moeten hebben.⁸² Van der Kloot Meyburg refereerde in dit kader aan de in 1904 opgerichte Duitse *Bund Heimatschutz*. Hij sloot zich hiermee aan bij zijn collega Leliman, die reeds sinds 1905 pleitte voor navolging van dit voorbeeld.⁸³ De term *Heimatschutz* is afkomstig van de Duitse musicus E. Rudorff (1840-1916) die

81. Leliman besprak de slepende Reguliersgracht-kwestie en de brochure *Stedenschennis* in diverse periodieken. J.H.W. Leliman, ‘Stedenschennis?’, *Algemeen Handelsblad*, 2 februari 1902; J.H.W. Leliman, ‘Demping der Reguliersgracht. Stedenschennis?’, *Bouwkundig Weekblad* 5 (1906) 337-343, aldaar 339.

82. H. van der Kloot Meyburg, ‘Stedenbederf en schennis der landelijkheid’, *Architectura* 22 (1908) 186; H. van der Kloot Meyburg, ‘Ingezonden. Vernietiging van landelijk schoon’, *Architectura* 22 (1908) 194.

83. Zie onder meer J.H.W. Leliman, ‘Oogen open!’, *De Amsterdammer* 19 februari 1905; J.H.W. Leliman, ‘Landelijke bouwkunst’, *De Bouwwereld* 7 (1908) 137-138; J.H.W. Leliman, ‘Echo’s: De ontsiering van stad en land’, *De Bouwwereld* 7 (1908), 185-186.

Afb. 5. Georges van Raemdonck (1888-1966), 'Heemschut', spotprent in *De Notenkraker* van 5 mei 1934, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

in de jaren '80 en '90 van de negentiende eeuw een programma tot bescherming van de gebouwde en natuurlijke omgeving uitwerkte, waarin natuur- en landschapsbescherming, monumentenzorg en de bescherming van de volkscultuur werden gecombineerd. De *Heimatschutz*-gedachte was vernieuwend doordat schoonheid werd gezien als een complexe vermenging van culturele en natuurlijke factoren die alleen in een groter verband behouden kon worden. De natuurlijke en gebouwde omgeving werd, op vergelijkbare wijze als 'levensgemeenschappen' in de natuur, als een onlosmakelijk geheel beschouwd. Daarnaast werd het behoud van bestaande schoonheid gecombineerd met het waarborgen van nieuwe schoonheid in het heden en de toekomst, bijvoorbeeld door middel van welstandsbepalingen en voorlichting aan ambachtslieden.⁸⁴

In 1911 werd de Nederlandse Bond Heemschut, een overkoepeling van bestaande verenigingen, opgericht om te 'waken voor de schoonheid van Nederland' (afb. 5). 'Heemschut' was een suggestie van de architect A.W. Weissman (1858-1923). Zoals de schutters hun stad beschermden tegen vijanden, zo stelde hij, 'willen wij nu ons "heem", het erf onzer vadersen "beschutten" tegen de aanslagen, die men op zijn schoonheid zou willen doen'.⁸⁵ Het werkkerrein van de nationaal werkende Bond Heemschut strekte zich

84. Recreatie en toerisme werden in de vroege twintigste eeuw, onder meer door de Bond Heemschut, in toenemende mate gebruikt als argument voor het behoud van monumentale objecten en ensembles.

85. 'Heemschut' werd als naam verkozen boven 'Mooi-Nederland', 'Schoon Nederland' en 'Voor Hollands schoon'. A.W. Weissman, 'De oorsprong van de heemschut-beweging in het buitenland

in beginsel ook uit tot het behoud van inheemse tradities, gebruiken en klederdrachten, maar in de praktijk werden slechts beperkt activiteiten in die richting ontplooid. Het integrale uitgangspunt van de *Heimatschutz*-gedachte betekende een verbreding ten opzichte van de monumentenzorg en natuurbescherming in enge zin. De bond spande zich bijvoorbeeld niet alleen in voor de 'klassieke' gebouwde monumenten, maar tevens voor het behoud van grachten, waterlopen, wegen, houtwallen, boerderijen en utiliteitswerken als windmolens. In de eerste decennia van de twintigste eeuw kwamen, met hulp van verenigingen zoals de Bond Heemschut, een aantal nationale organisaties voor specifieke monumentencategorieën tot stand: Hendrick de Keyser (1918) voor woonhuizen, De Hollandsche Molen (1923) voor molens en Menno van Coehoorn (1932) voor historische verdedigingswerken. De karakterisering van utiliteitswerken als monumenten markeert een verdere verbreding van het monumentenbegrip.

De oprichting van nationale organisaties en de aandacht voor het typisch Nederlandse erfgoed zijn illustratief voor het sterke nationale kader van het erfgoedconcept. In het beschermingsdiscours werden ook nadrukkelijk nationale connotaties in verband gebracht met het erfgoed. Het natuurlijke en culturele erfgoed werd bijvoorbeeld voorgesteld als drager van nationale identiteit. Zo sprak de volkskundige J. Schrijnen (1869-1938) in 1916 in *Nederlandsche volkskunde* over 'het beslist nationale karakter' van de plantengroei in Nederland: 'Onze flora is het trouwe beeld van de voortbrengselen van onzen Nederlandschen volksaard.' Schrijnen greep daarbij terug op Van Eeden: 'Zoolang in de hollandsche bosschen nog de sporen van den natuurlijke plantengroei gevonden worden [...] zoolang wanhopen wij niet aan het behoud onzer nationaliteit en van het oude Hollandsche volkskarakter.'⁸⁶ Het behoud van het erfgoed werd in het beschermingsdiscours ook voorgesteld en gelegitimeerd als een vorm van vaderlandsliefde. Zo beschouwde de Bond Heemschut het behoud van de vaderlandse schoonheid als een nationale plicht. Het tijdschrift *Buiten*, dat in 1913 in de artikelenserie 'Slopend herboren Nederland' de balans opmaakte van de verdwenen monumenten in Nederland, brandmerkte personen die een monument verknoeiden of vernielden als een 'vijand van het vaderland'.⁸⁷

Het nationale karakter van de schoonheid van stad en land, alsmede de natuur, werd mogelijk en versterkt door hun neutrale status. In tegenstelling tot standbeelden en denktekenen, waren zij namelijk niet 'beladen' met historische herinneringen. Zij waren niet politiek of religieus gekleurd. Het nationale karakter van de 'nieuwe' monumenten komt duidelijk naar voren uit de stroom publicaties uit de eerste helft van de twintigste eeuw waarin de schoonheid van het vaderlandse steden-, natuur- en landschapsschoon

en ons land, benevens een overzicht van wat er reeds door werd bereikt', in: *Rapport der conferentie over het bouwkunstig element bij de bescherming der schoonheid van Nederland* (Amsterdam 1912) 6-20, aldaar 14.

86. J. Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde* (Zutphen 1916) 343-345.

87. 'Inleiding. Slopend herboren Nederland', *Buiten: geïllustreerd weekblad aan het buitenleven gewijd* 7 (1913) 506-507.

werd bezongen.⁸⁸ *Ons eigen land*, een jubileumuitgave van de ANWB, werd gepresenteerd als een ‘monument’ ter ere van ‘ons eigen mooi vaderland’.⁸⁹ H. Polak (1868-1943) benadrukte in 1929 in *Het kleine land en zijn groote schoonheid* het nationale, gemeenschappelijke belang van de strijd gevoerd ‘ter bescherming van de natuur en van hetgeen de mensch aan schoonheid geschapen heeft in landschap, dorp en stad’. Dit was een neutrale strijd waaraan iedereen ongeacht politieke of religieuze signatuur kon en moest deelnemen:

Wie een bosch rooit, een plas droogmaakt, een fraai oud gebouw sloop, een mooie gracht dempt, wie het stads-, dorps-, of landschapsbeeld schendt, wie het duin afgraaft, begaat immers een misdaad jegens de gemeenschap, een hoogst ernstige en onvergefelijke misdaad, te ernstiger en te onvergefelijk, omdat het kwaad, dat zij sticht, in den regel onherroepelijk, en omdat het niet alleen het nu levende, doch ook alle daarna komende geslachten beroofd worden van iets, dat voor een vol en gelukkig menschenleven onontbeerlijk is.⁹⁰

Net als de natuurbeschermers ontbrak het de monumentenzorgers en heemschutters aan een wettelijk wapen in de strijd tegen de teloorgang van monumenten en de ontsiering van stad en land. Hoewel in 1940 een beperkte monumentenbescherming van kracht werd, voerde Nederland pas in 1961 – als een van de laatste landen in Europa – een monumentenwet in. In de formulering van de wet werd de verruiming van het monumentenbegrip bevestigd. Monumenten werden gedefinieerd als ‘alle voor tenminste vijftig jaar vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde’. In de wet werden, mede op aandringen van het particulier initiatief, ook bepalingen tot de bescherming van stads- en dorpsgezichten opgenomen. Deze monumenten op het snijvlak van natuur en cultuur werden omschreven als ‘groepen van onroerende zaken, hieronder begrepen bomen, wegen, straten, pleinen en bruggen, grachten, vaarten, sloten en andere wateren, welke met een of meer tot de groep behorende monumenten een beeld vormen, dat van algemeen belang is wegens de schoonheid of het karakter van het geheel’. In het midden van de twintigste eeuw kwamen uitdrukkingen als ‘beschermd stadsgezicht’ en ‘stedenbouwkundig monument’ in gebruik voor wat voorheen werd aangeduid met woorden als ‘stadsschoon’ en ‘stadsbeeld’.

88. H. Blink, *Van Eems tot Schelde. Wandelingen door Oud en Nieuw Nederland* (Amsterdam 1902-1906) (in 1908 herdrukt onder de titel *Ons heerlijk vaderland*); *Verkade-albums* (vanaf 1906); D.J. van der Ven, *Ons mooie Nederland. Gelderland* (Amsterdam 1915); A. Loosjes, *Sprokkelingen in Nederland* (Amsterdam 1922-1925); *De schoonheid van ons land* (z.pl. 1936-1938); Heemschutserie (Amsterdam 1940-1954).

89. ‘Eigen’ sloeg hier op het eigenaardige karakter van het Nederlandse cultuur- en landschaps-schoon.

90. H. Polak, *Het kleine land en zijn groote schoonheid. Versierd met 87 afbeeldingen van steden, dorpen, landschappen, wateren en de bijzondere schoonheid van Nederland kenmerkende plekken* (Amsterdam 1929).

Vanaf de jaren twintig duikt de woordcombinatie ‘cultuurmonumenten’ op, zowel als aanduiding voor individuele monumenten als voor ensembles uit de gebouwde omgeving. Het nieuwe woord ontwikkelde zich geleidelijk tot een verzamelterm waaronder de verschillende categorieën mensgemaakte monumenten geschaard konden worden. In 1931 werden de deelnemende verenigingen aan de jaarlijkse Monumentendag gekarakteriseerd als ‘verenigingen die het behoud of de bescherming van natuur of cultuurmonumenten voorstaan’.⁹¹ De gecombineerde aandacht voor natuur en cultuur, alsmede de opkomst van een geïntegreerde benadering van de bescherming daarvan, is ook zichtbaar in het gebruik van de term ‘erfdeel’ in de vroege twintigste eeuw. ‘Erfdeel’ en vergelijkbare termen als ‘erfstuk’ en ‘patrimonium’, die sinds de negentiende eeuw in gebruik waren gebleven, kregen geleidelijk een bredere toepassing. Zo sprak de architect A.A. Kok (1881-1951) in 1909 in relatie tot de historische gebouwengroep van het voormalige Arsenaal in Amsterdam van een ‘erfstuk onzer vaderen’ en zijn collega S. de Clerq (1876-1962) in 1920 over het vaderlandse stedschoon als ‘erfdeel’. In een lezing naar aanleiding van de tentoonstelling *De schoonheid van stad en land* gebruikte Cleyndert in 1933, onder verwijzing naar de openingsrede van Thijsse bij deze tentoonstelling, de uitdrukking ‘het erfdeel aan schoonheid en cultuur’. Cleyndert schaarde de natuur daarbij onder de brede noemer ‘schoonheid’. L. Knappert (1863-1943), voormalig voorzitter van de Bond Heemschut, bracht natuur en cultuur in 1936 samen onder één noemer: ‘ons erfdeel is het vaderland met al de schatten zijner schoonheid, ongeschonden, ongerept’.⁹²

Tot slot

In de late negentiende en vroege twintigste eeuw tekende zich een verbreding van het monumentenbegrip af. Nieuwe objecten en structuren uit de natuurlijke en gebouwde omgeving kregen een monumentale status toegedicht. Met ‘natuurmonumenten’ kregen de culturele monumenten een natuurlijke pendant. De bescherming van de natuur, in beginsel gericht op de bescherming van flora, ging zich in de vroege twintigste eeuw uitstrekken tot natuurgebieden en (cultuur)landschappen. In de denkbeelden en initiatieven in relatie tot de bescherming van de gebouwde omgeving werd tegelijkertijd een verruiming zichtbaar. De aandacht en zorg breidden zich uit van individuele gebouwen naar grotere structuren, zoals grachten en stadsgezichten, en naar de schoonheid van stad en land als geheel. De verweving van de elementen ‘natuur’ en ‘schoonheid’ in het monumentenbegrip genereerde een aantal nieuwe termen, zoals ‘natuurmonu-

91. J. van Hoey Smith, ‘De Monumentendag’, *Heemschut* 8 (1931) nr. 2, 7.

92. A.A. Kok, ‘Het Arsenaal aan het Waterlooplein’, *Architectura* 17 (1909) 422-424; S. de Clerq, ‘Het behoud van stedschoon’, *De Gids* 84 (1920) 471-481; H. Cleyndert, ‘Inleiding tot de tentoonstelling “De schoonheid van stad en land”’, *Heemschut* 10 (1933) 79-84, aldaar 79; L. Knappert, ‘Ons zilveren feest. Herdenkingsrede uitgesproken op de 25ste jaarvergadering van den Bond Heemschut’, *Heemschut* 13 (1936) 46-52, aldaar 52.

menten', 'landschapsmonumenten' en 'stads- en landschapsschoon'. De nieuwe categorieën monumenten werden niet alleen gewaardeerd als gedenktekenen, maar ook om hun intrinsieke waarde: hun schoonheidswaarde en hun waarde als overblijfsel van een bepaalde periode uit de geschiedenis. De initiatieven en activiteiten tot bescherming van het culturele en natuurlijke erfgoed kwamen gescheiden van elkaar tot ontwikkeling. Het gebruikte vocabulaire vertoonde echter sterke overeenkomsten. De raakvlakken tussen beide terreinen werden in de vroege twintigste eeuw geleidelijk groter, doordat de aandacht en zorg zich verbreedden van individuele objecten naar ensembles. Er was in toenemende mate oog voor het samenspel van natuurlijke en culturele elementen. Dit wordt geïllustreerd door de opkomst van het gebruik van verzameltermen als 'cultuurmonumenten' en 'schoonheid'. Uit de toepassing op steeds nieuwe objecten en thema's blijkt de sterke dynamiek van het monumentenbegrip in de decennia rond de eeuwwisseling. De verruiming van het begrip weerklonk met enige vertraging buiten de kring van 'beschermingspioniers'. De nieuwe termen en uitdrukkingen wonnen in de vroege twintigste eeuw wel snel terrein in het algemene taalgebruik, maar de officiële bevestiging, in de vorm van de opname in wetten en woordenboeken, volgde pas enkele decennia later. Sinds het midden van de twintigste eeuw worden natuurmonumenten, landschappen en stadsgezichten echter ook van overheidswege beschouwd en erkend als onderdelen van het nationale erfgoed.

Literair erfgoed: van oude voden en klassieken

LISA KUITERT

De globalisering schrijdt voort, de migratie neemt toe. ‘Wat bindt mensen?’, zo vroeg de Tweede Kamer zich af en nodigde in januari 2005 een groep wetenschappers uit om over dit onderwerp te debatteren. Men sprak over ‘historisch zelfbewustzijn’, ‘literaire traditie’, ‘wat willen we onze kinderen overdragen’, over ‘de canon’ kort gezegd.¹ In de daarop volgende maanden werd de discussie in de media voortgezet. Er vielen gewichtige woorden, die bij nadere beschouwing een lange geschiedenis hebben. Het letterkundige erfgoed staat namelijk al meer dan honderd jaar op de agenda.

Op 23 januari 1828 werd vanuit het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een brief gestuurd aan A. ten Broecke Hoekstra, de van oorsprong Friese letterkundige en verzamelaar van oudheden. Er zat een opzet in voor een plan om met behulp van ‘alle Vrienden en Begunstigers der Oud-Nederlandsche Letterkunde’ een uitgave te starten van ‘Oud-Nederlandsche Werken en Geschriften’, in het bijzonder ridderromans, een project dat Hoekstra moest gaan trekken. Die hulp van de ‘vrienden’ moest bestaan uit het ter beschikking stellen van handschriften uit de eigen verzameling, ook die van Hoekstra zelf. De Landsdrukkerij zou de uitgave drukken, voormalig hoogleraar Ten Broecke Hoekstra zou de teksten bezorgen en de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, in de persoon van Matthijs Siegenbeek, had er al zijn zegen over uitgesproken. Maar Ten Broecke Hoekstra kwam plotseling te overlijden, zijn privé-verzameling kwam onder de hamer en het ministerie wist niet wie als opvolger moest worden aangesteld. Toen uitlekte dat de overheid daarvoor het oog had laten vallen op een Duitser, spatte het enthousiasme onder de Nederlandse letterkundigen als een zeepbel uiteen. De regeringsopdracht ging niet door en er is in de negentiende eeuw niet

1. ‘De Historische en Literaire Canon in Onderwijs en Politiek’, debat Tweede Kamer, 24 januari 2005. Op deze plaats wil ik Willem van den Berg, Jos Biemans, Karin Hoogeland, Hans Renders en de overige auteurs in deze bundel bedanken voor hun commentaar bij een eerdere versie van dit hoofdstuk.

meer iets vergelijkbaars van overheidswege uitgedacht.² Als het om het onderwijs ging en de overdracht van nationale deugden daarbinnen, liet de overheid zich horen, maar voor het overige was het behoud van literair erfgoed meer een zaak van instellingen en verenigingen die zich daarvoor op de achtergrond inzetten. Nog belangrijker waren de inspanningen van liefhebberende particulieren en verzamelaars. Voor het opdelven, koesteren en onder de aandacht brengen van oude geschriften gaven zij het startsein. Al deze pleitbezorgers zorgden ervoor dat historische literatuur in de loop van de negentiende eeuw op den duur toch naast het meer actuele literaire aanbod in boekwinkels te koop kwam te liggen.

In deze bijdrage komen deze actoren aan bod: achtereenvolgens de particulieren, de instellingen en het onderwijs en tenslotte de uitgevers met hun speciale antenne voor de markt van vraag en aanbod. Omdat de grootste omwentelingen in het denken over het literair erfgoed zich in de periode 1800-1863 hebben voltrokken, is deze periode hier het uitgangspunt. Het beginjaar wordt gemarkeerd door de publicatie van een eerste 'echte' Nederlandse literatuurgeschiedenis, het eindjaar door de onderwijsvernieuwingen van 1863. Wat werd er in die periode allemaal tot het 'literaire erfgoed' gerekend? Hoe dachten de particuliere verzamelaars en diverse instanties daarover? Hoe kwamen zij aan materiaal, wat deden zij ermee, hoe werd er over geschreven? Samenhangend daarmee: in hoeverre is het denken over literaire erfgoed onderhevig aan het opkomend historisch besef? Een rijk onderwerp, dat ons meteen al met een probleem opzadelt omdat het begrip 'literair erfgoed' in de negentiende eeuw niet gangbaar was. Het woord 'erfgoed' werd in dit tijdvak niet gebruikt voor geschriften en 'literair' is evenmin een bruikbare term, omdat de negentiende-eeuwer het onderscheid tussen literair en niet-literair niet voelde. De gebruikte term was 'letterkunde' of 'fraaije letteren' maar de invulling daarvan varieerde.

Wie iets wil weten over letterkundig erfgoed moet bovendien bedenken dat dit begrip op twee manieren kan worden geïnterpreteerd, namelijk als de niet tastbare *inhoud* enerzijds (het 'verhaal', de 'stijl') en anderzijds als de materiële *vorm* of substantie, waarmee de boeken, de handschriften, de snippers perkament worden bedoeld. De ontwikkelingen en de waardering met betrekking tot die letterkundige inhoud vindt men voor een deel terug in de gedrukte literatuurgeschiedenissen. In feite gaat het dan om een geschiedenis van de canon. Maar over de omgang met het letterkundige erfgoed in materiële vorm is minder bekend, zodat aan die kant van de geschiedenis in deze bijdrage meer aandacht wordt besteed.

2. Zie hiervoor A.P.J. Miltenburg, *Naar de gesteldheid dier tyden. Middeleeuwen en mediëvistiek in Nederland in de negentiende eeuw. Vier studies* (Hilversum 1991) 40; H. de Buck, *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw* (Groningen/Den Haag 1930) 177-190. De Duitser in kwestie was J.F. Mone.

Liefhebbers

Het oudste fragment in de Nederlandse taal van literaire waarde dat we nu kennen, werd pas in 1933 in Oxford ontdekt, het fameuze ‘hebban olla vogela [...]’. Deze vondst vormde de apotheose van een fanatieke belangstelling voor oude teksten die al veel ouder was.³ Dat valt op te maken uit veilingcatalogi van verzamelaars, zoals die van M.Z. Boxhorn uit 1654, een van de vroegst geveilde collecties van middeleeuwse handschriften.⁴ Voor particulier geïnteresseerden in middeleeuwse teksten zoals hij, waren alle soorten teksten interessant, van verhalend proza tot bijbelfragment. Vooral de oudheid was van belang. In de achttiende eeuw zou een ware verzamelwoede met betrekking tot allerlei oudheden gaan heersen, ook onder dames.⁵ Maar buiten dit verzamelaarscircuit bestond voor de verhalende middeleeuwse teksten nog lange tijd weinig belangstelling, omdat de Middeleeuwen als een achterlijk tijdperk werden beschouwd: ‘De middeleeuwen worden toch nog meestal als een duistere nacht beschouwd’, aldus Willem de Clerq in 1824.⁶ Te katholiek, te bijgelovig, was een veelgehoord argument. Documenten die een juridische of politiekhistorische functie hadden, bijvoorbeeld vanwege stadsrechten of familiezaken, werden goed bewaard, maar ridderromans, voor zover in handschrift overgeleverd, waren vanaf de zestiende eeuw uit de publieke gratie.

Middeleeuwse legenden circuleerden omstreeks 1800 alleen nog in goedkope uitgaven, gedrukt in verkorte vorm, in een gotische letter bovendien en eenvoudig gebrocheerd in goedkope, veelal blauw papieren omslagen, zodat ze als volksboeken werden gezien. In Nederland waren *De zwaanridder* en de *De vier heemskinderen* daarvan bekende voorbeelden.⁷ Een actieve negentiende-eeuwse uitgever van dit type uitgaven was B. Koene. Zijn editie van *Een Schoone Historie van Mayken van Nimmegen* uit 1820, telt slechts acht flinterdunne bladzijden en is uit een gotische letter gezet.⁸ De middeleeuwse verhalen waren door dit soort uitgaven in niveau gedaald, legde de negentiende-eeuwse letterkundige B.H. Lulofs uit:

3. Voor een voorbeeld: J.A.A.M. Biemans, ‘The seventeenth-century Antwerp book collector Peeter Oris: new discoveries and new questions’, *Quaerendo* 18 (1988) 243-277.
4. J. Deschamps, Cat.tent. *Middelnederlandsche handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (Leiden (Universiteitsbibliotheek) 1972) 5. We moeten daarbij bedenken dat het de verzamelaars soms (deels) ook om het bladgoud waarmee de manuscripten versierd waren, te doen kan zijn geweest.
5. P.J. Buijnsters, ‘Kennis van en waardering voor Middelnederlandse literatuur in de 18de eeuw’, *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 16 (1984) 39-58.
6. Geciteerd naar De Buck, *De studie van het Middelnederlandsch*, 133.
7. Zie ook De Buck, *De studie van het Middelnederlandsch*, 68.
8. Exemplaar in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, sign. Br. Pijn. 169-1. Kennelijk had deze uitgever verschillende soorten volksboeken: zijn editie van *De Historie van Floris en Blanche fleur* uit 1827 (sign. Br. H.E. 18) ziet er verzorgder uit, telt 24 bladzijden en is tweemaal zo groot van formaat.

De ridderlijke geest der Middeleeuwen blinkt nog in onze oude-Nederlandsche Riddergedichten uit, die echter met de vijftiende eeuw en vervolgens geheel verloren gaan, of slechts blijven voortkwijnen in de Volksromans en de zoogenaamde blauwe boekerij.⁹

De blauwe boekjes, zo genoemd naar hun omslag, waren een begrip, ook in Frankrijk waar ze *livres bleus* heetten. Ze zijn te beschouwen als een gepopulariseerde en in proza omgezette vorm van middeleeuwse berijmde teksten, een vorm die overigens zeker niet alleen bij de gewone man in trek was. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat deze simplistische hertalingen van middeleeuwse teksten lange tijd het beeld van het middeleeuwse literaire erfgoed negatief beïnvloed hebben en het tijdvak aldus tot een achterlijke periode bestempelden. Er was in elk geval eeuwenlang slordig met de originele handschriften omgesprongen, zoals blijkt uit allerlei griezelverhalen over fragmenten perkament die op niets ontziende wijze werden gerecycled. Veel perkament verdween in de kookpot, waarna het als grondstof voor lijm of bindmiddel voor verf een nieuwe functie kreeg. Schoenmakers en orgelbouwers konden het perkament ook goed gebruiken voor het maken van mallen of het afdichten van orgelpijpen.¹⁰ Oude handschriften werden gebruikt als versteviging van boekbanden of als vochtwering tussen de spanten van het dak.¹¹ Zo vond G.J. Meijer in 1829 fragmenten van Jacob van Maerlant op perkament dat bij wijze van schutblad op hout gelijmd was voor ‘een oud werk welks titel ik verzuimd heb op te teekenen’.¹² Kennelijk vond Meijer de vondst daar niet spectaculair genoeg voor. Vaak waren de manuscripten eenvoudigweg vergeten. In 1837 ontdekte P.H.G. Itersen in een kast in de Sint-Laurentiuskerk te Weesp een aantal Middelnederlandse handschriften. En zo zijn er tal van toevallige vondsten, juist in de negentiende eeuw, die doen vermoeden dat ook veel teksten volkomen onnodig verloren zijn gegaan.¹³

Beter liep het af met manuscripten die in kloosters eeuwenlang vaak letterlijk opgeborgen lagen. Na het opheffen van de kloosters ten tijde van de Reformatie kwamen talrijke manuscripten in het verkoopcircuit terecht.¹⁴ De grens tussen handel en belangstelling was vaag. Dat het woord *antiquarius* in een woordenboek uit 1769 nog werd verklaard met ‘iemand die de Gedenktekenen en Overblyfzels der Oudheid bestudeerd

9. B.H. Lulofs, *Handboek van den vroegsten bloei der Nederlandsche letterkunde, of Proeven uit Nederlandsche schriften der dertiende en veertiende eeuw* (Groningen 1845) 14. Zie voor de precieze functie van de blauwe boekjes in Frankrijk: R. Chartier, ‘Livres bleus et lecture populaire’, in: H.-J. Martin, R. Chartier (ed.), *Histoire de l'édition française*, II: ‘Le livre triomphant 1600-1830’ (Parijs 1984) 498-511.
10. J.A.A.M. Biemans, ‘Oortjes, hartstrookjes en rugbeleg. Over het gebruik van perkament uit middeleeuwse handschriften in boekbanden van de vijftiende tot de zeventiende eeuw, gedemonstreerd aan fragmenten van de “Spiegel Historiae”’, in: *E Codicibus Impressisque. Opstellen over het boek in de Lage Landen voor Elly Cockx-Indestege*, III (Leuven 2004) 3-25.
11. Zo vertelde J.A. Brongers, verzamelaar en nazaat van een antiquaar, in een interview in *De Boekenwereld* 20 (2003-2004) 188-199 over de verhalen van zijn grootvader.
12. Miltenburg, *Naar de gesteldheid dier tyden*, 52.
13. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften*, 8.
14. Zie ook Buijnsters, ‘Middelnederlandse literatuur in de 18de eeuw’.

en onderzoekt', geeft te denken.¹⁵ Duur waren oude handschriften niet, althans niet in de negentiende eeuw. Een handschrift van de *Spiegel Historiae* kostte in 1812 bijvoorbeeld tweehonderd gulden en een *Rijmbijbel* nog geen vijftig gulden. Dat was niet veel, als men bedenkt dat de, weliswaar lijvige, roman *Willem Leevend* van Wolff en Deken omstreeks 1800 f 19,50 kostte.¹⁶ Een bijzonder handschrift als dat van de *Kronijk van Holland* uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw was zelfs voor een luttele 35 centen aangetroffen op een boekenstalletje.¹⁷ In periodieken als het tijdschrift *Antiquiteiten* (1820-1826) en later *De Navorscher* (1851-1960) hielden de liefhebbers van oudheden elkaar op de hoogte van hun vondsten.¹⁸ Te midden van bijdragen over potscherven en grafheuvels stonden daar af en toe stukken over gevonden middeleeuwse documenten en tekstfragmenten.

Hoe werd er over middeleeuwse teksten geschreven? Men sprak in deze beginperiode niet in termen van literair erfgoed, want wat betekende dat?¹⁹ Het is goed om te beseffen dat we met terugwerkende kracht bepaalde teksten, zoals de ridderromans, tot de literatuur kunnen rekenen. Maar voor geïnteresseerden rond 1800 waren het in de eerste plaats oude teksten, teksten van historische waarde, die behoorden tot de 'antiquités du Pays'.²⁰ Hendrik van Wijn, die als eerste in 1800 een soort literatuurgeschiedenis samenstelde, de *Historische en Letterkundige Avondstonden*, bekende tegenover een vriend dat hij zijn werk onder meer had gedaan 'omdat ik niet weet, of iemand al die oude, zogezegde vodden, na mij, zal gelieven door te loopen'.²¹ Oude vodden waren het dus voor de goegemeente, veronderstelde Van Wijn, zelf van huis uit oudheidkundige (afb. 1). Wel was er een besef dat de studie van de oude letteren om meerdere redenen goed was vanuit nationaal oogpunt. Letterkundige Mathijs Siegenbeek wees er bijvoorbeeld op dat méér kennis van het literaire verleden een weerwoord was aan een ieder 'die zoo gaarne Nederlanderen alle aanspraak op het recht van onder de kunst kweekende natien gerangschikt te worden, ontzeggen zoude'.²² Maar dat was nog niet het belangrijkste. Wijdverbreid was de idee dat kennis van het eigen literaire verleden ook het volkskarakter van de natie blootlegde. Die Nederlandse landaard, die zich ook

15. Ibidem.

16. W. van den Berg, 'De Tweede Klasse. Een afdeling met een problematische missie 1808-1816' in: W. van den Berg, *Een bedachtzame beeldenstorm* (Amsterdam 1999) 151. Voor de *Spiegel Historiae* en de *Rijmbijbel* zie: Miltenburg, *Naar de gesteldheid dier tyden*, 46 (n).

17. Aldus J.J. Nieuwenhyzen in *Dietsche Warande* (1856); A. Berben, 'Een stille in den lande. J.J. Nieuwenhyzen (1816-1860)', *De Boekenwereld* 8 (1991) 120.

18. In *De Navorscher* (gedigitaliseerd) heb ik de jaargangen 1851-1854 doorzocht op het voorkomen van het woord 'erfgoed'; dat was slechts het geval in een bijdrage over landerijen die als erfgoed waren nagelaten. Een samenstelling met letterkunde kwam niet voor.

19. Zie W. van den Berg, 'De Tweede Klasse'.

20. De term werd gebruikt door de Instellingscommissie van de Tweede Klasse van het Koninklijk-Nederlandsch Instituut, geciteerd naar W. van den Berg, 'De Tweede Klasse', 144. Zie ook De Buck, *De studie van het Middelnederlandsch* (als in noot 2), 81.

21. Geciteerd naar W. van den Berg, 'Over het vaderschap van de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving', *Literatuur* 6 (1989) 321.

22. Geciteerd naar Idem, 323.

Afb. 1. C. (de) Lotter, De schenking van het Egmonds evangelarium door graaf Diederik II van Holland en zijn vrouw Hildegard aan de patroon van de abdij in Egmond, Sint Adelbert, gravure naar een illuminatieschildering, in: H. van Wijn, *Huiszittend leven*, II (Amsterdam 1812), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

in de letterkunde uitte, werd getypeerd met één woord: vrijheid.²³ Het denken in termen van volkskarakter en landaard was wijderbreid. In Frankrijk had Montesquieu in de achttiende eeuw gewezen op de *esprit de nation* en het belang van de studie naar de eigen letterkunde in dat verband. Zo rees het besef van het *patrimoine* als iets dat men moest koesteren. Dat gold ook 'de oude vaderlandsche letteren, waarin de geschiedenis en karakter van een volk even duidelijk te lezen zijn als in de kronijken, die slechts de uiterlijke feiten aanstippen.'²⁴ Volgens de geleerde B.H. Lulofs moesten we daarvoor in Nederland bij uitstek de Middeleeuwen hebben, omdat in die letterkunde 'die bedaard Historische, antiromaneske, van al te avontuurlijke verzinselen afkeerige, naar practisch

23. E.O.G. Haitsma Mulier, W.R.E. Velema (ed.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999), passim.

24. Zo citeerde W.J.A. Jonckbloet hem goedkeurend in zijn rede, *Over wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal; redevoering bij de plechtige aanvaarding van het professoraat [...]* (z.pl. 1848).

nut strevende, ernstige en religieuze geest, die in het algemeen de Nederlanders tot op den huidigen dag toe kenmerkt' te vinden was.²⁵

In Duitsland was men veel verder. Daar begon de letterkundige studie hier en daar volgens sommigen in dweperij te ontaarden, zodat het gevaar van 'paleomanie' niet denkbeeldig was.²⁶ Jacob Grimm en Heinrich Hoffmann von Fallersleben hielden zich fanatiek bezig met het bijeenzamelen van volksboeken, volkssprookjes en volksliederen, waarbij zij ook met Nederlandse letterkundigen als H.W. Tydeman en W. Bilderdijk in contact traden. 'Het zijn de Duitschers die ons het eerst met deze voorouderlijke schatten bekend gemaakt, en ons tot onze schande onze oude taal en letteren geleerd hebben', schreef L.Ph.C. van den Bergh. Hij gaf daarmee tevens de verklaring voor de commotie die in 1828 ontstond, toen de regering een Duitse letterkundige aanwees voor het voltooiën van de in de inleiding al even aangestipte, nooit voltooid regeringsopdracht. In Nederland zou Van den Bergh zich met volksliedjes en volksboeken gaan bezighouden, maar pas in 1837.²⁷ Jacob Grimm daarentegen was omstreeks 1810 al actief en wilde in die periode komen tot een samenwerkingsverband met Nederland, maar dat mislukte.²⁸ Tydeman plaatste namens hem een paar keer een bericht in de *Algemeene Konst en Letterbode*, onder meer over het plan van Grimm om te komen tot 'een kleine maatschappij van Geleerden tot uitgave van oude vaderlandsche geschriften'. Er kwamen echter geen reacties op. Het was duidelijk dat het literaire erfgoed in Nederland, anders dan in Duitsland, in de eerste decennia van de negentiende eeuw geen belangstelling in brede kring genoot. In Duitsland paste de waardering voor het letterkundige erfgoed in het pangermanistische denken; ook het Vlaamse erfgoed werd daarin betrokken.²⁹ In dit verband is het tekenend dat de *Duitser* Hoffmann von Fallersleben de bezorger was van een van de eerste reeksen *Middelnederlandse* teksten, die onder de naam *Horae Belgicae* ook nog eens door een *Duitse* uitgever werd uitgegeven. Hij kreeg er later uit handen van de Nederlandse koning een onderscheiding voor.

In Nederland leidde de in kleine kring heersende 'paleomanie' uiteindelijk tot een *invented tradition* op literair gebied, het Oera Linda Bok. Dit manuscript, zogenaamd een vroeg-middeleeuwse kroniek van een oud-Fries adellijk geslacht, dook op in 1867 in Den Helder en bracht in de daarop volgende decennia culturele en wetenschappelijke kringen in rep en roer. In Groot-Brittannië was een eeuw eerder een soortgelijke sensatie ontstaan rondom de *Songs of Ossian*, een vervalsing naar later bleek. Dat ook het Oera Linda Bok een vervalsing was, staat inmiddels vast, maar wie deze heeft ver-

25. Lulofs, *Handboek*, 17.

26. Idem, 23 e.v.: 'Lijders aan zulke letterkundige razernijen verkeerden in de koortsachtige toestand van smoorlijk verliefden, die niets schoon vinden dan het voorwerp hunner liefde alleen'. Lulofs vermoedde dat dit gebeurde bij gebrek aan politieke vrijheid.

27. L.Ph.C. van den Bergh, *De Nederlandsche volksromans. Eene bijdrage tot de geschiedenis onzer letterkunde* (Amsterdam 1837) 162.

28. Zie o.m. De Buck, *De studie van het Middelnederlandsch*, 98, 109.

29. De Buck, *De studie van het Middelnederlandsch*, 135 e.v.

vaardig is nog altijd niet duidelijk. Misschien was het François Haverschmidt, bekend als de dichter Piet Paaltjens, of misschien iemand uit de kringen van het friesnationalistische Fries Genootschap.³⁰ Een verondersteld oud manuscript als het Oera Linda Bok zou dan het bestaan van het al evenzeer veronderstelde Friese volkskarakter hebben kunnen bevestigen. Al eerder, in 1745, was er een vervalst handschrift in druk uitgegeven, de *Rymchronyk* van Klaas Kolijn.³¹ Nog aan het begin van de negentiende eeuw was niet helemaal zeker of het werkelijk om een vervalsing ging. Ook in Engeland, Frankrijk en Duitsland kwamen zulke mystificaties in de achttiende eeuw voor.³² Dergelijke frauduleuze praktijken maakten de belangstellenden kritischer tegenover middeleeuwse teksten. Om bedrog uit te sluiten gingen sommige kopers in spe zich zelfs ten huize van de tekstbezorger vergewissen van de echtheid van het uitgegeven manuscript.³³

Ging het om handschriften uit de Middeleeuwen, dan sprak men gewoonlijk van ‘oude geschriften’ en ‘oude vaderlandsche letteren’. De leemten die op dit terrein bestonden, zouden met tekstuitgaven moeten worden opgelost. Nederland liep in dit opzicht achter bij Frankrijk en Duitsland, waar al in de achttiende eeuw het een en ander beschikbaar gemaakt was.³⁴ ‘Wat de eigenlijke gezegde Letterkunde betrefte, hoe weinig (laat ik dit slegts aanstippen!) zijn wij, b.v., nog doordrongen in de kennis van de vroegste Schrijffletteren onzer Voorouderen? Hoe weinig ook in het grondige van hunnen Taal en onderscheiden Tongval [...]’, schreef Hendrik van Wijn in zijn *Huiszittend leven* uit 1812.³⁵ De taalgeleerde Balthasar Huydecoper had weliswaar in 1772 een kritische uitgave uitgebracht van de *Rymkroniek* van Melis Stoke, maar hij had zo weinig op met de dichtelijke waarde van deze ‘middeleeuwsche monumenten’, dat wat hem betrof slechts enkele fragmenten daarvan bewaard hoefden te blijven.³⁶ ‘Wat nut de Uitgaave zou kunnen doen zie ik niet’, schreef hij aan Jacob Visser.³⁷ Ook andere

30. G. Jensma, ‘Gespeelde traditie. Het *Oera Linda Bok* en de uitvinding van het Friese verleden’, in: C. van der Borgt e.a. (ed.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 219-235; G. Jensma, *De gemaskerde god. François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek*, (Zutphen 2004).

31. G. van Loon, *Geschied-Historiaal Rym, of Rymchronyk van den Heer Klaas Kolyn, Benedictiner Monik der Abtdye te Egmont; beginnende met den Simberschen vloed, en eyndigende met de dood van Graaf Dirk, vader van Florenis den III. Graaf van Holland*, In ‘t jaar elfhonderdzesenvyftig voorgevallen (s-Gravenhage 1745). Zie verder M.J. van Lieburg, ‘Reinier de Graaf (1674-1717) en de Rijkkroniek van Klaas Kolijn’, *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* nr. 37 (november 1977) 4-25.

32. Buijnsters, ‘Middel nederlandse literatuur in de 18de eeuw’, 44.

33. Dat valt op te maken uit het voorbericht van boekhandelaar F. de Does, die het hier heeft over de Clignett uitgave van *Spiegel historiael* van Jacob van Maerlant. De Buck, *De studie van het Middelnederlandsch*, 86.

34. P.J. Buijnsters, ‘Middel nederlandse literatuur in de 18de eeuw’, 41.

35. H. van Wijn, *Huiszittend leven* (Amsterdam 1812) ‘Voorberigt’, V.

36. Zie de inleiding in L.Ph.C. van den Berg (ed.), *Roman van Heinric en Margriete van Limborch* (2 dln.; Leiden 1846-1847) II, met een verwijzing naar opmerkingen van B. Huydecoper in de *Rijkkroniek* van Melis Stoke, II, 136.

37. Geciteerd naar Buijnsters, ‘Middel nederlandse literatuur in de 18de eeuw’, 50.

geschiedkundige teksten, zoals de *Spiegel Historiael* werden al in de achttiende eeuw uitgegeven, maar pas in 1819 verscheen de eerste tekst met een niet-historische inhoud in druk. Dat waren *Van Sinte Gheertruden min* en *Esopet*, bezorgd door J.A. Clignett, die zich met dit werk bezighield, opdat ‘ook eens, in het algemeen, onze tijdgenooten, met andere verdienstelijke mannen, zich aan de taal hunner Voorvaderen gewennen, hunnen schriften met verrukking lezen, en hen als vormers van onze Taal eerbiedigen.’³⁸ De *Ferguut*-editie van L.G. Visscher was de eerste volledige Nederlandse ridderroman die in druk werd uitgegeven. Deze, overigens omstreden, uitgave werd aan de koning aangeboden in 1838.³⁹

Aan het drukken en uitgeven van oude tekstfragmenten zat, behalve de ‘verrukking’ die het lezen bood, nog een tweede belang. De uitgaven waren ook een vorm van vastlegging in geval de handschriften zelf verloren zouden gaan, meende J.W. Holtrop, bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek en zelf verzamelaar:

Zoolang toch zulke gedenkstukken van oudere Historie en Letterkunde alleen in *handschriften* bestaan, blijven zij ofschoon met den meesten zorg bewaard, ten alle tijde voor vernieling blootstaan, welke den letterkundige wereld een onherstelbaar verlies zou toebrengen, hetgeen niet te vreezen is, zoodra de *text* dier Handschriften naauwkeurig door den druk *overgenomen, vermenigvuldigd en verspreid* zullen zijn.⁴⁰

Het was tevens Holtrop die een rapport stuurde naar de minister van Binnenlandse Zaken waarin hij wees op het belang van de oude letteren. Hij kreeg het zelfs voor elkaar dat de letterkundige W. Jonckbloet een koninklijke opdracht kreeg om van de *Roman van Lancelot* een editie te bezorgen. ‘De zucht voor de oude letterkunde is sedert ontwaakt’, kon hij tevreden vaststellen.⁴¹

Opvallend is – zoals blijkt uit enkele van de bovenstaande citaten – dat die oude letterkunde vooral met oude *taal* in verband werd gebracht en nauwelijks met de inhoud. Men kon er de vorming van de eigen nationale landstaal in terugvinden.⁴² Het is vermoedelijk zelfs vooral aan die interesse voor oude taal te danken, dat er nog iets van de middeleeuwse teksten gespaard en bewaard bleef. Ook de gezaghebbende letterkundige W. Jonckbloet wees in zijn oratie uit 1848 op het belang van de middeleeuwse werken ter bestudering van de taal. In 1810 was zelfs het *letterschrift* even een onderwerp geworden, zoals blijkt uit een rapport van de Amsterdamse stadsarchivaris J. Scheltema, dat bedoeld was ‘tot uitdrukking der zorg om de zucht voor en de kunst van het leezen van oud schrift aan te kweeken en te bewaren’, waarbij waarschijnlijk vooral aan ar-

38. De Buck, *De studie van het Middelnederlandsch*, 6-30.

39. M. Mathijsen, ‘Literaire subsidies in de negentiende eeuw?’, *Nederlandse letterkunde* 1 (1996) 89.

40. Idem, 91.

41. L. Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek* (Leiden 1939) 152.

42. Toch zou het nog tot 1885 duren voor het eerste deel van het *Middelnederlandsch Woordenboek* van de persen rolde.

chiefstukken werd gedacht. Paleografie moest een vak worden dat jonge mensen op school konden leren. Er werd overigens niets met het rapport gedaan.

De initiatieven om tot tekstuitgaven te komen, gingen uit van liefhebbers en verzamelaars die niet altijd even terzake kundig waren. Omstreeks het midden van de eeuw zou dit tot een scheiding der geesten leiden in de neerlandistiek (de 'oude' versus de 'nieuwe' school). 'Het dilettantisme', aldus diezelfde Jonckbloet in zijn oratie, 'begon alras die bronnen zelve te vergifigen'. Het was een discussie die de meeste negentiende-eeuwers koud zal hebben gelaten: de groep van geïnteresseerden was erg klein.

Voor uitgevers was de middeleeuwse letterkunde aan het begin van de negentiende eeuw geen aantrekkelijk product. Buiten de kleine kring van enthousiaste liefhebbers van de middeleeuwse taal en tekst heerste een verpletterende onverschilligheid. Jonckbloet meende bijvoorbeeld 'dat de ijver van onze lieve landgenooten voor de taal hunner vadersen zoo gering is, dat ik nauwlijks geloof dat een genoegzaam aantal hunner geneigd zal zijn, voor de instandhouding onzer Letterkunde ook maar één dubbeltje in de week af te zonderen.'⁴³ Bilderdijk klaagde dat zijn uitgever niet vooruit te branden was: 'men is zoo traag en onwillig met drukken en klaagt dat de lieden die *Oude dingen* niet lezen willen [...]'.⁴⁴ Over Vermeulen, bezorger van de middeleeuwse tekst *Van den Levenen ons Heren*, werd opgemerkt dat hij, nog voordat het boek goed en wel uit was, 'zijn drukker en uitgever Van der Monde al bij voorbaat dagelijks hoorde jammeren over het schrale debiet dat hij vreesde'.⁴⁵ Kortom, zakelijk gezien viel er weinig eer aan het middeleeuwse erfgoed te behalen. De initiatieven om tot uitgave te komen, stamden in deze eerste helft van de negentiende eeuw van particulieren.

Al in 1800 had oudheidkundige Hendrik van Wijn op eigen gezag een poging gedaan een reeks *Overblijfselen van Nederduitsche dichtkunde* van de grond te krijgen, maar dat was niet gelukt. Daarna probeerde Bilderdijk het tevergeefs met een reeks die *Stukken van Oud Nederlandsche Letterkunde* zou gaan heten en ook de reeks *Bibliotheek van Oude Nederlandsche Letterkunde*, waarvoor L.Ph.C. van den Bergh en J.J.D. Nepveu zich in 1838 warm liepen, ging niet door. Wat wel van de grond kwam, was de reeks *Bijdragen tot de oude Nederlandsche Letterkunde*, door J.A. Clignett in 1819, die blijkens het voorbericht bedoeld was om de oudste schrijvers onder een breed publiek bekend en leesbaar te maken. Het bleef echter slechts bij één deel. In 1838 lukte het J.W. Holtrop om van het ministerie geld los te krijgen voor de uitgave van de *Dietsche Doctrinale* van Jan de Clerc.⁴⁶ Ook kwam in 1842 het eerste deel van weer een nieuwe reeks op de markt, de *Bibliotheek van Nederlandsche Dichters* waarin ook werk uit de Middeleeuwen

43. Brief van Jonckbloet aan Tideman, (z.j. ca. 1841). Geciteerd naar: J. Tideman, *De vereniging ter bevordering der Oude Nederlandsche Letterkunde 1843-1850. Bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandsche letterkunde in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1895) 5.

44. Bilderdijk in een brief aan Hoffmann von Fallersleben, in vertaling geciteerd naar De Buck, *De studie van het Middelnederlandsch*, 118.

45. Geciteerd naar Tideman, *De vereniging ter bevordering der Oude Nederlandsche Letterkunde*, 5.

46. Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 152.

zou verschijnen. J. Tideman zat achter dit plan, maar de serie liep volgens uitgeverij Kemink & zn. zo slecht, dat de uitgave al in 1844 werd gestaakt.

Het middeleeuwse literaire erfgoed was aan het begin van de negentiende eeuw een zaak voor particuliere verzamelaars en liefhebbers, maar hoe zat dat met de literatuur uit de eeuwen die daarop volgden? Het onderscheid tussen de Middeleeuwen en de periode daarna is noodzakelijk voor een goed begrip van de betekenis en de invulling van het begrip 'letterkundig erfgoed'. Enerzijds omdat de latere eeuwen voor de negentiende-eeuwers uiteraard een minder ver verleden betekenden, anderzijds omdat in het bijzonder aan de zeventiende-eeuwse auteurs een morele functie werd toegeschreven als gevolg waarvan zij in het onderwijs tot lesstof werden verheven.

Wat de relatieve nabijheid van de zeventiende en achttiende eeuw betreft, zij maakte dat literatuur uit die eeuwen niet zozeer als vergeten, maar meer als uitverkocht werd beschouwd. Aan het begin van de negentiende eeuw was het nog mogelijk om in het assortiment van een boekhandelaar een zeventiende-eeuwse tekst onder de contemporaine uitgaven gerangschikt te zien (afb. 2). De afstand die men voelde tot de zeventiende-eeuwse auteurs was niet zo groot.⁴⁷ In de achttiende eeuw had hun werk in politieke zin nog een actualiteitswaarde gehad, bijvoorbeeld het werk van Vondel in de strijd tussen prinsgezinden en staatsgezinden.⁴⁸ Met de schrijvers uit de Gouden Eeuw konden negentiende-eeuwse beschouwers zich gemakkelijk identificeren. De zeventiende- en achttiende-eeuwse auteurs waren, zo zou men kunnen zeggen, weliswaar van een andere generatie, maar niet van een andere tijd. Dat maakte het eenvoudiger om de negentiende-eeuwse normen en waarden in de zeventiende-eeuwse letterkunde te herkennen, ook als die er helemaal niet in zaten. Zo werden bepaalde voorstellingen geromantiseerd, bijvoorbeeld die van de Muiderkring. De mythe dat in dit gezelschap schrijvers en schrijfsters bijeenkwamen om te discussiëren over literatuur, werd maar al te graag in stand gehouden, maar berustte niet op feiten.⁴⁹

De zeventiende-eeuwse letteren stonden voor de meeste letterkundigen op een evident hoger niveau dan de middeleeuwse. En dus waren de zestiende en de zeventiende eeuw ook bij schrijvers van historische romans meer in trek dan de Middeleeuwen. Van de 25 historische romans die tussen 1829 en 1888 gepubliceerd werden, speelden zich hooguit vijf af in de Middeleeuwen.⁵⁰ 'O ridders en toernooyen! Wij zijn hen even moede als wij het vroeger de Spectators en de kamerraden waren...', riep R.C. Bakhuizen van

47. E.M. Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813* (Hilversum 1995) 254.

48. Meer hierover in Idem, 103-108.

49. Dat is bijvoorbeeld te zien aan het gelijknamige schilderij van J.A. Kruseman, *De Muiderkring*, 1852. Zie ook G.J. Johannes, "'Zoo is overdrijving de ziekte van elke eeuw', Het beeld van de 17de eeuw in 19de-eeuwse literatuurgeschiedenissen voor schoolgebruik en zelfstudie', *Nederlandse Letterkunde* 7 (2002) 28-60.

50. De telling is van W. Drop en heeft betrekking op de periode 1829-1888; zie: Miltenburg, *Naar de gesteldheid dier tyden* (als in noot 2), 123 (n).

Afb. 2. De boekhandel van K. Fuhri in de Papestraat in Den Haag, 1844, houtgravure, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, 's-Gravenhage.

den Brink uit.⁵¹ Deze redacteur van het tijdschrift *De Gids* ontpopte zich als een van de meest fanatieke haters van de Middeleeuwen. Hij had 'een recht hartelijken afkeer van den Hollandschen Riddertijd', bekende hij in een brief aan geestverwant E.J. Potgieter. 'God beware ons voor Hollandsche Robin Hoods!'⁵² Ook Potgieter verwerkte juist de zo glorieus zeventiende eeuw in zijn proza, bijvoorbeeld in *Het Rijksmuseum te Amsterdam* en *Liedekens van Bontekoe*.

De bewondering voor de zeventiende-eeuwse schrijvers was algemeen. Al in de achttiende eeuw was een gedenksteen voor Vondel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam geplaatst, een eeuw later werd zelfs een park naar hem vernoemd. Voor Jacob Cats was een standbeeld opgetrokken in Brouwershaven. Er kwamen bloemlezingen en literatuurgeschiedenissen waarin het werk van de bekende zeventiende-eeuwse werd belicht, zoals de *Nederduitsche Chrestomathie* (1805), *Bloemlezing uit Nederlandsche proza-schrijvers* (1834), *Bloemen, gegaard uit den lusthof der Vaderlandsche poezij* (1842), of *Neerlands letterkunde* (1877), om slechts enkele voorbeelden te noemen.⁵³ Voor de overheid was ook dit stukje erfgoed bijzaak. Zo keerde Thorbecke zich in de jaren 1860 tegen de aankoop door de overheid van handschriften van P.C. Hooft: overheidsgeld kon beter besteed worden, vond hij, dan aan 'oude boeken of curiosa'.⁵⁴ Particuliere liefhebbers hebben in de negentiende eeuw echter wel geprobeerd het oeuvre van de zeventiende-eeuwse schrijvers te completeren. Zo had verzamelaar P. Leendertz Wzn. een aantal onuitgegeven handschriften van P.C. Hooft opgespoord.⁵⁵ In *De Navorscher* werd gewag gemaakt van een onbekend handschrift van Vondel dat was ontdekt.⁵⁶ Handschriften

51. Bakhuizen van den Brink in 1840, geciteerd naar Idem, 122.

52. Geciteerd naar Idem, 124.

53. L. Kuitert, 'De bloemen van Bohn, doel en samenstelling van een negentiende-eeuwse bloemlezing', in: P. Gijsbers, A. van Kempen, *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinzen* (Houten 2002) 109-112.

54. Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 133.

55. Berben, 'Een stille in den lande' (als in noot 17), 117-121.

56. *De Navorscher* 4 (1854) 14.

van de zeventiende-eeuwse schrijvers waren goed betaalbaar. Voor het manuscript van Huygens' *Hofwijck* werd op een veiling in 1852 slechts 8 gulden betaald.⁵⁷

Het Amsterdamse genootschap Felix Meritis gold als een trefpunt voor geïnteresseerden in zeventiende-eeuwse literatuur. Maar ook in diverse tijdschriften werd over het onderwerp gediscussieerd. In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* worden na 1800 voor het eerst afzonderlijke bijdragen gewijd aan de zeventiende-eeuwse letterkunde, vooral aan dichters uit de *subtop*.⁵⁸ En het tijdschrift *Euterpe* kreeg zelfs een rubriek genaamd 'Berigten ontrent eenige minder bekende Nederduitsche dichters; en uittreksels uit dezelve', verzorgd door J. Kantelaar. Dergelijke publicaties laten zien dat men niet zozeer bezig was de grote zeventiende-eeuwers te herwaarderen – dat was niet nodig – maar dat men er vooral op uit was *nieuwe* zeventiende-eeuwers te ontdekken. Het erfgoed moest worden opgerekt, de hele eeuw was voorwerp van waardering en herwaardering.

Maatschappijen, instituten en verenigingen

Particuliere belangstellenden in de letterkunde vonden elkaar in de letterkundige genootschappen die in de achttiende eeuw welig tierden. De oprichting van kleinere en grotere genootschappen, speciaal voor de liefhebbers van de oudere letteren, kon dan ook niet uitblijven. De historische belangstelling, die zo typerend is voor deze periode, betrof dus niet alleen de politiek of de filosofie, maar ook toneel en literatuur.⁵⁹

De totstandkoming van gespecialiseerde genootschappen wijst op een eerste begin van institutionalisering van de belangstelling voor de oude, nationale letterkunde aan het eind van de achttiende eeuw, zowel binnen universiteiten, bibliotheken als andere instituten. Heeft deze verhoogde activiteit ook te maken met het gegeven dat de buitenlandse literatuur aan het eind van de achttiende eeuw meer en meer terrein won? De zogeheten 'vertaalwoede' was in ieder geval een bron van zorg. Niet voor niets schreven de dames Wolff en Deken (en hun uitgever) 'niet vertaalt' op de titelpagina van hun 'echt' Nederlandse roman *Sara Burgerhart*.⁶⁰ Wat zeker ook meespeelde was de mogelijkheid om met een vereniging of instelling meer belangstellenden, meer geld en dus ook meer belangstelling van uitgevers voor letterkundig erfgoed te krijgen.

Een van de eerste vormen van institutionalisering van de eigen vaderlandse letterkunde was de instelling van een leerstoel aan de Leidse universiteit. Deze bijzondere leerstoel in de Nederlandse welsprekendheid (1797) kan als een mijlpaal worden gezien. Dat de Nederlandse taal een leerstoel behoefde, was immers voor sommige achttien-

57. C. Gijzen, "Gelieft dan maar de prijs te bepalen en mij hetzelfde toe te schicken." Jan Schouten 1786-1852', *De Boekenwereld* 9 (1992-1993) 138.

58. Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur*, 269.

59. W. den Boer, *Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk 1818-1914* (Nijmegen 1987).

60. W. van den Berg, 'Literatuur', in: D.W. Fokkema, F. Grijzenhout (ed.), *Rekenschap 1650-2000* (Den Haag 2001) 247.

de-eeuwse geleerden een bedenkelijke nieuwigheid: klassieke talen vormden de basis van de wetenschap, het Nederlands hoorde daar niet bij. Tegelijkertijd was er in deze woelige politieke tijd behoefte aan een eenheidstaal. Tegen die achtergrond moet het Leidse initiatief gezien worden, als versterking van het nationale gevoel. Het was de toen 23-jarige Mathijs Siegenbeek die de Leidse leerstoel bekleedde. Tot 1815 was hij de enige hoogleraar in dit vakgebied, daarna werden meer leerstoelen in het land ingesteld. Siegenbeek was over de invulling van het letterkundig erfgoed eenduidig: daar hoorden wat hem betrof alleen de zeventiende-eeuwse schrijvers bij. Collega letterkundige Tydeman was cynisch over die voorliefde van Siegenbeek: ‘Hij stelt te weinig belang in die oude stukken, en heeft thans twee drukpersen bezig met geldgevende werken’, luidde zijn analyse.⁶¹ Maar Siegenbeeks voorkeur ging waarschijnlijk dieper: de literatuur van de Middeleeuwen verkeerde in ‘niets meer, dan een staat der kindschheid’ en pas in de zeventiende eeuw is er sprake ‘van mannelijke rijpheid’, meende hij.⁶² De metafoor van kinderlijkheid, jongelingschap, vaderlijke rijpheid van de letterkunde – de letterkunde als opgroeiend mens dus – werd vaker gebruikt aan het begin van de negentiende eeuw. Er valt een geloof in vooruitgang van de literaire kunst in te ontdekken: de literatuur wordt steeds beter.⁶³ Het gebruik van de metafoor leidt bij herlezing wel tot verwarrende frasen, omdat de literatuur in die jongelingschap toch ook weer van ‘de voorvaderen’ afkomstig was.

Met het bewaren van de letterkunde in materiële vorm – boeken en handschriften – hield onder meer de Koninklijke Bibliotheek zich bezig, die als Nationale Bibliotheek was gesticht in 1798 (afb. 3). De bibliotheek bezat een ‘zeer aanzienlyke schat [...] van meer gezochte en alleszins keurlijke Werken, en vooral van die, welke tot de Vaderlandse Geschiedenis, Rechten en Oudheden behooren’.⁶⁴ Opvallend is dat men tot de bewaarde handschriften ook enkele handschriften van contemporaine geleerden rekende. Hun aantekeningen hield men voor minstens zo waardevol als middeleeuwse manuscripten. Aanvankelijk bezat de bibliotheek géén letterkunde, het was een gebruiksbibliotheek voor de Haagse politici. Het besef dat de bibliotheken ook een rol vervulden in het veilig bewaren en beheren van ‘nationaal erfgoed’, breekt pas tegen het einde van de negentiende eeuw door.⁶⁵ Wel had de Koninklijke Bibliotheek al vroeg enkele belangrijke collecties opgekocht waarin ook het nodige aan letterkundig erfgoed was opgenomen, zoals de collecties van verzamelaars Joost Romswinkel (1807) en Jacob Visser (1809). De minister van Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, A.R. Falck, was dus bereid om geld in de bibliotheek te steken. Dat daar een nationaal belang bij gediend was,

61. Tydeman in een brief aan Bilderdijk, geciteerd naar De Buck, *De studie van het Middelnederlandsch*, 108.

62. Geciteerd naar Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur*, 209.

63. Zie Idem, voor een uiteenzetting van de verschillende visies op de zeventiende-eeuwse letterkunde in de negentiende eeuw.

64. De commissie C.J.G. Bacot in 1798, geciteerd naar N.C.F. van Sas, ‘Barbarisme of beschaving. Rondom de stichting van een Nationale Bibliotheek in 1798’, in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 4 (1997) 57-75, aldaar 65.

65. Van Sas, ‘Barbarisme of beschaving’, 58.

Afb. 3. Jacques Joseph Eeckhout (1793-1861), Portret van Charles Sulpice Flament, eerste bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, 1834, doek, Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage.

bleek toen in 1825 een Duitse onderzoeker een Nederlands manuscript opvroeg bij de Koninklijke Bibliotheek: de bibliothecaris weigerde dit omdat hij vond dat eerst maar eens een Nederlandse onderzoeker zich over het document moest buigen.⁶⁶ De minister nam, toen hij de kwestie ter tafel kreeg, die weigering zonder meer over. De bibliotheek had aanvankelijk drie bijzondere kasten waarin de kostbaarste handschriften en incunabelen bij elkaar stonden, zodat ze tezamen aan buitenlandse bezoekers getoond konden worden. Nationale trots om het letterkundig erfgoed bestond dus wel degelijk.

Op deze eerste decennia van de negentiende eeuw terugkijkend vallen ook de verschillende prijsvragen op, die werden uitgeschreven door culturele instellingen. Dikwijls was het onderwerp van zo'n prijsvraag gerelateerd aan het Nederlandse letterkundige erfgoed, zoals die van Teylers Tweede Genootschap uit 1808, die uitnodigde tot 'een geschiedkundig onderzoek en beknopte, maar grondige opgave van de lotgevallen der dichtkunst, zoo onder de meestbekende oude als hedendaagsche volkeren, sedert den tyd, dat zy verdienden onder de beschaafde volkeren gerangschikt te worden.' N.G. van Kampen won de gouden ereprijs, met zijn *Proeve van een geschiedkundig onderzoek [...]*.

66. Het ging om het Haagse Liederhandschrift, dat de Duitse philoloog Von Meusebach wilde bestuderen. Zie Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 103.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde was al in 1766 opgericht en hield zich vooral bezig met de contemporaine letterkunde in brede zin. Voor de middeleeuwse letterkunde bestond nagenoeg geen belangstelling, al had de bibliotheek van de Maatschappij wel enkele handschriften in haar bezit.⁶⁷ Pas in 1847 werd daarvoor een bibliothecaris aangesteld. Budget was er nauwelijks. Er kwamen wel enkele belangrijke legaten binnen, bijvoorbeeld van Z.H. Alewijn, die de Maatschappij 27 banden met middeleeuwse handschriften naliet.⁶⁸ De secretaris van de Maatschappij, H.W. Tydeman, was zoals we al zagen een groot liefhebber van het middeleeuwse erfgoed. Maar in de reeks *Werken* van de Maatschappij werden tot 1834 vooral teksten van latere data uitgegeven, waaronder de vele verhandelingen die volgden op uitgeschreven prijsvragen.

Belangrijker voor (in elk geval het middeleeuwse) literaire erfgoed was de zogeheten Tweede Klasse van het Koninklijk-Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten, opgericht in 1808. De Tweede Klasse hield zich bezig met de destijds geijkte combinatie van geschiedenis en Nederlandse letterkunde. In de woorden van D.J. van Lennep was de Tweede Klasse bedoeld om 'vereinigd werkzaam te zijn ter instandhouding der overblijfsels, der eerwaardige overblijfsels van Hollands alouden naam en roem'.⁶⁹ De Tweede Klasse had een eigen bibliotheek en het was de bedoeling dat die gevuld zou worden met onder meer 'Alle de Oud N-D schrijvers, en hun verschillende uitgaven. Van de vroegste tijden tot de 16^e eeuw' en ook zo mogelijk de manuscripten ervan.⁷⁰ Tegenover de minister, die met geld over de brug moest komen, werden nationalistische argumenten gebruikt: het niet aankopen van een manuscript voor de bibliotheek zou 'een verlies voor het vaderland' betekenen. De minister ging desondanks maar zelden overstag.⁷¹ Een van de plannen om tot uitgave van Middelnederlandse teksten te komen, ging in 1809 met een soortgelijk argument gepaard, waarbij het literair erfgoed met 'edelgesteente' werd vergeleken:

Op deze wijze zal men ontwijken, de schandelijke blaam, te regt op vele Duitsche Letterkundigen gehecht, van veel begonnen maar weinig volvoerd te hebben en men zich beroemen kunnen allengskens meenig edelgesteente onzer oude letterkunde glansrijk aan het licht te brengen.⁷²

In de Tweede Klasse speelde Willem Bilderdijk een belangrijk rol als aanjager van de studie van de Middelnederlandse letterkunde. Bilderdijk was een verzamelaar, zo blijkt

67. H.E. Höweler e.a., *Gedenboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (Leiden 1966).

68. B.P.M. Dongelmans e.a (ed.), *Dierbaar Magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Amsterdam 1995) 28.

69. D.J. van Lennep in de notulen uit 1813, geciteerd naar De Buck, *De studie van het Middelnederlandsch*, 102.

70. Miltenburg, *Naar de gesteldheid dier tyden*, 33. Onder 'N-D' zullen de 'Nederduitsche' schijvers zijn verstaan.

71. Miltenburg, *Naar de gesteldheid dier tyden*, 37.

72. Miltenburg, *Naar de gesteldheid dier tyden*, 45.

uit de veilingcatalogus van zijn boekenbezit, opgesteld na zijn dood in 1831.⁷³ Voor de Tweede Klasse schreef Bilderdijk persoonlijk handschriften over die ter kopiëring aan de Tweede Klasse werden uitgeleend en hij deed dat zeer snel bovendien. Ook was hij het die ten tijde van de Franse overheersing inzag hoezeer het handschriftelijke erfgoed gevaar liep ‘bij de nieuwelings voorgestelde verandering van het staatsbestuur’. Bilderdijk stelde daarom omstreeks 1813 een commissie in die er zorg voor moest dragen dat de oude handschriften niet vernietigd of weggevoerd werden.⁷⁴ Verder werd in de Klasse vooral zwaar getild aan de opdracht om bastaardwoorden te inventariseren. Ook het maken van een groot woordenboek was het plan. Daartoe moesten de leden het werk van ‘een oud Nederlandsch schrijver’ doorvlooiën op verouderde woorden en begrippen. ‘Den akker der middeleeuwsche Nationale letterkunde’, zoals B.H. Lulofs het noemde, was daarvoor vruchtbaar genoeg.⁷⁵

Een mijlpaal in de bemoeienissen met het literaire erfgoed was de oprichting in 1843 van de Vereniging ter Bevordering der oude Nederlandsche Letterkunde, die gloedvolle reacties teweegbracht, zoals bij verzamelaar J.J. Nieuwenhuyzen. Hij schreef: ‘Ik juich deze poging tot verlevendiging onzer Nationale letterkunde van harte toe; zoo iets ontbrak totnogtoe bij ons geheel en al, en het scheen of ons volk blind was voor de onwaarderbare schatten onzer Vadersen.’⁷⁶ De vereniging was geënt op een soortgelijk verbond in Stuttgart, de Literarischer Verein zur Herausgabe älterer Druck- und Handschriften en vertoonde tevens overeenkomst met de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophielen.⁷⁷ De bedoeling van de vereniging was om stukken die van belang waren voor de kennis van de geschiedenis en de letterkunde van Nederland, oftewel ‘de achtbare overblijfsels dier vroegere Eeuwen’ openbaar te maken. Daarbij had men nadrukkelijk de Middeleeuwen tot aan de zestiende eeuw op het oog, hetgeen weerklinkt in de naamgeving ‘oude letterkunde’. Onder de 361 leden op de ledenlijst van dit zo enthousiast gestarte gezelschap prijken de namen van koning Willem II en diens broer prins Frederik en ook het Ministerie van Binnenlandsche Zaken. Zij zullen zich aangesproken hebben gevoeld door de stellingname van de Vereniging: ‘Een volk, dat zijne taal acht en bemint, geeft stilzwijgend zijnen eerbied voor zijne eigene volkswaarde te kennen.’⁷⁸ De regering bood ook financiële ondersteuning. Een van de belangrijkste wapenfeiten van de Vereniging was een reeks uitgaven waarin veelal nog niet eerder uitgegeven middeleeuws

73. *Catalogus eener merkwaardige verzameling van Boeken en handschriften [...] nagelaten door wijle den wel edelen gestrengen heer Mr Willem Bilderdijk* (Amsterdam 1832).

74. Van den Berg, ‘De Tweede Klasse’, 153.

75. Lulofs, *Handboek*, V.

76. Brief uit 1843 in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, geciteerd naar Berben, ‘Een stille in den lande’, 119.

77. Zie voor een eerste verkenning van deze vereniging: D. Colenbrander, ‘Vereniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde’, in: M.M.H. Bax e.a. (ed.), *Wie veel leest heeft veel te verantwoorden* (Groningen 1980) 216-232.

78. *Verslagen en berigten, uitgegeven door de Vereniging ter Bevordering der Oude Nederlandsche Letterkunde* 1 (1844) 19 e.v., geciteerd naar Colenbrander, ‘Vereniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde’, 224.

werk werd uitgebracht. Daarbij werd geen moeite te veel geacht. R.P.A. Dozij ging op verzoek van bestuurslid M. de Vries zoeken naar Middelnederlandse handschriften in de bibliotheken van Oxford en Londen. Ook kwam er zicht op de Nederlandse handschriften die in Hamburg werden bewaard. De teksten werden ten behoeve van de uitgave zorgvuldig bezorgd. Toch was de Vereeniging geen lang leven beschoren. Vanwege gestaag teruglopende ledenaantallen staakte ze in 1848 haar werkzaamheden. In 1857 werd nog eenmaal geprobeerd de Vereeniging nieuw leven in te blazen. 'Veel is vooral in de laatste jaren gedaan, om den ijver en de liefde voor die gedenkteeken der oudvaderlandsche beschaving aan te wakkeren [...]', schreef het bestuur hoopvol.⁷⁹

De oude teksten werden, zo kan men uit bovenstaand citaat opmaken, gezien als 'gedenkteeken van beschaving'. Daarmee werd een nieuwe loot toegevoegd aan de al rijk vertakte stam van metaforen waarmee het letterkundig erfgoed in de negentiende eeuw werd aangeduid. Daarin valt een lijn te zien die loopt van een waardering voor het erfgoed achtereenvolgens als 'talig' object, als oudheidkundige vondst, als nationale schat of 'edelgesteente' waaruit plezier geput wordt en tenslotte als monument van nationale beschaving. De woordkeus sluit aan op de ontwikkeling die ook uit andere bronnen naar voren komt. Dat geldt tevens voor de laatste omschrijving, want naarmate het letterkundig erfgoed meer als gedenkteken, als monument van beschaving werd gezien, kreeg het binnen het onderwijs een steeds belangrijker betekenis toebedeeld.

Onderwijs

Een van de belangrijkste wapenfeiten waarop de voorvechters van het letterkundig erfgoed konden bogen, was het onderdeel 'literatuurgeschiedenis' op de scholen, want ook het literatuuronderwijs is een negentiende-eeuwse vinding. Was het in de achttiende eeuw nog ongebruikelijk dat er op de zogeheten 'Franse school' iets aan letterkunde werd gedaan, rond 1800 begon daar verandering in te komen. In boekjes als *Levenschetsen van vaderlandsche mannen en vrouwen* kwamen bijvoorbeeld ook schrijvers voor, zoals Vondel, Hooft en Huygens.⁸⁰ En ook al waren er tot 1863 geen officiële lesprogramma's voor, op grond van voorwoorden in schoolboeken en schoolbloemlezingen valt op te maken dat er ook voor dat jaar literatuuronderwijs bestond.

Letterkunde werd echter pas een middelbare schoolvak in 1863. De universiteiten waren daarin voorgegaan. Vanaf 1815 was de Nederlandse letterkunde een verplicht vak voor studenten theologie en letteren aan de Nederlandse universiteiten.⁸¹ De letterkunde werd meer en meer gezien als een onderdeel van de culturele bagage waarmee elk weldenkend jongmens de wereld inging. Die gedachtegang stamt al van de acht-

79. Uit de brochure van de Nieuwe Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde, 1857.

80. Zie J.J. Kloek, 'Dit hoofdvak van alle beschaafde opvoeding', *Literatuur* (1993) 267-279 en de bijdrage van Haitsma Mulier elders in deze bundel.

81. Kloek, 'Dit hoofdvak van alle beschaafde opvoeding', 271.

tiende eeuw en is herkenbaar in de vele dichtgenootschappen die floreerden. Binnen die kringen – het is al gezegd – was de behoefte gegroeid om ook het eigen literaire verleden nu eens goed in kaart te brengen. Het gegeven dat er een leerstoel in de Nederlandse welsprekendheid bestond, is mogelijk ook een stimulans geweest voor de verplichte Nederlandse letterkunde op de universiteiten.

Wat er vóór 1863 op de scholen in het algemeen aan letterkunde werd gedaan, valt moeilijk na te gaan, maar bij de invoering van de HBS in 1863 doet ook het fenomeen ‘lesprogramma’ zijn intrede. Zodoende weten we wat er gedoceerd werd. Bij Koninklijk Besluit werd voor de letterkunde vastgelegd: ‘Het examen in de letterkunde omvat de hoofdtrekken der geschiedenis der Nederlandsche letterkunde en de kennis van haar voornaamste voortbrengselen, meer bijzonder de 17de, 18de en 19de eeuw.’ Waarschijnlijk werd hiermee een praktijk vastgelegd die voor 1863 ook al gebruikelijk was. Dat hield in dat nu officieel was vastgelegd dat letterkunde uit de Middeleeuwen niet onderwezen diende te worden, evenmin trouwens de zeventiende-eeuwse boertige kluchten die men smakeloos vond. Van schrijvers als Hooft, Vondel, Cats en Spiegel zou daarentegen een beschavende werking uit gaan, ze stonden model voor de universele mens. Zij waren de ‘gedenktekenen’ van gezond verstand en moraliteit, van godsdienstzin en huiselijkheid.⁸² Ook in taal waren ze, zo meende men, zuiverder dan de middeleeuwen. Hun nationale voedingsbodem was boven elke twijfel verheven en hun werken waren meer in het algemeen belangrijk voor een goed begrip van de historie.⁸³ Het waren daarom de zeventiende-eeuwse auteurs die men gaandeweg ging rekenen tot de ‘Nederlandse klassieken’.

‘Klassiek’ had als eerste betekenis in toenmalige woordenboeken: ‘zoals in de Oudheid’, waarmee voor de literatuur een prestigieuze link naar de antieken was gelegd.⁸⁴ In de eerste decennia van de negentiende eeuw werd de term ‘klassiek’ vooral gebruikt als tegenhanger van de romantische richting. Als klassiek golden de schrijvers uit de Frans-classicistische school en romantisch betekende dan ‘anticlassicistisch’. Het was een terminologie waarmee tijdperken – oud versus nieuw – van elkaar werden onderscheiden. Enkele uiteenlopende kenmerken van de klassieke stijl uit de oudheid waren: waarheid, eenvoudigheid en natuurlijkheid in de expressie, onbegrensde vaderlandsliefde, een voorkeur voor het eigene, het nationale en, anders dan in de riddersverhalen uit de Romantiek, geen hoofse verering van de vrouw.⁸⁵ In de loop van de negentiende eeuw werd de terminologie ter discussie gesteld. Zo onderkende men bij sommige klassieke schrijvers romantische elementen en omgekeerd. Het begrip ‘klassiek’ werd langzaam aan losgeweekt uit de tijdperken die men ermee in verband bracht en meer en meer gezien als een bepaalde kwaliteit, die op individuele gevallen van toepassing was. Het

82. Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur*, 310.

83. Kloek, ‘Dit hoofdvak van alle beschaafde opvoeding’ en L. Kuitert, *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series 1850-1900* (Amsterdam 1993) 111-117.

84. Het volgende is gebaseerd op de paragraaf ‘De betekenis en bijbetekenis van “klassiek”’, in: Kuitert, *Het ene boek in vele delen*, 127-132.

85. Enkele van de acht kenmerken van ‘klassiek’ zoals opgesomd door N.G. van Kampen. Zie W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term ‘romantisch’ en zijn varianten in Nederland tot 1840* (Assen 1973) 253.

stond in die eigentijdse letterkundige opvatting voor onder meer ‘voortreffelijk’ en voor ‘rust en eenvoud’.⁸⁶ Achter de aanduiding ‘zoals in de Oudheid’ volgde in het woordenboek dan ook de betekenis: ‘algemeen goedgekeurde schrijvers, hoofd- of modelschrijvers’. En ook al stond dit er niet bij, van die omschrijving ging toch de suggestie uit dat klassieke schrijvers ‘aloude’ schrijvers moesten zijn.⁸⁷ P.A. de Genestet maakte daarop een spottende strofe in 1852:

En ’t is een wanbegrip uit overgrootvaêrs dagen,
dat niets klassiek noemt, dan wat oud is, overoud,
En oudheid en klassiek voor ‘Siams’ tweeling’ houdt.
O, lieve eenzijdigheid! – ik zweer u dat klassiek is
Al wat gezond en waar, bevallig, geestig, chiek is.⁸⁸

In een discussie over het auteursrecht gebruikte de minister van Justitie voor klassieken de omschrijving ‘datgene waarover geslachten en geslachten hun goedkeuring hebben uitgedrukt’. En Potgieter verwees naar de kerkelijke richtlijnen: ‘De moederkerk, meenen wij, eischt dat er honderd jaren verlopen zijn, eer zij iemand kanoniseert’ en met die uitspraak bracht hij, mogelijk als eerste in Nederland, de notie van de canon met de literatuur in verband.⁸⁹ Honderd jaar of meer, klassieken dienden in elk geval oud te zijn. ‘Het schijnt in onze dagen een modewoord geworden te zijn, evenals vroeger “romantiek”’, klaagde in 1859 een zekere J.A.B. over het woord ‘klassiek’.⁹⁰ Met de groeiende aandacht voor het literaire erfgoed in het algemeen, verwondert het niet dat ook ‘klassiek’ een veelbesproken onderwerp was. Naar aanleiding van Jacob Geels’ *Gesprek op den Drachenfels* (1835), dat de tegenstelling romantisch-klassiek behandelde, was er al een en ander in recensies over gezegd. En stimulerend was ook het essay van Sainte-Beuve ‘Qu’est-ce-que «un classique»’ uit 1850. Potgieter haalde deze Franse auteur uitgebreid aan in zijn artikel uit 1857, waarin hij onomwonden de zeventiende-eeuwse schrijvers ‘onze klassieken’ noemde.

Handel

Terwijl particulieren, onderwijs en instellingen zich over het literaire erfgoed ontfermden, kon de vierde partij niet uitblijven: de boekenbranche. Waar de handel op het toneel verschijnt, zou men kunnen zeggen, houdt het erfgoed op een museumstuk te

86. Jacob Geel geciteerd in: Idem 357.

87. J. H. van Dale, *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal [...]*, (’s-Gravenhage/Leiden/Arnhem 1872).

88. Strofe LXV uit zijn gedicht ‘De Sint Nikolaasavond’, geciteerd uit: *De dichtwerken van P.A. de Genestet, verzameld en uitgegeven onder toezicht van C.P. Tiele* (Amsterdam 1885) 64.

89. E.J. Potgieter, ‘Buitenlandsche Klassieken’, *De Gids* (1857) II, 808-840, aldaar 835.

90. J.A.B., ‘Wat is classiek’, *De tijdspiegel* (1859) II, 474-478, aldaar 474.

zijn en wordt het, als koopwaar, onder geïnteresseerden verspreid. Het wordt dan een publiek goed.

In de negentiende eeuw hebben verscheidene uitgevers geprobeerd het letterkundig erfgoed in koopwaar om te zetten, veelal in de vorm van een klassiekenreeks. Daarnaast gaven zij literatuurgeschiedenissen en bloemlezingen uit. Daarbij ging de aandacht in de eerste plaats uit naar de zeventiende-eeuwse auteurs, 'onze Klassische schrijvers', die op de golven van een groeiende aandacht voor de geschiedenis van de Nederlandse literatuur naar voren werden geschoven en eenvoudigweg meer geld opleverden. De zeventiende-eeuwse auteurs werden immers op scholen behandeld en waren dus bekend bij een groter publiek. De Nederlandse klassieken kwamen gaandeweg ook in de huiskamers, al vroeg men zich openlijk af of ze wel echt werden gelezen. 'De behoefte aan boeken, ter wille van het fatsoen ontstaan, wordt bevredigd door goedkope uitgaven der klassieken', zo verwoordde men de keerzijde.⁹¹ Voor uitgevers was dat een goed bericht, er ontwikkelde zich klaarblijkelijk een markt voor klassiekenuitgaven. Aan het begin van de negentiende eeuw waren niet alleen de middeleeuwse teksten, maar ook de zeventiende-eeuwse auteurs vermoedelijk nog geen goed verkoopbaar product. Bij boekhandelaar J.L. Immerzeel bijvoorbeeld, die in 1825 in Rotterdam een boekwinkel bezat met een assortiment van 2311 algemene boeken, ontbraken schrijvers als Cats en Vondel geheel.⁹² Een telling op basis van de bibliografie van uitgegeven boeken van Arrenberg en Saalmink toont aan dat er zich vanaf de jaren 1820 een duidelijke stijging voordoet in de uitgaven van zeventiende-eeuwse auteurs. Vanaf deze periode zien we dat enkele prospectussen van uitgaven van zeventiende-eeuwse werken gepaard gaan met een aanduiding 'klassiek' en de verwijzing naar de publieke belangstelling voor dit soort werk. 'Bij de meer en meer toenemende zucht voor de vaderlandsche letterkunde en de klimmende achting voor de geschriften onzer waardige voorvaderen', zo schreef uitgever Westerman, was het zaak een nieuwe uitgave van zeventiende-eeuwse auteurs op te zetten. In 1819 verschenen deze bij hem in een naamloze reeks.⁹³ Bij de herdruk van de serie in 1830 koos hij een pakkende naam: *Nederlandsche Klassieken*.⁹⁴

In Frankrijk en Engeland waren er vele 'klassiekenreeksen' van verschillende uitgevers, maar in Duitsland lagen de klassiekenuitgaven in handen van een enkele uitgever, J.G. Cotta. Deze uitgeverij had tot 1867 het monopolie op de uitgaven van de belangrijkste auteurs die voor 1837 gestorven waren, dus schrijvers als Goethe en Herder, die

91. *Nieuwsblad voor den boekhandel* (1889) nr. 92, 716.

92. B.P.M. Dongelmans, 'Een boekwinkel te Rotterdam anno 1825', in: W.F.G. Breekveldt e.a. (ed.), *De achtervolging voortgezet. Opstellen over moderne letterkunde aangeboden aan prof. dr. Margaretha H. Schenkeveld* (Amsterdam 1989) 71-86.

93. De collectie Cahais is een verzameling prospectussen van negentiende-eeuwse uitgevers over de periode ca. 1800-1820, die in verzamelbanden wordt bewaard bij de Bibliotheek van de Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Omdat prospectussen gewoonlijk niet bewaard werden en ook de Cahais-collectie geen volledigheid pretendeert, kan over het voorkomen van de term 'klassiek' geen preciezere uitspraak worden gedaan.

94. Uitgebreider hierover Kuitert, *Het ene boek in vele delen*.

in Duitsland golden als de grote klassieken. Vanwege die alleenheerschap zijn de klassiekers van Cotta niet goedkoop. Nadat in 1867 de rechten waren vrijgekomen, begonnen diverse uitgevers het werk van auteurs van voor 1837 op de markt te brengen, veelal onder de benaming 'klasiëken', waardoor de invulling van dat begrip steeds ruimer werd genomen. Door de explosieve toename van het aantal klassiekenuitgaven sinds 1867, is dat jaar de geschiedenis ingegaan als het *Klassikerjahr*. Ook in Nederland drongen de goedkope uitgaves door: 't Is toch ergerlijk, dat de Vreemde Klassieken voor een spotprijs verkrijgbaar zijn – Deutschland houdt in onze dagen op dit gebied een' formelen wedloop – terwijl de vruchten van den Nederlandschen geest met goud betaald moeten worden [...]', aldus de redactie van *De Tijdspiegel* in 1868. In 1855 werd als gevolg van de Wereldtentoonstelling in het vakblad voor het boekenvak gewezen op de grote hoeveelheid goedkope klassiekenreeksen in het buitenland en dat Nederland daarbij niet achter mocht blijven. Dat de Nederlandse markt slechts een enkele verdwaalde reeks kende, werd als een echt probleem beschouwd. In 1876 was Nederland dan ook vertegenwoordigd op de Wereldtentoonstelling in Philadelphia met een aan de Nederlandse 'klassieken' gewijde uitstallkast. (afb. 4)

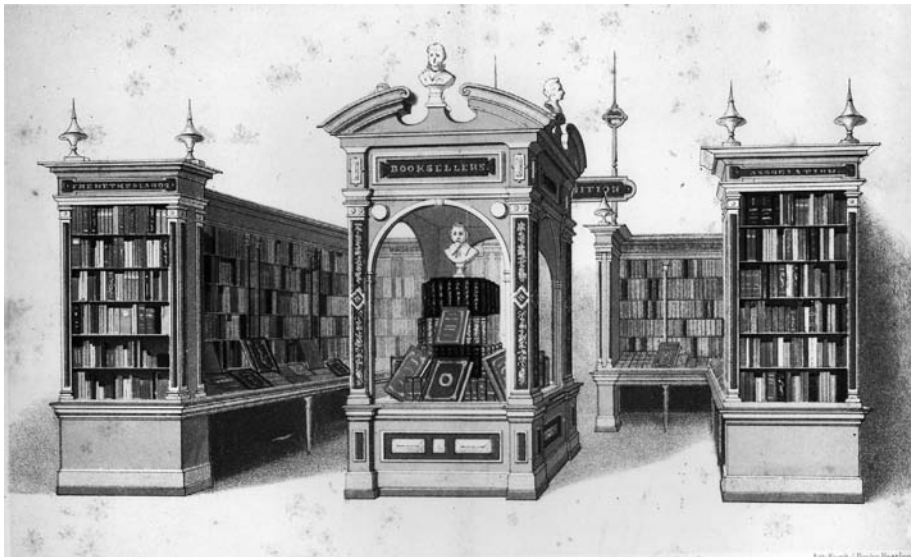
Toch waren al in 1851-1852 in één klap drie klassiekenreeksen op de Nederlandse markt verschenen: het *Klassiek Letterkundig Pantheon* (uitgever H.A.M. Roelants) (afb. 5), *Nieuwe Goedkope uitgave van Gezochte Letterkundige Voortbrengselen uit vroegeren tijd, van Nederlandschen bodem* (uitgever K. Fuhri) en de *Buitenlandsche klassieken* (uitgever A.C. Kruseman). Het totaal aantal uitgaven op literatuurhistorisch terrein is na 1850 opvallend groot te noemen. In de jaren 1850-1875 kwamen er bijna tweehonderd boeken en boekjes op de markt met een literatuurhistorische inslag: literatuurgeschiedenissen, biografieën en monografieën over een werk of genre.⁹⁵ Het merendeel daarvan verscheen na de invoering van het schoolvak Nederlandse taal- en letterkunde in 1863.⁹⁶

Vooral de zeventiende-eeuwse auteurs waren dus in de reeksen vertegenwoordigd. Voor de middeleeuwse letterkunde lag dat aanvankelijk moeilijker, zoals we al gezien hebben. Veel initiatieven, merendeels opgezet door particulieren, sneuvelden al na het eerste deel. Maar tussen de jaren 1840 en 1850 begon de kentering en werd de middeleeuwse letterkunde, in de woorden van H. de Buck, hoe langer hoe meer van liefhebberij tot wetenschap.⁹⁷ Middeleeuwse teksten duiken vanaf ongeveer 1850 bijvoorbeeld vaker op in schoolbloemlezingen en handboeken en rond 1870 waren ze een vanzelfsprekend onderdeel geworden van de literatuurgeschiedschrijving. Ook in de goedkope schoolreeks *Klassiek Letterkundig Pantheon* komt in 1874 een middeleeuwse tekst voor: *Reinaert de Vos*, bezorgd door Julius de Geyter, al bleef deze titel tot 1892 een witte raaf. De uitgave van de *Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde* door uitgeverij J.B. Wolters vanaf 1868 is wel te zien als een mijlpaal in de emancipatie van het middel-

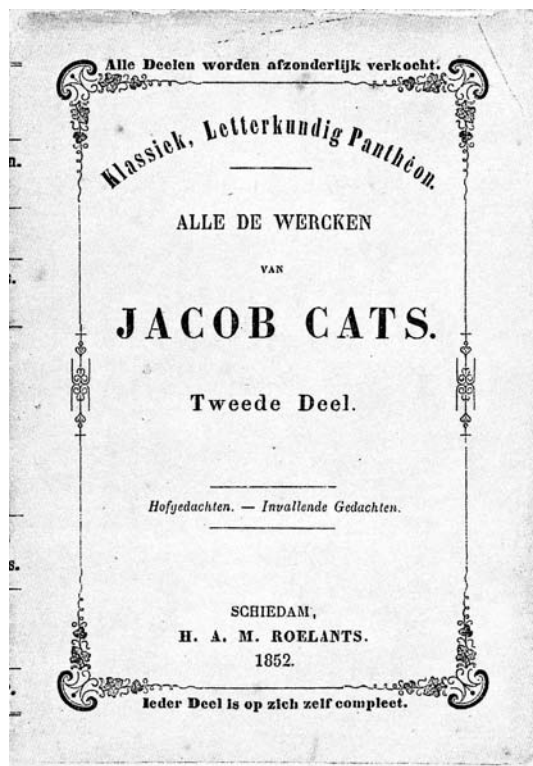
95. Telling gebaseerd op het *Repertorium* bij *Brinkman's Catalogus*.

96. Over de achtergronden van deze trend: N. Laan, *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis* (Amsterdam 1997) 2.

97. De Buck, *De studie van het Middelnederlandsch*, 140.

Afb. 4. Presentatiekast van Nederlandse literatuur op de Wereldtentoonstelling in Philadelphia, 1876.

Afb. 5. *Alle de wercken van Jacob Cats, tweede deel* (Amsterdam 1852), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

eeuwse literaire erfgoed. Deze serie was blijkens de prospectus bedoeld voor die teksten die ‘meerbepaald tot het gebied der zogenaamde Fraaie Letteren behoren’. Tot 1923 zouden 74 titels in de reeks verschijnen.

Besluit

Bij de aanvang van de negentiende eeuw was het denken over ‘literair erfgoed’ als zodanig nog niet in zwang. Voor zover er met oudere letterkunde omgegaan werd, was dat vanuit een oudheidkundige belangstelling. Oude teksten werden niet als ‘literatuur’ in de huidige betekenis van het woord opgevat. Er bestond echter wel een onderstroom aan legenden en verhalen uit de Middeleeuwen die in de zogenaamde blauwe boekjes hun weg vonden onder een breed publiek. Het is maar de vraag of deze verhalen als ‘middeleeuws’ of als ‘erfgoed’ werden ervaren: de herkomst stond er meestal niet bij. Toch moet de doorwerking van deze onderstroom niet worden onderschat, want juist deze legenden en verhalen lijken de tand des tijds tot op de dag van vandaag het best te hebben doorstaan. Iedereen kent *Mariken van Nieumeghen* en *De zwaanridder*, zelfs als men het niet gelezen heeft, maar de roman van Van Limborch bijvoorbeeld is bij het grote publiek onbekend. Dankzij de taalstudie ontstond gaandeweg meer belangstelling voor de vorm, de taal en de stijl en uiteindelijk ook voor de inhoud van de Middelnederlandse handschriften. Daarmee werden ze op den duur toch als letterkunde opgevat, als oudere letterkunde welteverstaan.

Het letterkundig erfgoed bleef in de twintigste eeuw een zaak van nationaal belang en de plaats die het in het onderwijs innam, was lange tijd onomstreden. De zeventiende-eeuwse literatuur vormde daarbij de kern, maar vanaf de eerste decennia van de twintigste eeuw telden zelfs enkele Tachtigers al mee in het letterkundig erfgoed. En ook gedenkstenen, standbeelden of andersoortige monumenten waren niet langer alleen aan de ‘klassieken’ voorbehouden.⁹⁸ Literatuur, zo lijkt het, werd meer in zijn geheel en in zijn algemeenheid tot het erfgoed gerekend, of het nu oudere of meer recente literatuur was. In 1923 werd vermoedelijk voor het eerst een tentoonstelling voor Nederlandse letterkunde georganiseerd, waarbij materiaal met betrekking tot de negentiende en de twintigste eeuw bij elkaar was gezet: heel recent dus. De tentoonstelling werd opgedragen aan koningin Wilhelmina die in dat jaar haar 25-jarig jubileum vierde. Duizenden bezoekers bekeken schrijversbustes, manuscripten, foto's, boeken, meest negentiende-eeuws. De tentoonstelling was geopend met onder meer een rede van toenmalig minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen J.Th. Visser, die sprak van ‘een stuk nationaal cultuurleven’. Het is deze tentoonstelling geweest die op termijn heeft geleid tot onze nationale bewaarplaats van literatuur: het Letterkundig Museum, opgericht in 1954 in Den Haag.⁹⁹ Het beleid van het museum is officieel gericht op de periode 1750-

98. Bijvoorbeeld het borstbeeld van Potgieter in Zwolle, het Justus van Maurik-bankje in Amsterdam. Zie ook A. van Dis, T. Hermans (ed.), *Het land der letteren. Nederland door schrijvers en dichters in kaart gebracht* (Amsterdam 1982).

heden. Naast de archief- en documentatiefunctie die het museum vervult, wilde het van het begin af aan ook door middel van tentoonstellingen belangstelling wekken voor het literaire erfgoed, waarbij het literaire heden altijd relatief veel ruimte krijgt. Maar echt storm liep het met een paar honderd bezoekers per jaar niet. Het museum besloot daarom in 1994 ondubbelzinnig zich voortaan te richten op de middelbare scholieren als belangrijkste doelgroep.

De omgang met het literaire erfgoed op school is echter niet meer vanzelfsprekend. In de nadagen van de jaren '60 werd als gevolg van de toen heersende culturele promiscuïteit het bestuderen van aloude literaire grootheden ter discussie gesteld. Deze lossere houding ten aanzien van tradities en hogere cultuur maakte het mogelijk dat in de jaren 1970-1990 de middeleeuwse canon werd opengebroken door mediëvisten als Herman Pleij, die meer aandacht gaven aan andere genres, zoals de vrijmoedige pies-en-poepverhalen. Als tegenhanger van deze 'open' kijk op het literaire verleden duikt in de discussies steeds vaker de canon op, een begrip dat staat voor een verzameling van hoogstaande literaire teksten die iedereen gelezen zou moeten hebben. De canon is het topje van de ijsberg van letterkundig erfgoed, zou je kunnen zeggen.

Eind jaren 1980 waren cultuurpessimisten zoals K.L. Poll en Rudy Kousbroek van mening dat deze top steeds minder gekend en gelezen was. Een commissie, in 1989 in het leven geroepen door staatssecretaris Ginjaar-Maas, stelde een lijst op met 21 titels die de canon vertegenwoordigde, maar dit initiatief stuitte op verzet, niet alleen vanwege de samenstelling van de lijst, maar ook vanwege het principe, dat als te directief ervaren werd. Vanaf 1995 is het literatuuronderwijs, als gevolg van enerzijds bezuinigingen op onderwijs, anderzijds door het oprukken van het utiliteitsbeginsel waartegenover de literatuur het doorgaans aflegt, verder gemarginaliseerd. Op veel scholen hoeven geen teksten van voor 1880 meer gelezen te worden. De leerlingen mogen zelf kiezen en kunnen ook een zojuist uitgekomen literaire thriller op hun lijst zetten. En in veel boekwinkels wordt weliswaar enthousiast en gewetensvol aan literatuur gedaan, maar *Beatrijs*, het werk van Vondel of van Poot is niet meer voorhanden. Het is inmiddels tot de Tweede Kamer doorgedrongen: het letterkundige erfgoed is uit het publieke geheugen aan het verdwijnen. Of misschien moeten we zeggen dat de invulling van het begrip 'literair erfgoed' aan het verschuiven is? De bescherming van en de propaganda voor het literaire erfgoed door het onderwijs, instellingen, commercie en overheid betreffen tegenwoordig niet zozeer de oudere letterkunde als wel de literatuur als geheel, die in al zijn veelomvattendheid als cultureel erfgoed wordt gezien – zelfs als zij spik-splinternieuw is.

Wat specifiek de oudere letterkunde betreft: de *inhoud* van zoveel oude teksten en hun geschiedenis wordt door nieuwe generaties nauwelijks nog gekend. Bij alle belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis die de afgelopen jaren is ontstaan, zou interesse voor het literaire verleden een logische consequentie zijn. Maar die interesse ontbreekt

99. N. Maas, *Werken voor de eeuwigheid. Een geschiedenis van het Letterkundig Museum* (Amsterdam/Antwerpen 2004) 17.

grotendeels. Tegelijkertijd zien we dat de *materiële* bewaring van de oudere letteren wel veilig is gesteld, veiliger dan ooit. Er is vanuit de overheid zorg voor de bewaring van op papier en perkament opgetekende literaire historie, bijvoorbeeld door conserveringsprogramma's zoals Metamorfoze. Dit is een langlopend project dat beoogt om bijzondere manuscripten, tijdschriften en boekuitgaven uit de periode 1840-1950, waarin veelal slechte papiersoorten zijn gebruikt, voor het nageslacht in een zo goed mogelijke conditie te bewaren. Daarnaast heeft de academische wereld voor de zorgvuldige bewaring van historische teksten een bureau in het leven geroepen dat tekstedities maakt van belangrijk geachte werken. Het Huygens Instituut doet aldus aan 'literaire monumentenzorg'.¹⁰⁰ En er zijn goedkope reeksen opgezet, die voornamelijk bedoeld zijn voor studenten. Er is zelfs een prestigieuze luxe klassiekenreeks gelanceerd door de overheid, de neerlandici en de uitgevers gezamenlijk.¹⁰¹ De reeks loopt verkooptechnisch gesproken slecht, maar dat komt voor menigeen niet als een verrassing.¹⁰² Het is waar dat een grote hoeveelheid letterkundig erfgoed in fysieke zin beschikbaar is. Maar een brede laag van de bevolking die het wil lezen en zich om de inhoud bekommert, bestaat niet meer. Het letterkundig erfgoed dreigt daarmee voorgoed een museumstuk te worden.

100. M. Lenders e.a. (ed.), *Literaire monumentenzorg. Literarische Denkmalpflege* (Den Haag 1997).

101. L. Kuitert, 'Het Deltaplan in de literatuurgeschiedenis: naar aanleiding van de verschijning van een nieuwe klassiekenreeks', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 115 (1999) 1-14.

100. Zo bleek onder meer toen de gezamenlijke uitgevers een actieplan bedachten om de reeks in het najaar van 2005 uit het slop te halen.

Archeologisch erfgoed: een onbeheersbaar concept

MARTIJN EICKHOFF

Tot omstreeks 1990 is in Nederland het woord ‘erfgoed’ in combinatie met de pre- en protohistorische archeologie niet of nauwelijks gebruikt. Het woord komt niet voor in de monumentenwetten van 1961 en 1988. De wet van 1961 sprak uitsluitend van ‘opgravingen en vondsten’ en van ‘archeologische monumenten’ en hun ‘cultuurhistorische waarde’.¹ In de wet van 1988 werd in de paragrafen over de archeologie gesproken van ‘archeologische monumenten’, ‘archeologische documenten’, ‘archeologisch waardevolle situaties’ en ‘bodemonderzoek’. Slechts één keer werd er gerefereerd aan de collectieve identiteit die doorgaans ook in het woord ‘erfgoed’ ligt besloten: het ‘nationale bodemarchief’.²

Ter verklaring van dit fenomeen wees de archeoloog Riemer Knoop er in 1996 op dat het begrip ‘erfgoed’ in de archeologie lang taboe is geweest vanwege de associatie met *Blut und Boden* en uitwassen van nationalisme, en niet zonder reden.³ In de tweede helft van 1941 namen bijvoorbeeld medewerkers van het Rheinisches Landesmuseum in Bonn contact op met het Leidse Rijksmuseum van Oudheden. Een serie archeologische vondsten uit het Rijnland, die door dit museum in de negentiende eeuw was verworven, werd teruggevorderd.⁴ Deze eis was gebaseerd op het met het erfgoeddenken samenhangende principe dat archeologische objecten thuishoorden in de regio waar zij waren opgegraven. H. Haake, de *Landeshauptmann der Rheinprovinz* verwoordde het in 1941 als volgt: ‘den selbstverständlichen Grundsatz, Bodenfunde dorthin zurück-

1. H.C. van Eck, *Monumentenwet. Wet van 22 juni 1961* (Zwolle 1983) 35-45.

2. J.P.A.M. Geurts, J.G. van Niftrik, *Monumentenwet 1988. Wet van 23 december 1988* (Deventer 1997) XXIII-XXV.

3. R. Knoop, ‘Openbaar Erfgoed’, *Boekmancahier* 29 (1996) 300-306, aldaar 303.

4. Voor het museum in Bonn en zijn verzamelbeleid in de oorlogsjaren zie: B. Bouresh, “Sammeln sie also kräftig”. “Kunstrückführung” ins Reich – im Auftrag der rheinischen Provinzialverwaltung 1940-1945”, in: B. Brock, A. Preiß (ed.), *Kunst auf Befehl? Dreiunddreißig bis Fünfundvierzig* (München 1990) 59-75; B. Bouresh, *Die Neuordnung des Rheinischen Landesmuseums Bonn 1930-1939. Zur nationalsozialistischen Kulturpolitik der Rheinprovinz* (Bonn 1996).

zuführen, wohin sie als geschichtliche Urkunden ihrer Wesensart nach gehören [...]’⁵ Het Rijksmuseum van Oudheden wist door slim onderhandelen te voorkomen dat het tot een teruggave kwam. De museumdirectie wees op de Nederlandse stukken in Duitse collecties, die dan evenzeer uitgeleverd zouden moeten worden. Nadat dit voorstel was overgenomen door het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, kwam men van Duitse zijde niet meer op de kwestie terug.⁶

De terugkeer van het archeologisch erfgoedconcept in de eerste helft van de jaren negentig hangt direct samen met een ingrijpende reorganisatie van het archeologiebestel. De archeologische monumentenzorg ging deel uitmaken van het ruimtelijke ordeningsbeleid en tegelijkertijd werd de praktische uitvoering van het archeologisch onderzoek grotendeels geprivatiseerd. Deze verandering in het bestel, waarbij ‘erfgoed’ als kernbegrip fungeerde, was in belangrijke mate in gang gezet door het *Europees Verdrag inzake de bescherming van archeologisch erfgoed*, dat in 1992 te Valletta (Malta) door Hedy d’Ancona, minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, was ondertekend.⁷ Het zijn echter niet alleen internationale ontwikkelingen die de (her)introdactie van het erfgoedbegrip in de archeologie in de jaren 1990 kunnen verklaren. Ook in Nederland zelf was het concept prominent aanwezig in diverse cultuurpolitieke discussies. In principe kwam ieder denkbaar object of verschijnsel uit het verleden in aanmerking om als erfgoed te worden aangeduid en als zodanig te worden beschermd, zodat ook toekomstige Nederlanders zich ervan rekenschap zouden kunnen geven. Maar doordat de selectie van erfgoed veelal was verbonden met een onderbouwing van collectieve identiteiten, betrof het in de praktijk nogal eens juist die zaken die als onderscheidend werden ervaren.⁸ In het archeologiebestel dat in Nederland na 1992 ontstond, werd erfgoed vaak gerelateerd aan hetzij een nationaal, hetzij een regionaal verleden of aan combinaties daarvan; doorgaans stond de ruimtelijke dimensie – de landschapsbeleving – daarbij centraal. Het sloot daarmee goed aan op de tendens dat het erfgoedbewustzijn zich in het bijzonder richtte op het verleden dat in het heden zichtbaar was en dat, bijvoorbeeld tijdens een uitstapje, kon worden bezocht.⁹ Archeologische overblijfselen waren hiervoor een ideaal object.

5. H. Haake aan F. Wimmer, d.d. 13-8-1941, Archiv des Landesverbandes Rheinland, Pulheim, Archiv-RLMB 22826.
6. Voor de precieze gang van zaken zie: M. Eickhoff, *De oorsprong van het ‘eigene’. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme* (Amsterdam 2003) 257.
7. *Goedkeuring van het op 16 januari 1992 te Valletta tot stand gekomen Europees verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed (herzien)*, Kamerstukken II, 1993-1994, 23 821 (R 1509) nr. 3.
8. Voor een definitie van het begrip ‘erfgoed’ zoals gebruikt in de cultuurpolitieke discussies van de jaren negentig, zie: H. Dibbitts, P.J. Margry, ‘Alleedaagse cultuur’, in: D. Kohnstamm en E. Casse (ed.), *Nieuw cultureel woordenboek. Encyclopedie van de algemene ontwikkeling* (Amsterdam 2003) 493-500, aldaar 494.
9. K. Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alleedaagse historische cultuur in Nederland 1945-2000* (Hilversum 2002) 29-33.

Het begrip erfgoed moge in de context van de Nederlandse archeologiebeoefening relatief nieuw zijn, het archeologisch erfgoedconcept heeft hier te lande een veel langere geschiedenis. Zoals onder andere blijkt uit de bijdrage van Sandra Langereis aan dit boek, werd reeds ten tijde van de Republiek in stedelijke en gewestelijke context aan het behoud van oudheidkundige overblijfselen een collectief belang toegekend.¹⁰ In deze bijdrage zal de relatie tussen het erfgoedconcept en de Nederlandse archeologie in de negentiende en twintigste eeuw in kaart worden gebracht. De hoofdrol spelen daarbij de waarden die in het wetenschappelijke en bestuurlijke discours met archeologische verschijnselen werden verbonden.

‘Archaeologie of algemeene Oudheidkunde’

In het jaar 1818 opende in Leiden het Archaeologisch Cabinet – ook wel Museum van Oudheden genoemd – zijn deuren.¹¹ Bovendien werd in dat jaar aan de Leidse Hogeschool een buitengewoon hoogleraar ‘Archaeologie of algemeene Oudheidkunde’ benoemd.¹² De eer viel toe aan de 25-jarige C.J.C. Reuvs (1793-1835), een in de klassieke letteren geschoolde jurist: hij werd tegelijkertijd directeur van het Archaeologisch Cabinet. Reuvs ontwikkelde zich snel tot een energiek en gezaghebbend wetenschapper, wiens expertise zich uitstreckte van de Nederlandse prehistorie tot de middeleeuwse architectuur, terwijl de Griekse, Romeinse, Punische, Indische en Egyptische oudheden ook tot zijn specialismen behoorden. Hij gaf colleges, maakte studiereizen naar Engeland, Frankrijk en Duitsland en correspondeerde met geleerden in binnen- en buitenland. Met financiële steun van de rijksoverheid ontwikkelde hij een actief aankoopbeleid voor het Leidse museum en in aansluiting daarop maakte hij plannen voor de toekomstige vorm van dit museum. In dat kader organiseerde hij archeologische expedities naar Griekenland en Tunesië, en verrichtte hij veldverkenningen en opgravingen in Nederland.¹³ Doordat Reuvs in 1835 op 42-jarige leeftijd overleed, is het merendeel van zijn grotere projecten onvoltooid gebleven. Zijn wetenschappelijk leven was daarbij getekend door tegenslagen. Rond 1830 kwam er een plotseling eind aan de royale financiële ondersteuning die de archeologie in het Nederland van koning Willem

10. Zie de bijdrage van Sandra Langereis in deze bundel.

11. De term Archaeologisch Cabinet raakte op den duur in onbruik. Het Museum van Oudheden kreeg in 1867 de toevoeging ‘Rijks’; zie: M. Hoijtink, ‘Een Rijksmuseum in wording. Het Archaeologisch Cabinet in Leiden onder het directoraat van Caspar Reuvs (1818-1835)’, *De Negentiende Eeuw* 27-4 (2003) 225-238.

12. G. Jansma, H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997) 347; ‘Reuvs (Casper Jacob Christiaan)’, in: G.T. Nieuwenhuis, *Aanhangsel op het Algemeen Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen R* (1839) 109-116, aldaar 110.

13. J.A. Brongers, *1833: Reuvs in Drenthe. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse archeologie in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Bussum 1973); R.B. Halbertsma, *Le Solitaire des Ruines. De archeologische reizen van Jean Emile Humbert (1771-1838) in dienst van het Koninkrijk der Nederlanden* (Leiden 1995).

I tot dan toe kreeg. Als gevolg van de Belgische Opstand was er nauwelijks meer geld beschikbaar voor archeologisch cultuurbeleid. Het grote archeologische museum dat Reuvens voor ogen stond, bleef een utopie. Hij moest zich tevreden stellen met nogal armetierige expositieruimtes in vier huizen gelegen aan een zijstraat van het Leidse Rapenburg.¹⁴

Reuvens' wetenschappelijke oeuvre en institutionele positie markeren de overgang van de vroeg-moderne antiquarische en filologische activiteiten naar de meer moderne vormen van archeologiebeoefening. Hij was zich daarvan terdege bewust. In zijn oratie van 1818 gaf hij een overzicht van het onderzoek dat in Nederland in de voorgaande eeuwen was verricht, waarbij zijn voorkeur uitging naar dat uit de zeventiende eeuw.¹⁵ Nederland was in die periode binnen Europa een centrum van filologische en antiquarische activiteit geweest.¹⁶ Dat van een leerstoel archeologie destijds nog geen sprake was, vond Reuvens niet verwonderlijk. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw was er, in het bijzonder door J.J. Winckelmann (1717-1768) en C.G. Heyne (1729-1812), enige systematiek in het onderzoeksmateriaal aangebracht.¹⁷ Het vakgebied had zich volgens Reuvens daardoor tot 'den rang eener wetenschap' weten te verheffen. De echte bloei vond zijns inziens tijdens de 'Fransche omwenteling' plaats. Toen manifesteerde zich de behoefte om in het heden 'de kunsten tot eenen hooger trap van volmaaktheid te brengen' en in dat kader was de oude kunst intensief bestudeerd. Bovendien was er veel duidelijk geworden over de onderlinge samenhang van de oude volken. De aanwezigheid van de Fransen in Egypte, de in Parijs bijeengebrachte kunstverzameling en de verspreiding van gipsafgietsels hadden daarbij volgens Reuvens hun effect niet gemist.¹⁸

Dat het vakgebied aan het begin van de negentiende eeuw over een duidelijk afgebakend objectgebied ging beschikken, blijkt bij uitstek uit de veranderende naam ervan, die via encyclopedieën werd gesanctioneerd. De 'oudheidkunde' of het onderzoek naar 'antiquiteiten' werd doorgaans gedefinieerd als de studie 'der oude zeden en gebruiken,

14. R.B. Halbertsma, *Scholars, Travellers and Trade. The pioneer years of the National Museum of Antiquities in Leiden 1818-40* (London 2003) 128-140.

15. C.J.C. Reuvens, *Oratio de laudibus archaeologiae* (Leiden 1819). Voor deze oratie zie: J.A. Brongers, *Een vroeg begin van de moderne archeologie. Leven en werken van Cas Reuvens (1793-1834). Documentatie van een geleerden-leven – Nederlandse Archeologische Rapporten 23* (Amersfoort 2002) 79; Halbertsma, *Scholars, Travellers and Trade*, 25-28. Ook schreef Reuvens biografieën van Nederlandse antiquaren uit het verleden; zie: C.J.C. Reuvens, 'Levensberichten van oudheidkundigen', in: N. Westendorp en C.J.C. Reuvens (ed.), *Antiquiteiten, een Oudheidkundig Tijdschrift*, II (1823) 285-295. Voor de Leidse filologische traditie zie: W. Otterspeer, *Groepsportret met dame. III: De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit, 1776-1876* (Amsterdam 2005) 339-346.

16. Voor een definitie van de *antiquarius* zie: S. Langereis, *Johan Smetius. Nijmegen, stad der Bataven I* (Nijmegen 1999) 45 en S. Langereis, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius* (Hilversum 2001) 25-60.

17. Voor Heyne zie: M. Vöhler, 'Christian Gottlieb Heyne und das Studium des Altertums in Deutschland', in: G.W. Most (ed.), *Disciplining Classics – Altertumswissenschaft als Beruf* (Göttingen 2002) 39-54.

18. C.J.C. Reuvens, 'Inleiding', in: Westendorp, Reuvens (ed.), *Antiquiteiten*, II (1823) 5-16.

Afb. 1. 'Maha-kala', het Bheirava-beeld met de guirlande van 'Grieksche Medusa-hoofden', gravure, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

godsdienst, staats- en krijgsmatigheden'. De archeologie richtte zich daarentegen op de kennis van 'de overblijfselen der oude kunst'.¹⁹ Het objectgebied betrof artefacten met betrekking tot de gehele mensheid, zonder geografische of andere beperkingen.²⁰ Reuvens was zich er als museumdirecteur terdege van bewust dat het daardoor moeilijk was de grenzen af te bakenen met de etnologische collecties van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. Zijns inziens kwam aan het Museum van Oudheden de taak toe alles te verzamelen waarover de ouden direct dan wel indirect hadden bericht. Hieronder vielen ook oudheidkundige voorwerpen uit Indië. Dit ruime kader was voor Reuvens zeker niet arbitrair. Zo constateerde hij in 1819 over een vanuit Java naar Nederland gezonden Bheirava-beeld (afb. 1) dat in de guirlande de 'oudste Grieksche Medusa-hoofden'

19. 'Reuvens (Casper Jacob Christiaan)', in: G.T. Nieuwenhuis, *Aanhangsel op het Algemeen woordenboek van kunsten en wetenschappen R* (1839) 109-116, aldaar 110.

20. H.D. Schneider, *De laudibus aegyptologiae. C.J.C. Reuvens als verzamelaar van aegyptiaca* (Leiden 1985) 8.

konden worden herkend.²¹ Terwijl het objectgebied van de archeologie in geografische zin langzaam maar zeker kwam vast te staan, was er tijdens Reuvens' werkzame leven tegelijkertijd sprake van een zekere begripsverwarring. De 'archaeologie' – aanvankelijk ook wel 'archaeographie' genoemd – was officieel een synoniem van de 'oudheidkunde', maar er ook een op artefacten en kunst toegespitste afsplitsing van. In het *Algemeen Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen* van G.T. Nieuwenhuis uit 1820 stond te lezen:

ARCHAEOLOGIE. Beteekent, in eenen ruimen zin, oudheidkunde in het algemeen, waardoor men den toestand en staatsgesteldheid van de oude volken der oude wereld leert kennen, of over het geheel, of in bijzondere vakken; doch, in eenen meer bepaalden zin, verstaat men er door de wetenschap van de kunststukken en gedenkteeken der oudheid, b.v. werken der fraaije kunst, en dan zegt men somtijds *Archaeologie der kunst*, en ook wel enkel *Archaeologie*, omdat men gewoon is, bij deze bloote benaming, in tegenstelling der antiquiteiten, aan de kunst te denken.²²

Voor Reuvens, wiens werk werd gekenmerkt door de gecombineerde bestudering van schriftelijke en materiële bronnen, lijken dergelijke definitiekwesties van niet al te groot belang te zijn geweest. Wel merkte hij in 1823 op dat critici zijn vak vaak gelijkstelden aan het antiquarisch verzamelen. Voor hem was het echter ook een wetenschap die de potentie had om 'nieuwe bronnen van kennis' te openen. In dat opzicht was het vergelijkbaar met de sterrenkunde en de geologie: waarnemingen konden nieuwe inzichten genereren en bovendien het geloof aan het geschrevene sterk op de proef stellen.²³ Over de Nederlandse oudheid hadden de klassieke auteurs daarenboven maar zeer weinig bericht. Archeologische vondsten konden daardoor volgens Reuvens in de 'diepe dui-

21. C.J.C. Reuvens, 'Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederlanden overgezonden', in: *Gedenkschriften in de Hedendaagsche Talen van de Derde Klasse van het Koninklijk-Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten* III (Amsterdam 1826) 1-222, aldaar 60 en 207. Reuvens reflecteerde incidenteel over de wenselijkheid van afzonderlijke musea voor oude en nieuwe volkenkunde; zie: R. Effert, *Volkenkundig verzamelen. Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en het Rijks Ethnographisch Museum 1816-1883* (Leiden 2003) 184, 193; Halbertsma, *Le solitaire des ruines*, 34-39; W. Pleyte, 'Conradus Leemans', in: *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen gevestigd te Amsterdam* (1894) 1-17, aldaar 13; C. Leemans, *Beredeneerde beschrijving van Asiatische en Amerikaanse monumenten van het Museum van Oudheden* (Leiden 1842) X.
22. 'ARCHAEOLOGIE', in: G.T. Nieuwenhuis, *Algemeen Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen A-B* (1820) 163-164. Vergelijk met: 'OUDHEIDKUNDE', in: G.T. Nieuwenhuis, *N-Q* (1825) 266-267. Zie ook P. den Boer, 'Archaeology and Identity', *Pharos. Journal of the Netherlands Institute in Athens* 10 (2002) 85-104, aldaar 98-101; Brongers, *Een vroeg begin van de moderne archeologie*, 22-23.
23. Reuvens, 'Inleiding', 6-7. Voor de ontwikkeling van de Nederlandse archeologie – onder andere in samenhang met de geologie – in de eerste helft van de negentiende eeuw zie: Van der Woud, *De Bataafse hut*.

ternis' van het verleden een 'aangenaam licht' verspreiden.²⁴ De archeologie had voor Reuvens bovendien een belangrijke opvoedkundige betekenis. Hij propageerde bij herhaling dat de archeologie het verval van het culturele leven kon tegengaan.²⁵ In zijn *Redevoering over het verband der archaeologie met de hedendaagsche kunsten*, gehouden in 1827 bij zijn aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar, zei hij hierover:

'Hoezeer zoude ik dan wenschen, [...] dat de lessen in de Archaeologie de jeugdige harten met het zachte gevoel voor kunsten, en voor schoonheden der oudheid mogten vervullen, en dat onze jongelingschap [...] die, na het afloopen van de academische loopbaan, of in staatsambten, of ten minste in het behandelen van zaken zal komen, met de schoonheid der Grieksche en Romeinsche voorbeelden, nu reeds, van het eerste begin af, mogt worden ingenomen.'²⁶

Reuvens standpunt in deze viel zeker in vruchtbare bodem. Ten tijde van koning Willem I werd bij de vormgeving van het nieuwe politieke bestel aan de ouden een grote betekenis gehecht; historici spreken om die reden wel van humanistisch nationalisme.²⁷

Een direct verband tussen archeologie en nationalisme werd door Reuvens zelf zelden aangeduid. Wel komt dit verband naar voren in het mede door hem uitgegeven tijdschrift *Antiquiteiten*, dat vanaf 1819 driemaal verscheen (afb. 2). Het redactionele voorwoord bij het eerste nummer, geschreven door de Groningse predikant N. Westendorp, bevatte een pleidooi om meer aandacht te besteden aan de oudheidkundige 'gedenkstukken'. Hij vervolgde dat de kennis daarvan het vermogen bezat om 'de liefde voor het Vaderland, de verknochtheid daaraan, en de onderlinge rust der Burgers te verzekeren'. Zijn pleidooi werd afgesloten met enkele dichtregels over het koesteren van vaderland en voorgeslacht. Deze waren afkomstig uit *De Hollandsche natie*, het beroemde gedicht van J.F. Helmers uit 1812.²⁸ Reuvens lijkt veel minder in de ban te zijn geweest van dergelijk romantisch-nationalistische visies op de betekenis van de archeologie. Hij hechtte vooral aan universele kennis en aan inspiratie door de klassieken. Hij koesterde de wereld van de ouden als een unieke en cruciale leerschool; de Nederlanders hadden zich in het verleden al onderscheiden met het antiquarisch en filologisch onderzoek

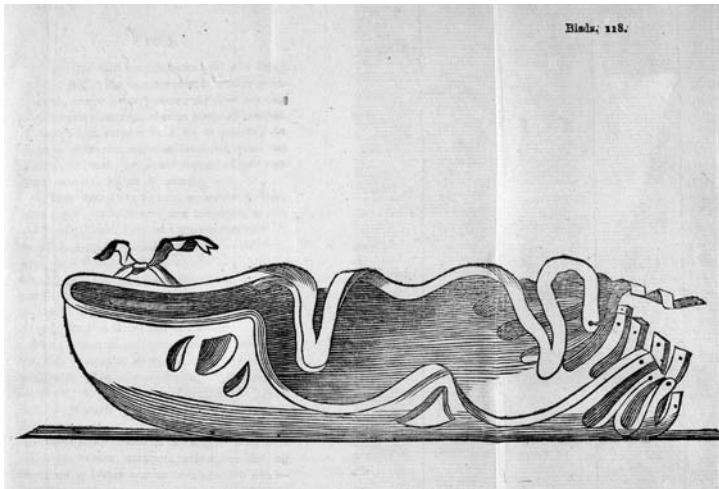
24. Reuvens, 'Inleiding', 8.

25. Halbertsma, *Le solitaire des ruines*, 94, 130.

26. C.J.C. Reuvens, *Redevoering over het verband der archaeologie met de hedendaagsche kunsten (Uit het Latijn vertaald door P.O. van der Chys)* (Amsterdam 1827).

27. Zie bijvoorbeeld: E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (2 dln.; Amsterdam 1986) I, 109-110. Voor het Nederlandse classicisme van de tweede helft van de achttiende eeuw zie: N.C.F. van Sas, 'Voor vaderland en Oudheid. Het klassieke paradigma in de laat achttiende-eeuwse Republiek', in: *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 129-143. Voor de Nederlandse 'wijsgerige' geschiedschrijving van die periode zie: E.O.G. Haitsma Mulier, 'Between humanism and enlightenment: The Dutch writing of history', in: M.C. Jacob, W.W. Mijnhardt (ed.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, enlightenment, and revolution* (Ithaca 1992) 170-189, aldaar 177-179.

28. Westendorp, Reuvens (ed.), *Antiquiteiten*, I (1820).

Afb. 2. Afbeelding van een schoen, gevonden bij een veenlijk in Oost-Fries veen, in: N. Westendorp en C.J.C. Reuvens (ed.), *Antiquiteiten I* (1820), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

ernaar en zouden dit in de toekomst door middel van de archeologie weer moeten doen. Nationalistische sentimenten werden door Reuvens alleen ingezet ter verwezenlijking van zijn museale idealen. Zodra hij rijksinvesteringen in de archeologie bepleitte, wees hij stevast op ontwikkelingen elders in Europa, in het bijzonder op de archeologische musea die in de voorgaande decennia waren ontstaan in Italië, Frankrijk, Engeland en Duitsland/Oostenrijk.²⁹ Nederland diende hierbij niet achter te blijven of, in de woorden van Reuvens, niet ‘in slijk te blijven steken.’³⁰ Tegelijkertijd probeerde hij duidelijk te maken dat het navolgen van de buitenlandse ontwikkelingen niets met xenofilie te maken had, maar het vaderland juist roem bracht. Zo betoogde hij in 1823: ‘Maar is het dan opregter vaderlandschliefde, te zeggen: “Landgenooten, onder alles wat wij buiten ’s lands gezien hebben, is niets zoo goed, niets zoo degelijk, als bij ons?” dan wel: “Deze en gene kunst wordt elders tot stand gebracht; deze of die wetenschap wordt elders beoefend: ei! Laat ons bij anderen in roem niet ten achter blijven!”’³¹

Reuvens’ pleiten had succes. Voor de aankoop van archeologische collecties kwamen gelden beschikbaar die nauwelijks onderdeden voor de budgetten van de Noord-Nederlandse kunstmusea. In 1828 kreeg het Museum van Oudheden voor de aankoop van de Anastasy-collectie (Egyptische oudheden) ongeveer 115.000 gulden. Ter vergelijking: het Rijksmuseum van Schilderijen in Amsterdam had tussen 1814 en 1840 een

29. Reuvens, ‘Inleiding’, 10-13. Voor de archeologische musea die vanaf 1750 in Europa ontstonden, zie: D. Gallo, ‘Verzamelingen van oudheden van 1750 tot heden’, in: E. Bergvelt, D.J. Meijers en M. Rijnders (ed.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum* (Heerlen 1993) 279-300.

30. Reuvens, *Redevoering*, 50.

31. Reuvens, ‘Inleiding’, 13, 15-16.

aankoopbudget van 65.000 gulden en het Koninklijk Kabinet van Schilderijen in Den Haag had ongeveer 250.000 gulden tot zijn beschikking.³²

‘Monumentale vaderlandsche oudheidkunde’

Na Reuvens’ overlijden in 1835 zou de leerstoel ‘Archaeologie’ aan de Leidse universiteit tot 1896 onbezet blijven. Het Museum van Oudheden bleef wel behouden en functioneerde min of meer als centrum van de Nederlandse archeologie. Maar de tijd dat er aanzienlijke bedragen beschikbaar waren voor de opbouw van een internationale archeologische collectie bleek definitief voorbij. C. Leemans (1809-1893), die Reuvens in 1835 als directeur opvolgde en deze functie tot 1891 vervulde, kreeg het na zijn aantreden nog wel voor elkaar dat het museum een nieuw gebouw kon betrekken. Het was geen speciale nieuwbouw, zoals Reuvens voor ogen had gestaan, maar een bestaand pand aan de Breestraat in Leiden. In 1838 werd dit museumgebouw officieel voor het publiek geopend; hetzelfde jaar verscheen de eerste museumcatalogus.³³ De verzamelingen van het museum groeiden sindsdien langzaam maar gestaag. In 1839 kon bijvoorbeeld met behulp van koning Willem I een collectie Attische vazen uit de vijfde eeuw voor Christus worden aangekocht.³⁴ Ook de Nederlandse afdeling groeide, vooral vondstmeldingen en kleine opgravingen. In het museum was L.J.F. Janssen (1806-1869), die van 1835 tot en met 1863 conservator was, verantwoordelijk voor de Nederlandse archeologie; museumdirecteur Leemans, tussen 1859 en 1880 ook belast met het beheer van het Rijks Ethnographisch Museum, richtte zich als archeoloog in hoofdzaak op de egyptologie.³⁵

32. M. Stroo (ed.), *Een kostbaar bezit* (Leiden 1995) 96; Halbertsma, *Le solitaire des ruines*, 98-106; E. Bergvelt, ‘Nationale onverschilligheid? Schilderkunst als erfgoed in Nederland en Groot-Brittannië in de negentiende eeuw’, in: R. van der Laarse (ed.), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 102-123; E. Bergvelt, ‘Koning Willem I als verzamelaar, opdrachtgever en weldoener van Noordnederlandse musea’, in: C. Tamse, E. Witte (ed.), *Staats- en natievorming in Willem I’s koninkrijk* (Brussel 1992) 261-285, aldaar 270-274; F. Santegoets, ‘Het Verenigd Koninkrijk 1815-1830. Eenheid en scheiding’, in: W. Fritschy en J. Toebes (ed.), *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen z.j.) 215-242, aldaar 228-232.

33. F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed, ter herdenking van een eeuw rijksbeleid ten aanzien van musea, oudheidkundig bodemonderzoek en archieven 1875-1975* (‘s-Gravenhage 1975) 62-63; H.D. Schneider, *Rijksmuseum van Oudheden (Nederlandse Musea, VI)* (Haarlem 1981) 28-29.

34. Schneider, *Rijksmuseum van Oudheden*, 29, 93.

35. Voor een overzicht van Janssens archeologische activiteiten in Nederland zie: G.M.C. Kramer-Clobus, ‘L.J.F. Janssen (1806-1869): an inventory of his notes on archaeological findspots in the Netherlands’, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 28 (1978) 441-544. Voor Leemans als egyptoloog zie: W.D. van Wijngaarden, ‘Van Heurnius tot Boeser. Drie eeuwen Egyptologie in Nederland (1620-1935)’, in: *Mededeelingen en verhandelingen No 2 van het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap ‘Ex Oriente Lux’* (Leiden 1935) 8-11.

Tot 1866 was het zeker niet vanzelfsprekend dat archeologische vondsten die in Nederland werden gedaan, terecht kwamen in het Museum van Oudheden. Toen in 1851 in Velp (Gelderland) door een tuinman een aantal vijfde-eeuwse gouden halsbanden en ringen werd opgespit (afb. 3), was Janssen al heel tevreden dat hij de mogelijkheid kreeg om alle vondsten tezamen te bestuderen en te laten afbeelden. Dankzij de oplettendheid van de lokale burgemeester was de goudschat, door Janssen omschreven als een der 'zeldzaamste ontdekkingen die in den jongste tijd in ons vaderland hebben plaats gevonden', niet direct verhandeld of in de smeltkroes geworpen.³⁶ Het is niet bekend hoe Janssen, die later vooral bekend werd als de romanticus die met grafheuvelopgravingen zijn *Weltschmerz*-aanvallen bestreed, reageerde toen de objecten een jaar later voor 800 gulden werden verkocht aan de Sammlung nordischer Alterthümer te Berlijn.³⁷ Hij zal het waarschijnlijk als tekenend hebben beschouwd voor de marginale positie van de kunsten en wetenschappen in Nederland. Het één jaar eerder door Thorbecke genomen besluit om het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten op te heffen, had hem bijvoorbeeld zeer onaangenaam getroffen.³⁸ In reactie erop stelde hij in een beschouwing de 'monumentale vaderlandsche oudheidkunde' dat de ondersteuning van kunsten en wetenschappen een rijkstaak diende te zijn. Ook constateerde Janssen:

Eene regering, die er op uit is, niet om af te breken, maar om te eeren en te bewaren, vooral hetgeen aan geschiedkundige gedenkteeken en instellingen door het voorgeslacht is nagelaten, zorgt voor haar zelfbehoud en bevestigt zich in het vertrouwen en in de gehechtheid des volks, hetwelk met die gedenkteeken is opgegroeid en door die instellingen is ontwikkeld en opgevoed. En zij, die aan de opheldering en waardeering daarvan [...] hun leven wijden, mogen vergoeding vinden in de bewustheid, dat zij soms meer verrigten dan de wetenschap te dienen, dat zij gevoelens aankweken van eerbied voor het bestaande, van piëteit voor historische herinnering, van nationaliteit, die een heilzamen invloed hebben op het volk [...].³⁹

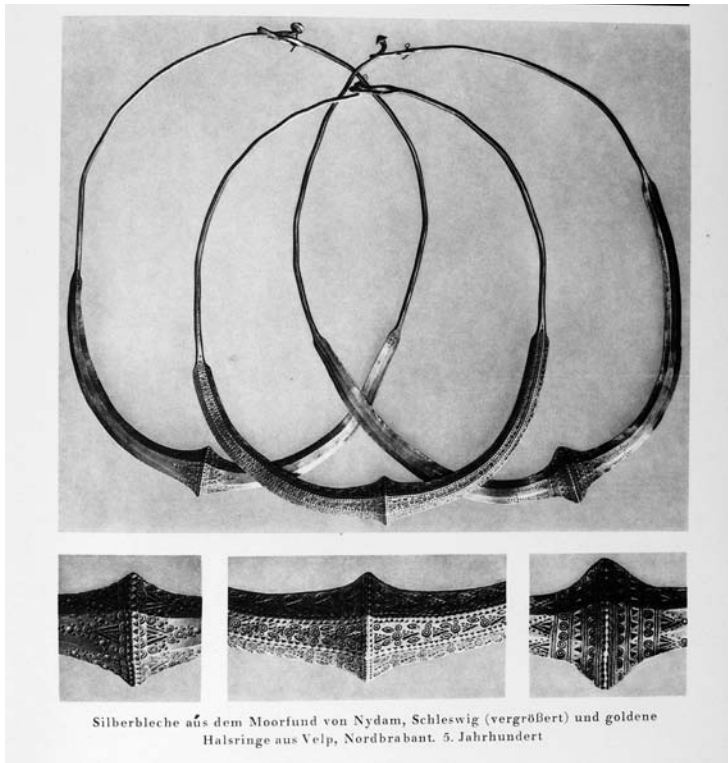
Met betrekking tot de omgang met archeologische vondsten vond er in Nederland in november 1866 een doorbraak plaats. Dat jaar bepaalde de minister van Binnenlandse Zaken dat ingenieurs van Rijkswaterstaat en de Staatsspoorwegen 'alle voorwerpen van

36. L.J.F. Janssen, 'Halsbanden en ringen, te Velp, bij Arnhem, gevonden', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 8 (1852) 161-180.

37. Dat Janssen van de verkoop geweten heeft, is zeker: hij heeft de collectie zelf aan de Duitse ambassadeur in Nederland overhandigd. Schriftelijke mededeling van K. Junker (Museum für Vor- und Frühgeschichte te Berlijn) aan auteur. Voor Janssens 'Weltschmerz' zie de paragraaf 'Grafheuvelonderzoek als therapie', in: W. Arentzen, *Jansseana. De verzameling L.J.F. Janssen* (Utrecht 2005) ongepubliceerd manuscript, 21-24.

38. R. Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid & cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000) 87-89.

39. L.J.F. Janssen, 'Korte beschouwing van den voortgang in de beoefening der monumentale vaderlandsche oudheidkunde gedurende de laatste vijf-en-twintig jaren', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 8 (1852) 5-26, aldaar 26.

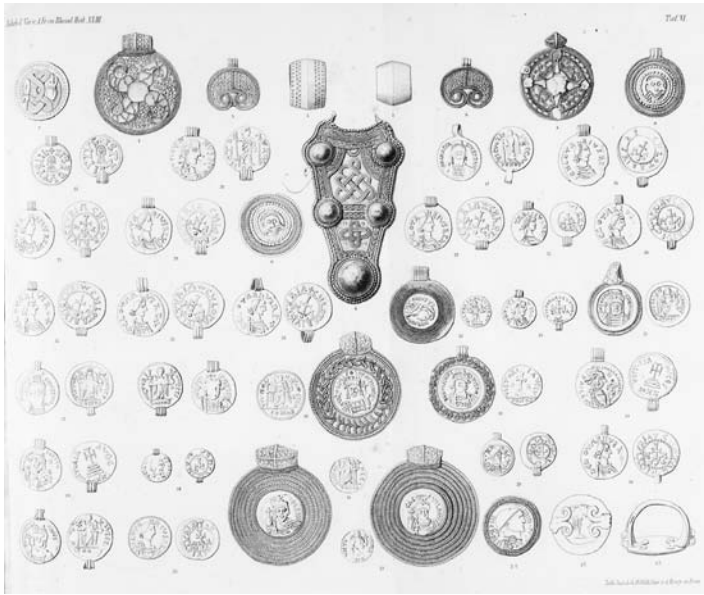
Silberbleche aus dem Moorfund von Nydam, Schleswig (vergrößert) und goldene Halsringe aus Velp, Nordbrabant. 5. Jahrhundert

Afb. 3. Drie gouden halsringen, onderdeel van de goudschat van Velp, foto uit 1933, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

wetenschappelijk of kunst belang' die bij werkzaamheden werden gevonden, moesten melden en aan de rijksmusea moesten afstaan.⁴⁰ In mei 1887 liet de minister van Binnenlandse Zaken vervolgens een circulaire uitgaan waarin werd bepaald dat burgemeesters verplicht waren vondsten uit hun gemeenten te melden bij de directeur van het Rijksmuseum van Oudheden.⁴¹ De regeling van november 1866 was gevolgd op een belangrijke vondst enkele maanden eerder. Tijdens het afgraven van de terp bij Wieuwerd (Friesland) was een Merovingische goudschat ontdekt (afb. 4). De voorwerpen – een gouden fibula en een tiental tot sieraden omgewerkte munten – waren door de vindsters als persoonlijk eigendom mee naar huis genomen, later had de minister van Binnenlandse Zaken voor de aankoop ervan door het Museum van Oudheden een aanzienlijk

40. 'Beschikking van de Minister van Binnenlandsche Zaken van 8 Nov 1866 no 247 afdeling 5', zie: A.E.J. Holwerda aan de Minister van Binnenlandsche Zaken, 15-3-1906, Nationaal Archief, Den Haag, Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Kunsten en Wetenschappen 1875-1918, Dossier 3297.

41. 'Circulaire 2 Mei 1887 no 878 afdeling KW', zie: A.E.J. Holwerda aan de Minister van Binnenlandsche Zaken, 15-3-1906, als in noot 40.

Afb. 4. De Merovingische schat van Wieuwerd, gravure uit 1867, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

bedrag (f 563,15) beschikbaar gesteld.⁴² In de laatste decennia van de negentiende eeuw werden bovendien incidenteel belangrijke vondsten die vóór 1866 waren gedaan en niet door het museum waren aangekocht, alsnog verworven. In 1890 werd bijvoorbeeld een vergulde zilveren sierschijf aangekocht, die in de jaren veertig van de negentiende eeuw tijdens het turfsteken in Helden (de Peel) was gevonden. De schijf was in het bezit gekomen van een notaris te Venlo. Na zijn overlijden werd de schijf door zijn familie tot tweemaal toe zonder succes op een veiling aangeboden. Het Leidse museum verwierf het object uiteindelijk voor f 1.550,-.⁴³

Met de nieuwe regelgeving achter de hand wist het Rijksmuseum van Oudheden zich in de tweede helft van de negentiende eeuw te ontwikkelen tot hét centrale archeologische museum van Nederland. Tegelijkertijd profileerde directeur Leemans zich als een handhaver van de museale *status quo*. Reuven's universalistische uitgangspunten stuitten in de tweede helft van de negentiende eeuw echter steeds vaker op tegenstand.⁴⁴

42. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, 63. Voor de gang van zaken rond de aankoop van de goudschat zie: L.J.F. Janssen, 'Der Merovingische Goldschmuck aus Wieuwerd', *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande* 43 (1867) 57-91, aldaar 60.

43. De schijf dreigde ook al in 1874 te worden geveild, maar uiteindelijk werd de veiling voor onbepaalde tijd uitgesteld; zie: M.E. Th. de Grooth, 'De sierschijf van Helden', *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 67 (1987) 67-84.

44. Zie bijvoorbeeld het debat tussen C. Leemans en J.A. Alberdingk Thijm over Reuven's juiste dan wel onjuiste waardering van de Nederlandse middeleeuwse architectuur, in: J.A. Alberdingk Thijm, C. Leemans, *Kunst in Nederland* (Nijmegen 1855) 208-215.

Dit gebeurde bijvoorbeeld in 1877, toen hard werd gewerkt aan de oprichting van het Rijksmuseum in Amsterdam.⁴⁵ Victor de Stuers (1843-1916) had in dat jaar weten te bewerkstelligen dat de minister van Binnenlandse Zaken het voorstel deed om de Nederlandse oudheden vanuit Leiden over te brengen naar het nieuwe museum in Amsterdam.⁴⁶ De achterliggende gedachte voor De Stuers was dat de ‘Germano-Romeinse en Frankische periode’ deel uitmaakten van de geschiedenis van Nederland. De idee dat de vroeg-middeleeuwse Franken, Friezen en Saksen aan de basis stonden van de vaderlandse geschiedenis had ondertussen weliswaar een breed draagvlak, maar toch was Leemans furieus.⁴⁷ Samen met De Stuers was hij vanaf 1874 lid geweest van het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst. In dit college, dat de regering van advies diende op het gebied van monumentenzorg en museumwezen, had hij met hem redelijk goed samengewerkt.⁴⁸ En ook voordien waren er contacten onderhouden. Leemans had De Stuers in 1865 nog gekenschetst als een ‘wakkeren en ijverigen bondgenoot [...] in den kamp tegen onberedeneerde slopingszucht’.⁴⁹ De Stuers typeerde Leemans op zijn beurt in 1873 in zijn geruchtmakende artikel *Holland op z'n smalst* als een ‘ijverige directeur’.⁵⁰ Maar in 1877 bij het debat over het verzamelgebied van het Rijksmuseum te Amsterdam scheidden zich hun wegen. In een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken schreef Leemans dat een overdracht van de Nederlandse oudheden de opbouw van de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden volledig zou verstoren en bovendien de universitaire functie ervan ernstig zou schaden. En passant gaf hij ook een definitie van het objectgebied van de oudheidkunde, zichzelf daarbij bewust in een door Reuvens gestarte traditie plaatsend:

45. Het nieuwe museumgebouw werd officieel geopend in 1885. Voor de totstandkoming ervan zie: Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, 87-105.

46. In de jaren daarop werd ook overwogen het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst naar Amsterdam over te brengen. Voor dit museum, dat in 1875 in Den Haag was geopend en dat in 1883 officieel onderdeel werd van het Rijksmuseum, zie: E. Bergvelt, *Pantheon der Gouden Eeuw. Van Nationale Konst-Gallerij tot Rijksmuseum van Schilderijen (1798-1896)* (Zwolle 1998) 200-201 en Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 136.

47. M. Beyen, ‘A Tribal Trinity. The Rise and Fall of the Franks, the Frisians and the Saxons in the Historical Consciousness of the Netherlands since 1850’, *European History Quarterly* 30 (2000) 493-532.

48. Het college was opgericht mede naar aanleiding van de publicatie van De Stuers’ ‘Holland op z'n Smalst’ in 1873; zie: Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 123-124; J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland* (’s-Gravenhage 1975) 267. Voor de invloed van Leemans op De Stuers zie: G.J. Hoogwerff, ‘Bij de herdenking van “De Commissie tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van overblijfsels der Vaderlandsche kunst uit vroeger tijden”, juni 1860-april 1872’, *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde N.R.* 23-25 (1960) 167-178. Voor Leemans en De Stuers zie ook: J. Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1843-1916* (Amsterdam 2004) 40, 47, 51.

49. Zie de brief van Leemans aan De Stuers (pseudoniem CHR) in: CHR, *Wandalisme. Een waarschuwend woord tot allen wien de vaderlandsche kunst onverschillig is* (Leiden 1865).

50. V. de Stuers, *Holland op zijn smalst (ingeleid en toegelicht door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam)* (Bussum 1975) 64.

Wilde men de genoemde voorwerpen aan het Museum onttrekken, dan beroofde men het van een aantal onmisbare schakels van de keten die de geschiedenis van de beschaving, zeden, gewoonten en gebruiken der oude volken omvat; dan ontnam men aan Leiden en de daar gevestigde Hoogeschool een der meest onmisbare bouwstoffen en bijdragen voor de Oudheidkundige studiën, die zo onafscheidbaar met die der Klassieke talen verbonden is [...].⁵¹

Leemans' verzet had resultaat: de collectie Nederlandse oudheden werd niet overdragen.

Een andere belangrijke criticus op het verzamelbeleid van het Museum van Oudheden was L. Serrurier (1846-1901). Aanvankelijk had Leemans ook met hem samengewerkt. Leemans was, zoals reeds opgemerkt, vanaf 1859 tevens belast geweest met het beheer van het Rijks Ethnographisch Museum, waar Serrurier in 1877 als conservator werd aangesteld. In 1882 volgde Serrurier Leemans op als directeur.⁵² In die laatste functie bekritiseerde hij in 1891 Leemans' definitie van de oudheidkunde als de wetenschap van 'oude volken en afgestorven beschavingen'. De directe aanleiding tot Serruriers kritiek was de zijns inziens 'stelsellooze afbakening der grenzen' tussen het etnografische en oudheidkundige museum. Het uitgangspunt dat het eerste museum de 'hedendaagsche' en het tweede 'doode' volkeren zou vertegenwoordigen, beschouwde hij als achterhaald en onhoudbaar. Hij vervolgde:

's Rijks Museum van Oudheden behoort te zijn een historisch museum. Aan de hand der overlevering, toegeligt en aangevuld door de voorwerpen en de inscriptiën op monumenten (dient het) den gang der ontwikkeling na te gaan, van de cultuurtoestanden die thans de wereld beheerschen, zooals zij zich hebben gevormd onder den invloed der Grieksche en Romeinsche, de Egyptische, Phoenicische, Assyrische en Babylonische beschavingen [...].⁵³

Dit betekende dat de voorwerpen afkomstig uit Azië en Amerika zouden moeten worden afgestaan aan het Rijks Ethnographisch Museum. Dit museum had volgens L. Serrurier een natuurwetenschappelijke taak; men analyseerde juist dat, waarover de geschreven geschiedenis zweeg. Het objectgebied van de etnografie omschreef Serrurier conform de positivistisch-evolutionistische opvattingen van zijn tijd als de mens die een schakel was 'in den keten van al het geschapene' en die al naar gelang de omstandighe-

51. Leemans aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 17-12-1877, Nationaal Archief, Den Haag, Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Kunsten en Wetenschappen 1875-1918, dossier 2200. Zie ook: Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg*, 288-292; Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 140; Perry, *Ons fatsoen als natie*, 127, 232.

52. Voor Leemans en Serrurier zie: Effert, *Volkenkundig Verzamelen*, 202-211; Perry, *Ons fatsoen als natie*, 232-233. Voor Serruriers benoeming zie: Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, 138.

53. L. Serrurier aan de Curatoren van de Rijks Universiteit te Leiden, 25-3-1891, Nationaal Archief, Den Haag, Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Kunsten en Wetenschappen 1875-1918, Dossier 2220.

den en overeenkomstig ‘de eigenaardigheden van het ras’ onder gelijke omstandigheden onbewust volgens bepaalde wetten handelt en denkt.⁵⁴ Het aldus impliciet gemaakte onderscheid tussen cultuur- en mensgeschiedenis had voor Reuvens en Leemans niet bestaan.⁵⁵ De achterliggende tweedeling in natuur- en geesteswetenschappen was dan ook pas in de laatste decennia van de negentiende eeuw gemeengoed geworden. Seruriers streven bleef voorlopig zonder resultaat. De Aziatische en Amerikaanse collecties zouden pas in 1903 worden overgedragen. Het initiatief ging toen uit van A.E.J. Holwerda (1845-1922), die in dat jaar was benoemd tot directeur van het Rijksmuseum van Oudheden. Holwerda, die een voorvechter was van de klassiek-humanistische beschavingsidealen, schreef dat jaar over de afgestoten collecties en hun nieuwe huisvesting: ‘Daar kunnen zij van groot nut zijn, daar kunnen zij de wetenschappelijke bewerking vinden die zij behoeven. Op hunnen tegenwoordige plaats doen ze niets dan een goede ordening van het Museum in den weg staan.’⁵⁶ Het Rijksmuseum van Oudheden verzamelde en exposeerde vanaf dat moment alleen nog objecten die direct betrekking hadden op de klassieke en aanverwante beschavingen; Reuvens’ verzamelcriteria waren 68 jaar na zijn overlijden definitief – en onbegrepen – losgelaten.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw kreeg het Museum van Oudheden ook te maken met concurrentie van provinciale en lokale musea, veelal verbonden aan genootschappen. Veel van dergelijke instellingen beschouwden de oudheidkunde als een belangrijk onderzoeksterrein.⁵⁷ W. Pleyte (1836-1903), die Janssen in 1869 als conservator van het Rijksmuseum van Oudheden was opgevolgd, en die in 1891 zou worden benoemd tot museumdirecteur, probeerde met deze kleinere musea de samenwerking aan te gaan; tegelijkertijd streefde hij zo naar een nationale uniformering. In 1878 schreef hij daartoe zijn *Open Brief aan de bestuurders der geschiedkundige verzamelingen in Nederland*. Hij maakte daarin kenbaar dat hij hoopte dat er onder ‘Nederlandsche oudheidkundigen’ meer eensgezindheid zou ontstaan. Pleyte constateerde dat er sprake was van een ‘verscheidenheid in wijze van verzamelen, van herstellen, tentoonstellen en beschrijven der voorwerpen’. Hij stak daarbij ook de hand in eigen boezem. Hij beklemtoonde dat zowel de expositie in het Leidse museum – deze stamde uit het begin van de negentiende eeuw – als die in de regionale musea verbetering behoeft.⁵⁸ De als

54. Ibidem.

55. Voor Leemans afwijzende reactie zie: C. Leemans aan de Curatoren van de Rijks Universiteit te Leiden, 3-4-1891, Ibidem.

56. A.E.J. Holwerda aan de Curatoren van de Rijks Universiteit Leiden, 29-9-1903, Ibidem.

57. Zie in dit kader bijvoorbeeld: J.M. Bos, *Archeologie van Friesland* (Utrecht 1995) 69-80; T.J. Jamar, ‘De beoefening van de archeologie in Limburg tot 1940’, in: A.H. Jenniskens e.a. (ed.), *Munsters in de Maasgouw. Archeologie en kerkgeschiedenis in Limburg* (Maastricht 1986) 108-124; L. Theunissen, M. Meffert, ‘Groeten uit Brabant. Archeologische monumentenzorg in Noord-Brabant: terugblik en toekomst’, *Noordbrabants historisch jaarboek* 21 (2004) 10-77; S.L. Wynia, ‘De rieten hut en andere verhalen’, *Maandblad Oud-Utrecht* (1990) 9-35. Zie ook: Brongers, *Een vroeg begin van de moderne archeologie* (als in noot 15) 132 en 135.

58. W. Pleyte, *Open Brief aan de bestuurders der geschiedkundige verzamelingen in Nederland* (Leiden 1887) 9-10.

handreiking bedoelde brief van Pleyte sorteerde weinig effect. In 1904 moest bijvoorbeeld zijn opvolger Holwerda wederom kenbaar maken dat zijn museum de vorming van regionale collecties niet beoogde tegen te werken.⁵⁹ De *Open Brief* van Pleyte van 1878 markeert dan ook het begin van een conflict dat tot halverwege de twintigste eeuw zou blijven voortduren.

Terwijl het Rijksmuseum van Oudheden zich gewoonlijk profileerde als een representant van de Nederlandse rijkseenheid, hingen de provinciale en lokale archeologische ambities vaak samen met regionaal erfgoed-denken. De stelling dat archeologische objecten thuishoorden in de regio waar zij waren opgegraven, werd vooral in het interbellum vaak en fel verdedigd. In 1933 werd bijvoorbeeld door de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden en Geschiedkundige Voorwerpen in Drenthe bepleit nationale archeologische belangen beter af te stemmen op regionale behoeften. Het provinciale museum zou daarbij een cruciale rol moeten spelen:

De Commissie bestaande uit mensen, die hun streek [...] van harte liefhebben, is unaniem van oordeel, dat de bevolking van een [...] praehistorisch zoo rijk gebied als de Provincie Drenthe, recht heeft op gemakkelijke toegankelijkheid van het daar gevondene [...] Daartoe kan slechts een provinciale verzameling geschikt zijn.⁶⁰

Pas aan het eind van het interbellum zou de rijksoverheid tot het inzicht komen dat door het erkennen van de regionale archeologische belangen de nationale cohesie kon worden versterkt. De regionale kritiek op het Rijksmuseum van Oudheden was daarbij zeker niet uitsluitend ingegeven door erfgoed-denken. De Friese oudheidkundige P.C.J.A. Boeles (1873-1961) uitte bijvoorbeeld vooral wetenschappelijke kritiek.⁶¹ Naar aanleiding van een bezoek in 1899 beschreef hij het Rijksmuseum van Oudheden als uitermate stoffig en ingeslapen, tegelijkertijd laakte hij de ordening van de oudheden. Elders in Europa – in het Fries Museum vanaf 1905 – werd daarbij al vaak het drie-periodensysteem toegepast, maar in Leiden waren nog steeds de vindplaatsen doorslaggevend.⁶² Boeles schreef over zijn bezoek onder andere:

59. A.E.J. Holwerda, 'Rijks Museum van Oudheden te Leiden', *Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst* XXVII-1904 (1906) 131-156, aldaar 153.

60. 'Verslag van de Commissie van bestuur over het Provinciaal Museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe, uitgebracht aan het College van Gedeputeerde Staten in de Provincie Drenthe over het jaar 1933', *Nieuwe Drentsche volksalmanak* 53 (1935) 7-13, aldaar 8.

61. Voor Boeles zie: W. Glasbergen, 'Driekwart eeuw antiquarius van Friesland', *De vrije Fries* 45 (1962) 8-17; H.T. Obreen, 'Pieter Catharinus Johannes Albertus Boeles (Assen, 22 november 1873 – Leeuwarden, 6 mei 1961)', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1962-1963) 81-90; M.D. de Weerd, 'Bibliografie van het op oudheidkunde en geschiedenis betrekking hebbend wetenschappelijk oeuvre van Mr. P.C.J.A. Boeles', *De Vrije Fries* 45 (1962) 18-31.

62. Het drie-periodensysteem behelst de indeling van de prehistorie in een steen-, brons- en ijzertijd. Voor de Deen C.J. Thomsen en publicatie over deze periodisering van 1836 zie: O. Klindt-Jensen, *A history of Scandinavian archaeology* (London 1975) 49-57; B.G. Trigger, *A history of archaeological thought* (Cambridge 1989) 73-79.

Voorzichtig, met een flinken stap over een berg Mexicaansche oudheden [...] kwamen wij bij de terpproducten [...]. Alles zuiver naar de vindplaatsen geordend en zonder bijschriften. [...] Men kreeg den indruk, dat er slechts zelden iemand tot deze verzamelingen doordrong, de oudheden konden het in den bodem niet rustiger hebben, in één der vertrekken waren de vitrines zelfs zorgvuldig toegedekt ... Met de wasch van den huisbewaarder.⁶³

‘Archaeologie, oude geschiedenis en Grieksche oudheden’

In 1896, 61 jaar na Reuvens’ overlijden, werd de Leidse leerstoel archeologie, in aangepaste vorm, weer vervuld. Er werd in dat jaar een hoogleraar ‘Archaeologie, oude geschiedenis en Grieksche oudheden’ benoemd, een eer die toeviel aan de classicus A.E.J. Holwerda.⁶⁴ Dat de leerstoel vanaf 1835 onbezet was gebleven, werd in de voorafgaande jaren incidenteel als een afkeurenswaardig teken des tijd onder de aandacht gebracht. Zo was die situatie in 1895 in de *Almanak van het Leidsch Studentencorps* omschreven als ‘Leiden op zijn smalst’.⁶⁵ De nieuwe wet op het hoger onderwijs die in 1876 van kracht werd, had de tegenstellingen min of meer op scherp gesteld.⁶⁶ Artikel 43 van deze wet bepaalde dat er in Nederland een hoogleraar archeologie benoemd zou moeten worden, maar hieraan was in de praktijk geen uitvoering gegeven. Tegelijkertijd was als gevolg van de nieuwe wet de invloed van de humanistische opvoedingsidealen op het universitaire stelsel ingeperkt: de universiteiten ontwikkelden zich naar algemeen gevoelen tot centra van praktisch onderwijs en onderzoek.⁶⁷

Al in 1885 had de conservatieve politicus J. Heemskerck Azn., mede op aandrang van de Leidse curatoren, het voorstel gedaan toch weer een hoogleraar ‘antiquiteiten en oude geschiedenis’ te benoemen. Hij deed dit in het besef dat ‘de studie der antiquitei-

63. P.C.J.A. Boeles, ‘Een nieuw tijdperk voor de Nederlandsche oudheidkunde’, *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* V (1903-1904) 202-213, aldaar 204-205.

64. Jensma, De Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs* (z.pl. z.j.) 295. Zie ook: A.W. Byvanck, ‘In memoriam Prof. Dr. A.E.J. Holwerda’, in: *Oudheidkundig jaarboek, 3e Serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 2 (1922) 163-164; D. Cohen, ‘Prof. Dr. A.E.J. Holwerda’, *Eigen Haard* 27 (1915) 505-506.

65. ‘Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte’, *Almanak van het Leidsch Studentencorps voor 1895* 81 (1895) 92-106, aldaar 96.

66. Voor de ingrijpende veranderingen in het hoger onderwijs van de tweede helft van de negentiende eeuw zie: J.C.C. Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten. De verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en hoger onderwijs in Nederland, 1945-1995* (Den Haag 1997) 55-64; P. de Rooy, ‘De ontdekking van een oud bestoven familieportret’, in: J.C.H. Blom e.a. (ed.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad. De Universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten* (Amsterdam 1992) 9-28; K. van Berkel, *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940* (Amsterdam 1985) 132-138.

67. Voor het humanisme in het negentiende-eeuwse Nederland zie: P. Derkx, ‘Het woord “humanisme”: opkomst en betekenis’, in: P. Derkx e.a. (ed.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst. Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum 1998) 10-33.

ten' niet meer zoals een eeuw eerder vooral bestond uit het literaire bronnenonderzoek naar 'de zeden, gewoonten en instellingen der oude volken'; het vakgebied was nu ook sterk verbonden met de archeologie en epigrafie.⁶⁸ Een medestander vond Heemskerk in het liberale kamerlid W. van der Kaay. Deze merkte tijdens het kamerdebat op het niet alleen belangrijk te achten om de wet ten uitvoer te brengen, maar ook om met de benoeming de 'classieke vorming' een impuls te geven. Constateerend dat de Leidse universiteit onvoldoende was geoutilleerd, noemde hij deze vorming de basis van 'ons hooger onderwijs' en 'onze gymnasia'.⁶⁹ De belangrijkste tegenstander van het benoemingsvoorstel was het prominente katholieke kamerlid H.J.A.M. Schaepman. Voor studenten die zich op de archeologie wilden toelekken waren er, zo betoogde hij, in bibliotheken voldoende handleidingen en boeken te vinden. Nederland kon zich zijns inziens in tegenstelling tot landen als Duitsland en Italië niet de weelde veroorloven om 'in het groot in archaeologie te doen'.⁷⁰ Schaepman wist met zijn pleidooi veel kamerleden te overtuigen: het benoemingsvoorstel werd met een ruime meerderheid weggestemd. De voorstanders van een actief overheidsbeleid op de terreinen cultuur en wetenschap waren hierover uiteraard zeer teleurgesteld. In een voordracht gehouden in 1885 voor het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, constateerde P. Verloren van Themaat dat de Griekse, Romeinse en Egyptische oudheden van het Rijksmuseum van Oudheden nu 'dood kapitaal' zouden blijven. Er bleek maar weer eens, zo hield Verloren van Themaat zijn toehoorders voor, dat de rijksoverheid te veel streefde naar 'materiële welvaart' alleen en daarbij het belang vergat van 'algemeene beschaving'.⁷¹

Dat de benoeming in 1896 alsnog doorgang vond, was het resultaat van een voorstel van de liberaal S. van Houten. In december 1895 werd hierover in de Tweede Kamer langdurig gedebatteerd, waarna bleek dat het voorstel op een meerderheid kon rekenen. De liberaal A.J.W. Farncombe Sanders bleek de prominentste tegenstander. Hij had de archeologie 'eene zeer mooie zaak' genoemd, maar vooral ook een 'luxe-artikel'. Farncombe Sanders constateerde dat er in de toekomst hoogstens drie archeologen in Nederland werkzaam zouden kunnen zijn, om vervolgens de retorische vraag te stellen: waarom dan nog een aparte leerstoel instellen?⁷² Door andere tegenstanders werd er gevreesd dat de benoeming de prelude zou blijken te zijn op een kostbare verbouwing

68. 'Staatsbegroting voor het dienstjaar 1885 (beraadslaging over de artikelen van hoofdstuk V) 33ste Zitting – 9 maart 1885', *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedurende het buitengewone zittingsjaar 1884-1885* ('s-Gravenhage 1885) 461-468, aldaar 466-468.

69. Idem, 464.

70. Idem, 468.

71. P. Verloren van Themaat, *De ontwikkeling van den kunstzin van het volk en de kunstnijverheid. Redevoering uitgesproken in de algemeene vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen den 30. Juni 1885* (Utrecht 1886) 4, 12.

72. 'Vaststelling der staatsbegroting voor het dienstjaar 1896 (beraadslaging over de artikelen van hoofdstuk V) 31ste Vergadering – 11 december 1895', *Handelingen van de Staten-Generaal 1895-1896* ('s-Gravenhage 1896) 523-556, aldaar 531-532.

van het Museum van Oudheden. Het debat spitste zich vervolgens toe op de vraag wat archeologie en oudheidkunde nu precies betekenden. De begripsverwarring hierover uit de tijd van Reuvens bleek nog steeds voort te duren. Dat deze in de Tweede Kamer gevoerde wetenschappelijke discussie ook een gevolg was van de afwezigheid gedurende 61 jaar van academisch-theoretische reflectie op het vakgebied, lijken de betrokken kamerleden zich niet te hebben gerealiseerd. Uiteindelijk kwam de ARP-voorman A. Kuyper met een verlossende definitie:

De oudheidkunde begint, waar de archaeologie hare taak vervuld heeft. De oudheidkunde is eene systematische wetenschap, die de gegevens, haar door de archaeologie geboden, samenneemt, combineert en tot zulk een geheel opbouwt, dat men een inzicht krijgt in het geheele leven en den toestand van een volk. De archaeologie [...] ligt daar achter, en mist elk systematisch karakter, maar bedoelt een onderzoek dat zich eenvoudig richt op het leeren kennen van hetgeen uit het leven van een weggestorven volk nog overbleef of in het verborgen schuilt, en houdt zich dus bezig niet alleen met monumenten, maar ook met opschriften en geschriften [...].⁷³

Kuyper zei verder het voorstel om formele redenen te steunen. Het kan echter niet worden uitgesloten dat Holwerda (zelf een liberaal) hem als gereformeerd politicus over de streep had weten te trekken met zijn in 1888 in *De Gids* verschenen artikel over de geschiedenis van de Nederlandse klassieke filologie. Hij had daarin gewezen op de samenhang tussen de studie der oudheid, het humanisme en de Reformatie.⁷⁴

Holwerda's oratie van 1896, getiteld *De historische wetenschappen, in het bijzonder die der klassieke oudheid; hare zelfstandigheid en beteekenis*, werd gekenmerkt door onverholen maatschappijkritiek. Hij constateerde het bestaan van een 'bedenklijk tekort' in de Nederlandse beschaving. De directe steen des aanstoots was dat aan de Leidse universiteit, waar ooit filologen als J.J. Scaliger (1540-1609) en J. Perizonius (1651-1715) excelleerden, al meer dan vijftig jaar geen oude geschiedenis was onderwezen. In de periode volgend op het overlijden van 'den uitnemenden' Reuvens was deze studie volkomen verwaarloosd. Dat hieraan met zijn eigen benoeming een einde kwam, stemde Holwerda tevreden. Zijns inziens kon door bestudering van de klassieke oudheid de maatschappelijke positie van het humanisme worden verbeterd, ook omdat men door

73. Idem, 535-536.

74. A.E.J. Holwerda, 'Uit de geschiedenis van de klassieke philologie. Scaliger, zijne voorgangers en volgers', *De Gids* 52-4/6 (1888) 408-434, aldaar 419 en 434. Vergelijk: A.E.J. Holwerda, 'Uit de geschiedenis van de klassieke philologie. De grondlegging der Duitsche "Alttertumswissenschaft": Winckelmann, Wolff, Niebuhr', *De Gids* 53 (1889) nr. 4, 78-111; A.E.J. Holwerda, 'Uit de geschiedenis der klassieke philologie. De ontwikkeling der Duitsche "Alttertumswissenschaft". Het tweemanschap Boeckh en Karl Otfried Müller', *De Gids* 54 (1890) nr. 4, 199-321; A.E.J. Holwerda, 'Uit de geschiedenis der klassieke philologie. De Nederlandse philologie in de 19e eeuw. Van Wijtenbach tot Cobet', *De Gids* 54 (1890) nr. 4, 413-447. Voor Holwerda's liberale opvattingen zie: A.E.J. Holwerda, *Kunnen wij niet anders worden? Een woord vooral tot zijn liberale landgenoten* (Leiden 1905).

dergelijke studie oog kreeg voor de ‘verdooving van het utilisme’ en de bedenkelijke gevolgen van de suprematie van de natuurwetenschappen.⁷⁵ Holwerda’s pleidooi voor de revitalisering van de klassiek-humanistische idealen bleef niet zonder gevolgen. Het was de opmaat tot het reveil van de archeologiebeoefening in Leiden.⁷⁶ Zo begon Holwerda in 1903 in het Rijksmuseum van Oudheden, waarvan hij dat jaar directeur was geworden, een reorganisatie ter verbetering van de publieksvriendelijkheid.⁷⁷ Daartoe werd de verzameling gipsafgietsels ondergebracht in een aparte afdeling. Bovendien werden de Egyptische en klassieke collecties opnieuw gecatalogiseerd en geëxposeerd. De collectie Indische en Amerikaanse oudheden werd, zoals reeds vermeld, in 1903 overgedragen aan het Rijks Etnografisch Museum. In deze periode werd bovendien de opgravingsdienst opgericht, die in de zomermaanden opgravingen verrichtte. Vanaf 1907 verschenen jaarlijks de ‘Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden’, waarin onder andere over de opgravingen werd bericht.⁷⁸ A.E.J. Holwerda betrok bij de reorganisatie van het museum ook zijn zoon J.H. Holwerda (1873-1951). Holwerda junior, die in 1899 bij zijn vader was gepromoveerd, werd in 1903 benoemd tot conservator.⁷⁹ In deze functie stelde hij onder meer een nieuwe Nederlandse afdeling samen, die in 1906 werd geopend.⁸⁰ Het onderzoek naar de Nederlandse pre- en protohistorie zou in Leiden langdurig Holwerda juniors terrein blijven: hij werd in 1910 benoemd tot lector aan de Leidse Rijksuniversiteit en volgde zijn vader in 1919 op als museumdirecteur.⁸¹ Holwerda junior ontwikkelde een vorm van pre- en protohistorische archeologie die bekend stond als Leids en die sterk was georiënteerd op de klassieke archeologie. Het betrof hier een bewust gekozen uitgangspunt. Zo schreef hij in 1919: ‘Het is niet mogelijk de Oudheidkunde van eenig Europeesch gebied te bestuderen zon-

75. A.E.J. Holwerda, *De historische wetenschappen, in het bijzonder die der klassieke oudheid; hare zelfstandigheid en beteekenis. Rede uitgesproken door A.E.J. Holwerda bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Leiden, den 29sten April 1896* (Leiden 1896) 28-31.

76. Voor dit reveil zie: Eickhoff, *De oorsprong van het ‘eigene’* (als in noot 6), 24-25 en 107-109.

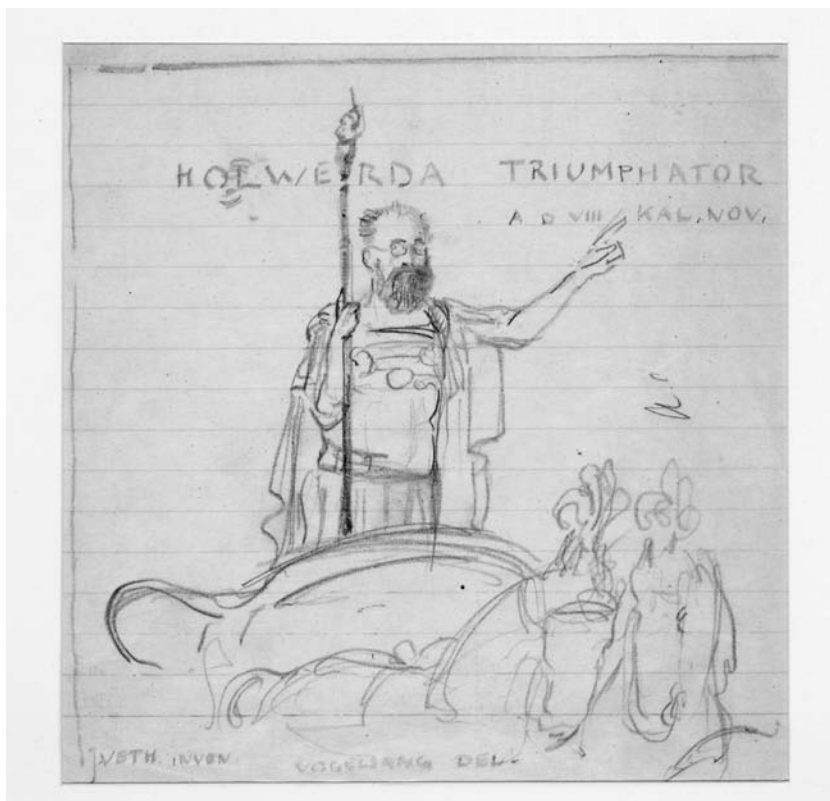
77. Directe aanleiding tot Holwerda’s benoeming was het overlijden van directeur Pleyte. Zie: Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, 176-177.

78. A.E.J. Holwerda, ‘Voorwoord’, *Oudheidkundige mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 1 (1907) 5. A.E.J. Holwerda, ‘Rijks Museum van Oudheden te Leiden’, *Verslagen omtrent ’s Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst* XXVI-1903 (1905) 114-133, aldaar 114-117; A.E.J. Holwerda, ‘Rijks Museum van Oudheden te Leiden’, *Verslagen omtrent ’s Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst* XXVII-1904 (1906) 131-156, aldaar 131-132; A.E.J. Holwerda, ‘Rijks Museum van Oudheden te Leiden’, *Verslagen omtrent ’s Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* XXVIII-1905 (1907) 146-184, aldaar 183; A.E.J. Holwerda, ‘Rijks Museum van Oudheden te Leiden’, *Verslagen omtrent ’s Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst* XXIX-1906 (1908) 116-132, aldaar 118.

79. Holwerda, ‘Rijks Museum van Oudheden’, (1905) 114.

80. Idem, 116; J.H. Holwerda, M.A. Evelein, N.J. Krom, *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, afdeling Praehistorie en Nederlandsche Oudheden* (Leiden 1908).

81. J.H. Holwerda, *De ontwikkeling der praehistorisch-romeinsche archaeologie. Openbare les bij het aanvaarden van het lectoraat in de praehistorisch-romeinsche archaeologie aan de Rijks-Universiteit te Leiden den 20sten april 1910* (Leiden 1910).

Afb. 5. Vogelsang del., 'Holwerda Triumphator', potloodtekening op schrijfpapier, 16 x 16 cm, Nationaal Archief, 's-Gravenhage.

De positie van het Rijksmuseum van Oudheden, en in het bijzonder de verzameling Nederlandse oudheden daarin, stond opnieuw ter discussie in de Museumcommissie die in 1919 werd ingesteld. De hoogleraar kunstgeschiedenis Vogelsang memoreerde met deze tekening op instigatie van mede-commissielid Jan Veth de overwinning van directeur Holwerda jr. in deze discussie in 1921.

der voor elke groep van cultuurverschynselen weer opnieuw uit te gaan van de *Klassieke Oudheid*.⁸² Aldus kon zijn museum probleemloos de klassiek-humanistische beschavingsidealen blijven verbreiden; de museumcollecties tezamen stonden voor de geestelijke beschavingbronnen der mensheid en representeerden daarmee vooral immaterieel erfgoed (afb. 5).

82. Holwerda aan de 'grote' Museumcommissie, 3-3-1919, Archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, Museummap.

‘Praehistorie en Germaansche archaeologie’

Het zou tot 1939, het jaar van Holwerda’s pensioen, duren totdat er een buitengewoon hoogleraar met een archeologische leeropdracht met betrekking tot Nederland (‘praehistorie en Germaansche archaeologie’) werd aangesteld. Het zal Holwerda waarschijnlijk zwaar zijn gevallen dat de eer niet toeviel aan een van zijn eigen leerlingen, maar aan de Groninger bioloog/prehistoricus A.E. van Giffen (1884-1973), die ondertussen bekend stond als zijn tegenstander bij uitstek.⁸³ Nadat Van Giffen in 1922 was benoemd tot directeur van het Biologisch Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen was er een vorm van archeologiebeoefening ontstaan die langdurig de toon aangaf, internationaal veel opzien baarde en bekend werd als Gronings. Van Giffens werk werd gekenmerkt door een combinatie van natuurwetenschappelijke onderzoeksmethoden met onderzoeksvragen die betrekking hadden op de samenhang tussen milieu (geologie en biologie), etniciteit en cultuur. In zijn rede van 1922 verwoordde Van Giffen bovendien nadrukkelijk de maatschappelijke waarde van dergelijk onderzoek. Hij merkte op dat iedereen belangstelling zou moeten hebben voor het ‘probleem omtrent de herkomst onzer oudste bevolking’.⁸⁴

Waar de motivatie die schuilging achter de Leidse archeologie vooral betrekking had op in de klassieke oudheid gefundeerde beschavingsidealen, had de Groningse archeologie een geheel andere drijfveer. Een belangrijke achtergrond was de zorg om de teloorgang van de Noord-Nederlandse natuur en volkscultuur. Aan de basis van de Groninger archeologie stond het in 1898 door enkele Groningse notabelen opgerichte Centraalbureau voor de kennis van de provincie Groningen en omliggende streken. Dit bureau stelde zich tot doel diverse bedreigde verschijnselen (volksgebruiken, dialecten en landschappen) te bestuderen.⁸⁵ Bijzondere aandacht was er voor de terpen, waarvan er op dat moment vele werden afgegraven: de vruchtbare terpaarde werd verkocht als mest. Het Centraalbureau kon weliswaar niet voorkomen dat de terpen werden afgegraven, wel kon wetenschappelijk toezicht worden georganiseerd. In 1908 was in dat kader de biologiestudent Van Giffen aangesteld als toezichthouder bij de afgraving van

83. J.N. Lanting, ‘A.E. van Giffen. Education and official career’, *Palaeohistoria* 15 (1973) 13-14. In Leiden zou uiteindelijk pas in 1961 een hoogleraar prehistorie worden benoemd, P.J.R. Modderman, een leerling van Van Giffen; zie: P.J.R. Modderman, *Prehistorisch Cultuurtransport. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de culturele prehistorie van West- en Midden-Europa aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 26 oktober 1962* (Leiden 1962).

84. A.E. van Giffen, *Het Biologisch-Archaeologisch Instituut en zijn taak. Rede, uitgesproken den 17den Juni 1922 bij de officieële opening van het Biologisch-Archaeologisch Instituut aan de Rijks-Universiteit te Groningen* (Den Haag 1922) 14-15. Voor Van Giffens archeologie zie: Eickhoff, *De oorsprong van het ‘eigene’*, 69-105.

85. Voor een overzicht van de publicaties van het Centraalbureau zie: M. Bolt, *Feestrede uitgesproken bij gelegenheid van het vijf-en-twintigste lustrum van het Natuurkundig Genootschap* (Groningen 1926) 74-85.

de terp te Dorkwerd.⁸⁶ Het project werd uiteindelijk in 1913 afgesloten met Van Giffens zoölogisch-archeologische proefschrift over de fauna van de terpen.⁸⁷

Van Giffens carrière verliep niet zonder strubbelingen. Tussen 1912 en 1917 was hij werkzaam in het Rijksmuseum van Oudheden en had hij vrijwel constant persoonlijke aanvaringen met Holwerda senior en junior.⁸⁸ Dit conflict kreeg publieke bekendheid en was naar algemeen gevoelen de oorzaak van de scholenstrijd Leiden-Groningen. Zich oriënterend op verschillende kennistradities, daarbij geïnspireerd door de institutionele context waarbinnen zij werkzaam waren, benaderden Holwerda en Van Giffen in de jaren twintig en dertig de Nederlandse pre- en protohistorie op uiteenlopende wijze. Beiden ontwikkelden zij van elkaar afwijkende methoden van onderzoek en voorstellingen van het vroegste verleden. De begrippen Leiden en Groningen werden aldus aanduidingen voor twee onverenigbare wetenschappelijke richtingen, waarachter twee kleine, elkaar bestrijdende groepen wetenschappers schuil gingen. De richtingenstrijd was echter meer dan een uit de hand gelopen, op staf en leerlingen overgedragen persoonlijk en wetenschappelijk conflict. De strijd ging in grote mate ook over de bevoegdheid tot opgraven in bepaalde gebieden van Nederland en het beheer van aldus vergaarde opgravingsgegevens. Het conflict was als zodanig ingebed geraakt in de tegenstelling tussen enerzijds het Leidse museum met zijn aanspraken op een nationale collectie en anderzijds de belangen van de regionale musea en genootschappen.⁸⁹ Door deze laatste instanties werd, zoals al eerder opgemerkt, er vaak voor gepleit de vondsten in 'eigen' beheer te houden, een streven waarvoor men in Groningen begrip meende aan te treffen. Dit resulteerde in een beleid dat Holwerda in het jaarverslag van het Rijksmuseum van Oudheden over 1933 omschreef als: 'Leiden er buiten te houden'. De aspiraties van de betrokken musea bracht hij vooral in verband met het opkomend 'lokaal patriottisme'. Het hoofdargument waarmee Holwerda de centrale positie van het Rijksmuseum van Oudheden verdedigde was de 'Rijkseenheid' die in de collectie van het museum tot uiting moest komen.⁹⁰ Hij deed deze uitlatingen in een periode waarin het juist meer en meer gebruikelijk werd om ook vanuit nationaal perspectief de waarde van regionale culturele en etnische diversiteit hoog te schatten. Enkele jaren later was

86. Voor de gang van zaken rond Van Giffens benoeming zie: E.H. Waterbolk, 'Uit de prehistorie van onze vereniging', in: *Vijftig jaren terpenonderzoek, uitgegeven naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van de Vereniging voor Terpenonderzoek* (Groningen 1969) 1-11.

87. Van Giffen promoveerde tot doctor in de plant- en dierkunde. Zie: A.E. van Giffen, *Die Fauna der Wurten I* (Leiden 1913), titelpagina. Het tweede deel is uiteindelijk niet verschenen, zie in dit kader: A.E. van Giffen, 'Het oudste huisdier en de palethnologie', in: *Verslag van de gewone vergaderingen der afdeling Natuurkunde, Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam XXXVI* (1927) 1287-1296, aldaar 1287-1288.

88. Voor dit conflict zie: Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, 175-177; I. Verhart, 'Botsende Noorderlingen, de Leidse Jaren van A.E. van Giffen', in: E. Knol, A.C. Bardet, W. Prummel (ed.), *Professor Van Giffen en het geheim van de Wierden* (Veendam 2005) 64-77.

89. Voor de praktijk van de scholenstrijd zie: Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'*, 50-67, 181-183 en 190-197.

90. J.H. Holwerda, *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1933* ('s-Gravenhage 1934) 4.

hiervoor bij W.C. Braat (1903-2000) en F.C. Bursch (1903-1981) – beide archeologen waren leerlingen van Holwerda – alle ruimte. In hun rapport *Ontwerp eener Regeling der Vaderlandsche Oudheidkunde* van maart 1940 spraken zij van het belang van een lokaal museum voor ‘de geheele gemeenschap in een streek’.⁹¹

Van Giffens steun voor provinciale en lokale musea en genootschappen was in belangrijke mate ingegeven door persoonlijke ambities. Na zijn terugkeer naar Groningen in 1917 had hij zich door de steun van verschillende Noord-Nederlandse provinciale oudheidkundige instellingen goed kunnen ontplooiën. Deze steun stond niet op zichzelf. In de drie noordelijke provincies was er in de eerste helft van de twintigste eeuw sprake van een bijzonder ontwikkeld cultureel en etnisch bewustzijn. Dit uitte zich in de idee dat in elk van deze provincies grote delen van de bevolking min of meer verwant waren als gevolg van een gemeenschappelijke afstamming van één stam of van meerdere nauw gerelateerde stammen. Daarbij werd verondersteld dat deze gedeelde afstamming zich op allerlei manieren in het heden manifesteerde.⁹² Dit besef maakte archeologisch, geschiedkundig, taalkundig, fysisch-antropologisch en volkskundig onderzoek naar de cultuur en etnische samenstelling van de bevolking voor veel betrokkenen tot uiterst gewichtige onderzoeksthema’s.⁹³

Ondanks de opkomst van het regionale culturele en etnische besef en de opbloei van de academische en museale archeologie werd er in de eerste vier decennia van de twintigste eeuw maar zeer incidenteel geconstateerd dat er bij de grootschalige ontginningen van die tijd veel archeologisch erfgoed verloren ging. Holwerda sprak zich zelden uit over de toestand van wat hij in 1910 omschreef als het ‘reusachtig archief der vaderlandsche geschiedenis, dat de bodem van ons vaderland zelf ons heeft bewaard’.⁹⁴ Het was dan ook zeer uitzonderlijk toen hij in 1912 wees op het voor de archeologie zo ‘noodlottige werk’ van de stoomploeg.⁹⁵ Het belang van structurele archeologische monumentenzorg benoemde hij zelfs nooit. Van Giffens ongerustheid over de teloorgang van de archeologische overblijfselen leidde wel tot activiteiten. Maar naast het stimuleren van de overheid tot aankoop van terreinen met archeologische monumenten, hanteerde hij vooral het wapen van de opgraving. Opgejaagd door ontginningsprojecten bediende hij zich van de spreuk *periculum in mora*: in uitstel schuilt gevaar.⁹⁶ Hij verrichtte in dat kader veel grootschalige opgravingen, wat tijdens de crisisjaren mogelijk was dankzij subsidies

91. W.C. Braat, F.C. Bursch, *Ontwerp eener regeling der vaderlandsche oudheidkunde* (Leiden 1940) 10-11.

92. Zie bijvoorbeeld: J. Huizinga, ‘Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter’, *Driemaandelijksche bladen* 14-1/2 (1914) 1-77.

93. Zie in dit kader: J. Linthorst Homan, ‘Eenige beschouwingen over de waarde van het provinciaal besef in de drie noordelijke provinciën’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden* (1938-1939) 12-32, aldaar 18.

94. J.H. Holwerda, ‘Het eerste hoofdstuk onzer vaderlandsche geschiedenis’, *De Gids* (1910) 314-355, aldaar 314 en 354.

95. J.H. Holwerda, ‘De bevolking van ons vaderland’, *De Gids* (1912) 34-67, aldaar 60.

96. Van Giffen, *Het Biologisch-Archeologisch Instituut*, 13.

voor het tewerkstellen van werklozen.⁹⁷ Bovendien was Van Giffen betrokken bij pogingen om de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie wettelijk te regelen.⁹⁸

Uiteindelijk is er in mei 1940 een regeling van de archeologiebeoefening van kracht geworden. Het herstel van oorlogsschade was er de directe aanleiding toe. Om dit centraal geleid te kunnen aanpakken, stelde generaal H.G. Winkelman, op dat moment de hoogste regeringsinstantie, op 21 mei 1940 het Besluit Wederopbouw I in werking, dat onder meer de monumentenbescherming betrof. Drie dagen later, op 24 mei 1940, kondigde Winkelman een aanvullend besluit af. Dit bevatte een verbod tot het verrichten van opgravingen door niet door de overheid erkende instellingen.⁹⁹ Op dezelfde dag vaardigde G.A. van Poelje, de secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een beschikking uit. Deze bevatte een reglement voor het 'oudheidkundig bodemonderzoek'. Hierin was onder meer vastgelegd dat een Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ging bepalen welke instellingen bevoegd waren om archeologisch onderzoek te verrichten.¹⁰⁰ In het Rijksmuseum van Oudheden meende men in deze periode dat Van Giffens steun voor de nieuwe regeling vooral blijk gaf van zijn streven om 'Leiden' uit te schakelen als centraal punt van de Nederlandse archeologie, een niet ongegronde angst. In 1947 wist Van Giffen met steun van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te bewerkstelligen dat het Leidse museum tegelijkertijd met de oprichting van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek zowel zijn opgravingsbevoegdheid als zijn functie van nationaal vondstenmeldpunt verloor. De positie van het museum was voordien al erg verzwakt doordat conservator Bursch zich tijdens de bezettingsjaren had geprofileerd als nationaal-socialistisch prehistoricus. Als directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek – dat ressorteerde onder de rijkscommissie en dat in 1947 werd opgeheven – had hij veel archeologische propaganda voor het nationaal-socialisme gemaakt. De archeologie werd in dergelijke propaganda veelal voorgesteld als een 'volkseigen' vorm van wetenschapsbeoefening waardoor de Nederlanders hun Germaanse voorouders konden herontdekken.¹⁰¹ Ook reeds in de jaren dertig waren

97. H.T. Waterbolk, 'Albert Egges van Giffen, Noordhorn 14 Maart 1884 – Zwolle 31 Mei 1973', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1975-1976* (1976) 122-153, aldaar 136.

98. Voor de regelingsvoorstellen van 1910, 1923, 1934-1935 en 1940, zie: Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'*, 180.

99. M. Polano, M. Kuipers, 'Monumenten in Nood: het ontstaan van de monumentenwetgeving in 1940-1950', in: *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995* (Zwolle 1995) 66-78, aldaar 67-68 en 77.

100. Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'*, 202-206; W.A. van Es, 'The Origins and Development of the State Service for Archaeological Investigations in the Netherlands', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 22 (1972) 17-71.

101. Zie bijvoorbeeld: F.C. Bursch, *De Oudheid in het heden* (Den Haag 1941). Voor Bursch zie: Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'*, 257-272. Vergelijk met: M. Eickhoff, 'De "geest" van de hunebedbouwers. De Nederlandse pre- en protohistorie in wetenschap en propaganda', in: M. Eickhoff, B. Henkes, F. van Vree (ed.), *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950. Jaarboek Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* 11 (2000) 32-61.

dergelijke ideeën verbreid, vooral door een groep ‘volksche’ NSB-ers, die zich had verzameld rond het tijdschrift *Der Vaderen Erfdeel*.¹⁰²

De oprichting van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1947 markeert een fundamentele omslag in het denken over de wijze waarop de Nederlandse archeologiebeoefening georganiseerd diende te worden. Het vakgebied werd namelijk in een nationale context geïnstitutionaliseerd; het archeologisch onderzoek naar de Nederlandse pre- en protohistorie was primair een overheidstaak geworden. De rijksdienst verrichtte niet alleen opgravingen, maar hield ook een centrale vondstendocumentatie bij. Aan de oprichting van het nieuwe instituut lagen officieel kostenbesparing en efficiëncystreven ten grondslag. Alle toen bestaande opgravingsdiensten gingen er namelijk in op.¹⁰³ Maar er speelde ook een andere motivatie mee. In de loop van de jaren dertig en veertig was de overheid, afstand nemend van traditionele liberale beleidsprincipes, haar cultuurbeleid gaan beschouwen als een activiteit die in dienst stond van de ‘gemeenschap’. Dat ook de Duitse bezettingsautoriteiten hun cultuurbeleid hierop hadden gestoeld, stelde deze beleidsmotivatie zeker niet in een kwaad daglicht. Zo blijkt op indirecte wijze uit een nota die J.K. van der Haagen, van 1939 tot 1946 hoofd van de Afdeling Kunsten en Wetenschappen, vlak na de bevrijding schreef over zijn cultuurbeleid tijdens de bezettingsjaren.¹⁰⁴ Van der Haagen, die twee jaar later nauw betrokken zou zijn bij de oprichting van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, was van mening dat pas in de bezettingstijd het inzicht gemeengoed was geworden dat ‘Nederland’ met eerbied met de historische overblijfselen diende om te gaan. Uiteraard had dit besef zich ook bij de aanhangers van de Nieuwe Orde gemanifesteerd. Maar juist daardoor had Van der Haagen op cultureel gebied veel kunnen bereiken. Hij sprak de hoop uit dat een en ander niet teruggedraaid zou worden:

Nu een nieuw Nederland geboren staat te worden is het m.i. een eerste plicht der Regeering te doen blijken, dat het behoeden en stimuleren van ons cultureel leven, op den grondslag van de voor ons volk onontbeerlijke geestelijke vrijheid, naar haar oordeel mede een belangrijk onderdeel van de Staatstaak vormt.¹⁰⁵

Vanaf 1947 kon Van Giffen als hoofd van de nieuwe archeologische rijksdienst voor het eerst in zijn loopbaan de Nederlandse pre- en protohistorische archeologie geheel beheersen. Hij was zich er daarbij terdege van bewust dat het gevaar bestond nu zelf geconfronteerd te worden met het wantrouwen dat regionale archeologische instellingen

102. Eickhoff, *De oorsprong van het ‘eigene’*, 244.

103. Idem, 206-209.

104. J.K. van der Haagen, *Onze roerende schatten van wetenschap en kunst gedurende de oorlogsjaren* (Apeldoorn 1945). Zie: Archief van de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming en taakvoorgangers, periode (1919-) 1945-1965 (1966) 15. 3 – Archief Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Zoetermeer.

105. Van der Haagen, *Onze roerende schatten*, 32, 42. Voor Van der Haagen, zie: Eickhoff, *De oorsprong van het ‘eigene’*, 125-126, 168-170, 176-177.

al decennia lang koesterden ten opzichte van de rijksoverheid. Hoe hardnekkig dit wantrouwen was, wist hij maar al te goed: hij had het in de voorgaande decennia immers met succes gestimuleerd ter ondergraving van de centrale positie van het Rijksmuseum van Oudheden. In zijn nieuwe functie stond Van Giffen voor de delicate taak de regionale en nationale archeologische belangen te verenigen. In de zomer van 1948 hield hij voor het Fries Genootschap een voordracht, waarin hij inging op zijn ideeën hierover. Hij zei naar een zekere uniformering te streven en hoopte dit te bereiken in samenwerking met de regionale archeologische instellingen.¹⁰⁶ Uiteindelijk is de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek alleen in opzet een nationaal opgravingsinstituut geweest, want reeds spoedig bleek het opgravingsmonopolie niet te handhaven. Na zijn eervol ontslag bij de rijksdienst in 1949 slaagde Van Giffen erin om de opgravingsdienst van het Biologisch Archaeologisch Instituut min of meer zelfstandig te laten blijven.¹⁰⁷ Al snel richtte ook het in 1951 opgerichte archeologische instituut van de Universiteit van Amsterdam een eigen opgravingsdienst op.¹⁰⁸ In 1961 werd deze situatie in de Monumentenwet, waarin opgravingsbevoegdheid werd toegekend aan diensten, instellingen en personen, ruimhartig gesanctioneerd.

In de daarop volgende periode brak in Nederland het tijdperk aan waarin de academische archeologie dominant was.¹⁰⁹ In de jaren zestig, zeventig en tachtig van de twintigste eeuw gaven zowel de universitaire instituten als de rijksdienst leiding aan langlopende projecten; het betrof hier in de regel grootschalig nederzettings- of landschapsonderzoek.¹¹⁰ Tevens werd die periode gekenmerkt door de opkomst van amateur-archeologie in georganiseerd verband en het archeologisch onderzoek in stadsker-

106. Voordracht van A.E. van Giffen, Notulen bijeenkomst van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden op 9-6-1948, Archief BAI, Map ROB, 1948 (F-Gi). Vergelijk met: A.E. van Giffen, 'Oudheidkundige perspectieven, in het bijzonder ten aanzien van de vaderlandsche prae- en protohistorie. Rede uitgesproken naar aanleiding van de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam op 3 Februari 1947', in: *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947) 497-543. Zie ook: 'A.E. van Giffen (1884-1973): Met ups en downs in de oudheidkunde', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 22 (1972) 9-15, aldaar 15.

107. Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'*, 209.

108. W.A. van Es, 'De Nederlandse archeologie na 1945', *Westerheem* 25 (1976) 279-305, aldaar 285; W. Glasbergen, 'De pre- en protohistorie van het I.P.P.', in: W. Glasbergen, W. Groenman-Van Waateringe (ed.), *In het voetspoor van Van Giffen* (Groningen 1966) 1-15.

109. R. Brandt, 'Voorwoord', in: A. Nieuwhof en G. Lange, *Op weg naar een Nationale Referentiecollectie Archeologie. Eindrapport haalbaarheidsonderzoek NRC* (Amersfoort 2003) 7-10, aldaar 7.

110. R.C.G.M. Lauwier, R.M. Lotte (ed.), *Archeologiebalans 2002* (Amersfoort 2002) 75; W.J.H. Willems, 'Archaeological heritage management in the Netherlands: past, present and future', in: W.J.H. Willems, H. Kars, D.P. Hallewas (ed.), *Archaeological heritage management in the Netherlands. Fifty years State Service for Archaeological Investigations* (Assen 1997) 3-34, aldaar 6-8; J.H.F. Bloemers, 'Regional research approach in the Netherlands since the early 70s. A fundamental decision with long-term effects', in: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers, P.J. Woltering (ed.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es* (Amersfoort 1999) 317-326.

nen.¹¹¹ Dat de etnische dimensie van de archeologie in deze periode nauwelijks meer werd verwoord, hing zeker samen met de wetenschappelijk-archeologische excessen in het nationaal-socialistische Duitsland. Het creëerde bij archeologen een empirische behoefte: etniciteit werd als een te weinig tastbaar ordeningscriterium ervaren. Ook kan het getemperde nationalisme van de Koude Oorlog-periode als verklaring worden genoemd en de invloed op de archeologie van de fysische geografie en de sociologie.¹¹² Als er bij de archeologiebeoefening nog expliciet erfgoedsentimenten werden verwoord, dan hadden deze hoofdzakelijk betrekking op het landschap. De breed gedragen maatschappelijke zorg voor aantasting van de natuur door ruilverkaveling, urbanisatie en grote infrastructurele bouwprojecten die in de laatste decennia van de twintigste eeuw ontstond, speelde hierbij een belangrijke rol. Zo betoogde prof.dr. H.T. Waterbolk, die Van Giffen in 1954 in Groningen was opgevolgd, in 1984:

We willen ons thuis blijven voelen in dit land en dan moeten we het ondanks alle niet te vermijden veranderingen ook kunnen blijven herkennen. Onze lokale, regionale en nationale identiteit wordt niet alleen door onze geschiedenis en taal bepaald, maar ook door de omgeving, waarin we zijn opgegroeid of waarin we werken.¹¹³

‘Pre- & Protohistorie van de Lage Landen’

In het in 1991 verschenen boek *Pre- & Protohistorie van de Lage Landen* werd archeologie gedefinieerd als ‘het systematisch opsporen en interpreteren van materiële overblijfselen die in of boven de grond bewaard zijn gebleven, teneinde inzicht te verwerven in de menselijke samenlevingen in het verleden’.¹¹⁴ Aldus werd de achter de archeologiebeoefening schuilgaande motivatie voorgesteld als een zuiver wetenschappelijke: een behoefte aan kennis die niet mede werd bepaald door engagement of ruimtelijke beperkingen. Kort daarop zou er echter in Nederland onder archeologen, planologen, ambtenaren en politici een debat losbarsten waarbij de motivatie om archeologie te bedrijven openlijk met identiteitspolitiek verbonden werd. De directe oorzaak hiervan was

111. Voor de opkomst van de georganiseerde amateur-archeologie zie: A.P. van den Band, E.H.P. Cordfunke, *Archeologie in veelvoud. Vijftig jaar Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland* (Utrecht 2001). Voor de opkomst van de stadarcheologie zie: H. Sarfatij (ed.), *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland* (Amsterdam 1990).

112. M. Eickhoff, ‘Nestors van de Nederlandse archeologie. Prof.dr. H.T. Waterbolk’, *Archeobrief* 8 (2005) nr. 3, 22-27, aldaar 24; Eickhoff, ‘Intenties en effecten van de “Westforschung”’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 118 (2005) 202-206. Vergelijk met: L.P. Louwe Kooijmans, ‘Another participant’s view on Dutch archaeology in postwar times’, *Archaeological Dialogues* 1-2 (1994) 40-47; H.A. Heidinga, ‘Midden-Nederland tussen Friezen, Franken en Saksen’, *Westerheem* XXXV-3 (1986) 128-140, aldaar 129.

113. H.T. Waterbolk, *Archeologie en Landschap (Zevende Kroon-Voordracht)* (Haarlem 1984) 5.

114. H. van Enckevort, ‘Archeologie als wetenschap’, in: J.H.F. Bloemers, T. van Dorp (ed.), *Pre- en Protohistorie van de Lage Landen* (Houten 1991) 13-26, aldaar 13.

de implementatie van het in 1992 door minister d'Ancona ondertekende Verdrag van Malta, een verdrag dat was voorbereid door de Raad van Europa. De bescherming van het archeologisch erfgoed, zoals die werd voorgestaan in de verdragstekst, had tot doel om de Europese identiteit te versterken. Er werd gesproken van een betere bescherming van 'the archaeological heritage as a source of the European collective memory'. Dit uitgangspunt werd door de Nederlandse regering zowel overgenomen als genuanceerd. In de Memorie van Toelichting op de conventie werd er op gewezen dat archeologische vindplaatsen van cruciale betekenis waren voor zowel het 'collectieve, Europese' als het 'vaderlandse' verleden. Daarnaast werd opgemerkt dat inzicht in het vroegste verleden zou kunnen bijdragen tot een heilzame combinatie van zelfkennis en zelfrelativering. Via de archeologie kreeg men een beter begrip van 'de eigen cultuur, juist omdat het [de archeologie] niet alleen hoogtepunten laat zien, maar ook hoe we tot die hoogtepunten zijn gekomen en vanuit welke tradities een volk is geworden tot wat het is.'¹¹⁵

Al snel bleek dat de verdragsimplementatie langer duurde dan was voorzien. Dit was een direct gevolg van het besluit om voorrang te geven aan de artikelen 5 en 6 van het verdrag. Artikel 5 bepaalde dat in de ruimtelijke ordening in een vroeg stadium rekening gehouden diende te worden met archeologische vindplaatsen; artikel 6 bepaalde dat bodemverstoorders de kosten moesten dragen van een archeologisch vooronderzoek en een eventuele opgraving. Het Nederlandse archeologiebestel werd door deze bepalingen tot in de kern opgeschud. De archeologische monumentenzorg kreeg een bredere maatschappelijke verankering: het aantal erbij betrokken personen en instellingen nam flink toe. Doordat de verschillende overheden – en op een gegeven moment ook archeologische bedrijven – in de 'geest van Malta' gingen werken, werd de theorie keer op keer ingehaald door de praktijk. Uiteindelijk werd besloten het verdrag in te voeren via een aan 'Malta' aangepaste monumentenwet, hetgeen feitelijk neerkwam op een formalisering van een reeds functionerende situatie. Een onbedoeld gevolg van de lange doorlooptijd van de verdragsimplementatie was dat een reeks van ministers en staatssecretarissen zich ermee heeft bezig gehouden. Na d'Ancona waren dat respectievelijk J.M.M. Ritzen, A. Nuis, F.C. van der Ploeg, C.H.J. van Leeuwen en M.C. van der Laan.¹¹⁶

Uit de Kamerstukken over het Verdrag van Malta blijkt dat aan het begrip archeologisch erfgoed vanaf 1992 op zeer uiteenlopende wijze betekenis is gegeven. Volgens Nuis leverde het beheer van archeologisch erfgoed een bijdrage aan het behoud van de 'historische dimensie van onze omgeving'. Het alternatief noemde hij ook: 'leven in een landschap zonder verleden'. Deze argumentatie sloot direct aan bij het hoofduitgangspunt van zijn cultuurbeleid. Dat was het ideaal om cultuur te laten functioneren als een 'innerlijke zekerheid', die in staat stelde tot 'welwillende omgang met andersdenkenden

115. *Goedkeuring van het op 16 januari 1992 te Valletta tot stand gekomen Europees verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed (herzien)*, Kamerstukken II, 1993-1994, 23 821 (R 1509) nr. 3, aldaar 2.

116. Zie ook: M. Eickhoff, *Van het land naar de markt. 20 jaar RAAP en de vermaatschappelijking van de Nederlandse archeologie (1985-2005)* (Amsterdam 2005) 21.

zonder angst voor identiteitsverlies'.¹¹⁷ Verder merkte hij over het archeologische erfgoed op dat dit zowel van nationaal, als van regionaal belang kon zijn.¹¹⁸ Aan de idee dat het archeologische erfgoed ook een bron was van het Europese collectieve geheugen werd niet meer nadrukkelijk gerefereerd. Van der Ploeg verwoordde zijn motivatie minder expliciet, tegelijkertijd schuwde hij als politicus inhoudelijke inmenging in de wetenschap niet. Hij beklemtoonde hij dat de tijd voorbij was dat de archeologie toebehoorde aan een beperkte groep liefhebbers. Hij vervolgde: 'archeologie moet *onder de mensen*, in de meest letterlijke zin, gaan leven'. Hiertoe dienden wetenschappers synthetiserend onderzoek te verrichten om aldus het 'daadwerkelijke verhaal over ons verleden' te reconstrueren. Om dezelfde reden besloot hij dat de belangrijkste afwegingen met betrekking tot de archeologische monumentenzorg op regionaal niveau gemaakt dienden te worden.¹¹⁹ Van der Laan definieerde de doelstellingen van haar archeologiebeleid grotendeels nationaal. Zij achtte het van belang te regelen wat er werd onderzocht en met welk doel. Het gevaar bestond dat er anders slechts 'een kerkhof' aan door commerciële archeologische bedrijven opgestelde rapporten zou ontstaan. Voor alles moest voorkomen worden, zo benadrukte zij, dat het zou ontbreken aan 'wetenschappelijke synthese' en daarmee aan 'voeding voor onze nationale geschiedschrijving'.¹²⁰

De implementatie van het Verdrag van Malta overziend, blijkt dat in de loop van de jaren negentig het begrip archeologisch erfgoed steeds meer in ruimtelijke termen werd ingevuld. Waar in de Memorie van Toelichting van 1993-1994 nog een beter inzicht in de 'eigen cultuur' centraal had gestaan, werd door Nuis in 1996-1997 bij de verantwoording van het beleid voor het eerst gewezen op de landschappelijke dimensie van het archeologisch erfgoed. Deze verschuiving hing direct samen met zijn streven naar integratie van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening. Nuis ontwikkelde daartoe in samenwerking met zijn collega's van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij het interdepartementale Belvedere-project.¹²¹ Cultuurhistorie was in deze context niet gelijk aan cultuurgeschiedenis, maar stond voor de geschiedenis van het landschap en de gebouwde omgeving. Cultuurhistorie kon dan ook worden beoefend door historisch geografen, (cultuur)historici, bouwkundigen en archeologen.¹²² Archeologen propageerden in deze periode het begrip 'biografie van het landschap'. Het werd als een duidingsconcept beschouwd, dat recht deed aan de ontwikkeling van het landschap, dat ruimte liet voor de verschillende aan het landschap gegeven betekenissen en dat de culturele

117. Zie daarvoor: Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 342.

118. Kamerstukken II, vergaderjaar 1996-1997, 23 821 (R 1509) nr. 8, aldaar 3.

119. Kamerstukken II, vergaderjaar 1999-2000, 23 821 (R 1509) nr. 13, aldaar 2 en 15.

120. Kamerstukken II, vergaderjaar 2003-2004, 29 259, nr. 3, aldaar 18 en 24-25.

121. *Goedkeuring van het op 16 januari 1992 te Valletta tot stand gekomen Europees verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed (herzien)*, Kamerstukken II, vergaderjaar 1993-1994, 23 821 (R 1509) nr. 3, aldaar 2; Kamerstukken II, 1996-1997, 23 821 (R 1509) nr. 8, aldaar 4.

122. A. Schuurman, 'Vertel, Muze, vertel. Geschiedenis, ruimte en cultureel erfgoed', in: M.A.W. Gerding (ed.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte* (Groningen/Wageningen 2003) 9-47, aldaar 11.

en natuurlijke landschapselementen op zinvolle wijze met elkaar en met de ruimtelijke ordening in verband bracht. Het was, zo hoopte men, in dat opzicht vergelijkbaar met het begrip 'groene hart', een organische metafoor die vanaf het begin van de twintigste eeuw richtinggevend was geweest bij de inrichting van de Randstad.¹²³

De ontwikkeling die het Nederlandse archeologiebestel vanaf 1992 doorliep, bleek al snel verstrekkende consequenties te hebben voor de positie van de verschillende universitaire archeologische instituten. In het nieuwe bestel werden zij vooral onderzoeks- en opleidingscentra, terwijl het archeologische veldwerk in hoofdzaak toeviel aan het archeologische bedrijfsleven. Dergelijke ontwikkelingen werden door critici met argusogen gevolgd.¹²⁴ De UvA-archeoloog prof.dr. F. Theuws schreef bijvoorbeeld in 2000 te vreezen dat concurrentie tussen opgravingsbedrijven, ondanks de ingevoerde controle-instrumenten, ten koste zou gaan van de kwaliteit van het archeologisch onderzoek. Hij schetste een zwarte toekomst waarin alle archeologisch onderzoek, haastig en routinematig 'Malta'-onderzoek zou zijn; grootschalig onderzoek naar nederzettingen of cultuurlandschappen was niet meer mogelijk.¹²⁵ En ook de veranderende taakstelling van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werd met zorg gevolgd. Toen in 1992 naar aanleiding van het Verdrag van Malta de discussie werd gestart over de eigen toekomstige taak, werd deze voor het eerst gedefinieerd als 'archeologische monumentenzorg'.¹²⁶ Om op deze taak toegerust te zijn, ontwikkelde de rijksdienst zich in de daarop volgende jaren tot een 'kenniscentrum'.¹²⁷ Het traditionele archeologische onderzoek raakte tegelijkertijd langzaam maar zeker ondergesneeuwd.¹²⁸ De concentratie op de archeologische monumentenzorg had bovendien een onvoorzien gevolg: het werd mogelijk om de dienst te fuseren met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Begin 2003 werd op het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen in het kader van een bezuinigingsoperatie daadwerkelijk tot de fusie van de twee 'erfgoeddiensten' besloten.¹²⁹ In oktober 2005 maakte Van der Laan de naam van de nieuwe organisatie bekend: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). De kerntaak van de nieuwe dienst bestond uit de zorg voor 'onze historische omgeving en het er mee verbonden erfgoed'.¹³⁰

123. J.H.F. Bloemers, *Op weg naar een duurzaam archeologisch-historisch landschap in 2015?* (Amsterdam 2003) 14-15.

124. Zie ook: M. Eickhoff, *Van het land naar de markt*, 33-34.

125. F. Theuws, 'Le chemin hollandais vers Malte', *Les nouvelles de l'archéologie* 82-84 (2000) 42-45.

126. W.J.H. Willems, 'Ter inleiding', in: *Jaarverslag 1992 Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* (Amersfoort 1993) 7-10, aldaar 7.

127. *Spiegelen met het verleden. Beleidsvoornemens Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 2001-2004* (Amersfoort 1999) 12.

128. Eickhoff, *Van het land naar de markt*, 31-34.

129. F. Asselbergs, 'Gevolgen regeerakkoord voor RDMZ', *Nieuwsbrief Rijksdienst voor de Monumentenzorg* 2 (2003) 1.

130. 'Nieuwe naam fuserende erfgoeddiensten', Persbericht Ministerie OCW, 13-10-2005.

Tot slot

In deze bijdrage is gebleken dat de betekenis van het begrip ‘archeologie’ de afgelopen twee eeuwen niet fundamenteel is veranderd. Tegelijkertijd zijn de archeologiebeoefening en de zorg voor archeologische verschijnselen vrijwel altijd expliciet verbonden geweest aan een collectief engagement, dat juist wel sterk aan veranderingen onderhevig was. Niet alleen hebben de afgelopen twee eeuwen beurtelings universiteiten, musea, genootschappen, centrale overheidsinstellingen en opgravingsbedrijven aan de basis van het vakgebied gestaan; instituties die alle bepaalde cultuurpolitieke idealen representeren. Maar ook is de waardering voor archeologische verschijnselen enerzijds tot stand gekomen binnen regionale, nationale of bovennationale kaders en anderzijds verder ingekleurd door opvoedkundige, politieke, culturele, etnische, wetenschappelijke of ruimtelijk-landschappelijke visies. De recente invulling van het archeologisch erfgoedconcept is dan ook te beschouwen als het product van een langdurig, en zeker niet unilinear proces, waarbij de Nederlandse overheid de archeologie als wetenschap in staat stelde het onderzoeksterrein te monopoliseren. De institutionele structuren die in het Verenigd Koninkrijk met betrekking tot de archeologie tot stand kwamen, schiepen voor dit proces belangrijke voorwaarden.¹³¹ Van groot belang daarbij was dat de klassieke teksten en de Bijbel, het raamwerk waarbinnen de voorstellingen van het oudste verleden eeuwenlang vorm hadden gekregen, in de negentiende eeuw langzaam maar zeker hun dominante karakter verloren.¹³² Het resultaat was dat de natie bij de reconstructie van het vroegste verleden én de invulling van het archeologisch erfgoedconcept het belangrijkste – maar zeker niet enige – integrerend kader zou worden.

In de eerste decennia na Reuven's benoeming tot hoogleraar/directeur in 1818 was de archeologie in Nederland nauw verbonden met universalistische kennisidealen en het humanistische nationalisme. Aan het einde van de negentiende eeuw zouden daarvan alleen de klassiek-humanistische opvoedingsidealen overblijven. De zorg voor de archeologie leidde in deze eeuw aanvankelijk vooral tot het aanleggen van archeologische collecties – soms stelde men zich ook tevreden met het tekenen van vondsten – maar resulteerde uiteindelijk ook in het instellen van een meldingsplicht (1866 en 1887). Een Nederlands-nationaal gemotiveerde archeologie was toentertijd nog nauwelijks aan de orde. Van een samengaan van nationalisme en archeologiebeoefening was wél sprake in de eerste helft van de twintigste eeuw; de hoogtijdagen van de etnische archeologie en bovendien de periode waarin de pre- en protohistorische archeologie in Nederland definitief een universitaire status veroverde. Maar tegelijkertijd waren er in de Nederlandse archeologie decentrale tendensen. Deze werden ingegeven door regionalisme en de daaraan verbonden vormen van etnisch besef.

131. Voor deze monopolisering, zie: A. Schnapp, ‘Between antiquarians and archaeologists – continuities and ruptures’, *Antiquity* 76-291 (2002) 134-140.

132. A. van der Woud, *De Bataafse hut. Denken over het oudste Nederland (1750-1850)* (Amsterdam 1998) 154-156.

De bezettingsjaren zijn vooral van betekenis geweest vanwege de regelgeving van mei 1940, die overigens al in het interbellum was voorbereid. Deze regelgeving betekende dat de rijksoverheid de archeologische monumentenzorg volledig erkende als een nationaal beleidsterrein. Voordien had iedereen met een archeologische belangstelling nog een spade in de grond kunnen steken. De etnische archeologie, waarmee de bezettingsjaren vaak worden geassocieerd, was al ontstaan in de eerste decennia van de twintigste eeuw en zou pas in de vroege jaren vijftig verdwijnen. In reactie erop was de academische archeologie decennialang dominant; archeologen streefden in de tweede helft van de twintigste eeuw bewust naar verwetenschappelijking. Maar het onderzoek werd in deze periode ook gekoppeld aan de teloorgang van het historische cultuurlandschap. Het is tegen die achtergrond tekenend dat het woord 'erfgoed' weliswaar afwezig was in de monumentenwetten van 1961 en 1988, maar dat in diezelfde monumentenwetten was vastgelegd dat de archeologische monumentenzorg een taak van de nationale overheid was.

Nationale identiteitspolitiek ging weer expliciet een rol spelen bij de archeologiebeoefening nadat Nederland in 1992 het Verdrag van Malta had ondertekend. De uiteindelijke inburgering in Nederland van de term 'archeologisch erfgoed' in de jaren 1990 is in eerste instantie ingegeven door debatten over de Europese identiteit, maar was tegelijkertijd een reactie op dergelijke debatten: de angst voor identiteitsverlies in een eenwordend Europa en een globaliserende wereld. In de praktijk werd archeologisch erfgoed namelijk uitsluitend gekoppeld aan hetzij een nationaal, hetzij een regionaal verleden of combinaties daarvan.

Terwijl de archeologische wetenschap in de loop van de negentiende en twintigste eeuw met behulp van wetgeving en beleid in staat is gesteld haar onderzoeksterrein te monopoliseren en uniformeren, heeft het archeologisch erfgoedconcept zich in diezelfde periode onbeheersbaar getoond. Er hebben zich over de invulling ervan veel conflicten voorgedaan en deze doen zich voor tot op de dag van vandaag. Wat op de langere termijn de effecten zullen zijn van de recente verbinding tussen de archeologie en het erfgoedconcept, zoals vormgegeven in het Verdrag van Malta, is nog onbekend. Duidelijk is ondertussen wel dat de inbedding van de archeologie in de ruimtelijke ordening bij sommige bezoekers van archeologische monumenten tegenreacties oproept. Zij ervaren een vorm van overregulering. Anno 2005 is bijvoorbeeld opgemerkt dat de Nederlandse hunebedden eigenlijk beter tot hun recht zouden komen zonder de versturende aanwezigheid van informatiebordjes.¹³³ Wel beschouwd verliezen archeologen, wetgevers en beleidsmakers op een dergelijk moment, ondanks een toe-eigeningsproces van een krappe tweehonderd jaar, hun invloed: opeens is het weer de beschouwer zelf die bepaalt welke betekenis een archeologisch verschijnsel heeft.

133. T. Toebosch, 'Kom niet aan de bomen. Archeologie als inspiratiebron voor landschapsarchitecten', *NRC Handelsblad*, 15 april 2005.

Tegen het erfgoed: over voortgang en vandalisme

WESSEL KRUL

‘Wij willen de musea vernietigen, de bibliotheken, academies van elk soort, en strijden tegen moralisme, feminisme en tegen ieder soort opportunistische of vulgaire lafheid’, verklaarde F.T. Marinetti in zijn *Futuristisch Manifest* van 1909. ‘En laat ze dus maar komen, de vrolijke brandstichters met hun verkoelde vingers! Daar zijn ze! Daar zijn ze! ... Kom op! steek de bibliotheken in brand! ... Verleg de loop der kanalen om de musea onder te laten lopen! ... Oh, wat een vreugde de oude roemrijke doeken, verscheurd en met uitgelopen kleuren, te zien afdrijven! ... Grijp je houwelen, bijlen en hamers en maak zonder mededogen de aanbeden steden met de grond gelijk!’¹

Marinetti’s manifest was een feestelijke oproep om korte metten te maken met de verering van het verleden, een verering die hij als een zwakheid en blijkbaar ook als iets vrouwelijks ervoer. Niet toevallig werden deze gevoelens aan het begin van de twintigste eeuw het sterkst onder woorden gebracht door een Italiaan. Marinetti ergerde zich hevig aan de minachtende houding die de Europese culturele wereld tegenover het eigentijdse Italië aan de dag legde. Het land werd keer op keer afgeschilderd als een bewaarplaats van vergane glorie, een toonbeeld van uitgebluste scheppingskracht, waarvan de bewoners alleen nog geschikt waren als kelners en hotelhouders in dienst van het internationale toerisme. Wilde Italië weer meetellen, dan moest het ophouden zich te koesteren in de grootheid van zijn geschiedenis en radicaal de overgang maken naar de moderne samenleving. De toekomst was aan de industrie, de techniek, de snelheid, de energie, de organisatie en de oorlog. Vandaar Marinetti’s lofzang op de gestroomlijnde machine: ‘Een race-auto, zijn motorkap versierd met dikke buizen als slangen met explosieve adem ... een ronkende auto die als hij rijdt op een mitrailleur lijkt, is mooier dan de *Nikè van Samotrake*.’²

1. F.T. Marinetti, ‘Oprichting en manifest van het futurisme’, in: F. Drijkoningen e.a. (ed.), *Historische avantgarde. Programmatische teksten van het Italiaans futurisme, het Russisch futurisme, Dada, het constructivisme, het surrealisme en het Tjechisch poëtisme* (Amsterdam 1991³) 68, 69.
2. Idem, 68.

De tirades van Marinetti hebben in Italië grote gevolgen gehad. Het futurisme, de artistieke beweging waarvan Marinetti in zijn manifest de oprichting aankondigde, werd voorloper, medestander en concurrent van het Italiaanse fascisme, dat in zijn culturele stijl veel aan deze beweging ontleende. Er bestaat een bekende foto waarop Benito Mussolini de houweel ter hand neemt om, zoals Marinetti had aanbevolen, 'zonder mededogen' voor te gaan in de afbraak van gedeelten van de 'aanbeden steden', in dit geval in de hoofdstad Rome.³ De bibliotheken zijn niet in brand gestoken en het duurde tot de grote overstroming van 1966 in Florence voordat de wereld kon zien hoe de 'oude roemrijke doeken' op het water van de rivier wegdreven. Mussolini heeft er veel aan gedaan om Rome een moderne aanblik te geven door het aanleggen van brede boulevards en paradeplaatsen, waarbij in het oude stratenplan grote gaten werden geslagen. Soms werden hele buurten, zoals bij het Vaticaan, opgeofferd aan het ideaal van de open stad, die als decor moest dienen voor de dynamiek van het hedendaagse leven.

Marinetti's denkbeelden vertegenwoordigen echter meer dan een episode in de Italiaanse cultuurgeschiedenis. De eerste versie van het *Futuristisch Manifest* verscheen in een Franse krant en de 'Nikè van Samotrake', die hij in schoonheid vond achterblijven bij een race-auto, is een van de pronkstukken van het Louvre. Wat Marinetti met de nodige overdrijving en ook niet zonder ironie naar voren bracht, was een sentiment dat al geruime tijd een vast bestanddeel was geworden van het moderne levensgevoel. Marinetti sprak als oprichter van een avant-garde beweging, die het als voornaamste taak van de kunst zag om vooruit te lopen op de samenleving van de toekomst. Maar in meer gematigde, soms niet eens volkomen bewuste vorm werden zijn gedachten in brede kringen van de burgerij gedeeld.

Het *Futuristisch Manifest* bevat drie hoofdmotieven: gerichtheid op het verleden is een teken van slapheid, een verlies van levenswil; een levend mens gaat met zijn tijd mee; met de tijd meegaan betekent streven naar vooruitgang en verandering. Behoud van al te veel oudheden leidt ertoe dat een stad, een land of een samenleving verstart tot een museum. Deze opinies waren al sinds meer dan een eeuw in de meest uiteenlopende omstandigheden niet alleen door kunstenaars, maar ook door politici, ambtenaren, zakenlieden en ondernemers telkens weer naar voren gebracht. Vernieuwingsdrang en een afkeer van musealisering behoorden tot de vanzelfsprekende eigenschappen van menige beleidsmaker. Met zijn montere lof van de afbraak bracht Marinetti een proces onder woorden dat overal in Europa, zelfs in Italië, al geruime tijd gaande was. De destructie

3. L. Barroero e.a., *Via dei fori imperiali* (Venetië 1983) 230; D. Ades e.a. (ed.), *Art and power. Europe under the dictators 1930-1945* (Londen 1995) 121; D. Gamboni, *The destruction of art. Iconoclasm and vandalism since the French Revolution* (Londen 1997) 213; C. Lazzaro, R.J. Crum (ed.), *Donatello among the blackshirts. History and modernity in the visual culture of Fascist Italy* (Ithaca 2005) 58. Er bestaat verschil van mening of de foto de aanleg van de Via dell'Impero over de keizerfora in 1928-'32 voorstelt, de aanleg in 1929 van de Via del Mare langs het Capitool, of de vrijlegging van het Mausoleum van Augustus in 1934.

die hij aanbeval was wat men later een 'creatieve destructie' is gaan noemen: een vernietiging om ruimte te maken voor een toekomst die nog veel mooier en beter zou zijn.⁴

De voorsprong van de tijd

Tegenover de vooruitgang staat het museum. De periode waarin Marinetti het Europese publiek probeerde op te schudden met zijn manifesten, was de grote tijd van de hervorming en vernieuwing van de musea en meer in het algemeen een bloeitijd van organisaties en bewegingen die zich richtten op de conservering van bedreigd cultuurgoed. In Nederland, waar lang was geklaagd over de verwaarlozing van het nationale erfgoed, waren in de jaren kort voor de Eerste Wereldoorlog een groot aantal instellingen werkzaam die zich richtten op toezicht en behoud. Er was een Rijkscommissie voor de Monumenten opgericht, die nu eindelijk werk ging maken van de inventarisatie van de historische bouwwerken in Nederland en er bestonden verscheidene particuliere organisaties met een conserverende taak, zoals de Oudheidkundige Bond, de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, Heemschut en de vereniging Hendrick de Keyser. De economische expansie leidde tot een grootschalige vernietiging van de historische omgeving, eerst nog vooral in de steden, maar weldra ook op het platteland. De groeiende welvaart maakte echter ook een veel grotere investering mogelijk in de zorg voor het erfgoed. Naarmate er meer gebouwen, stadsgezichten en landschappen tot historisch monument werden verklaard, verdween de strikte scheiding tussen museum en buitenwereld. Dit gaf aan de tegenstelling tussen vooruitgang en behoud een nieuwe scherpte.

Het museum is een plaats waar voorwerpen uit het verleden aan de stroom van de tijd worden onttrokken. Zij worden van de vernietiging uitgezonderd en vanwege hun esthetische of historische waarde geconserveerd en tentoongesteld. Het museum als instituut is gelijktijdig ontstaan met het geloof in de noodzakelijke en onvermijdelijke vooruitgang. Het museum en de idee van de onbegrensde progressie zijn beide producten van de Verlichting en de Franse Revolutie. Omdat zij elkaars tegenhanger zijn, bestaan zij niet goed zonder elkaar en treden zij gewoonlijk gezamenlijk op. De verwoesting van het erfgoed heeft geleid tot de inrichting van musea, maar alles wat in een museum wordt bewaard of op een museale manier wordt geconserveerd, staat bloot aan de kritiek dat het niet meer deel uitmaakt van de levende werkelijkheid. Musealisering is behoud, maar tegelijkertijd verstarring en leidt vrijwel altijd tot verlies van de oorspronkelijke functie of context. Historisch erfgoed dat in gebruik of in omloop blijft, ondergaat daarentegen onvermijdelijk verandering: van slijtage tot aanpassing aan een nieuwe functie of aan nieuwe esthetische voorkeuren. Dan ligt de kritiek voor de hand

4. Italië heeft in het debat over de omgang met de historische monumenten nog steeds een voorbeeldfunctie. Voor de recente ontwikkelingen zie: Salvatore Settis, *Italia S.p.A. L'assalto al patrimonio culturale* (Turijn 2002) en *Battaglie senza eroi. I beni culturali tra istituzioni e profitto* (Milaan 2005).

dat het object zijn karakter verliest en wordt prijsgegeven aan een misplaatst of zelfs noodlottig geloof in vooruitgang. In veel gevallen impliceert het afzien van behoud een besluit tot vernietiging.

De bereidheid om historische objecten al dan niet als erfgoed te behouden hangt af van enkele primaire attitudes of voorkeuren. De verwerping van het erfgoed wordt soms ingegeven door het streven naar algehele bevrijding van alles wat daaronder kan worden verstaan, maar vaker door een eenvoudige ontkenning van het begrip. De eerste mening is de radicaalste, maar zij is daardoor ook betrekkelijk zeldzaam. Zij erkent het bestaan van historisch erfgoed, maar wil dit vernietigen juist omdat het erfgoed is, dat wil zeggen iets uit het verleden wat in heden en toekomst bewaard blijft en op die manier een dwingende macht uitoefent. Het erfgoed maakt door zijn erkende status aanspraak op een deel van de toekomst en legt die daarmee vast. Een gemeenschap die vrij wil zijn en voor de eigen ontwikkeling alle mogelijkheden open wil houden, moet zich zo veel mogelijk van de ballast van het verleden ontdoen. Dit is het standpunt van de avant-garde en van alle artistieke, politieke en religieuze beeldenstormers (afb. 1). Het werd door Marinetti met recht omschreven als *futurisme*, als een gerichtheid op de toekomst, die wordt voorgesteld als een rijk van volstreckte vrijheid.

De tweede mening, die ervan uitgaat dat er niet zoiets bestaat als historisch erfgoed of dat er geen reden is om aan het behoud van historische overblijfselen bijzondere aandacht of steun te geven, kan men kenschetsen als *presentisme*. Wie dit standpunt huldigt, verkeert in de veronderstelling dat er niets anders bestaat dan het heden en dat alle maatschappelijke activiteit gericht moet zijn op het oplossen van de problemen die zich in het hier en nu voordoen. Het is een houding die onder politici regelmatig voorkomt. Van politici wordt immers verwacht dat zij op korte termijn vernieuwing en verbetering brengen en niet dat zij vasthouden aan het bestaande. Presentisme is goed verenigbaar met het in stand houden van musea, omdat het verleden daar op een eigen plek is afgezonderd en de belangen van het heden niet in de weg staat. Zodra het gaat om historisch erfgoed in de openbare ruimte, zoals gebouwen, gedenktekens, parken en landschappen, blijken deze belangen echter vaak het zwaarst te wegen. Daarom worden er in de discussie over de omgang met historische monumenten ook vaak argumenten naar voren gebracht die niemand overtuigend zou vinden als het ging om schilderijen, kunstvoorwerpen of historische documenten.

Een positieve waardering van het historisch erfgoed kan lopen van het inzicht dat geen samenleving zich volledig los kan maken van zijn verleden en dat het daarom nodig is er kennis van te hebben, via een waardering van het verleden omdat het anders is en inzicht geeft in andere verhoudingen, tot een nostalgische verheerlijking van voorbije tijden en omstandigheden. De eerste houding, die de nadruk legt op continuïteit, zou men *historisme* kunnen noemen, met een gangbare term voor de meest algemene vorm van historisch besef. De laatste, die niet in de toekomst maar in het verleden een ideale wereld zoekt en die telkens de gebreken van het heden contrasteert met een vroegere toestand, is misschien het beste te beschrijven als *passéisme*. Een overweldigend heimwee naar het verleden wordt meestal weinig gewaardeerd. Wie bij voorkeur achterom kijkt wordt er al snel van verdacht dat hij of zij niet tegen de moderne wereld is opgewassen.

Afb. 1. De lege nis van de Brihad Buddha na de vernietiging door Taliban, maart 2001, foto ANP/AFP, Saeed Khan.

Nostalgie geldt als een zwakte en dan volgt gewoonlijk de aanmaning dat men de eigen tijd onder ogen moet zien, hoe afschrikwekkend die ook is. Maar ook het streven om historisch erfgoed te bewaren uit wetenschappelijke of esthetische overwegingen is tegenover de belangen van het heden en de vooruitgang altijd in het nadeel.

Historische interesse is voor een belangrijk deel cultureel bepaald. Dit maakt de getuigenissen van het verleden nog in andere dan materiële zin kwetsbaar. De omzichtigheid die het begrip erfgoed vereist wekt gemakkelijk ergernis. De pragmatische en economische argumenten die tegen het behoud worden ingebracht bevatten dikwijls, uitgesproken of onuitgesproken, een morele of politieke dimensie. Conservering doet denken aan conservatisme. Daarentegen heeft het beroep op de vooruitgang gewoonlijk iets triomfantelijks, omdat het in letterlijke zin de tijd mee heeft.

Vandalisme: de Revolutie

De opzettelijke, welbewuste beschadiging van kunstvoorwerpen of historische monumenten staat bekend als ‘vandalisme’. Het woord is een uitvinding van de Franse Revolutie en had aanvankelijk alleen betrekking op vernietiging op basis van politieke motieven. De Revolutie begon met afbraak: de inname en sloop op 14 juli 1789 van de Bastille, de oude dwangburcht in Parijs die als staatsgevangenis diende, wordt nog jaarlijks als symbool van de politieke ommekeer herdacht. Na de afschaffing van de monarchie in 1792 werden alle herinneringen aan het vroegere bewind in Frankrijk, alles wat verbonden was met het koningshuis of kon gelden als verwijzing naar het feodalisme en naar de macht van de katholieke kerk, als vogelvrij beschouwd. Standbeelden en monumenten, waaronder de koningsgraven in Saint-Denis, werden vernietigd, kastelen en kathedralen werden geplunderd, verbrand, gesloopt of als schuren en stallen ingericht. De ongeorganiseerde uiting van volkswroede ging zelfs sommige overtuigde revolutionairen te ver. Met de herinnering aan het *ancien régime* dreigde ook de herinnering aan de vroegere grootheid van de Franse natie te worden uitgewist. Weldra werden er pogingen ondernomen om de restanten van het verleden die om kunstzinnige of historische redenen respect verdienden te beschermen. Er kwam een commissie die een inventarisatie van de historische monumenten moest opstellen. De aangenomen richtlijnen hadden echter weinig effect. In 1794 presenteerde abbé Henri Grégoire in de nationale vergadering een rapport waarin hij opriep tot nieuwe maatregelen. De destructie van de nationale kunstschaten veroordeelde hij bij die gelegenheid als ‘vandalisme’.⁵

Grégoire had zich niet scherper kunnen uitdrukken. Sinds de Italiaanse Renaissance was het gebruikelijk geworden om de ondergang van de klassieke bouwstijl te wijten aan de Germaanse stammen uit de volksverhuizing. De rondzwerfende Goten, Vandalen en Longobarden hadden de monumenten van de klassieke bouwkunst vernietigd en toen zij zich definitief binnen de grenzen van het Romeinse Rijk wilden vestigen hadden zij de klassieke stijl, die zij niet begrepen, vervangen door hun eigen onbeholpen en wanstaltige manier van bouwen. Uit deze barbaarse bouwkunst ontstond de middeleeuwse stijl, die de geleerden van de Renaissance aanduiden als ‘Germaans’ of ‘gotisch’. De aanhangers van het classicisme, en dat waren de meeste kunsttheoretici en critici in de zeventiende en achttiende eeuw, spraken dikwijls in één adem over ‘Goten en Vandalen’, wanneer zij een bouwwerk op esthetische gronden wilden veroordelen. Voltaire klaagde in 1739 in een opstel over de verfraaiing van Parijs over de ‘bâtiments de Goths et de Vandales’, dat wil zeggen de middeleeuwse, niet-classicistische gebouwen, die de

5. Henri Grégoire (1750-1831) is vooral bekend geworden als voorvechter van de emancipatie van de Joden en de bevrijding van de slaven in de koloniën. Zijn pleidooien voor het behoud van de monumenten en voor de inrichting van een nationale bibliotheek maakten deel uit van een programma van republikeinse opvoeding, dat na de destructieve fase van de revolutie in werking zou moeten treden. Vgl. onder meer S. Schama, *Citizens. A chronicle of the French Revolution* (New York 1989) 829-830. Een recente monografie is A. Goldstein Sepinwall, *The abbé Grégoire and the French Revolution. The making of modern universalism* (Berkeley 2005).

Afb. 2. 'Wandaal', gravure in J. van Royen, *Nederlandsche Oudtheden* (1700), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

omgeving van het Louvre ontsierden. De combinatie 'Goten en Vandalen' stond dus zowel voor wansmaak als voor verwoesting.⁶ De Goten hadden in 410 de stad Rome geplunderd en de Vandalen hadden dat in 455 andermaal gedaan (afb. 2). Maar Grégoire had goede redenen om van de twee volkeren alleen de Vandalen te noemen.

6. L. Réau, *Histoire du vandalisme. Les monuments détruits de l'art français* (2 dln; Parijs 1959) I, 15. De titel van M.S. Briggs, *Goths and Vandals. A study of the destruction, neglect and preservation of historical buildings in England* (Londen 1952) verwijst nog naar deze dubbele betekenis.

In de loop van de achttiende eeuw onderging het woord 'gotisch' een herwaardering. De gotische bouwstijl werd meer en meer als een interessant alternatief voor het classicisme gezien, in weerwil van, en vaak zelfs juist dankzij de veronderstelde Germaanse oorsprong. Engelse en Duitse auteurs begonnen de gotiek te verdedigen als een cultureel erfgoed dat, anders dan de geïmporteerde klassieke stijl, voortkwam uit de oorspronkelijke aanleg van de natie en dat daarom navolging verdiende. Het enthousiasme dat de jonge Goethe in 1771 voelde bij het zien van de kathedraal van Straatsburg is beroemd geworden. In Frankrijk ontmoette de herleving van de gotiek aanvankelijk meer voorbehoud. Het duurde tot omstreeks 1840 voordat de associatie met de Germanen, positief of negatief, geheel was verdwenen.⁷ Toch ontbrak een historische en bouwtechnische belangstelling ook in Frankrijk zeker niet. De monumenten die volgens Grégoire bescherming verdienden tegen een misplaatste revolutionaire ijver, vielen grotendeels onder de destijds zeer ruim genomen definitie van 'gotische' bouwkunst. De classicistische veroordeling van de afbraak als het werk van 'Goten' was daarom in dit geval niet bruikbaar. Het misprijzen van Grégoire concentreerde zich in het noemen van de andere helft van het traditionele tweetal.

'Vandalisme' suggereert een optreden dat zich kenmerkt door barbarij, door een grove onverschilligheid en zelfs een ingewortelde haat tegen de verworvenheden van de beschaving. 'Ik bedacht het woord, om aan de zaak een einde te maken', schreef Grégoire later. Hij had ook kunnen spreken van *iconoclasm* of 'beeldenstorm'. Maar 'iconoclasm' heeft gewoonlijk betrekking op het vernielen van kunstwerken uit naam van een religieus beeldverbod, zoals dat onder meer van kracht is in de joodse religie en in de islam. Iconoclasm was het vernietigen van beelden of ikonen door de godsdienstige beweging die in de achtste en negende eeuw opgang maakte in het Byzantijnse Rijk. Iconoclasm was ook een belangrijke beweegreden bij de ontmanteling van de kloosters en kerken in Engeland onder Hendrik VIII, bij de grote protestantse beeldenstorm die in 1566 in de Nederlanden overal om zich heen greep en bij de hernieuwde jacht op religieuze beelden tijdens het bewind van Cromwell in Engeland na 1640. De vernielingen van de Franse Revolutie hadden niet minder een ideologisch motief. Het woord vandalisme ontzegde hen echter welbewust de status van min of meer doordachte en op grond van bepaalde principes te verdedigen handelingen. Het ging in de ogen van Grégoire

7. P. Frankl, *Gothic architecture* (ed. P. Crossley; New Haven 2000) 263-264. Het ideologische aspect van de neogotiek in Engeland als een herleving van de oud-Germaanse vrijheid krijgt veel nadruk in C. Brooks, *The Gothic Revival* (Londen 1999). In een enkel geval gold deze positieve invulling ook voor de herinnering aan de Vandalen. In het begin van de jaren 1770 liet Sir Matthew Fetherstonhaugh, overtuigd van de aloude Germaanse vrijheidsliefde, op zijn landgoed een 'Vandalian Tower' bouwen, met de bedoeling een utopisch landverhuizersproject in Amerika, 'New Vandalia', te commemoreren. Van het project kwam overigens niets terecht door de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog; Idem, 66-68.

om een onberedeneerde sloopwoede, die, zoals hij betoogde, alleen maar de vijanden van de revolutie in de kaart speelde.⁸

Het revolutionaire besluit dat de kunstschaten van koning, kerk en adel voortaan aan het volk toebehoorden, maakte het noodzakelijk ruimtes in te richten die voor het publiek toegankelijk zouden zijn. De Franse Revolutie heeft niet alleen veel verwoest, maar zij heeft ook talloze kunstvoorwerpen losgemaakt uit hun oorspronkelijke omgeving en in grote magazijnen bijeengebracht. Openbare musea, een geliefd denkbeeld van de Verlichting, waren er in Frankrijk in 1789 nog nauwelijks. In 1791 bestemden de revolutionairen het Louvre in Parijs voor dat doel en in 1793 werden de daar verzamelde collecties voor het eerst voor iedereen opengesteld.⁹ In de decennia daarna, tijdens de heerschappij van Napoleon, groeiden de verzamelingen aan tot ontzaglijke omvang door de overdracht of, als men wil, door de roof en plundering van talloze hoogtepunten uit de Europese kunst, in het bijzonder uit België, Nederland, Duitsland en Italië. Wat er aan Franse kunst en met name aan middeleeuws beeldhouwwerk, gered had kunnen worden uit de revolutionaire agitatie kreeg een plaats in het Musée des Monuments français dat Alexandre Lenoir mocht inrichten in het klooster van de Petits-Augustins in Parijs (afb. 3). Het museum van Lenoir onderscheidde zich niet alleen doordat een poging werd gedaan om de objecten chronologisch te rangschikken, maar ook door de onmiskenbaar nostalgische stemming die van het geheel uitging. Hier waren tot lering van de natie de herinneringen aan een groots verleden bijeengebracht. Maar het was een verleden dat onmiskenbaar voorbij was en dat alleen nog aan de hand van verspreide brokstukken kon worden gereconstrueerd.¹⁰

In de nasleep van de vernielingen door de Franse Revolutie ontstond zo de strijd tegen het 'vandalisme' en uit deze strijd kwam weer de idee voort van de monumen-

8. A. Chastel, 'La notion de patrimoine', in: P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, II: *La nation*, 2 (Parijs 1986) 405-450, aldaar 412-414; Réau, *Histoire du vandalisme*, I, 13-14; J. Jokilehto, *A history of architectural conservation* (Oxford 1999) 71-72; D. Poulot, *Patrimoine et musées. L'institution de la culture* (Parijs 2001) 57-61; en in het bijzonder P. Michel, 'Barbarie, civilisation, vandalisme', in: Rolf Reichardt e.a., *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, VIII (München 1988) 7-49, aldaar 35-40.
9. Het plan om het Louvre tot museum om te vormen dateerde al uit de jaren 1770. Voor de geschiedenis van het idee van het museum: K. Pomian, *Des saintes reliques à l'art moderne. Venise-Chicago XIIIe-XXe siècle* (Parijs 2003); en voor Frankrijk: A. McClellan, *Inventing the Louvre. Art, politics, and the invention of the modern museum in eighteenth-century Paris* (Cambridge 1994); F. Choay, *L'allégorie du patrimoine* (Parijs 1999²); D. Poulot, *Une histoire des musées de France, XVIIIe-XXe siècle* (Parijs 2005). De stadhoudelijke 'Konst-Galerij' in Den Haag uit 1774 wordt meestal gezien als het eerste openbare museum in Nederland.
10. Over de kunstroof en de inrichting van het Parijse Musée Napoléon zie: Cat.tent. *Dominique-Vivant Denon, l'oeuil de Napoléon* (Parijs (Musée du Louvre) 1999). Over het museum van Lenoir: Réau, *Histoire du vandalisme*, I, 390-395; S. Bann, *The clothing of Clio* (Cambridge 1984) 77-92; D. Poulot, 'Alexandre Lenoir et les musées des Monuments français', in: *Les lieux de mémoire*, II.2, 497-531; F. Haskell, *History and its images. Art and the interpretation of the past* (New Haven 1993) 236-252; R. Recht, *Penser le patrimoine. Mise en scène et mise en ordre de l'art* (Parijs 1998) 34-42.

Afb. 3. Pierre-Joseph Lafontaine (1758-1835), Alexandre Lenoir verdedigt de koningsgraven in Saint-Denis tegen revolutionaire beeldenstormers, 1793, tekening, 23 x 20 cm, Musée Carnavalet, Parijs.

tenzorg, evenals het moderne museum met zijn collectie van talloze oorspronkelijk in een geheel andere context functionerende voorwerpen. De centrale tentoonstelling van de meesterwerken uit de Europese kunst, die het Louvre onder Napoleon was geworden, maakte op de meeste bezoekers diepe indruk. Tot de weinigen die protesteerden behoorde de kunsttheoreticus A.Ch. Quatremère de Quincy. Al in 1797 betoogde hij dat de uit Italië weggesleepte kunstwerken een goed deel van hun bekoring zouden verliezen, wanneer zij niet langer op de plaats te zien waren waarvoor zij waren gemaakt en waaraan zij hun betekenis ontleenden. Na de val van Napoleon werden in 1815-16 veel, maar lang niet alle, uit de veroverde gebieden weggevoerde kunstvoorwerpen aan de vroegere eigenaren of aan musea in de betrokken landen teruggegeven. Het Musée des Monuments français, dat Quatremère omschreef als een 'kerkhof', een 'opslagloods',

een 'graftombe', werd als een product van de Revolutie ontmanteld.¹¹ De beeldhouwwerken gingen deels naar het Louvre en deels terug naar de kerken waaruit zij afkomstig waren.

Vandalisme door verwaarlozing

Al probeerde de nieuwe conservatieve regering in Frankrijk na 1815 sommige gevolgen van de Revolutie ongedaan te maken, toch slaagde zij er niet in het besef van een diepgaande breuk in de geschiedenis weg te nemen. Het opheffen van het toezicht op de monumenten versterkte dit besef nog eerder. Een nieuwe aanzet tot bestudering en behoud van belangrijke historische resten kwam voort uit het particulier initiatief. Een van de voornaamste programmapunten van de Romantiek, als Europese culturele beweging, was de constructie van nationale identiteiten op grond van een bepaalde voorstelling van het verleden. De romantici wilden het verleden, hoe ver verwijderd het ook leek, werkzaam maken in het heden. Daartoe was het nodig de historische overblijfselen nauwkeurig te onderzoeken en zo goed mogelijk in stand te houden. Wat de romaanse en gotische bouwkunst betreft begon de interesse in Frankrijk bij de provinciale genootschappen. In Normandië trokken Arcisse de Caumont en zijn medestanders vanaf de jaren 1820 de lijn door van de publicaties over de middeleeuwse bouwkunst die in de voorgaande decennia in Engeland waren verschenen.¹² Uit het Normandische geleerde genootschap ontstond in 1834 de Société française d'Archéologie, die sinds 1835 als belangrijk periodiek het *Bulletin Monumental* publiceerde. Wetenschappelijke belangstelling betekende echter nog geen behoud. Onwil, onverschilligheid, maar ook het ontbreken van iedere vorm van bescherming, laat staan subsidie, leidden ertoe dat de afbraak ongehinderd voortging, op een minder dramatische maar nauwelijks minder ingrijpende manier dan tijdens de Revolutie.

In 1832 publiceerde Victor Hugo, die toen al grote naam had gemaakt als dichter, toneelschrijver en romancier, in de *Revue des Deux Mondes* een artikel 'Weg met de slopers!' ('Guerre aux démolisseurs'). Zijn aanklacht tegen de verwoesting en dreigende verwoesting van talrijke historische gebouwen kreeg bijval van de katholieke aristocraat graaf Charles de Montalembert. Met zijn brochure *Le vandalisme en France* introduceerde deze een jaar later opnieuw het begrip dat Abbé Grégoire in 1794 zo effectief

11. Réau, *Histoire du vandalisme*, I, 387, II, 69; Chastel, 'La notion de patrimoine', 410, 418; Jokilehto, *History of architectural conservation*, 73-74; Recht, *Penser le patrimoine*, 22-23; Hans Belting, *Art history after Modernism* (Chicago 2003) 133-134. A.-C. Quatremère de Quincy (1755-1849) was een onverbiddelijk classicist, die tijdens het conservatieve bewind na de val van Napoleon werd benoemd tot secretaris van de Parijse kunstacademie. Het woord 'gotiek' had voor hem nog de volle negatieve lading van 'barbaarse stijl'. Juist zijn behoudzucht maakte hem echter gevoelig voor de ingrijpende veranderingen die de appreciatie van kunst in deze periode onderging.
12. F. Bercé, 'Arcisse de Caumont et les sociétés savantes', in: Nora, *Les lieux de mémoire*, II.2, 532-567.

te hulp had geroepen. De regering van 'burger-koning' Louis Philippe bleek voor het argument gevoelig. Al in 1830 was de nieuwe functie ingesteld van Inspecteur général des Monuments Historiques. Deze post werd van 1834 tot 1860 bekleed door de literator Prosper Mérimée, die in zijn nieuwe functie tal van onderzoeksreizen door heel Frankrijk ondernam, vaak in weinig gerieflijke omstandigheden.¹³ Vanaf 1837 werd hij bijgestaan door een Commission des Monuments Historiques. Dit betekende natuurlijk niet dat voortaan de middelen, of zelfs maar de bereidheid, volop aanwezig waren om bouwvallige of bedreigde historische monumenten te herstellen of te bewaren. Maar met de instelling van een officieel toezicht was een eerste stap gezet op weg naar een nationale inventarisatie en werd formeel erkend dat de staat op dit gebied een taak had. Ook het particulier initiatief bleef waakzaam. Het tijdschrift *Annales archéologiques* van A.N. Didron, dat sedert 1844 verscheen, bevatte een rubriek 'Chroniques du vandalisme', waarin op gevallen van sloop en dreigende sloop de aandacht werd gevestigd en waarin de uitgevoerde restauraties kritisch werden besproken.

Sommige Europese staten volgden het Franse voorbeeld. De pleidooien van Grégoire uit 1794 werden vrijwel meteen in Duitsland aangehaald om te wijzen op de noodzaak van bescherming van de eigen historische monumenten.¹⁴ In Pruisen bestond vanaf 1815 een vorm van staatstoezicht op het onderhoud van de openbare gebouwen. In 1843 werd in aansluiting hierop de ambtelijke functie gecreëerd van Konservator der Kunstdenkmäler. Deze kreeg ongeveer dezelfde taak toegewezen als de inspecteur in Frankrijk. De overige Duitse staten beschikten vroeger of later over een soortgelijk toezicht door een hoge ambtenaar of commissie. In Oostenrijk was sedert 1850 een grotendeels uit vrijwilligers bestaande monumentencommissie werkzaam. België kende al sinds 1835 een officiële Commission royale des monuments. In Groot-Brittannië daarentegen werd de zorg voor de historische monumenten overgelaten aan het particulier initiatief, aan de historische en kunstzinnige genootschappen en de directe belanghebbenden, zoals de Anglicaanse Kerk.¹⁵ Nederland nam, anders dan de omliggende landen op het continent, het Engelse model over. In de jaren na 1830 ontbraken de middelen om een betaald staatstoezicht in te stellen, als daar al belangstelling voor had bestaan, en na 1848 heerste het principiële liberalisme. Johan Rudolf Thorbecke, jarenlang de onbetwiste leider en ideoloog van de Nederlandse liberalen, verwierp alles wat naar staatscentralisme tenderde, zoals in Frankrijk en Pruisen. Hij was zich er bovendien van bewust dat de officiële aandacht voor het vaderlandse verleden dikwijls en zeker in België, de bedoeling had om het nationaal besef te versterken. Een relatief oude

13. A. Fermigier, 'Mérimée et l'inspection des monuments historiques', in: Nora, *Les lieux de mémoire*, II.2, 593-611.

14. Jokilehto, *History of architectural conservation*, 113.

15. In Engeland werd pas in 1908 een officiële monumentencommissie ingesteld. Voor de geschiedenis van het monumentenbeleid in Engeland o.a.: Briggs, *Goths and Vandals* en J. Fawcett (ed.), *The future of the past. Attitudes to conservation 1174-1974* (Londen 1976).

en gevestigde natie als Nederland had, zo meende hij, geen behoefte aan een dergelijke kunstmatige ondersteuning van de eigen identiteit.¹⁶

De discussie over het bewaren of niet bewaren van de historische monumenten is mede om die reden in Nederland traag op gang gekomen. Er zijn in Nederland omstreeks het midden van de negentiende eeuw geen officiële geschiedschrijvers benoemd of historische commissies opgericht, er is grote terughoudendheid betracht met het oprichten van nationale gedenktekens en er is door de staat geen initiatief genomen om het historisch erfgoed te inventariseren en te onderhouden. In aansluiting op de humanistische traditie in het onderwijs heeft het nationaal besef nog lang een hoofdzakelijk literair karakter behouden.¹⁷

Vanaf 1847 begon J.A. Alberdingk Thijm een campagne tegen de voortschrijdende teloorgang van de historische Nederlandse architectuur onder de naam ‘Wandalisme’. Dit was de titel van een tijdschrift rubriek die hij tot in de jaren 1880 voortzette.¹⁸ Thijm ontleende het woord uiteraard aan de discussies over de historische monumenten in Frankrijk, aan de aanklacht van abbé Grégoire, maar meer in het bijzonder aan de geschriften van De Montalembert uit de jaren 1830 en aan de rubriek die Didron in zijn *Annales archéologiques* was begonnen. Bij Thijm, net als Montalembert een gelovig katholiek, speelde een religieus ontzag voor de waarden van het verleden een even grote rol als de esthetische aandoening. De term ‘vandalisme’, of ‘wandalisme’ zoals hij het woord graag spelde, kreeg in deze context een nieuwe betekenis. Het ging nu niet meer om door politiek radicalisme geïnspireerd geweld, maar om verwaarlozing en verwoesting op grond van pragmatische en economische motieven. In 1566 hadden de beeldenstormers tenminste nog oprechte, namelijk godsdienstige beweegredenen gehad, meende Thijm. De moderne Vandalen gedroegen zich niet alleen als barbaren, maar hun opruimingswoede deed denken aan de blinde agressie van de revolutionairen. De beschuldiging van cultuurloosheid ging samen met een beschuldiging van politieke onbetrouwbaarheid. Dat was ongeveer het ernstigste dat Thijm zijn liberale tijdgenoten voor de voeten kon werpen.

16. R. Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid en cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000) 93; W. Krul, ‘Opbouwende ascese. Thorbeckes adagium van staatsonthouding als zedelijk beginsel’, *Boekman Cahier* 50 (2001) 447-460, aldaar 453.

17. Zie ook de bijdragen van Krabbe en Kuitert in deze bundel.

18. A.J.C. van Leeuwen, ‘Alberdingk Thijm en het nationale erfgoed’, in: P.A.M. Geurts e.a. (ed.), *J.A. Alberdingk Thijm. Erflater van de negentiende eeuw* (Baarn 1992) 145-156; L. Tibbe, ‘“Wandalisme”. J.A. Alberdingk Thijm signaleert gaten in het maatschappelijk weefsel’, *De negentiende eeuw* 29 (2005) 73-92. Thijms voorkeur voor ‘wandalisme’ hangt samen met een etymologie die de naam van de Vandalen afleidde van ‘wandern’ (rondzwerven), maar verwijst ook naar het woord ‘wandaad’.

Vandalisme als vernielzucht

In de negentiende eeuw onderging het begrip ‘vandalisme’ zodoende een belangrijke uitbreiding. Aanvankelijk werd het gebruikt als een verwante term aan ‘iconoclasmé’ en verwees het in het bijzonder naar een verwoesting van historisch erfgoed, en met name van politiek ongewenste voorstellingen en symbolen, op grond van revolutionaire overtuigingen. Vervolgens ging het begrip verwijzen naar allerlei andere vormen van vernietiging van historisch erfgoed, als gevolg van nalatigheid, gebrek aan interesse, verwaarlozing, maar vooral ook door winstbejag, moderniseringsdrang, vooruitgangsgeloof, of uit praktische overwegingen zoals de noodzaak om ruimte te maken voor het toenemende verkeer. ‘Vandalisme’ bleef echter meestal nog betrekking hebben op historisch erfgoed en al datgene wat als zodanig zou kunnen worden aangemerkt. In het beroemd geworden artikel ‘Holland op zijn smalst’, waarmee Victor de Stuers in 1873 het falende overheidsbeleid in Nederland nogmaals, en nu met groter succes dan zijn voorgangers, aan de kaak stelde, heeft het woord nog dezelfde betekenis die het bezat bij Alberdingk Thijm en zijn Franse voorgangers.¹⁹

Inmiddels had de term ‘vandalisme’ echter een nog veel verdere verbreding ondergaan. In 1855 klaagde Jacob van Lennep in een artikel over ‘het wandaalsche in onze volksaard’. Hij dacht daarbij niet aan de afbraak van historische monumenten, die hem, zoals zoveel letterkundigen van zijn generatie, betrekkelijk onverschillig liet, maar aan de alledaagse baldadigheid van het gewone volk. Als voorbeelden noemde hij het achterlaten van vuilnis op straat, zelfs aan de voet van het drie jaar tevoren opgerichte standbeeld van Rembrandt, zoals hij persoonlijk had kunnen constateren, het bekrassen van pas gelakte rijtuigen, opschriften gekerfd in banken, schade aan bomen en plantsoenen, maar ook het overmatig drinken, dansen en lawaai maken op feesten. Vandalisme, schreef Van Lennep, doet zich meestal voor op momenten van ‘politieke of godsdienstige verhitting’. Maar de Nederlanders, en dit gold niet alleen voor de laagste klasse, zijn ‘baldadig in koelen bloede’.²⁰ Deze nieuwe toepassing van het woord is sedertdien algemeen gangbaar geworden.

Tegenwoordig is de eerste betekenis van ‘vandalisme’ willekeurige vernielzucht, met name van objecten in de openbare ruimte. Het verband met iconoclasmé, dus met politiek of religieus gemotiveerde vernietigingsdrang, is volledig verdwenen. Maar dit geldt ook voor de relatie met artistiek of historisch erfgoed. Vandalisme is het onberedeneerd beschadigen of vernielen van voorwerpen die zich aan de openbare weg of in openbaar toegankelijke ruimtes bevinden, zoals straatmeubilair, brievenbussen, wachtruimtes voor het openbaar vervoer, winkelpuien, geparkeerde auto’s en fietsen, of de inrichting van treinen, stadions, theaters en uitgaansgelegenheden. Het ‘voetbalvandalisme’ hoort thuis in deze rubriek en alle andere uit vermaak of verveling ondernomen agressie tegen roerende en onroerende goederen. De sociologie introduceerde voor dit type incidenten

19. V. de Stuers, ‘Holland op zijn smalst’, *De Gids* 37 (1873) III, 320–403, aldaar 323 en passim.

20. Tibbe, ‘Wandalisme’, 88–89.

de term 'recreatiecriminaliteit'. Het verhinderen en beperken van dergelijke vernielingen is inmiddels onderwerp van een lange reeks studies, zozeer dat men bijna van een afzonderlijke wetenschap kan spreken.

De vernieling van kunstvoorwerpen, gebouwen en historische overblijfselen, waar het in 1794 allemaal om begonnen was, neemt binnen deze opvatting van vandalisme een aparte plaats in. De betekenisuitbreiding van het woord heeft de invoering van een bijzondere categorie 'kunstvandalisme' nodig gemaakt. Maar ook bij kunstvandalisme overheerst het aspect van onberedeneerd, niet door ideologische overwegingen gestuurd handelen. Of misschien is het beter om te zeggen dat kunstvandalisme uitsluitend wordt gebruikt voor particuliere activiteiten (waaronder ook groepsgedrag wordt begrepen) en niet voor het optreden van officiële instanties die hun daden politiek moeten kunnen verantwoorden. Terwijl met 'vandalisme' in de negentiende eeuw dikwijls overheidsop treden werd bedoeld, een vandalisme 'van boven af', is het moderne 'kunstvandalisme' vrijwel altijd een vandalisme 'van onderop'. Kunstvandalisme reikt van de beraamde aanval op een kunstwerk in een museum om aandacht te trekken voor persoonlijk lijden of persoonlijke obsessies, tot aan beschadiging uit opstandigheid, geldingsdrang of verveling.²¹ Het woord verwijst niet langer, zoals nog bij Hugo, Montalembert en Alberdingk Thijm, naar de onverschilligheid of het vooruitgangsgeloof van nationale of plaatselijke autoriteiten.

Kunstvandalisme wordt soms ingegeven door de bijzondere waarde die aan kunst in het algemeen of aan bepaalde kunstwerken wordt toegekend. Er bestaat een apart soort kunstvandalisme dat zich uitsluitend afspeelt binnen de besloten ruimte van het museum. Dit geldt zowel voor dramatische en demonstratieve acties waarbij bekende meesterwerken worden opengesneden of met zuur bespoten, als voor de stiekeme handelingen van souvenirjagers, die uit het museum iets authentieks proberen mee te smokkelen. Vernieling van een standbeeld in een park bij nacht en ontij, wanneer niemand kijkt, kan voortkomen uit een diepgevoelde overtuiging, maar een dergelijke daad schenkt niet het type opwinding dat het beschadigen van erkend grote kunst tijdens openingstijden in een museum met zich meebrengt. Een kunstvandaal was de man die in 1986 en voor de tweede maal in 1997 een werk van Barnett Newman in het Stedelijk Museum in Amsterdam in stukken sneed. Een kunstvandaal was ook de keurige dame die werd betrappt toen zij als aandenken een schilfer verf van een Van Gogh probeerde los te peuteren. Daarentegen worden beschadigingen als gevolg van diefstal of pogingen daartoe meestal niet als vandalisme aangeduid. De crimineel die in 1972 de *Liefdesbrief*

21. Voor de juridische aspecten van het begrip zie: F. Kuitenbrouwer, T. Schiphof (ed.), *Kunstvandalisme. Het recht en een taboe van ons openbaar kunstbezit* (Den Haag 2005). Demonstratieve en spectaculaire gevallen van kunstvandalisme zijn relatief zeldzaam. Alle musea hebben echter te maken met een alledaags vandalisme, dat bestaat uit krabben en peuteren of besmeuren en bekladden. Objecten in de buitenlucht zijn hieraan uiteraard nog sterker blootgesteld. Vgl. Idem, 34, 77.

van Vermeer in het Rijksmuseum uit de lijst sneed en oprolde, vernielde daarmee het schilderij.²² Maar hij was geen kunstvandaal, omdat hij het vernielen niet als hoofddoel had.

Kunstvoorwerpen in de openbare sfeer hebben dikwijls te lijden van vernielzucht en meestal wordt ook in die gevallen van kunstvandalisme gesproken. De beweegredenen van de daders lopen uiteen van een welbewuste afkeer van kunst, vooral wanneer die veel geld kost en als 'onbegrijpelijk' wordt ervaren, tot de meer algemene vernielzucht die geen onderscheid maakt tussen kunstwerken en ander straatmeubilair. Een beroemd geworden voorval is de Apeldoornse vernieling van 1983. In de nacht van 1 op 2 september van dat jaar werden 49 staande rechthoekige platen – het eerste deel van een nog onvoltooid kunstwerk door de beeldhouwer Evert Strobos – door een groep bewoners van Zevenhuizen bij Apeldoorn in een feestelijke protestactie omgetrokken. De platen waren al eerder met leuzen bespoten als 'Troep' en 'Alles moet plat'. Het kunstwerk was niet lang tevoren door de gemeente Apeldoorn voor 180.000 gulden aangekocht. De politie was aanwezig, maar beperkte zich tot toekijken. 'Repressief ingrijpen', verklaarde een woordvoerder, 'zou bij een dergelijk massaal vertoon van vijandigheid gemakkelijk tot escalatie kunnen leiden'.

Het geval trok ook in het buitenland veel aandacht, zowel vanwege de spontane uitbarsting van volkswroede als vanwege de lijdzaamheid van het openbaar gezag. In twee internationale standaardwerken over kunstvandalisme wordt de vernieling van het werk van Strobos aangehaald als een voorbeeld van grootschalige agressie tegen objecten in de openbare ruimte.²³ David Freedberg vergeleek de aanval met de Beeldenstorm in 1566. Beide keren ging het om een stijl en een opvatting die van hogerhand was opgelegd, maar die door het beoogde publiek in een opwelling van heftige afkeer werd verworpen. Beide keren ook werd er door de autoriteiten nauwelijks iets ondernomen om de vernieling tegen te gaan. Dario Gamboni wees erop hoe de gebeurtenis in Nederland als een keerpunt werd ervaren. Kunstvandalisme kon niet langer alleen worden gezien als een betreurenswaardig incident. Het verschijnsel, zo werd nu duidelijk, was een onontkoombaar onderdeel van de normale gang van zaken.

Kunst is iets dat zich nadrukkelijk manifesteert en om een reactie vraagt. Die reactie is er niet noodzakelijk een van bewondering of instemming. Daarom moet er, in het bijzonder bij het plaatsen van kunst in de openbare ruimte, altijd rekening worden gehouden met vormen van agressie. Enerzijds leidde dit inzicht tot een meer systematische interesse in het signaleren en voorkomen van kunstvernieling. Maar anderzijds leidde het voorval ook tot meer begrip voor het optreden van de daders. Het was niet langer toereikend om agressie tegen kunst, in het bijzonder tegen moderne kunst, af te doen als een uiting van geborneerdheid, kleinburgerlijkheid en slechte smaak. Kunstwerken die aan de bevolking worden opgedrongen zonder dat zij daarin gekend is, kunnen verniel-

22. L. Kuiper, 'Restauratieverslag van Vermeers Liefdesbrief', *Bulletin van het Rijksmuseum* 20 (1972) 147-167.

23. D. Freedberg, *The power of images. Studies in the history and theory of response* (Chicago 1989) 418-419; Gamboni, *The destruction of art*, 187.

zucht oproepen omdat zij als symbool worden beschouwd van een hooghartige en onverschillige overheid. De laatste decennia hebben stadsbesturen steeds vaker geprobeerd om de mening van het publiek te peilen voordat zij opdracht gaven tot het vervaardigen van openbare kunstwerken. Ook zijn er voorstellen gedaan om kunstwerken te plaatsen die al bij voorbaat uitgaan van vandalisme en die als vergankelijk en afbreekbaar zijn bedoeld.

In deze opvatting van vandalisme en kunstvandalisme wordt de handeling geheel en al aan het publiek toegeschreven. De betekenis die tijdens de negentiende eeuw in het begrip overheerste, de betekenis van een aanklacht tegen het overheidsingrijpen of juist tegen het ontbreken daarvan, is goeddeels verloren gegaan. Toch zijn het nog altijd de officiële instanties, de rijksoverheid en de gemeentebesturen, die het besluit nemen tot verregaande en voor het publiek soms moeilijk te volgen aantastingen van de historische bebouwing en het landschap. De term vandalisme heeft in de loop van de tijd zoveel verschillende gedragingen aangeduid, dat zij niet veel scherpte meer bezit. Zij impliceert bovendien altijd een verwijt en wordt altijd alleen gebruikt door de partij die zich tegen de gang van zaken verzet.

Instinctieve en ideologische bewegredenen

De Franse kunsthistoricus Louis Réau heeft in 1959 een poging gedaan tot inventarisatie van de motieven waarom personen en instanties tot verwijdering of vernietiging van historisch erfgoed overgaan. Réau dacht in het bijzonder aan de bouwkunst. Zijn boek, geschreven op een moment dat zich juist een nieuwe golf van modernisering aankondigde, was zeer zeker ook bedoeld als een waarschuwing. Elke aantasting van de historische architectuur beschouwde Réau als 'vandalisme'. Onder vandalisme verstonde hij niet alleen afbraak of vernieling, maar ook het kwaliteitsverlies dat gebouwen en kunstwerken ondergaan door onoordeelkundige restauratie, door verandering van de omgeving of door verwijdering uit de oorspronkelijke context. Hij onderscheidde twee algemene categorieën, die hij ieder weer in vijf rubrieken onderverdeelde. Er zijn bewegredenen die door de daders niet duidelijk onder woorden worden gebracht en die dus ook geen onderdeel vormen van overleg of argumentatie, en er zijn bewuste motieven, die onderwerp van discussie kunnen zijn en een rol kunnen spelen in het publieke debat. De eerste categorie is instinctief, irrationeel en onberedeneerd. Het tweede type bewegredenen hangt samen met een weloverwogen maar eenzijdige opvatting van het algemeen belang.

Tot de eerste soort behoren: 1. de primitieve vreugde in het vernielen; 2. vandalisme uit winstbejag; 3. vandalisme uit haat of afgunst; 4. vandalisme uit onverdraagzaamheid; 5. vandalisme uit stompzinnigheid. De tweede groep omvat: 1. vandalisme op grond van religieuze principes; 2. vandalisme uit morele verontwaardiging of puritanisme; 3. vandalisme op grond van politieke sentimenten; 4. vandalisme uit esthetische overwegingen; 5. vandalisme door fragmentatie en verplaatsing of door aantasting van

de context (Réau sprak in dit geval van ‘Elginisme’).²⁴ De meeste gevallen van vernietiging van historisch erfgoed laten zich zonder veel moeite in één of meer van deze rubrieken onderbrengen. Ook in de hedendaagse omgang met monumenten zijn deze motieven onmiddellijk herkenbaar. Toch omvat deze lijst niet alle redenen waarom men zich in het verleden van historisch erfgoed heeft willen ontdoen of dat nu nog zou willen. De scheidslijnen zijn bovendien, zoals Réau zelf ook erkende, betrekkelijk willekeurig getrokken.

Wanneer gaat de ‘primitieve vreugde’ over in ‘stompzinnigheid’? Réau dacht in het eerste geval aan vernielzucht uit dronkenschap, opwinding, uitgelatenheid of teleurstelling. Dit is het ‘vandalisme’ zoals het tegenwoordig vaak wordt bedoeld en dat zich nauwelijks specifiek tegen kunstwerken of historische monumenten richt. Met ‘stompzinnigheid’ bedoelde Réau geen afbraak, maar het bekladden van gebouwen door opschriften of schilderijen. In 1959 had het aanbrengen van *graffiti* nog geen hoge vlucht genomen. Réau dacht aan kreten en obsceniteiten, in vergelijking met de rest van zijn typologie een betrekkelijk onschuldige vorm van schade. Deze rubriek lijkt dan ook vooral vanwege de symmetrie te zijn toegevoegd. En gaat het in al deze gevallen niet ook om geldingsdrang en machtsvertoon? Toen Lord Byron in januari 1810 zijn naam kerfde in een van de zuilen van de tempel van Sounion, tussen die van vele andere toeristen, voelde hij ongetwijfeld een ‘primitieve vreugde’, maar waarschijnlijk ook nog iets anders, dat zich niet op die manier laat benoemen.

Opmerkelijk is dat het subtiële en zeer dikwijls naar voren gebrachte argument tegen het beschermen van historische landschappen, stadsgezichten of bouwwerken, namelijk de stelling dat een landstreek, stad of stadswijk geen museum mag worden, niet met één van de punten van Réau samenvalt. Réau, een evident zeer conservatief man, kon zich een dergelijke gedachtegang waarschijnlijk nauwelijks voorstellen. Het was immers uitdrukkelijk zijn bedoeling dat tal van gebouwen en plaatsen in Frankrijk met alle nodige zorg, alsof zij in een museum waren ondergebracht, in stand zouden worden gehouden. Inmiddels is er meer gebeurd dat in 1959 nog ver weg leek. De architectuurhistoricus C.A. van Swigchem schreef niet veel later in een boekje over monumentenzorg in Nederland: ‘Er zal in de komende jaren nog heel wat moeten worden afgebroken, eenvoudig omdat het nodig is.’²⁵ Zo is het ook gegaan, in Nederland zo goed als elders. De bewering dat afbraak noodzakelijk is klinkt uit de mond van een monumentenbeschermer tamelijk paradoxaal. Het loont daarom de moeite om de argumenten tegen het behoud van historisch erfgoed, meestal in de vorm van gebouwen, nog eens opnieuw te overzien, zonder onmiddellijk naar deze term te verwijzen. Ik kies mijn voorbeelden zo veel mogelijk uit de Nederlandse praktijk.

24. Réau, *Histoire du vandalisme*, I, 16-24.

25. C.A. van Swigchem, *Afbraak of restauratie. Monumentenzorg in Nederland* (Bussum 1966) 100.

Vergankelijkheid en overbodigheid

Een fundamenteel argument tegen het bewaren van erfgoed is de stelling dat alle behoud vergeefs is. Deze houding zou men *fatalisme* kunnen noemen. Zij komt feitelijk neer op een ontkenning van het bestaan van erfgoed, omdat de voornaamste opgave die in dit begrip besloten ligt, de morele verplichting om iets aan volgende generaties door te geven, als onuitvoerbaar wordt voorgesteld. Historisch erfgoed is, zoals alle materiele objecten, onderworpen aan de werking van de tijd. Vroeg of laat zal het voorwerp onvermijdelijk vergaan. Pogingen om restanten uit het verleden te conserveren hebben slechts uitstel tot gevolg en zijn dus, op de lange termijn gezien, vruchteloos. Het heeft geen zin het onherroepelijke te willen tegengaan en zeker niet om daaraan gemeenschapsgeld uit te geven dat beter besteed zou kunnen worden.

J.R. Thorbecke maakte als principiële liberaal soms van dit argument gebruik. In 1853 vroeg een lid van de Tweede Kamer om een rijkssubsidie voor de restauratie van de gebouwen in Delft waar Willem van Oranje had gewoond. Hij verwees naar de manier waarop de Franse staat het huis in Montmorency, waar Jean-Jacques Rousseau zijn belangrijkste werken had geschreven, had laten herstellen. Thorbecke, toen nog regeringsleider, antwoordde: 'Dat tot aandrang door den geachten spreker het voorbeeld van de woning van Rousseau werd gebezigd, is mij eenigszins verrassend voorgekomen. Nadat eenige eeuwen verstreken zullen zijn, wat zal er dan met de woning van Rousseau zijn gebeurd?'²⁶

Natuurlijk was dit niet meer dan een doodoener, gebezigd door een minister die iedere schijn van staatsbemoeyenis met het culturele leven uit de weg wilde gaan. Het argument van de 'enige eeuwen' zou ook tegen elke nieuwbouw kunnen worden ingezet. Er bestaat echter ook een diepzinniger variant op de gedachte van het onontkoombare verval. Behoud betekent meestal restauratie en restauratie is het herstellen, vernieuwen en versterken van onderdelen die in de loop der jaren schade hebben geleden of verloren zijn gegaan. Restauratie doet noodzakelijk afbreuk aan de authenticiteit van het object of dat nu een boekband is, een schilderij, een muziekinstrument of een historisch bouwwerk. Een gerestaureerd voorwerp uit het verleden is niet langer het oorspronkelijke voorwerp dat de maker onder handen heeft gehad. Het doet zich voor als onaangetast en is juist daarom onwaarachtig. Het ontkent de verliezen die door de tijd zijn toegebracht, terwijl het niet langer aantrekkelijk is door het patina van de tijd of de bekoring van de ouderdom.

Restauratie, vooral van kerken, maar ook van kastelen, woonhuizen en soms zelfs schilderijen, kwam in de negentiende eeuw dikwijls neer op een grondige renovatie of aanpassing aan de stijl die op dat moment de voorkeur genoot. Gerestaureerde gotiek veranderde maar al te vaak in neo-gotiek. Al vroeg in de negentiende eeuw werd zowel in Frankrijk als in Engeland door kunstliefhebbers en historici geïnteresserd tegen

26. J.R. Thorbecke, *De onuitgegeven parlementaire redevoeringen*, III, 1852-1854 (ed. G.G. van der Hoeven; Groningen 1903) 145; vgl. Krul, 'Opbouwende ascese', 453.

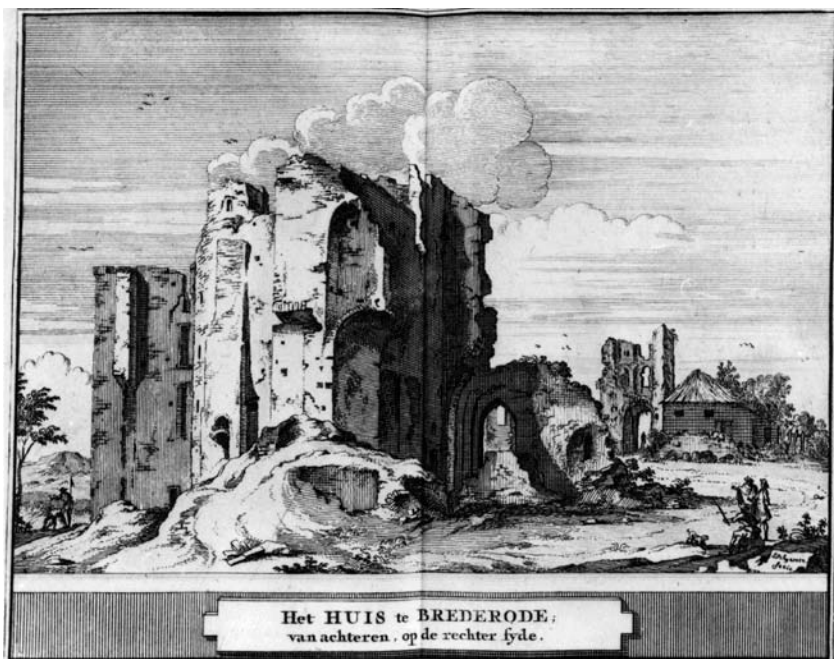
de hardhandige en weinig stijlvolle manier waarop veel kerken werden gerepareerd en aangepast aan de eisen des tijds. Terwijl een diepgaande studie van de historische bouwkunst nog maar nauwelijks op gang was gekomen, werden tal van belangwekkende overblijfselen onder het voorwendsel van restauratie verwijderd. Het historische besef van de negentiende eeuw streefde naar een herbeleving van het verleden, wat doorgaans neerkwam op een reconstructie, maar het verlangde tegelijkertijd naar authenticiteit. Beide doelstellingen bleken steeds moeilijker met elkaar te verenigen.

Sommige auteurs, zoals de architect Eugène Viollet-le-Duc, erkenden uiteindelijk dat de gotiek, zoals zij in de nieuwe architectuur werd toegepast, een eigentijdse stijl was, vooral van belang vanwege de doelmatige constructieprincipes. De keerzijde van deze opvatting was de totale verwerping van iedere restauratie, die immers altijd een modernisering inhoudt.²⁷ Elk herstel, elk onderhoud, hoe welwillend ook bedoeld, is een aantasting van het historische karakter van het kunstwerk of monument. Het is daarom beter om iedere restauratie achterwege te laten en de dingen uit het verleden te waarderen als tastbare resten van dat verleden, waaraan het voortgaan van de tijd kan worden afgelezen. Dit is het standpunt dat na het midden van de negentiende eeuw in Engeland werd verkondigd door John Ruskin en later in navolging daarvan door William Morris.²⁸ Het onvermijdelijke van het verval was in deze opvatting geen argument om zuinig te zijn, maar een reden om ruïnes te verkiezen boven namaak (afb. 4). Een herbeleving van het verleden kon alleen worden opgewekt door authentieke objecten en dat betekende onvermijdelijk dat deze herbeleving dikwijls alleen voor het geestesoog kon plaatsvinden.

Een principiële afwijzing van iedere restauratie is echter ook een principiële afwijzing van het idee van cultureel erfgoed. Erfgoed is immers een object uit het verleden dat door het besluit om het te bewaren in het heden wordt opgenomen. Ruskin en Morris maakten met recht bezwaar tegen de dikwijls zeer verre gaande ingrepen die destijds onder de naam van restauratie plaatsvonden. Door iedere restauratie als een ongeoorloofde modernisering aan te merken, verhaastten zij echter de teloorgang van het verleden. Passiviteit komt meestal neer op een geleidelijke vernietiging. Ruskin is zich de tragiek van zijn standpunt ook wel bewust geweest. Inmiddels is, veel meer dan in de negentiende eeuw werd opgemerkt, duidelijk geworden dat herbouw in historische stijl en aanvulling door bijpassende nieuwbouw in vroegere perioden volstrekt niet ongebruikelijk was. De strenge beginselvastheid en de ethisch geïnspireerde hang naar oprechtheid van Ruskin en zijn geestverwanten zijn nu herkenbaar als een tijdgebonden, zeer negentiende-eeuws purisme.

27. Voor deze tegenstelling zie o.a.: N. Pevsner: *Ruskin and Viollet-le-Duc. Englishness and Frenchness in the appreciation of Gothic architecture* (Londen 1969); Choay, *L'allégorie du patrimoine*, 114-118; W.F. Denslagen, *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg* (Amsterdam 2004) 118-122.

28. Briggs, *Goths and Vandals* (als in noot 6), 203-219; N. Pevsner, 'Scrape and anti-scrape', in: Fawcett, *The future of the past*, 35-54; Jokilehto, *History of architectural conservation*, 174-186.

Afb. 4. De ruïne van het huis te Brederode, gravure in L. Smids, *Schatkamer der Nederlandse oudheden* (Amsterdam 1711), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

Hier tegenover staat de ontkenning van het bestaan of de betekenis van historisch erfgoed op grond van het feit dat wij nu eenmaal niet in het verleden leven. Ook dit is een ontkenning die wordt gemotiveerd door een beroep op de voortgang van de tijd. In dit geval is de tijd echter niet een factor die het erfgoed onherroepelijk aantast, maar is het erfgoed een ballast uit het verleden die de eigen tijd in de weg staat. Minister P.Ph. van Bosse verdedigde in 1868 de afbraak van de Maastrichtse Kruittoren met de opmerking dat ‘oudheden geen regt van bestaan hebben als zij het tegenwoordig geslacht hinderen’.²⁹ Die hinder veroorzaken oudheden vrijwel altijd, alleen al door de zorg en het onderhoud die zij vergen. Volgens deze opvatting mag alles wat niet in een museum is opgeborgen worden opgeruimd, zodra het actuele belang dat wenst. De mening van Van Bosse werd door vrijwel alle gezagsdragers van zijn generatie gedeeld, ook door mensen met meer belangstelling voor kunst, zoals zijn ambtgenoot C. Fock, die als burgemeester van Haarlem de inrichting van het Frans Hals Museum bevorderde, maar tegelijkertijd toestemming gaf om vrijwel alle oude stadspoorten af te breken.³⁰

29. Aangehaald in: J. Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1843-1916* (Amsterdam 2004) 56.
 30. W. Krul, ‘Vooruitgang en verlies. Het moeizame begin van de Nederlandse monumentenzorg’, *De negentiende eeuw* 29 (2005) 3-21, aldaar 11.

Meegaan met de tijd

Een volstrekte afwijzing van ieder behoud van historisch erfgoed is tegenwoordig ongebruikelijk. Niemand betoogt meer in ernst dat het verval zijn beloop moet hebben omdat uiteindelijk alles vergankelijk is. Dat oudheden nooit de belangen van vandaag in de weg mogen staan wordt waarschijnlijk nog vaak genoeg gedacht, maar zelden meer zo onverbloemd gezegd. Elk verantwoordelijk beleid erkent dat sommige objecten het bewaren waard zijn, ook wanneer dat praktische en economische nadelen heeft. Maar de beslissing om iets te behouden moet in elk individueel geval opnieuw worden genomen. Ook wanneer het bestaansrecht van nationaal erfgoed in het algemeen wordt gerespecteerd, zijn er nog veel argumenten aan te voeren om een bepaald object niet in stand te houden. Het feit dat iets door sommige mensen als cultureel erfgoed wordt beschouwd kan zelfs juist een reden zijn om het te willen beschadigen of vernietigen.

De ervaring van de afgelopen twee eeuwen heeft duidelijk gemaakt dat erfgoed in de openbare ruimte een veel groter risico loopt dan erfgoed in collecties. Dit komt niet alleen omdat monumenten, gebouwen en landschappen een gebruikswaarde hebben, terwijl bibliotheken, musea en archieven juist zo veel mogelijk zijn ingericht op het conserveren van hun verzamelingen. Er worden in het debat over het al dan niet bewaren van historische erfstukken in de openbare ruimte dikwijls andere argumenten naar voren gebracht dan in het debat over het museumbeheer. Terwijl het aantal historische objecten in algemeen toegankelijke collecties gedurende de afgelopen twee eeuwen zeer sterk is toegenomen, is het steeds moeilijker geworden om stadsgezichten of landschappen te vinden die nog min of meer een indruk geven hoe Nederland er vóór het midden van de negentiende eeuw uitzag. De monumentenzorg is in Nederland traag op gang gekomen en heeft pas enig effect gekregen toen de eerste grote golf van afbraak, in de jaren 1860 en 1870, al achter de rug was. De rechten van de particuliere eigenaar hebben een doelmatig overheidsingrijpen nog lang in de weg gestaan. Een algemene monumentenwet is pas in 1961 van kracht geworden, op het moment dat een nieuwe grote slopingsgolf zich aankondigde.³¹ Maar het is de vraag of meer commissies, meer toezicht en meer wetgeving in sterkere mate het historische karakter van het land in stand hadden kunnen houden.

De onmiddellijke oorzaken van de grote transformatie van het uiterlijk van Nederland, zowel in de stad als daarbuiten, zijn duidelijk genoeg. Het land had omstreeks 1850 iets meer dan drie miljoen inwoners. Anderhalve eeuw later waren dat er zestien miljoen. En niet alleen de bevolking is toegenomen, maar ook de bedrijvigheid, het verkeer en vervoer en daarmee ook de welvaart. De zestien miljoen Nederlanders verplaatsten zich vaker, verbruiken meer goederen en meer energie en nemen per persoon meer ruimte in dan hun landgenoten uit 1850. Dat deze ontwikkeling het landschap en de

31. Voor de geschiedenis van monumentenzorg en monumentenwetgeving in Nederland zie o.a.: Van Swigchem, *Afbraak of restauratie*; J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland* ('s-Gravenhage 1975); E. van Brederode e.a. (ed.), *Monumentenzorg. Dynamiek in behoud* (Den Haag 1996).

historische bebouwing op een tot dan toe ongekende manier onder druk zou zetten, was onontkoombaar. In veel gevallen is het besluit genomen om een historisch landschap of stadsgezicht aan te tasten in het volle besef dat dit waardevol en onvervangbaar was. Dergelijke beslissingen roepen morele scrupules en protesten op. Zij worden daarom soms verdedigd met bijkomstige argumenten. En er zijn, alsof de dwang van de omstandigheden niet genoeg was, niet zelden soortgelijke beslissingen genomen waar geen noodzaak bestond of waar andere oplossingen mogelijk waren.

Het debat over 'vandalisme' is vaak gevoerd in termen van onverschilligheid, alsof de verantwoordelijke personen en instanties onvoldoende respect konden opbrengen voor de rijke nalatenschap van het verleden. Veel mensen staan echter niet alleen onverschillig tegenover het verleden. Zij hebben er een positieve hekel aan. Het avant-gardistische beroep op een betere toekomst is betrekkelijk zeldzaam, maar de houding die ik hierboven *presentisme* noemde komt algemeen voor. Een afkeer van het historische wordt in brede kring als een deugd en een verdienste beschouwd. Natuurlijk bestaat er een specifiek soort agressie die door moderne architectuur en moderne kunst wordt opgewekt. De herhaalde aanvallen op schilderijen van Barnett Newman, in Berlijn en in het Stedelijk Museum in Amsterdam, getuigen daar evenzeer van als de actie tegen het werk van Evert Strobos in Apeldoorn. Maar de aanraking met historische objecten wekt soms niet minder tegenzin, ergernis en agressie.

Voorwerpen uit het verleden, of dat nu meubels, schilderijen, gebouwen of zelfs landschappen zijn, zien er onvermijdelijk anders uit dan de dingen die als actueel en eigentijds worden beschouwd. Sommigen zien in dit verschil de grote bekoring van het erfgoed, maar anderen ervaren het contrast als storend. Dit is niet alleen een kwestie van wisselende smaak en stijl. Historische objecten kunnen worden waargenomen als gedaateerd, oubollig, 'uit de tijd' en daarom als lelijk. Zij kunnen worden gezien als overbodig, als dingen die hun actuele belang en functie hebben verloren, die 'achterhaald' zijn, die een nodeloze aandacht vragen en hinderlijk plaats innemen. Maar naast hun stijl en hun functie hebben zij ook een symbolische betekenis, zelfs wanneer zij niet expliciet een ideologie of politieke boodschap uitdragen. Elk historisch object, al is het maar een stoel, een vaas, een geveldecoratie, kan worden ervaren als vertegenwoordiger van een voorbije en daarom verwerpelijke mentaliteit, samenleving of vorm van bestaan. Historisch erfgoed herinnert aan standsverschil, angstvalligheid en bekrompenheid, aan hiërarchie, elitisme en arrogantie, aan uitbuiting en onderdrukking, aan onvrijheid en afgedwongen gehoorzaamheid. Weg ermee! Er schuilt een diepe bevrediging in het gevoel zich over te geven aan een tijd die dynamisch, meeslepend, energiek, vernieuwend, vooruitstrevend is. De beslissing om iets ouds te verwijderen of te vervangen kan, ook al wordt die beslissing door geen onmiddellijke noodzaak ingegeven, zelf een symbolische handeling zijn, die vooral dient als bewijs van dadendrang, progressiviteit en slagvaardigheid. In het verlangen om 'met zijn tijd mee te gaan' schuilt altijd nog een restant van het aloude iconoclasm.

Is deze houding in Nederland bij meer mensen aanwezig dan elders? Dit is niet waarschijnlijk, maar het is mogelijk dat zij in Nederland meer sympathie ontmoet en daarom gemakkelijker kan worden uitgedragen. De Nederlandse culturele traditie (zelf een

erfgoed) bevat een aantal elementen die een afwending van het verleden bevorderen. Een intensieve aandacht voor de eigen geschiedenis in het onderwijs en in het politieke leven wordt al snel gezien als uiting van nationalisme en daarom niet wenselijk geacht. Het grote verleden van de Republiek was in later tijd niet alleen een reden tot trots, maar ook een last. Sedert de tijd van Thorbecke is het een algemene overtuiging dat Nederland geen historische zelfverheffing nodig heeft. De burgerlijke trekken die sedert de zeventiende eeuw in de Nederlandse cultuur domineerden hebben een officieel kunstbeleid, dat immers gemakkelijk een aristocratische allure aanneemt, bemoeilijkt en een pragmatisch, door materiële en commerciële overwegingen overheerst optreden aangemoedigd. Wie nog verder terug wil gaan, kan wijzen op de sterke verstedelijking die Nederland al vanuit de Middeleeuwen kenmerkt, met het burgerlijke egalitarisme dat daarvan deel uitmaakt, maar vooral ook op het door mensenhand gemaakte Nederlandse landschap. Nederland kent geen hofcultuur, geen aristocratisch grootgrondbezit en het heeft een landschap dat door voortdurend menselijk ingrijpen, en dus door vernieuwing en verandering, aan de natuur is onttrokken. Stilstand is achteruitgang. Waar dit beginsel van toepassing is, wordt gehechtheid aan dingen van vroeger al snel gezien als een teken van gevaarlijke wereldvreemdheid.

Zijn deze zeer algemene factoren voldoende om een specifiek Nederlandse omgang met het historisch erfgoed te definiëren? De gretigheid waarmee na grote rampen of oorlogsschade telkens al het resterende is opgeruimd en vervangen door nieuwbouw, ook wanneer het nog hersteld had kunnen worden, zoals tijdens en na de Tweede Wereldoorlog in Rotterdam, Arnhem en Groningen, lijkt goed te passen in een Nederlandse drang om het verleden achter zich te laten.³² Toch heeft dezelfde opruimingsdrift zich na 1945 ook in Engeland en Frankrijk in de door gevechten of bombardementen verwoeste steden voorgedaan. Meer karakteristiek is misschien de opmerkelijke orde-lijkheid, de afkeer van verwildering, bouwvalligheid en ruïnes en de tot in de kleinste details afdalende regelgeving met betrekking tot stad en landschap. Nederland is een land dat om te blijven bestaan een stelselmatig onderhoud nodig heeft en als gevolg daarvan zijn ordening, interventie, bemoeizucht, disciplineren, in de openbare ruimte overal vanzelfsprekend geworden. Wat wij zien in Nederland, waar wij ook om ons heen kijken, ziet er niet zo uit omdat het nu eenmaal ooit die vorm heeft gekregen, maar omdat het in een bestemmingsplan, beoordeeld en aanvaard door tal van commissies, zo is goedgekeurd. Maar, zo kan men onmiddellijk tegenwerpen, zonder al dat toezicht zou er van het historische erfgoed misschien nog veel minder zijn overgeleverd.

Dynamiek en dadendrang komen in de praktijk dikwijls neer op het dienen van een economisch belang, want een belofte van meer welvaart is altijd vooruitgang. In de negentiende eeuw zijn sommige stadswallen en poorten afgebroken nog voordat het toenemende verkeer dat wenselijk maakte. In een economie waarin materiaal kostbaar en arbeid goedkoop is, kan sloop profijtelijk zijn wanneer de resten opnieuw worden gebruikt. Veel Nederlandse stadspoorten zijn als puin verwerkt bij de aanleg van het

32. Vgl. Denslagen, *Romantisch modernisme*, 103, 202.

Nederlandse wegenet. Ook voor de talrijke kasteelachtige landhuizen of ‘borgen’ in de provincie Groningen, om een ander voorbeeld te noemen, gold tegen het einde van de negentiende eeuw dat zij, toen zij als behuizing niet meer in trek waren, alleen bij sloop nog iets opleverden. Zij zijn dan ook op grote schaal uit het landschap verdwenen.

Tijdens de tweede grote golf van verandering in Nederland, in de jaren 1960 en 1970, was het verkeer het sleutelwoord geworden dat grootschalige afbraak moest rechtvaardigen. De toen ontworpen stedenbouwkundige plannen, die meestal neerkwamen op het openleggen van de oude binnensteden voor een intensief autoverkeer, stuitte echter op zoveel verzet uit de bevolking dat zij vrijwel nergens in hun oorspronkelijke en volledige vorm zijn uitgevoerd. Er herhaalde zich toen een proces zoals zich dat na 1875 had voltrokken. De economische reconstructie was inmiddels voltooid en als ogenschijnlijk logisch vervolg zou nu de bestaande stedelijke bebouwing aan een soortgelijke ordening worden onderworpen. Maar de nieuwe welvaart gaf de burgers een nieuw zelfvertrouwen en verschaftte ook de middelen om in sommige gevallen in stand te houden wat anders zou zijn opgeofferd. Niettemin is juist in de kleinere gemeenten de druk van de kant van de nationale of internationale winkelketens zeer groot, zodat de hoofdstraat in veel Nederlandse stadjes en dorpen er inmiddels bijna overal hetzelfde uitziet.

De reconstructie van het platteland heeft in Nederland in de jaren 1950 plaatsgehad tegelijk met de wederopbouw van de industrie. De gevolgen zijn ingrijpend en achteraf gezien ook tamelijk paradoxaal geweest. Om de levensvatbaarheid van de Nederlandse landbouw te bevorderen, werd door middel van ruilverkaveling naar schaalvergroting gestreefd. Daarbij is een groot deel van de oude inrichting van het landschap, met sloten, houtwallen, hagen, waterpoelen en landweggetjes verloren gegaan. Ook de boerderijen werden gemoderniseerd, wat in veel gevallen neerkwam op afbraak van alles wat ondoelmatig werd gevonden. De Centrale van Boerinnenbonden verklaarde dat het niet de bedoeling kon zijn om ‘fraaie oude boerderijtypen’ te restaureren, want ‘men dient te bedenken, dat men de landbouwers niet mag dwingen boerderijen te bouwen, die ongeschikt zijn voor het moderne bedrijf en de huidige wooneisen’.³³ Inmiddels is een deel van de Nederlandse landbouwbedrijven als gevolg van de internationale ontwikkelingen alsnog onrendabel geworden. Het historische landschap daarentegen heeft als plaats van recreatie en toerisme sterk aan waarde gewonnen. Dit heeft geleid tot een volgende fase van reconstructie, die erop gericht is om delen van het al te efficiënt geworden Nederlandse landschap te herscheppen in een nieuwe ‘natuur’. In dit geval treedt het esthetisch argument sterk op de voorgrond, maar geeft de economische overweging de doorslag, net als eerder bij het tegengestelde proces.

33. Aldus de brochure *De boerin en haar huis* (’s-Gravenhage 1956) 21, geciteerd in: E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970* (Groningen 2005) 245.

Politiek en pathologie

Zelfs een ogenschijnlijk doelloze vernielzucht ‘van onderop’ kan een achtergrond hebben in maatschappelijke problemen en daarom als een politieke daad worden uitgelegd en de beslissing tot afbraak ‘van bovenaf’ kan soms, zonder verdere beweegredenen, op zichzelf al dienen als teken van politieke vooruitstrevendheid. De aantasting of verwijdering van kunstwerken en monumenten om meer expliciete ideologische redenen is in Nederland betrekkelijk zeldzaam. Nederland heeft gedurende de laatste twee eeuwen geen regelmatige wisseling van regime meegemaakt, zoals Frankrijk of Duitsland. De enige grote onderbreking is de overheersing door het Duitse nationaal-socialistische bewind tussen 1940 en 1945. Verwijzingen naar de monarchale staatsvorm en naar de geschiedenis van het koningshuis waren gedurende deze periode officieel niet toegestaan. Tot een grootschalige opruiming van de symbolen van de monarchie (straatnamen, portretten, standbeelden, gebouwen) is het in die vijf jaar echter niet gekomen. Er zijn ijverige pogingen ondernomen om de Nederlandse geschiedenis in racistische en Groot-Germaanse zin te herschrijven, maar zij waren een inleiding tot de annexatie en niet tot de vernietiging van het Nederlandse culturele erfgoed.³⁴ De agressie van de bezetter richtte zich allereerst tegen de Joodse bevolkingsgroep, dus tegen levende mensen, en pas in tweede instantie tegen voorwerpen.

Een historisch monument dat allengs niet meer als zinvol werd ervaren, was het voormalige gedenkteken voor de strijd tegen de Belgische opstand op de Dam in Amsterdam. Al bij de oprichting in 1856 op initiatief van een groep oud-strijders uit de Tiendaagse Veldtocht bestond er twijfel aan de noodzaak om zo nadrukkelijk aan ‘de volksgeest van de jaren 1830-1831’ te herinneren. De heftige emoties die de Belgische onafhankelijkheid in Nederland had opgewekt waren bedaard en de betrekkingen met het buurland waren genormaliseerd. Het monument, bekroond met een allegorische figuur van de Eendracht of de Natie, werd na onthulling in het algemeen niet mooi gevonden. De vrouwenfiguur kreeg al snel, waarschijnlijk met een obscene toespeling, de bijnaam ‘Naatje van de Dam’. Het gedenkteken paste slecht in de weinig expressieve openbare stijl van het toenmalige Nederland. In 1891, bij het bezoek van de Duitse keizer, werd nog een poging gedaan het op te tuigen tot een waarlijk nationaal monument, maar in het voorjaar van 1914 werd het in het kader van de herinrichting van het

34. Voor de historische identiteit: I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (Arnhem 1956); M. Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam 2002) 78-243; en voor de kunstgeschiedenis: E. de Jongh, ‘De Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst door politieke brillen bezien’, in: F. Grijzenhout, H.Th. van Veen (ed.), *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Nijmegen 1992) 225-249.

Damplein definitief verwijderd. De aanleiding tot de oprichting was geheel vergeten en de afbraak werd door niemand betreurd.³⁵

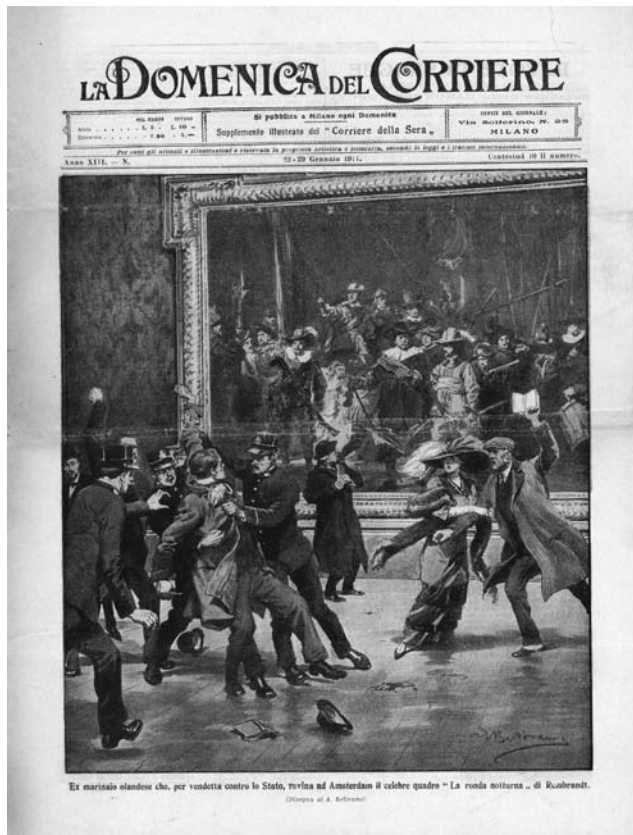
Een maatregel die werd voorgesteld als stadsvernieuwing, maar die wellicht toch ook een ideologische bijbedoeling had, was de afbraak in 1908 van de Amsterdamse Nieuwezijds Kapel. De kapel was opnieuw opgetrokken na een brand in 1452 en was een voorbeeld van Nederlandse late gotiek. Het besluit om dit historische monument te laten vervangen door moderne winkelpanden is een goed voorbeeld van een beleid dat vooral de eigen vooruitstrevendheid wil demonstreren. Misschien ging het ook nog om iets anders. De kapel, ook bekend als de Heilige Stede, was opgericht op de plaats van het huis waar in 1345 het ‘wonder van Amsterdam’ had plaatsgehad. Dit wonder werd jaarlijks in de vastentijd met een stille ommegang herdacht, die in de kapel zijn uitgangspunt had. In de negentiende eeuw werd door de katholieke geloofsgemeenschap in Amsterdam dit ritueel nieuw leven ingeblazen.³⁶ In liberale, later ook in socialistische kring werd dit vertoon van aloud ‘bijgeloof’ met ongenoegen waargenomen. Hadden de gelovigen ongelijk die meenden dat de afbraak van de kapel, ook al werd dat nooit toegegeven, in het bijzonder was geïnspireerd door anti-katholieke sentimenten?

Na 1945 heeft de politieke interpretatie en herinterpretatie van historische monumenten zich hoofdzakelijk afgespeeld rond de herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse koloniale geschiedenis. Er waren politici die in een aandring om de schanddaden van de oorlog uit te wissen alles wilde laten verwijderen wat gedachten daaraan opriep. In Groningen pleitte de latere burgemeester Jacques Wallage, toen in functie als wethouder, nog in 1976 tegen restauratie van de synagoge, die nutteloos was geworden en op pijnlijke wijze verwees naar de teloorgang van de Joodse bevolkingsgroep, waaruit hij ook zelf afkomstig was.³⁷ Het Nationaal Monument ter herdenking van de oorlogsslachtoffers op de Dam in Amsterdam, naar ontwerp van J.J.P. Oud met sculptuur van J.A. Raedecker, dat in 1956 door koningin Juliana officieel werd onthuld, had door de doelstelling en de gekozen vormgeving het effect van een grafteken op een

35. M. van de Wal, “Even onwrikbaar als de Geschiedenis onuitwisbaar is”. De roerige ontstaansgeschiedenis en het roemloos einde van Naatje van de Dam’, *De negentiende eeuw* 5 (1981) 228-249; Henri Beunders, “‘t Is Naatje.” Een pokdalige herinnering’, in: N.C.F. van Sas (ed.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam 1995) 91-105.

36. A.W. Weissman, *De Nieuwe Zijds Kapel* (Amsterdam 1908); J.F.M. Sterck, *De Heilige Stede. De slooping van een Middeleeuwsch Amsterdamsch heiligdom* (Hilversum 1939); P.J. Margry, *Amsterdam en het mirakel van het Heilig Sacrament* (Amsterdam 1988); P. Raedts, ‘Le Saint Sacrement du Miracle d’Amsterdam. Lieu de mémoire de l’identité catholique’, in: W. den Boer, W. Frijhoff (ed.), *Lieux de mémoire et identités nationales* (Amsterdam 1993) 237-251.

37. S. van der Poel, *Joodse stadgers. De Joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796-1945* (Groningen 2004) 157-159.

Afb. 5. Achille Beltrame (1871-1945), Aanval op de Nachtwacht door een Hollandse matroos, gravure in *La Domenica del Corriere*, 22-29 januari 1911, Rijksmuseum, Amsterdam.

centrale en druk gebruikte plaats midden in de stad.³⁸ Die indruk werd versterkt door de aangebrachte tekst van de dichter A. Roland Holst, die meer getuigde van diens persoonlijke mythologie dan van algemeen gedeelde gevoelens. In de jaren 1960 werd het monument meer en meer beschouwd als een monument voor de vrijheid en in overeenstemming daarmee als een vrijplaats gebruikt. Dit wekte wrevel bij oud-strijders en oud-verzetslieden, die de manier waarop de jeugd 'hun' monument in bezit had genomen ondergingen als een kwetsende vorm van vandalisme. Het kwam zelfs tot spontane acties van militairen om de Dam van jongeren 'schoon te vegen'. In dezelfde tijd von-

38. D. Carasso, 'Een monument voor de natie. Het ontstaan van het Nationaal Monument op de Dam', in: D. Carasso, *In de ban van het beeld. Opstellen over geschiedenis en kunst* (Hilversum 1998) 40-66; J.C.H. Blom, 'Het leed, de vastberadenheid en de mooie vrede. Het nationaal monument op de Dam', in: Van Sas, *Waar de blanke top der duinen*, 137-150; D. Broekhuizen, *De Stijl toen – J.J.P. Oud nu. De bijdrage van architect J.J.P. Oud aan herdenken, herstellen en bouwen in Nederland* (1938-1963) (Rotterdam 2000) 166-191.

den regelmatig vernielingen plaats van de monumenten gewijd aan generaal J.B. van Heutsz, de overwinnaar van de Atjeh-oorlog. Deze monumenten, vaak aangebracht bij kazernes en andere militaire gebouwen, werden toen ontdekt als symbool van de lange tijd verzwegen en verdrongen Nederlandse koloniale geschiedenis. Inmiddels zijn er in hun plaats gedenktekens gekomen die niet langer eer bewijzen aan de uitvoerenden, maar aan de slachtoffers van het imperialisme.

Bij het vernielen van schilderijen in musea gaat het meestal om een persoonlijke obsessie en niet om uitdrukking van in bredere kring aangehangen politieke meningen (afb. 5). Dergelijke handelingen worden gewoonlijk als pathologisch aangemerkt. Toch maakt het feit dat de kunstwaarde van het object in deze gevallen een grote rol speelt duidelijk dat zulke handelingen altijd ook een symbolisch karakter hebben. Toen iemand in 1975 in het Rijksmuseum met een mes een aanval op Rembrandts *Nachtwacht* had gedaan, verklaarde een woordvoerder van het museum dat het geen zin had om naar de motieven van de dader te vragen, want iemand die de *Nachtwacht* wilde beschadigen moest wel krankzinnig zijn. In de literatuur is deze reactie soms als volkomen ontoereikend voorgesteld.³⁹ Weliswaar gaf de dader later te kennen dat hij de Zoon van God was, waarmee de conservator van het museum gelijk leek te krijgen, maar hij richtte zich niet zonder reden op de *Nachtwacht* en niet op een willekeurig ander schilderij. Demonstratieve vernielingen in de besloten ruimte van het museum proberen meestal, als een laatste wanhoopsdaad, al datgene aan de kaak te stellen wat door de samenleving in het kunstwerk wordt gewaardeerd: succes, roem en reputatie, volmaakt vakmanschap, geld, vanzelfsprekend respect, belichaming van nationale tradities. De dader wil het kunstwerk niet laten verdwijnen, maar een door anderen geliefd en bewonderd object in vernielde staat tot symbool laten worden van de schade die hij (want gewoonlijk gaat het om een man) zelf meent te hebben opgelopen. Het erfgoed wordt vernield omdat het erfgoed is, op grond van alle overwegingen die het in de ogen van het publiek tot erfgoed maken.

Dit wil natuurlijk niet zeggen dat de handeling een rationele handeling is. Het obsessieve karakter blijkt uit de neiging tot herhaling die veel daders vertonen. In 1999 werd Picasso's *Vrouwelijk naakt voor de tuin* in het Stedelijk Museum in Amsterdam beschadigd door iemand die in 1990 in het Rijksmuseum al had geprobeerd zwavelzuur te spuiten op de *Nachtwacht*. Bij deze persoon ging het kennelijk om kunst als zodanig en niet om de verwerping van een bepaalde stijl. Afkeer van zeer duur betaalde, met veel publiciteit omgeven, maar niet als artistieke prestatie ervaren moderne kunst speelde in 1997 wel een rol bij de vernieling in het Amsterdamse Stedelijk Museum van *Cathedra* van Barnett Newman, door dezelfde man die in 1986 al Newmans *Who's afraid of red, yellow and blue* had stukgesneden en die toen in het voetspoor trad van een Duitser die in Berlijn een soortgelijk werk van Newman had aangevallen.⁴⁰ Ook de betekenis

39. Freedberg, *The power of images*, 407-408; Gamboni, *The destruction of art*, 195; Voor de schade aan het schilderij: L. Kuiper, W. Hesterman, 'Restauratieverslag van Rembrandts *Nachtwacht*', *Bulletin van het Rijksmuseum* 24 (1976) 14-51.

40. Gamboni, *The destruction of art*, 211; Kuitenbrouwer e.a., *Kunstvandalisme*, 66-71.

van het artistieke erfgoed als nationaal symbool kan een motief zijn. In 1989 vernielde iemand in het Dordrechts museum tien schilderijen met op een houtblok gemonteerde stanleymessen. Als reden voor zijn daad gaf hij aan dat Nederland werd overgeleverd aan buitenlanders en daarom ook de voortbrengselen van zijn eigen culturele traditie niet langer nodig had. Dit was een treurige, maar niettemin een politieke beweegreden.

De afzondering van kunst in het museum heeft de illusie doen ontstaan dat kunst niet alleen aan de tijd, maar ook aan de wereld is onttrokken, en alleen omwille van zichzelf, zonder invloed van externe factoren, kan worden beleefd en genoten. De omgang met kunst die in de negentiende eeuw vorm heeft gekregen, vereist een vermogen tot ondergaan van alle emoties waarop het kunstwerk een beroep doet, maar tevens een vermogen om die emoties te beheersen en in appreciatie van de getoonde kunstvaardigheid om te zetten. Zoals Abraham de Swaan het omschreef: 'De zuivere kunstzin vereist dat de kunstminnaar afstand neemt, van de alledaagse beslommeringen en van de eigen aanvechtingen.'⁴¹ De overgrote meerderheid van de museumbezoekers blijkt nog steeds in staat om aan dit voorschrift te voldoen. Maar af en toe komt er iemand binnen voor wie het museum een wereld is waarin zijn eigen angsten een tastbare vorm hebben gekregen.

Schoonheid, stijl en nationaliteit

Smaken, stijlen en esthetische voorkeuren veranderen in de loop van de tijd. Wat op het ene moment als een hoogtepunt van elegantie of uitdrukingskracht wordt gezien, is dikwijls in de ogen van een volgende generatie een betreurenswaardige afwijking, een misverstand dat moet worden gecorrigeerd of een verouderde opvatting die inmiddels is 'overwonnen'. De houding tegenover het verleden die ik hierboven als *historisme* heb omschreven gaat ervan uit dat elke periode zijn eigen doelstellingen kent en binnen de grenzen van dat streven bepaalde hoogten heeft bereikt. Iedere tijd heeft objecten opgeleverd die in hun soort belangwekkend zijn en die zo goed mogelijk aan de esthetische idealen van die tijd beantwoorden. Dit zijn eigenschappen waardoor iets tot erfgoed wordt. Argumenten voor vernietiging doen zich pas voor wanneer één bepaalde stijl als een blijvende verworvenheid wordt beschouwd, als een onomkeerbare stap in de historische ontwikkeling of als de verwezenlijking van een volksaard of nationale identiteit. Al datgene wat niet op deze lotsbestemming vooruitloopt, wordt dan verwaarloosbaar en kan zelfs beter verdwijnen.

In Nederland maakt al vanaf de zestiende eeuw de gedachte opgang dat er een nauwe band bestaat tussen de Nederlandse kunst en de aanleg van het Nederlandse volk. Deze aanleg werd zelf dan vaak weer herleid tot de invloed van klimaat en bodem of

41. A. de Swaan, *Kwaliteit is klasse. De sociale wording en werking van het cultureel smaakverschil* (Amsterdam 1986) 30.

tot de vormen van levensonderhoud die door de natuurlijke omstandigheden werden voorgeschreven. Dergelijke theorieën waren nodig om het afwijkende karakter van de Nederlandse kunst en architectuur te verklaren. De Nederlandse kunst voldeed immers maar in zeer beperkte mate aan de esthetische normen van het classicisme, dat in Italië en later vooral in Frankrijk tot een officiële kunstleer werd uitgewerkt.⁴² Ook in Nederland was de invloed van het classicisme merkbaar, maar een belangrijk deel van de kunstenaars, onder wie Rembrandt, trok zich van de klassieke regels weinig aan. Dit zou een reden kunnen zijn geweest om de Nederlandse kunst als mislukt en provinciaal te beschouwen. Het publiek bleek er echter een blijvende waardering voor te hebben en zelfs streng classicistische auteurs moesten erkennen dat de Nederlandse schilders in de uitbeelding van de werkelijkheid, weliswaar in de hiërarchie van genres een laag streven, een ongekennde volmaaktheid hadden bereikt.

De kloof tussen kunsttheorie en de praktijk van kunstenaars en kunstpubliek moest door een verklaring vanuit het volkskarakter worden gedicht. Of de Nederlanders nu wilden of niet, zij konden niet anders schilderen dan zo. Het classicisme drong in Nederland om die reden pas langzaam en laat door en toen het na 1670 onder Franse invloed de smaak van het publiek begon te beheersen, kwam er weldra aan de zo uitzonderlijke Nederlandse kunstproductie een einde. De negentiende eeuw probeerde deze denkbeelden te gebruiken als bouwstenen bij het samenstellen van een modern nationaal besef. De bewondering voor de oudere Nederlandse literatuur maakte vanaf de jaren 1860 plaats voor de overtuiging dat de meest oorspronkelijke en authentieke bijdrage van Nederland aan de Europese cultuur te vinden was in de schilderkunst. Conrad Busken Huet verhief deze veronderstelling in 1884 in zijn *Land van Rembrandt* tot zekerheid.⁴³ De waardering van de oud-Nederlandse bouwkunst verliep langs dezelfde lijnen. Ook hier gold de stijl uit de periode die vooraf ging aan het classicisme, de zogenaamde Hollandse Renaissance, als de stijl die het meest met de Nederlandse aanleg overeenkwam. Zij werd dan ook ijverig nagevolgd. Talrijke grote en bekende bouwwerken uit de laatste decennia van de negentiende eeuw, het Rijksmuseum, de Amsterdamse stadschouwburg, het Amsterdamse Centraal Station, zijn in een stijl uitgevoerd die aan deze 'nationale' bouwkunst herinnert.

Gedurende lange tijd was het nodig om het specifieke karakter van de Nederlandse kunst met een beroep op bijzondere omstandigheden te verdedigen. Maar tijdens de hoogtijdagen van het Nederlandse nationale denken werden de rollen omgekeerd. Alles wat niet overeenkwam met de als authentiek Nederlands beschouwde kunststijlen kon als wezensvreemd en on-nationaal worden verworpen. Deze afwijzing trof met name alle uitingen van classicisme in kunst en architectuur. Het classicisme had, meende men, tijdens de bloeiperiode van de zeventiende eeuw weinig invloed gehad en de uiteindelijke overwinning ervan viel samen met het einde van die bloeitijd, zodat het

42. F. Grijzenhout, 'L'art de la mémoire: peinture hollandaise et génie national', in: Den Boer, Frijhoff, *Lieux de mémoire et identités nationales* (z.pl. z.j.) 121-138.

43. Vgl. o.a. E.H. Kossmann, 'Rembrandts carrière als nationaal genie', in: E.H. Kossmann, *Een tuchtelooz probleem. De natie in de Nederlanden* (Leuven 1994) 29-58.

gemakkelijk voor de neergang verantwoordelijk kon worden gesteld. Het moest daarom als import, als buitenlands modeverschijnsel worden beschouwd, dat geen plaats verdiende in het vaderlandse erfgoed. Victor de Stuers, vanaf de jaren 1870 de grote voorvechter van de monumentenzorg in Nederland, kon voor allerlei historische stijlen waardering opbrengen. Hij maakte één uitzondering: het classicisme beschouwde hij als wezensvreemd aan de Nederlandse traditie en daarom als een stijl die geen bijzondere aandacht verdiende.⁴⁴

In zijn beroemde *De Gids*-artikel uit 1873, 'Holland op zijn smalst', uitte De Stuers de wens dat er op het Plein in Den Haag nu eens 'een werkelijk schoon monument' zou verrijzen.⁴⁵ Interessant is zijn gebruik van het woord 'monument' voor een gebouw dat nog moest worden opgericht. Dacht hij aan een bouwwerk in historische stijl dat aan de grootheid van de zeventiende eeuw herinnerde, zoals hij die waarnam? Het ministerie van Justitie van C.H. Peters, dat tussen 1876 en 1883 op de bedoelde plaats werd gebouwd, is een overdadige constructie in Hollandse neo-renaissance. Het pand dat daar voordien had gestaan, het classicistische woonhuis dat Constantijn Huygens in 1634 voor zichzelf had ontworpen, was kennelijk niet een monument dat het behouden waard was. Geen van de leden van het kort tevoren opgerichte College van Rijksadviseurs voor de Monumenten schijnt het 'amoveeren' (de term is van De Stuers) van het Huygenshuis een bezwaar te hebben gevonden.⁴⁶

De veroordeling van het classicisme leidde ertoe dat sommigen probeerden alle zeventiende-eeuwse Nederlandse kunstenaars die zich hiermee hadden ingelaten uit de erkende voorstelling van het nationale erfgoed weg te werken. Frederik Schmidt Degener, tussen 1918 en 1941 directeur van het Rijksmuseum in Amsterdam, streefde naar het vaststellen van wat hij 'het blijvend beeld' van de Hollandse schilderkunst noemde.⁴⁷ Er was nu nog, schreef hij, een proces van 'schifting' gaande, maar dit zou op den duur resulteren in een definitieve opvatting van wat in deze traditie belangrijk was. Deze canon of hiërarchie van artistieke grootheid zou alleen het wezenlijke mogen omvatten, dus alleen datgene dat voor de Nederlandse cultuur typerend was en waarin de Nederlanders hadden uitgeblonken. Met het oog op deze 'schifting' stelde Schmidt Degener in 1934 voor om een deel van de collectie Hollandse caravagisten en italianisanten over

44. De grote verdiensten van De Stuers hoeven geen reden te zijn om de ogen te sluiten voor de eenzijdigheid van zijn optreden. Het monumentenjaar 1975 viel samen met de honderdste verjaardag van zijn benoeming tot referendaris op het ministerie van Binnenlandse Zaken. De toen verschenen gedenkboeken hebben sterk het karakter van een huldiging: F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed* ('s-Gravenhage 1975); Tillema, *Scheitsen*. De toon van lofprijzing klinkt nog na in de recente studie over De Stuers van Perry, *Ons fatsoen als natie*. Evenwichtiger lijkt mij het oordeel van Van Swigchem uit 1966: De Stuers was een groot man, maar hij had de neiging om (met een woord van Jan Veth) de Nederlandse natie 'als een bewaarschool' te behandelen. Van Swigchem, *Afbraak of restauratie*, 34.

45. De Stuers, 'Holland op zijn smalst', 399.

46. Krul, 'Vooruitgang en verlies', 18. Voor het Huygens-huis zie: F.R.E. Blom, H.G. Bruin, K.A. Ottenheim, *Domus. Het huis van Constantijn Huygens in Den Haag* (Zutphen 1999).

47. F. Schmidt Degener, *Het blijvend beeld der Hollandse kunst* (Amsterdam 1949).

te brengen naar een nieuw op te richten museum in Nederlands-Indië. Het was wenselijk dat de Nederlanders in de kolonie in aanraking bleven met het vaderlandse erfgoed, maar daarvoor volstond een kunst die hij als een soort bastaardkunst beschouwde en die in Nederland zelf kon worden gemist.⁴⁸

Ook na de Tweede Wereldoorlog heeft het classicisme in Nederland nog lang een slechte naam behouden, met name in de bouwkunst, waar steeds de associatie met de stijl van het totalitarisme voor de hand lag. Eerst in recente tijd is het besef doorgedrongen dat de Nederlandse kunst en architectuur van de zeventiende eeuw een grotere verscheidenheid kende en minder op zichzelf stond dan door nationaal denkende auteurs vaak is aangenomen. Bij een algemene veroordeling van een bepaalde stijl gaat het tegenwoordig zelden meer om kwesties van nationale identiteit. De verwerping van de decoratieve Jugendstil of Art Nouveau door Berlage en de architecten van de Amsterdamse School werd nog nadrukkelijk met nationale argumenten verdedigd, maar de daarop volgende stijlwisselingen beriepen zich in hoofdzaak op esthetische vernieuwing en maatschappelijke vooruitgang.⁴⁹ Het is in de regel het moeilijkste om waardering op te brengen voor een stijl die men juist achter zich heeft gelaten. De monumentenzorgers hebben tot in de jaren 1960 weinig interesse gehad in de negentiende-eeuwse neo-stijlen en heden ten dage bestaat er maar weinig sympathie voor de architectuur uit de periode van de wederopbouw na 1945. In mode, typografie en *design* wordt de termijn waarbinnen motieven uit een eerdere stijl opnieuw kunnen worden opgenomen echter steeds korter en het is denkbaar dat er na de uitbloei van het modernisme een periode komt waarin, net als in het midden van de negentiende eeuw, alle stijlen tegelijk actueel kunnen zijn.

Toch liever iets nieuws

Gesteld nu dat een historisch object wordt erkend als deel van het cultureel erfgoed. Het staat niet hinderlijk in de weg, het wordt niet algemeen lelijk gevonden, het roept geen ongewenste politieke associaties op, maar het wekt juist op grond van historische of esthetische overwegingen in brede kring waardering. Dan nog kunnen er redenen zijn om geen steun te geven aan de aankoop of het onderhoud van dergelijke objecten. En

48. G. Luijten, "De veelheid en de eelheid". Een Rijksmuseum Schmidt Degener', in: *Het Rijksmuseum. Opstellen over de geschiedenis van een nationale instelling (Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 35 (1984))* 351-429, aldaar 412 noot 228. Een soortgelijk veto trof soms de Nederlandse schilderkunst uit de eerste helft van de negentiende eeuw. P. Haverkorn van Rijsewijk, directeur van Museum Boymans in Rotterdam en overtuigd voorvechter van de Haagse School, betuigde in een publicatie uit 1910 zijn spijt dat de grote brand van 1864 niet een nog groter deel van de collectie vroeg-negentiende-eeuwse schilderijen, volgens hem voornamelijk 'prullen', had vernietigd: J. de Vries, S. de Bodt, E. van Uiterd (ed.), *Pieter Haverkorn van Rijsewijk 1839-1919. Journalist en museumdirecteur* (Amsterdam 1996) 58, 140.

49. Over de nationalistische reactie tegen de florale Art Nouveau uit België en Frankrijk: L. Gans, *Nieuwe Kunst. De Nederlandse bijdrage tot de Art Nouveau* (Utrecht 1960).

wanneer dit wel gebeurt, kan de eigentijdse context waarin het object wordt opgenomen veel van de waarde als cultuurgoed wegnemen. Tegenover de wens om wat van waarde is uit het verleden zoveel mogelijk te behouden, staat het vertrouwen dat de eigen tijd in staat is tot een culturele productie die voor de beste resultaten van het verleden niet onderdoet. Dit is een volstrekt legitiem vertrouwen. Een tijd die niet gelooft in de eigen scheppingskracht staat er zorgelijk voor. Maar het is geen uitgemaakte zaak of ieder tijdperk op alle terreinen evenveel creatieve vermogens heeft. Veel culturele prestaties zijn eenmalig en behoren mede op grond van hun uitzonderlijkheid tot het erfgoed. Niettemin wordt regelmatig het argument naar voren gebracht dat de eigen tijd ermee zou moeten concurreren.

Telkens wanneer terwille van het erfgoed een beroep wordt gedaan op de algemene middelen, dient de vraag zich aan of het geld niet beter besteed kan worden. Waarom een groot bedrag uitgeven aan iets van vroeger, terwijl mensen van nu tekortkomen? Wanneer het om kunst gaat, zouden de hedendaagse kunstenaars het eerst voor steun in aanmerking moeten komen. In 1907 werd een deel van de collectie-Six in Amsterdam, waaronder het *Melkmeisje* van Vermeer, ten behoeve van het Rijksmuseum aangekocht door de Nederlandse staat. Tijdens het daaraan voorafgaande debat in de Tweede Kamer betoogde de socialistische leider P.J. Troelstra dat er niets tegen was wanneer de werken naar het buitenland zouden verdwijnen, dat er in Nederland voldoende werk van oude meesters in openbare collecties beschikbaar was en dat er beter geld kon worden uitgetrokken voor de steun aan jonge kunstenaars.⁵⁰ Toen de Nederlandse staat in 1992 een aanzienlijk bedrag uittrok voor de aanschaf van Rembrandts *Portret van dominee Uytenbogaert*, schreef Rudi Fuchs, de directeur van het Amsterdamse Stedelijk Museum, dat het interessanter zou zijn om dit geld, in plaats van aan overbekende Hollanders, uit te geven aan werk van 'geheimzinnige vreemdelingen', met andere woorden, aan eigentijdse kunst.⁵¹

De grondregels voor de omgang met historische monumenten zijn al in een vroeg stadium helder geformuleerd. In de jaren 1840 kwam A.N. Didron met de volgende principes: 'in stand houden is beter dan repareren, repareren is beter dan restaureren, restaureren is beter dan namaken. In ieder geval mag men nooit iets toevoegen of wegnemen'.⁵² Deze beginselen zijn als richtlijn nog altijd bruikbaar. Maar zij bevatten door hun nadruk op het bewaren van de authentieke vorm iets van het puritanisme dat vervolgens bij Ruskin en Morris de overhand kreeg. Historische monumenten, of het nu gaat om gebouwen, stadsgezichten of landschappen, hebben behalve een historische waarde ook een gebruikswaarde. Het is doorgaans onmogelijk een gebouw met zijn

50. E. Boekman, *Overheid en kunst in Nederland* (Amsterdam 1989³) 82; De Jongh, 'De Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst door politieke brillen bezien', 240; K. Bruin, *De echte Rembrandt. De verering van een genie in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1995) 52-53.

51. Idem, 152, noot 38.

52. Réau, *Histoire du vandalisme*, II, 123; Jokilehto, *History of architectural conservation*, 138-139; W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten* ('s Gravenhage 1987) 68.

omgeving voor altijd te bewaren in de toestand waarin het zich op een gegeven punt in de historische ontwikkeling bevond. Toevoegen is soms onvermijdelijk. Omdat het behoud van authenticiteit uitgangspunt is, mag de toevoeging of verandering geen stilistische navolging zijn van de bestaande gedeelten. Dat zou een vervalsing zijn, die een verraderlijk ‘nieuw-oud’ oplevert. Uit deze overweging is het denkbeeld voortgekomen dat iedere verandering aan een historisch monument zou moeten worden uitgevoerd in duidelijk herkenbare eigentijdse vormen.

In de eerste decennia van de officieel georganiseerde Nederlandse monumentenzorg heeft dit stijlpurisme, versterkt door de algemene afkeer van de negentiende-eeuwse neo-stijlen, soms tot een drastische aanpassing van historische gebouwen geleid, waarbij al het oude dat verloren was gegaan of niet kon worden behouden werd gemoderniseerd. Bekende voorbeelden zijn de kerktoeren van IJsselstein, een vroeg voorbeeld van renaissance-bouwkunst in Nederland, die een betonnen bekroning kreeg naar ontwerp van een van de leiders van de Amsterdamse School, en het laat-middeleeuwse stadhuis in Schoonhoven, dat werd gladgestreken als een eigentijds bankgebouw.⁵³ Het ging niet om een herhaling van het negentiende-eeuwse ‘restauratievandalisme’. De achterliggende gedachte was dat de hedendaagse bouwkunst in kwaliteit het historische bouwen evenaarde en zo universeel van toepassing was dat zij zich harmonieus met oudere stijlen liet combineren. Er bestond sinds de debatten over de ‘gemeenschapskunst’ uit de jaren 1890 een groot vertrouwen in het vermogen van de eigen tijd om nieuwe schoonheid te scheppen.⁵⁴ Daarvan getuigen ook de verregaande ingrepen in de oude binnenstad die H.P. Berlage als onderdeel van zijn uitbreidingsplannen voor Amsterdam en Utrecht voorstelde.⁵⁵

Belage heeft zijn uitgangspunt in 1918 met zijn eigen onnavolgbare logica verwoord: ‘Bouwkundige monumenten zijn documenten van de wereldgeschiedenis en wij moeten dus onze artisten gelegenheid geven om hunne krachten te beproeven.’⁵⁶ Dit is de theorie van de ‘rechten van de architect’, die inhoudt dat juist de oude stadscentra en

53. Van Swigchem, *Afbraak of restauratie*, 72; Tillema, Schetsen, 127-148; Denslagen, *Omstreden herstel*, 181-182.

54. De actualiserende ‘restauraties’ kunnen als document van hun tijd uiteraard zelf weer historische waarde krijgen. In 1908 werd het Rembrandthuis in Amsterdam in eigentijdse stijl ingericht door de architect K.P.C. de Bazel. In 1998 werd bij een nieuwe restauratie gepoogd zoveel mogelijk het zeventiende-eeuwse interieur te reconstrueren. De inrichting door De Bazel werd aan deze reconstructie opgeofferd, wat tot het protest leidde dat nu een authentiek modern kunstwerk plaats moest maken voor namaak-oud. Vgl. W.H. Vroom, ‘De totstandkoming van De Bazels inrichting van het Rembrandthuis’ en B. Laan, ‘Het interieur van het Rembrandthuis’, *Maandblad Amstelodamum* 85 (1998) 65-72, 73-80.

55. Zie met name P. Meurs, *De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940* (Rotterdam 2000). Berlage zag zichzelf vanaf het begin van zijn loopbaan als groot stadsvernieuwer: H. van Bergeijk, *De steen van Berlage. Theorie en praktijk van de architectuur rond 1895* (Rotterdam 2003) 12-13.

56. Opmerking in de vergadering van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, 8 augustus 1918, uit de notulen aangehaald in Tillema, *Schetsen*, 392.

Afb. 6. Albert Hahn jr. (1894-1953), 'Officiëel vandalisme in Amsterdam', spotprent in De Notenkraaker van 23 februari 1924, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

de bestaande bebouwing de meest passende context bieden voor eigentijdse vormexperimenten.⁵⁷ Opmerkelijk is hoe op dit punt de houding tegenover de oudere beeldende kunst en de historische architectuur uit elkaar gaan. Niemand zal menen dat het een recht is van jonge kunstenaars om hun krachten op de *Nachtwacht* te beproeven. Toch is het resultaat van stadsvernieuwing gewoonlijk even moeilijk omkeerbaar als de beschadiging van een schilderij (afb. 6). Het idee van het aanvullen in hedendaagse stijl wordt bij restauraties zelden meer toegepast. Maar in plaats daarvan wordt, met een vergelijkbare mengeling van purisme en zelfvertrouwen, vaak de 'confrontatie' nagestreefd, waarbij naast of tegenover de oude bebouwing een sterk contrasterende hedendaagse architectuur wordt geplaatst. De disharmonie die hierdoor ontstaat kan als spannend en stimulerend worden ervaren. Zij beantwoordt intussen ook aan een zucht naar macht, aan het verlangen om aan al dat nadrukkelijk aanwezige verleden de eigen wil op te leggen. In Utrecht komt regelmatig opnieuw het plan naar voren om een gebouw op te richten dat net zo hoog is als de Dom, om deze door een eigentijds equivalent weerspiegeld te zien.

57. Voor uiteenlopende visies op dit 'creatief behoud' zie: Meurs, *De moderne historische stad*, 434-453; Denslagen, *Romantisch modernisme*, 83-87, 105 en passim.

Wat bestaat is bekend; wat er nog niet is, houdt altijd de mogelijkheid in van iets beters en is daarom verlokkelijk. Niet alleen projectontwikkelaars, planologen, architecten, gemeentebestuurders, maar zelfs mensen die professioneel verantwoordelijk zijn voor het onderhoud van de historische bebouwing drukken zich graag in termen uit die alles nog open laten. 'Niets is zo veranderlijk als een monument', heet het dan, 'en als een monument niet verandert is het buitenspel gezet.'⁵⁸ Is het kenmerkende van een monument niet juist dat het iets blijvends is en was het er niet ooit om begonnen de monumenten buitenspel te zetten, als met dat spel het vrije spel van economische en maatschappelijke krachten wordt bedoeld? In het landschapsbeheer is recent de term 'consumptielandschap' opgekomen, in tegenstelling tot het vroegere agrarische 'productielandschap'. Bedoeld is de inrichting van het Nederlandse platteland als een stadspark, waar door de stedelijke bevolking de 'beleving' van het buiten zijn kan worden ondergaan. Met het idee van erfgoed staat het streven naar consumptie echter op gespannen voet. Als iets wordt geconsumeerd, wordt het verbruikt en raakt het op. De vraag wordt dan hoe lang de voorraad nog strekt.

De angst voor het museum

De tegenstelling tussen modernisering en bescherming wordt al te vaak als een conflict van twee onverzoenlijke standpunten voorgesteld. 'De ene partij verlangt naar een stad van de toekomst van nieuwe, grote gebaren en betoverende nieuwe vormen en functies. De andere partij wenst een stad die compact geruststellend is en refereert aan een verondersteld kleinschalig verleden.'⁵⁹ Waarom zou een historische stad niet betoverend kunnen zijn, in plaats van als kalmeermiddel te dienen? Het is een misverstand dat gehechtheid aan het verleden, belangstelling voor historische monumenten, zorg voor het artistieke erfgoed, moeten leiden tot de wens om alles te behouden zoals het bestaat. In het kader van de renovatie van de stad Utrecht en de bouw van het winkelcentrum Hoog Catharijne zijn enkele interessante historische gebouwen gesloopt, waaronder het in 1901 in een merkwaardige variant van Art Nouveau opgetrokken kantoor van de verzekeringsmaatschappij 'Utrecht'. De afbraak in 1974 was een pijnlijk verlies, zoals later ook door vertegenwoordigers van het gemeentebestuur is toegegeven. Het modernistische vooroordeel tegen de Art Nouveau was toen al grotendeels weggenomen en er bestond geen twijfel over de status van het pand als historisch monument. Het gebouw is voor veel inwoners van Utrecht een symbool geworden voor de prijs van de vooruit-

58. F. Asselbergs, 'Strategische keuzes voor de toekomst', in: E. van Brederode, *Monumentenzorg*, 278-293, aldaar 281. Het gaat hier, als ik het goed begrijp, om iets anders dan de ingrijpende verandering die de monumentenstatus zelf met zich meebrengt, of om de noodzaak rekening te houden met de geschiedenis van het monument.

59. R. Dettingmeijer, 'Van Fockema Andreae tot de renovatie van HC. Utrecht en de ideale stad in de 20ste eeuw', in: K. Jacobs, L. Smit (ed.), *De ideale stad. Ideaalplannen voor de stad Utrecht 1664-1988* (Utrecht 1988), 75-114, aldaar 112.

gang, zozeer dat er zelfs serieuze voorstellen zijn gedaan om het op dezelfde plaats of elders te reconstrueren.⁶⁰ Maar niemand verlangt terug naar alles wat toen is verdwenen, zoals de oude Jaarbeursgebouwen die zich vroeger daar vlakbij bevonden.

Gaat de hedendaagse samenleving gebukt onder een teveel aan geschiedenis? In vergelijking met de negentiende of vroege twintigste eeuw is dit moeilijk vol te houden. De manier waarop de nationale staat met historische argumenten werd onderbouwd, in het onderwijs, in de politiek, in het openbare leven, is ons volkomen vreemd geworden. De geschiedenis dient niet meer als rechtvaardiging of als richtlijn voor de toekomst. Een bewuste band met het verleden ervaren nog maar weinig mensen en als zij dat doen heeft deze band vaak een traumatisch karakter. Het verleden is buiten ons komen te staan. Wellicht juist daarom wordt wat ervan over is met grotere ijver dan ooit verzameld. Er bestaan musea voor alle onderwerpen en alle soorten objecten. Er komen telkens nieuwe openbare collecties bij. Na alle tastbare voorwerpen in hun immense verscheidenheid zijn nu de immateriële getuigenissen aan de beurt, de geuren, geluiden en gevoelens. De depots en magazijnen van de musea puilen uit door dingen die daar voorgevoerd zijn opgeslagen en die misschien nooit meer aan het licht zullen komen. Al in de vroegste tijd van de openbare verzamelingen werd eraan herinnerd dat het woord 'monument' oorspronkelijk 'graftombe' betekent.

Het museum is niet alleen een plaats van herinnering, maar kan ook een plaats van vergetelheid worden. Dit gegeven heeft een algemeen gangbaar schrikbeeld opgewekt. Zolang de rust van het vergeten zich tot de kelders van de musea beperkt, is het probleem voornamelijk van belang voor de vakmensen. Maar zodra het begrip erfgoed zich uitbreidt tot gebouwen, stadsgezichten, landschappen, ontstaat het gevaar dat deze hetzelfde lot ondergaan als veel museumschatten en tot een doods vegeteren worden veroordeeld. De futurist Marinetti gaf in zijn tirades tegen de musealisering lucht aan gevoelens die al velen voor hem hadden geuit. Ook een hedendaagse autoriteit op het gebied van de monumentenzorg als Françoise Choay waarschuwt als vanzelfsprekend tegen de dreiging van een voortgaande musealisering.⁶¹ Maar is het per definitie verschrikkelijk om in een museum te leven? Moet een museum altijd voorstellingen oproepen van verstarring, vergetelheid en dood? Waar precies gaat een levende en levendige belangstelling voor het historische erfgoed over in een verstikkende angst voor verandering?

Het is waar dat musealisering dikwijls gepaard gaat met commercialisering en trivialisering.⁶² Er bestaat ook in Nederland een erfgoedindustrie die de consument een donzig en suikerzoet beeld van het verleden voorhoudt, waaruit ieder spoor van conflict is verdwenen. Men kan zich daartegen op esthetische, ethische of wetenschappelijke

60. J. Roding, *De Utrecht. Een Nederlands voorbeeld van Art Nouveau-architectuur* (Utrecht 1977); R. de Kam, *De 'Utrecht'. Toekomst voor een verdwenen gebouw?* (Utrecht 2004).

61. Choay, *L'allégorie du patrimoine*, 198; Recht, *Penser le patrimoine*, 16-17.

62. D. Lowenthal, *The past is a foreign country* (Cambridge 1985); D. Lowenthal, *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge 1998).

gronden verzetten. Belangrijker is de vraag waarom zoveel mensen in een al dan niet gefantaseerd verleden troost zoeken. Is nostalgie een zwakte of een vorm van verzet? Het veelgebruikte argument dat mensen die naar vroeger terugverlangen 'niet opgewassen zijn tegen hun eigen tijd' is niet meer dan een dooddoener. Daarmee kan ieder zoeken naar een alternatief, ieder idealisme of utopisme worden afgedaan. 'Sterft, gij oude vormen en gedachten', dichtte Henriëtte Roland Holst in 1899 in haar vertaling van het strijdlid *De Internationale*. Maar zij wist heel goed, net als Marinetti tien jaar later, hoezeer haar eigen radicalisme verbonden was met vroegere 'vormen en gedachten'. Elke tijd schept zijn eigen verleden. Dit kan echter alleen wanneer er genoeg materiaal voorhanden is om een keuze te maken.

Lijst van afbeeldingen

Peter van den Berg

- Afb. 1. Eerste pagina van een Nederlandse bewerking van de Saksenspiegel, veertiende eeuw, Bibliotheek Rijksuniversiteit Groningen.
- Afb. 2. S. van der Mehlen, Het opmaken van een testament, gravure in: H. van der Vorm, *Verhandeling van het Hollands, Zeelands ende West-Frieslands versterv-regt* (Hoorn 1705²), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 3. Bernardus van Schijndel (1649-1709), *Boedelverdeling bij een sterfbed*, 1703, doek, 55,9 x 76,2 cm, particuliere collectie.
- Afb. 4. F.L. Kersteman, *Hollandsch Rechtsgeleert woorden-boek* (Amsterdam 1768), titelpagina, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 5. Willem Bartel van der Kooi (1768-1836), Portret van de rechtsgeleerde Daam Fockema (1779-1855), doek, 102 x 87 cm, Fries Museum, Leeuwarden.

Sandra Langereis

- Afb. 1. Jan van Goyen (1596-1656), Strandgezicht bij Katwijk met de ruïne van de Brittenburg en diverse oudheden, 1617, doek, particuliere verzameling.
- Afb. 2. Achttiende-eeuwse baksteen met het opschrift *Gens Batavorum amici et fratres Rom[ani] Imp[erij]* ('Volk der Bataven, vrienden en broeders van het Romeinse rijk'), 23 x 23 x 14 cm, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.
- Afb. 3. Arnoldus Buchelius (1565-1641), Gezicht op de kerkenstad Utrecht, tekening in pen en penseel in Buchelius' *Commentarius*, 1590, Universiteitsbibliotheek, Utrecht.
- Afb. 4. 'Drie gevonden steenbrokken van de godin Nehalenniae', gravure in J. van Royen, *Nederlands Oudheden*, 1700, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 5. Rutger van Langevelt (1635-1695), Portret van de Nijmeegse oudheidkundige en verzamelaar Johannes Smetius (1590-1651), 1669 (?), zwart en gekleurd krijt, 433 x 336 mm, Museum Het Valkhof, Nijmegen.
- Afb. 6. J. Schijnvoet (1685-na 1733), 'De huinebedden, of groote steen hoopen in Drenth en Westfalen', gravure in Ludolf Smids, *Schatkamer der Nederlandsse oudheden* (Amsterdam 1711), Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

F.C.J. Ketelaar

- Afb. 1. Cornelis Brisé (1622-1665/70), Archivalia van de thesaurie der stad Amsterdam, 1656, doek, 194 x 250 cm, Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam.
- Afb. 2. Hendrick van Vliet (ca. 1612-1675), Gezicht in de Nieuwe Kerk te Delft met de memorietafel van Adriaen Teding van Berkhout, 1661, doek, 112 x 100 cm, Museum Het Prinsenhof, Delft (in bruikleen van de Stichting Teding van Berkhout).
- Afb. 3. Bernard Picart (1673-1733) invenit et fecit, Titelprent voor Frans van Mieris, *Histori der Nederlandsche vorsten* (1732), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 4. Tibout Regters (1710-1768), Portret van Jan Wagenaar (1709-1773), doek, 82 x 68 cm, Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam (in bruikleen van het Rijksmuseum, Amsterdam).
- Afb. 5. Trappenhal in het gebouw van het toenmalige Algemeen Rijksarchief aan het Bleijenburg in Den Haag, ca. 1960, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, 's-Gravenhage.
- Afb. 6. Rijksarchivaris Hardenberg bij de inrichting van de tentoonstelling *150 jaar Rijksarchief* in museum Het Prinsenhof in Delft, 1952, Nationaal Archief, 's-Gravenhage.

Frans Grijzenhout

- Afb. 1. D.J. van der Kellen (1827-1895), Drinkhoorn van het Sint-Sebastiaansgilde van Amsterdam, in: D.J. van der Kellen, *Nederlands-Oudheden* (Amsterdam 1861), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 2. J.M.A. Rieke (1851-1899), De oudheidkamer op het Amsterdamse stadhuis, tekening naar een voorbeeld van zijn vader J.G.L. Rieke (1817-1898), Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.
- Afb. 3. Haringkaken, in: J. Marcus, *Deliciae batavicae [...] variae elegantesque picturae omnes Belgii antiquitates [...] representantes* (Amsterdam 1628), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 4. Titelgravure van L. Smids, *Schatkamer der Nederlandsse oudheden* (Amsterdam 1711), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 5. Casper Jacobsz. Philips (1732-1789) naar Albertus Frese jr. (1714-1788), Diverse vondsten in het graf van Jacoba van Beieren (1401-1436) gravin van Holland bij opgravingen onder de Hofkapel aan het Binnenhof in Den Haag, 1778, gravure in: Phileleutherus Timaretes, *Verzameling van gedenkstukken in Nederland* ('s-Gravenhage 1777), 190 x 114 mm, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, 's-Gravenhage.
- Afb. 6. Reinier Vinkeles (1741-1816), Overbrenging van vaderlandse gedenkstukken uit het bezit van stadhouder Willem V naar de vergaderzaal van de Staten-Generaal op 11 maart 1795, gravure, Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

- Afb. 7. Anthony Grolman (1843-1926), De archeologische collectie van het Provinciaal Utrechts Genootschap in het Stedelijk Museum van Utrecht, gehuisvest in het stadhuis, 1889, aquarel, Het Utrechts Archief, Utrecht.

E.O.G. Haitsma Mulier

- Afb. 1. Titelpagina Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving* (Amsterdam 1938), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 2. Adolf van der Laan (ca. 1690-1742), Titelplaat voor de *Levensbeschrijvingen van beroemde en geleerde mannen* (Amsterdam 1730-1733), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 3. Adolf van der Laan (ca. 1690-1742), Laurens Jansz Koster, gravure met een vers van Paludanus in de *Levensbeschrijvingen van beroemde en geleerde mannen* (Amsterdam 1730-1733), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 4. 'Vaderlandsche mannen en vrouwen', houtgravure, Historisch Museum Rotterdam, Stichting Atlas Van Stolk, Rotterdam. Door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen goedgekeurde volkprent op Jan Steen, Erasmus, Kenau, Anna Maria van Schuurman, Rubens Cats, Boerhaave en anderen.
- Afb. 5. Eppo Doeve (1907-1981), bankbiljet van 25 gulden met Christiaan Huygens, 1955, De Nederlandsche Bank, Amsterdam.
- Afb. 6. 'Erflaters', serie bustes in de hal van het gebouw van de Tweede Kamer in Den Haag, geplaatst in 2002, foto Gilles van Niel.

Coert Peter Krabbe

- Afb. 1. Willem Jacob Hofdijk (1816-1888), Het kasteel te Muiden, litho in: J. van Lennep en W.J. Hofdijk, *Merkwaardige kastelen in Nederland IV* (Amsterdam 1861), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 2. Abraham Nicolaas Godefroy (1822-1899), De kanselarij te Leeuwarden, afbeelding uit de *Bouwkundige Bijdragen 7* (1852), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 3. Johannes Hermanus Leliman (1828-1910), Afbeelding van koffiehuis 't Vosje aan het Rokin in Amsterdam en de gesloopte voorganger, Historisch-topografische Atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.
- Afb. 4. Adrianus Cyriacus Bleijs (1842-1912), ontwerp voor de herbouw van een aantal huizen langs de Nieuwe Zijds Voorburgwal en het Begijnhof in Amsterdam', 1886, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.
- Afb. 5. Cornelis Springer (1817-1891), Oud-Hollands marktplein op de voedingstoonstelling in 1887, tekening in zwart krijt, wit gehooft, 360 x 450 mm, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.

- Afb. 6. Pieter Oosterhuis (1816-1885), Een van de stijlkamers op de Historische Tentoonstelling van Amsterdam in 1876 in het Oudemannenhuis, foto, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.

Willemien Roenhorst

- Afb. 1. Johan Coenraad Braakensiek (1858-1940), 'Behoud van natuurmonumenten!', spotprent in *De Amsterdammer* van 16 september 1916, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.
- Afb. 2. Benjamin Brecknell Turner (1815-1894), De Saaihal aan de Westermarkt in Amsterdam, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.
- Afb. 3. Anoniem, Restanten van de Nieuwezijds Kapel in Amsterdam na de afbraak in augustus 1908, foto, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.
- Afb. 4. Jacob Olie (1834-1905), De Reguliersgracht in Amsterdam naar het Noorden, 1895, panoramaopname, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, Amsterdam.
- Afb. 5. Georges van Raemdonck (1888-1966), 'Heemschut', spotprent in *De Notenkraaker* van 5 mei 1934, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

Lisa Kuitert

- Afb. 1. C. (de) Lotter, De schenking van het Egmonds evangelarium door graaf Diederik II van Holland en zijn vrouw Hildegard aan de patroon van de abdij in Egmond, Sint Adelbert, gravure naar een illuminatieschildering, in: H. van Wijn, *Huisczittend leven*, II (Amsterdam 1812), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 2. De boekhandel van K. Fuhri in de Papestraat in Den Haag, 1844, houtgravure, Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief, 's-Gravenhage.
- Afb. 3. Jacques Joseph Eeckhout (1793-1861), Portret van Charles Sulpice Flament, eerste bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, 1834, doek, Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage.
- Afb. 4. Presentatiekast van Nederlandse literatuur op de Wereldtentoonstelling in Philadelphia, 1876.
- Afb. 5. *Alle de wercken van Jacob Cats, tweede deel* (Amsterdam 1852), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

Martijn Eickhoff

- Afb. 1. 'Maha-kala', het Bheireva-beeld met de guirlande van 'Grieksche Medusa-hoofden', gravure, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

- Afb. 2. Afbeelding van een schoen, gevonden bij een veenlijk in Oost-Fries veen, in: N. Westendorp en C.J.C. Reuvens (ed.), *Antiquiteiten I* (1820), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 3. Drie gouden halsringen, onderdeel van de goudschat van Velp, foto uit 1933, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 4. De Merovingische schat van Wieuwerd, gravure uit 1867, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 5. Vogelsang del., 'Holwerda Triumphator', potloodtekening op schrijfpapier, 16 x 16 cm, Nationaal Archief, 's-Gravenhage.

Wessel Krul

- Afb. 1. De lege nis van de Brihad Buddha na de vernietiging door Taliban, maart 2001, foto ANP/AFP, Saeed Khan.
- Afb. 2. 'Wandaal', gravure in J. van Royen, *Nederlandsche Oudtheden* (1700), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 3. Pierre-Joseph Lafontaine (1758-1835), Alexandre Lenoir verdedigt de koningsgraven in Saint-Denis tegen revolutionaire beeldenstormers, 1793, tekening, 23 x 20 cm, Musée Carnavalet, Parijs.
- Afb. 4. De ruïne van het huis te Brederode, gravure in L. Smids, *Schatkamer der Nederlandse oudheden* (Amsterdam 1711), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- Afb. 5. Achille Beltrame (1871-1945), Aanval op de Nachtwacht door een Hollandse matroos, gravure in *La Domenica del Corriere*, 22-29 januari 1911, Rijksmuseum, Amsterdam.
- Afb. 6. Albert Hahn jr. (1894-1953), 'Officiëel vandalisme in Amsterdam', spotprent in *De Notenkraker* van 23 februari 1924, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

Namenregister

- Aa, A.J. van der 144
Aa, C. van der 123
Adrianus VI, paus 139, 143 (ill.)
Alberdingk Thijm, J.A. 8, 54, 101, 118, 127,
160-165, 167, 170, 172-173, 190-193, 277-
279
Alewijn, Z.H. 220
Alkemade, K. van 116-119, 130
Alphen, D. van 93
Alquier, C.-J.-M. 123
Alva, hertog van 87
Ancona, H. d' 106, 232, 259
Aristoteles 2-3 (ill.)
Arminius 139
Asch van Wyck, H.M.A.J. van 127
Augustinus, A. 59, 71n
Aurelius, C. 66-67, 72
- Bacon, F. 69n, 114
Bakhuizen van den Brink, R.C. 215-216
Baur, S. 141
Bayle, P. 139
Bazel, K.P.C. de 299n
Bembo, P. 136
Berden, J.W.H. 171
Bergh, L.Ph.C. van den 211, 214
Berlage, H.P. 195, 297, 299
Beza, Th. 50
Bigot de Prémeneu, F.J.J. 39
Bilderdijk, W. 155, 211, 214, 220-221
Biondo, F. 60-63
Bleijs, A.C. 167-168
Bleyswijck, D. van 89
Blok, P.J. 147
Boeles, P.C.J.A. 246
- Boerhaave, H. 143 (ill.)
Bolland, G.J.P.J. 150 (ill.)
Bonifatius 71
Booth, C. 90n
Bosch, J. 148
Bosse, P.Ph. van 285
Boxhorn, M.Z. 207
Braat, W.C. 254
Bracciolini, P. 136
Brederode, H. van 121
Brink, H.J. van den 168
Brinkman, L.C. 106
Broecke Hoekstra, A. ten 205
Brongersma, T. 79-80 (ill.)
Brugmans, H. 133-134
Bruin, C. 116
Buchelius, A. 68-72, 76, 82, 86
Büchler, D.D. 155, 159n
Buck, H. de 226
Buffa, F. 110, 112
Bursch, F.C. 254-255
Busken Huet, C. 134, 145-148, 295
Byron, G.G. lord 282
- Caesar 58-59, 63
Cals, J.M.L.T. 101
Calvijn, J. 50, 136, 139, 146
Camden, W. 62
Campen, J.W.C. van 90n
Capellen, J.D. van der 148
Cato, M. 2
Cats, J. 143 (ill.), 216, 223, 225, 227 (ill.)
Caumont, A. de 275
Cazalès, J.-A.-M. 37
Chastel, A. 8-9

- Choay, F. 7, 9, 302
 Cicero 59-60, 62
 Cleanthes 2
 Clerc, J. de 214
 Clerq, S. de 203
 Clerq, W. de 207
 Cleyndert, H. 188, 189n, 203
 Clignett, J.A. 212n, 213-214
 Colijn, H. 55
 Conwentz, H. 180-181, 182n, 185n, 186
 Cotta, J.G. 225-226
 Cromwell, O. 272
 Cuypers, P.J.H. 8, 165, 167, 170-171
- Dam, A.W. van 158
 Danckers, H. 73
 Deken, A. 209, 217
 Delsaux, J.-C. 159n
 Didron, A.N. 276, 277, 298
 Diederik II, graaf 210 (ill.)
 Domela Nieuwenhuis, F. 54
 Dou, G. 169
 Dozij, R.P.A. 222
 Dumonceau, J.-B. 123
 Duparc, F.J. 5-7
 Duparc, M.I. 5, 131
 Dürer, A. 139
 Dyck, A. van 140
- Easton, C. 181, 182n
 Eeden, F.W. van 176-177, 179, 181, 185-186, 201
 Effen, J. van 139
 Elgin, Th. Bruce lord 282
 Elisabeth I 62
 Emmius, U. 85, 86, 88
 Erasmus, D. 69, 136, 139, 143 (ill.), 145, 148
- Farncombe Sanders, A.J.W. 248
 Fetherstonhaugh, M. 272n
 Flament, Ch.S., 219 (ill.)
 Floris V, graaf 139, 160
 Fock, C. 285
- Fockema, D. 41-43
 Fokke, A. 125
 Formsma, W.J. 105
 Frederik, prins 221
 Frederik Hendrik, stadhouder 77
 Freedberg, D. 280
 Frese, A. 119-120 (ill.)
 Fuchs, R.H. 298
 Fuhri, K. 216 (ill.), 226
 Fumière, Th. 169
- Gamboni, D. 280
 Gargon, M. 116
 Garjeanne, A.J.M. 179
 Geels, J. 224
 Genestet, P.A. de 224
 Geyter, J. de 226
 Gibbon, E. 141
 Giffen, A.E. van 252-258
 Ginjaar-Maas, N.J. 229
 Gockinga, C.H. 40
 Godefroy, A.N. 157n, 158, 164
 Goethe, J.W. von 226, 272
 Gogh, V. van 279
 Gosschalk, I. 165, 168n
 Granvelle, A. Perrenot de 139
 Graswinckel, D.P.M. 6, 103
 Greef, J. de 155
 Grégoire, H. 8, 160, 270-272, 275-277
 Grimm, J. 211
 Groot, H. de 31, 77, 121, 139, 148
 Gugel, E. 166-167
 Guicciardini, L. 70
 Guizot, F. 151
- Haagen, J.K. van der 256
 Haake, H. 231
 Hahn, J.G.H. 122
 Halbertsma, J.H. 128-129
 Hals, F. 149 (ill.)
 Hart, M. 't 50
 Haverkorn van Rijsewijk, P. 297n
 Haverschmidt, F. (Piet Paaltjens) 212

Heda, W. 66-67, 72
 Heemskerck, J.A. van 247-248
 Heijden, J. van der 129
 Heimans, E. 178-179, 181-182, 184
 Hein, P. 139, 143 (ill.)
 Heinsius, H.W. 179, 180n, 182-183, 185
 Helmers, J.F. 237
 Hendrik VIII, koning 272
 Herbenus, M. 62-64, 72
 Herder, J.G. von 226
 Herodotus 57-58
 Heussen, H.F. van 114
 Heutsz, J.B. van 293
 Heyne, C.G. 234
 Hildegard, gravin 210 (ill.)
 Hippias 58
 Hoevenaar, W.P. 109
 Hofdijk, W.J. 176-177, 185, 190
 Hoffmann von Fallersleben, H. 211, 214n
 Hofstede, P. 81-82
 Holtrop, J.W. 213-214
 Holwerda, A.E.J. 245-247, 249-250, 253
 Holwerda, J.H. 250-254
 Homerus 2-3
 Hooft, P.C. 88, 153-155, 171, 216, 222-223
 Horatius 2, 69n
 Houten, S. van 248
 Hudde Dedel, J. 121
 Hugo, V. 160, 275, 279
 Humboldt, A. von 185
 Hus, J. 136
 Huydecoper, B. 212
 Huygens, C. 77, 174, 217, 222, 296

 Immerzeel, J.L. 225
 Iterson, P.H.G. 208

 Jacoba van Beieren 118, 120 (ill.), 126, 143
 (ill.)
 Jacqueminot, J.-I.-J. 39n
 Janssen van Almeloveen, D. 119
 Janssen, L.J.F. 239-240, 245
 Jaspers, J. 178

 Johan Maurits van Nassau 77
 Jonckbloet, W. 210n, 213-214
 Juliana, koningin 291

 Kaay, W. van der 248
 Kampen, N.G. van 219, 223n
 Kantelaar, J. 217
 Karel II, koning 118
 Karel V, keizer 139
 Kellen, D. van der 109-113, 127, 129, 131
 Kempius, C. 78
 Kenau Simonsdr Hasselaer 139, 143 (ill.)
 Kersaint, A.-G. 7-8
 Kersteman, F.L. 33
 Key, L. de 158
 Klompé, M.A.M. 105
 Kloot Meyburg, H. van der 199
 Kluit, A. 93n, 95
 Knappen, B. 4
 Knappert, L. 203
 Knoop, R. 231
 Koene, B. 207
 Kok, A.A. 203
 Kolijn, K. 212
 Koselleck, R. 18
 Koster, L.J. 136, 138 (ill.)
 Kousbroek, R. 229
 Kramm, Chr. 157n
 Kruseman, A.C. 226
 Kruseman, J.A. 109
 Kuyper, A. 249

 Laan, M.C. van der 259-261
 Labadie, J. de 146
 Laelius 2
 Lairesse, G. de 140
 Leemans, C. 162, 173, 239, 242-245
 Leendertz, P. 216
 Leeuwen, C.H.J. van 259
 Leicester, graaf van (R. Dudley) 71
 Lelij, W. van der 119
 Leliman, J.H. 162-164
 Leliman, J.H.W. 175-176, 190, 198-199

Leniaud, J.-M. 9
 Lennep, D.J. van 155, 173, 190, 278
 Lennep, J. van 220
 Lenoir, A. 152, 153, 160, 273-274 (ill.)
 Leto, P. 136
 Leu de Wilhem, D. le 61n
 Lier, J. van 81
 Livius 61
 Lodewijk XIV, koning 56
 Lodewijk Napoleon, koning 81, 141
 Lokhorst, J. van 101
 Louis-Philippe, koning 151
 Lowenthal, D. 15
 Lübke, W. 166
 Lugt, F. 18, 132
 Lulofs, B.H. 207, 210, 211n, 221
 Luther, M. 50, 136

Maerlant, J. van 208, 212n
 Marcus, J. 114, 116
 Marinetti, F.T. 265-268, 302
 Martinet, J.F. 141
 Maurik, J. van 228n
 Maurits, stadhouder 79, 114
 Melanchton, Ph. 50, 136
 Merian, A.S. 140
 Mérimée, P. 276
 Merlin (de Douai), P.-A. 37-38
 Merula, P. 88
 Meu, M. 139
 Meijer, D.C. 196
 Meijer, G.J. 208
 Mieris, F. van 92-93
 Millin de Saint-Aubin, A.-L. 121
 Miraeus, A. 86
 Momfelen, T. 90
 Montalembert, Ch. de 160, 275, 277, 279
 Montesquieu, Ch.-L. de Secondat baron de
 210
 Moor, Th. D. 116
 Morris, W. 284, 298
 Mussolini, B. 266

Napoleon 40, 141, 273-274
 Nepveu, J.J.D. 214
 Newman, B. 279, 287, 293
 Nieuwenhuis, G.T. 236
 Nieuwenhuyzen, J.J. 221
 Noordziek, J.J.F. 100
 Nora, P. 9
 Nuis, A. 259, 260

Obreen, J. 109-110
 Oldenbarnevelt, J. van 121, 160
 Oud, J.J.P. 291
 Oudaen, J. 116, 121
 Oudemans, J.Th. 180n, 183, 185
 Outhof, G. 136
 Overvoorde, J.C. 103n

Paludanus, B. 78
 Pars, A. 116
 Paulus, apostel 47-48
 Perizonius, J. 249
 Perry, J. 101, 296n
 Persijn, H. 67
 Peters, C.H. 174, 296
 Petrarca, F. 61, 145
 Petrus, apostel 48-49, 52, 64
 Picardt, J. 66, 78-79
 Picasso, P. 293
 Pit, A. 131
 Pius V, paus 51
 Pius X, paus 51
 Plato 2, 58
 Pleyte, W. 245-246, 250n
 Ploeg, F.C. van der 259-260
 Poelje, G.A. van 255
 Polak, H. 202
 Poll, K.L. 229
 Pompeius, Cn. 58
 Pontanus, J. 87, 61n
 Poot, H.C. 143 (ill.), 229
 Portalis, J.E.M. 39
 Potgieter, E.J. 13, 173, 190, 216, 224, 228n
 Puthod de Maisonrouge, F. 7

- Quatremère de Quincy, A.-Ch. 274, 275n
 Raedecker, J.A. 291
 Ranke, L. von 69n
 Réau, L. 281-282
 Régis de Cambacérés, J.J. 38
 Rembrandt 2-3, 140, 146-149 (ill.), 172, 278,
 292 (ill.), 293, 295, 298
 Repgau, E. von 22
 Reuvens, C.J.C. 67n, 233-239, 242-243, 245,
 247, 249, 262
 Rhijn, H. van 114
 Rieke, J.M.A. 126
 Riemsdijk, B.W.F. van 102
 Riemsdijk, Th.H.F. van 102
 Ritzen, J.M.M. 259
 Rochussen, Ch. 67
 Roelants, H.A.M. 226
 Roland Holst, A. 292
 Roland Holst, H. 303
 Romein, A. 133, 147, 149
 Romein, J. 133-134, 145, 147, 149
 Romswinckel, J. 218
 Roorda, D.J. 105
 Rose, W.N. 156, 159n, 163n, 174
 Rousseau, J.-J. 148, 283
 Royen, H. van 96-97
 Royen, J. van 73 (ill.), 116
 Rubens, P.P. 139, 143 (ill.)
 Rudorff, E. 199
 Ruskin, J. 284, 298
 Ruyter, M.A. de 121-123, 125, 142, 143 (ill.),
 149 (ill.), 150 (ill.), 153

 Sainte-Beuve, Ch.-A. 224
 Sannazaro 136
 Scaliger, J.J. 249
 Schaep, G. 90
 Schaepman, H.J.A.M. 248
 Schele, R. 140
 Schelling, P. van der 116-119, 130
 Scheltema, J. 153-155, 213
 Schmidt Degener, F. 3, 13, 132, 296

 Schonhovius, A. 78
 Schotel, G.D.J. 118
 Schrijnen, J. 201
 Schuijlenburgh, H. van 73
 Schurman, A.M. van 140, 143 (ill.), 146
 Scriverius, P. 72-73, 113, 116
 Seneca 2, 4-5
 Serrurier, L. 244
 Servatius, bisschop 64
 Siegenbeek, M. 205, 209, 218
 Simons, M. 50
 Sint-Aldegonde, M. van 145
 Sitter, A.J. de 96n
 Smallegange, M. 74
 Smetius, J. jr 74, 78
 Smetius, J. sr 74-78, 80, 82
 Smids, L. 79, 116-117 (ill.)
 Socrates 2
 Soeteboom, H.J. 114-115
 Speyk, J. van 142
 Spiegel, H.L. 223
 Spinoza, B. de 140, 146-149
 Springer, C. 168-169 (ill.)
 Steen, J. 140, 143 (ill.), 149 (ill.), 169
 Stevin, S. 148
 Stinstra, J. 139n
 Stoke, M. 212
 Straaten, B. van 109
 Strobos, E. 280, 287
 Stuers, V.E.L. de 5-6, 8, 13, 101, 172-174,
 194, 243, 278, 296
 Stijl, S. 138, 141-142
 Swaan, A. de 294
 Sweelinck, J.P. 149 (ill.)
 Sweertius, F. 68n
 Swigchem, C.A. van 151, 282, 296n

 Teding van Berkhout, A. 91 (ill.)
 Teding van Berkhout, P. 90
 Tesselschade, M. 147
 Theuws, F. 261
 Thorbecke, J.R. 216, 240, 276, 283, 288
 Thucyides 58

Thijssse, J.P. 178-179, 180n, 181-185, 186n, 203
 Tideman, J. 215
 Toonder, M. 14
 Troelstra, P.J. 150 (ill.), 298
 Tromp, M.H. 123
 Tydeman, H.W. 211, 218, 220

 Uyttenbogaert, J. 298

 Valla, L. 136
 Varro, M.T. 57
 Velema, W. 17
 Verloren van Themaat, P. 248
 Vermeer, J. 280, 298
 Veth, J. 196-198, 296n
 Viglius 136
 Viollet-le-Duc, E.E. 8-9, 161, 171, 284
 Visscher, L.G. 213
 Visscher, R. 146
 Visser, J. 212, 218
 Visser, J. Th. 228
 Vlitius, J. 61n
 Voetius, G. 146
 Voltaire 145, 270
 Vondel, J. van den 121, 148, 161, 215-216, 222-223, 225, 229
 Vorm, H. van der 31
 Vos, A. de 93
 Vosmaer, C. 162, 173, 193
 Vuyck, L. 180, 185

 Wagenaar, J. 94, 139
 Wallage, J. 291
 Warnsinck, I. 156n, 157
 Waterbolk, H.T. 258
 Weevers, Th. 189

 Weissman, A.W. 200
 Westendorp, N. 237
 Westerman, M. 225
 Westhoff, V. 189
 Wetekamp, W. 180
 Wierdsma, P. 40
 Wilhelmina, koningin 133, 150 (ill.), 228
 Willem I, stadhouder 49, 139, 145-146, 147, 283
 Willem I, koning 81, 83, 99, 148, 154, 233-234, 237, 239
 Willem II, koning 155, 221
 Willem II, Duits koning 160
 Willem III, koning 110
 Willem III, stadhouder-koning 118, 146, 172
 Willem IV, stadhouder 139
 Willem V, stadhouder 81, 122-123, 125
 Willibrord 70-71
 Willink, D. 116
 Winckelmann, J.J. 234
 Winkelman, H.G. 255
 Wiselius, S.I. 98
 Witt, C. de 121, 146
 Witt, J. de 121, 146
 Wolff, B. 121, 148, 209, 217
 Wolters, J.B. 228
 Wijn, H. van 96-99, 125, 209, 212, 214
 Wyclif, J. 136

 Zeno 2
 Ziska, J. 136
 Zola, E. 54
 Zosimus, paus 53
 Zoutman, J.A. 122
 Zwanikken, J.D. 105n
 Zwingli, H. 50, 136
 Zwirner, E.F. 159n

Geografisch register

- Alkmaar 89, 128, 130
Amersfoort 89
Amsterdam 12, 14, 16, 79, 85n, 86n, 87n,
88-89, 109, 111-112, 127, 129, 136, 140,
146, 155, 157-158, 161-163 (ill.), 165, 167-
170 (ill.) 181-182, 191n, 195-198, 203,
213, 216-217, 228n, 257, 290, 291, 295,
298-299
Nieuwezijds Kapel 195-196, 291
Reguliersgracht 196-199
Rembrandthuis 172, 299n
Rijksmuseum (Koninklijk Museum;
Nederlands Museum voor Ge-
schiedenis en Kunst) 3, 13-14, 81, 102,
109, 111, 131-132, 165, 168-171, 216,
238-239, 243, 279-280, 293, 295-296,
298
Stadhuis 112 (ill.), 113, 125-126
Stedelijk Museum 279, 287, 293, 298
Westerhal 190-193
Antwerpen 28
Apeldoorn 172, 280, 287
Arnhem 16, 102n, 112, 128, 288
Assen 81, 112, 128
Athene 158

Berlijn 240, 287, 293
Bonn 231
Borger 79
Breda 24, 28
Brielle 117
Brouwershaven 216
Brussel 162

Coevorden 78

Delft 67, 89, 103, 119, 114, 127, 166, 283
Den Helder 211
Deventer 171
Diemerbrug 109
Dodewaard 65
Domburg 73-74
Dordrecht 103n, 128, 294
Dorkwerd 253
Drenthe 26, 28, 29, 57, 66, 78-83, 103n, 246

Edam 171
Eext 81
Egmond 69, 210 (ill.)
Egypte 46, 49, 234
Elburg 130
Emmen 79, 81
Enkhuizen 78

Florence 266
Friesland 33-35, 40, 78, 79, 85-87, 99, 114,
127-129, 139, 141-142, 205, 211-212, 241-
242, 246

Gelderland (Gelre) 29, 57, 73, 74, 79, 88-89,
99, 240
Gent 28
Goes 74, 126
Gouda 128
's-Gravenhage 67, 69, 79, 100, 105, 110, 111,
121, 228-229, 273n, 296
Binnenhof (Ridderzaal) 98-99, 114, 123,
130, 150 (ill.), 160-161, 163n, 193,
197n
Huygenshuis 174, 296

- Koninklijke (Nationale) Bibliotheek 18, 96, 100, 125, 213, 218-219
- Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden 112, 131, 235
- Mauritshuis 109, 112, 169, 239
- Nationaal Archief (Rijksarchief) 6, 7, 18, 96, 98-99, 101-105, 125
- Nationale Konst-Gallerij 18, 96-97, 125
- Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst 131, 243n
- Groningen 26, 29, 40, 79, 85, 86, 88, 95, 114, 171, 237, 252-254, 258, 288, 289, 291
- Haarlem 93, 111, 112, 128, 139, 158, 177, 191, 285
- Hamburg 222
- Harlingen 130
- Hattem 130
- Helden 242
- 's-Hertogenbosch 5, 111, 159
- Holland 29-31, 33, 36, 38, 41, 57, 66-67, 69, 73, 89, 96, 98-99, 113-114, 116, 119, 122-123, 125-126, 153, 167, 209
- Hoorn 111
- Ieper 26
- Israël 46
- Java 235
- Kampen 111, 136
- Katwijk aan Zee 64-65 (ill.), 67, 74, 114, 116
- Kennemerland 114, 177
- Kleve (Kleef) 77, 116
- Kortrijk 26
- Leeuwarden 87, 99, 128-129, 158-159 (ill.), 246
- Leiden 66-67, 72, 88, 93, 95, 99, 111, 112, 114, 127, 128, 166, 194, 239, 244
- Rijksmuseum van Oudheden 67, 83, 112, 162, 173, 231-235, 238-251, 253, 255, 257, 262
- Universiteit 72, 95, 217-218, 233, 239, 244, 247-250
- Londen 222
- Maastricht 57, 62-64, 193, 285
- Mechelen 23
- Monster 67
- Montmorency 283
- Muiden 153-155, 171-172
- Munster 102
- Naardermeer 181-183
- Nieuwer-Amstel 111
- Noord-Brabant 158-159
- Nijmegen 28, 57, 65, 74-78, 81-82, 87, 128
- Overijssel 79, 140
- Oxford 222
- Parijs 7, 99, 168, 197, 270-271
- Musée du Louvre 7, 234, 266, 273-275
- Musée des Monuments français 7, 152-153, 160, 171, 273-275
- Philadelphia 226-227 (ill.)
- Pruisen 276
- Roermond 28, 36, 171
- Rolde 78
- Rome 49, 52, 54, 60-63, 71, 139, 266, 271
- Roomburg 66
- Rotterdam 69, 98, 104, 111-112, 116-117, 225, 288, 297
- Rijnsburg 69, 116
- Saint-Denis 7, 153, 158, 270
- Santhoven 24n
- Santpoort 285 (ill.)
- Schoonhoven 299
- Soestdijk 155
- Sounion 282

Straatsburg 272

Stuttgart 221

Tiel 30, 111

Ukkel 23

Utrecht 52, 55, 57, 66, 68-72, 76, 82, 86-88,
90, 99, 101, 109, 111-112, 114, 127-128,
157n, 193, 299-302

Valletta 232

Veere 111

Velp 240-241 (ill.)

Venetië 195, 198

Venlo 242

Vianen 129

Voorschoten 67n

Wassenaar 120

Waterloo 155

Weesp 208

Wenen 29

Wieuwerd 241-242 (ill.)

IJsselstein 299

Zaanstreek 13, 114

Zeeland 36, 57, 73-74, 96, 99, 114

Zevenhuizen 280

Zutphen 26, 111

Zwartsluis 129

Zwolle 111, 228

Trefwoordenregister

Eerdere of alternatieve benamingen van ‘erfgoed’ staan tussen aanhalingstekens. De daar opgenomen cijfers verwijzen uitsluitend naar pagina’s waar het betreffende begrip expliciet wordt besproken of waar het voorkomt in een citaat.

Sommige (belangrijke) algemene begrippen in verband met het erfgoed – zoals ‘beheer’, ‘behoud’, ‘bescherming’ – komen zo vaak in het boek voor, dat indicering zinloos bleek.

Voor individuele archieven, bibliotheken, monumenten en musea zij verwezen naar het Geografisch register, waar zij op plaatsnaam te vinden zijn.

- Aankoop 131, 183, 216, 220, 233, 238-239, 241, 242n, 254, 297
- Afbraak 5, 68, 70-71, 76, 79, 81-82, 121, 127, 130-131, 152-155, 157, 160, 163, 165, 171, 174, 179, 190-194, 198-199, 201-202, 240, 265-303
- Altaarsteen 73-74, 76, 78
- Antiquarius* 57-58, 60, 79, 208, 234n
- ‘Antiquitates’* 6, 13, 57-83, 113-114, 116
- ‘Antiquiteiten’ (zie ook: Oudheden) 57-83, 126, 209, 234, 236-237, 247-248
- ANWB (Algemene Nederlandse Wielrijders Bond) 187n, 202
- Arcadia 113-116
- Archaiologos 58
- Archeologie 1, 10, 58-59, 61-62, 67, 72, 75-76, 81, 115, 156, 231-263
- Archeoloog 1, 58, 74, 79, 164, 231, 239, 248, 254, 258, 260, 263
- Archief (als bewaarplaats) 5, 6, 12, 15, 77, 85-107, 112, 151, 229, 231, 254, 286
- Archief (als verzameling documenten) 1, 6, 14, 73, 85-107, 113, 126, 157, 213-214
- Architectuur (als erfgoed) (zie ook: Monument) 1, 5, 8, 12, 61, 63-64, 69-72, 101-103, 113-114, 121-122, 124, 126-127, 129, 151-174, 175-203, 260, 267-268, 270, 275-276, 279, 281-283, 286-287, 290, 293, 296-302
- Architectuurgeschiedenis 155-159
- Archivaris 6, 90, 97-99, 102-103, 105, 125, 213
- Beeld (zie ook: Grafmonument, Standbeeld) 1, 14, 59, 70, 73, 78, 113, 126, 273, 280, 287, 291
- Beeldenstorm 19, 68, 87, 126, 268, 272, 277-278, 280, 287
- Belvedere 260
- Beschrijving zie: Documentatie
- Bibliothecaris 100, 213, 219-220
- Bibliotheek 12, 111, 118, 214, 217, 220, 222, 226, 248, 265-266, 286
- Biografie 134-152, 260
- Biologisch Archaeologisch Instituut 252, 257
- Bodemarchief 231, 254
- Boedel 7, 18, 24, 31, 33, 70-71, 122, 132
- Boek (als erfgoed) 69, 90, 98, 122, 126, 205-230, 283
- Boekhandel 215, 224-228

- Boerderij 21-22, 201, 289
 Bond Heemschut 200-203, 267
 Bouwfragment 66, 171
 Bouwval 119, 155, 162, 190, 198, 276, 288
 Brand 89-90, 95-96, 119, 123, 126, 265-266, 270, 291
- Canon 19, 31, 35, 47, 50, 55-56, 205, 206, 224, 229, 296
 Charter 12, 86n, 87, 93-94, 96-97, 126
 Chauvinisme 160
 Christendom 1, 4, 11, 45-56, 60, 64, 104, 136, 137, 153
 College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst 194, 243, 296
Commission des monuments historiques 276
Commission royale des monuments 276
 Conservatisme 45, 115, 148, 269, 282
 Conservator 19, 109, 129, 239, 244-245, 250, 255, 293
 Conservering zie: Behoud
 ‘Cultuurgoed’ 11, 12, 15, 85, 106, 267, 298
 ‘Cultuurmonument’ 189, 203-204
- Denkmal* 11, 177n, 182
 Dialect zie: Taal
 Dierenbescherming 179n
 Diplomatiek 86
 Documentatie 10, 15, 58, 62, 72, 113-119, 130, 144, 152, 156-157, 160, 162, 229, 256
 Dorpsgezicht zie: Stads- en dorpsgezicht
- Edelgesteente 220
 Educatie zie: Opvoeding en onderwijs
English Heritage 10
Erbe 11, 14
Erbgut 24, 33
 Erf 36, 104, 129, 200
 ‘Erfdeel’ 1-2, 7, 10, 15, 45-49, 53-55, 99, 104-106, 192, 197, 198n, 203, 256
 ‘Erfenis’ 1-20, 21-43, 46-49, 129, 132, 175
- Erfgenaam 4, 7, 13, 21, 26, 31, 33, 36, 47-48, 103-104, 122
 Erfgoed
Als begrip
 1-20, 21-43, 46-48, 50, 52, 54-56, 57, 82, 89, 101, 103-107, 113, 118, 123-125, 132, 152, 172-173, 175, 177, 188, 201, 204, 206, 209, 215, 218, 220, 222, 228-229, 231-233, 259-263, 269, 284, 294, 301-302
Omgang met en opvattingen over erfgoed tijdens de
 Oudheid 2-3, 31, 46-48, 57-60, 152
 Middeleeuwen 19, 21-36, 43, 49, 60, 64, 69
 Nieuwe Tijd 19, 28-36, 54, 60-83, 85-96, 113-119, 136-141, 152
 Revolutie (Franse en Bataafse) 7-8, 17-18, 22, 36-41, 43, 65, 71, 97-99, 120-125, 138, 141, 148, 152-153, 160, 221, 234, 267, 270-275, 277
 19de eeuw 5, 41-43, 51, 54, 83, 99-101, 109-113, 125-132, 141-147, 151-174, 175-179, 185, 190-195, 205-228, 233-249, 275-278, 283-290
 20ste en 21ste eeuw 10, 16, 19, 51, 54, 101-107, 131-135, 147-150, 175, 179-189, 199-204, 228-230, 250-263, 278-281, 287-290
Omgang met en opvattingen over erfgoed in
 België 8, 14, 26, 28, 273, 276
 Duitsland 10-11, 17-18, 22, 24-26, 28-29, 33, 43, 95n, 144, 153, 166, 178, 180, 183-185, 199, 211-212, 219-220, 225-226, 232-233, 238, 248, 256, 258, 272-273, 276
 Engeland 7, 10, 15, 18, 37, 62, 114-115, 153, 212, 225, 233, 238, 262, 272, 275-276, 283-284, 288
 Frankrijk 7-10, 18, 24-26, 28-29, 33, 36-41, 43, 97, 106, 122-123, 151-153, 155, 158, 160, 210, 212, 225,

- 233, 238, 270, 272-273, 275-278, 282-283, 288, 295
- Griekenland 58, 158, 233
- Italië 60-62, 157-158, 238, 248, 265-267, 273-274
- Oostenrijk 29n, 238, 276
- Verenigde Staten 185n
- Aan erfgoed toegekende waarden*
- Esthetisch 13, 55, 74, 101, 131, 151, 157, 161-162, 171, 175, 182, 184, 188, 190-192, 193n, 194-195, 267-268, 277, 281
- Historisch 13, 86, 124, 152-155, 171, 177, 190, 194, 209, 267, 298
- Politiek 9, 19, 55-56, 58, 60, 113-115, 118, 121, 140, 149, 201-202, 207, 218, 237, 262-263, 268-270, 278-279, 281, 288, 290-294
- Religieus 1-2, 19, 45-56, 59-63, 121, 201-202, 211, 272, 277-278, 281
- Territoriale dimensies van erfgoed*
- Lokaal 6, 10, 57, 62-64, 69, 72, 74, 76, 80, 82, 88-90, 111-114, 116-117, 125-129, 240, 245-246, 258
- Regionaal/gewestelijk 6, 13-15, 18, 29, 39, 57, 62, 80-82, 88, 97, 99, 101, 114-116, 125-129, 232-233, 245-246, 253-263, 275
- Nationaal 7-8, 12-15, 18, 36-43, 55, 57, 62, 76, 83, 96-101, 106, 109-132, 133-150, 151-155, 157, 160-172, 179-180, 191-204, 209, 213, 217-223, 228, 231, 237-238, 240, 245-246, 253-263, 267, 275-277, 279, 286, 290-297
- Europees 4, 11-12, 14, 18, 28, 55-56, 57, 70, 82, 128, 134, 145, 148, 232, 252-252, 259-260, 263, 295
- Universeel 14-15, 18
- Erfgoederen 2, 23, 24n, 26, 28, 30-32, 35-36, 39-40, 43, 49
- Erflater 2-3, 22, 26, 28, 32, 42, 54, 133-150
- Erfrecht 21-43
- Erfstuk 51, 122, 203, 286
- Erfzonde 52-53, 56
- Etniciteit 47-48, 252-254, 258, 262-263
- Etnologie zie: Volkenkunde, Volkskunde
- Familiearchief 90-91
- Familieportret 90
- Familiewapen (zie ook: heraldiek) 88, 123
- Fascisme 11, 16, 231, 255-256, 258, 266, 290
- Feest (als erfgoed) 4, 16, 118, 278, 280
- Fidei-commis 33, 35-36, 105
- Film 1
- Filologie 61, 211, 234, 237, 249, 254
- Fries Genootschap 128-129, 212, 257
- ‘Gedenkstuk’ 2, 6, 72, 82, 85, 94-96, 103n, 119, 122-125, 130, 152-154, 192, 193n, 213, 237
- ‘Gedenkteken’ 2, 11, 57, 80-81, 110, 114, 123-124, 129, 152, 154, 156, 160, 173, 175, 177, 180-184, 189-190, 192-194, 201, 204, 208, 222-223, 236, 240
- Geestelijk erfgoed zie: Immaterieel erfgoed
- Genealogie 9, 58, 71, 90, 118
- Genootschap Amstelodamum 196, 197n
- Gilde 113, 122, 125-126, 130
- Godsdienst zie: Religie
- Gracht 196-199, 201-203
- Grafheuvel 209, 240
- Grafmonument 69, 71-72, 76, 78-79, 113, 118-119, 152, 270, 291, 302
- Gregoriaans 51
- Grond (als erfgoed) 22, 25, 28, 46-47, 179
- Handschrift 1, 57, 60, 68-69, 71-72, 86, 118-119, 126, 205-209, 211-213, 216-222, 228, 230
- Handvesten, rechten en privileges 87, 89-90, 93, 100n, 113-114, 207
- Haringkaken 114-115 (ill.)
- Heemschut 199-204
- Heimatschutz* 199-201
- Heraldiek (zie ook: Familiewapen) 7, 71, 113

- Hergebruik 64-65, 79, 122-123, 208, 267
Heritage 7, 9-12, 14-15, 82, 106, 259
Héritage 7, 9-10
 Herstel 63, 67, 130, 155, 163, 165, 190, 245, 255, 276, 283-284, 288
 Hervorming zie: Reformatie
 Historisch Genootschap 101
 Hofje 100, 111, 118
 Humanisme 4, 11, 54-55, 61, 64, 66, 68, 71, 76, 113, 136, 237, 245, 247, 249-251, 262, 277
 Hunebed 78-83, 263
 Huygens Instituut 230
- Iconoclasmie zie: Beeldenstorm
- Identiteit 4, 15, 20, 46, 47-51, 53-56, 59-60, 82, 152, 201, 231-232, 258-260, 263, 275, 277, 290n, 294, 297
- Immaterieel erfgoed 1-5, 9-12, 13-15, 45-56, 60, 251, 302
- Inscripties 66-67, 72-73, 118, 122, 244, 248-249
- Inspectie zie: Toezicht
- Intangible heritage 14
- Inventarisatie 1, 7, 59, 71, 81, 90, 97-100, 119, 151, 157, 173-174, 180, 221, 267, 270, 276-277, 281
- Islam 4, 19, 46, 50, 53, 56, 272
- Jodendom 1, 45-50, 53-54, 272
- Kasteel 104, 116, 118, 153-155, 171-172, 270, 283, 289
- Kerkgebouw 7, 19, 63-65, 68, 70-71, 74, 76, 79, 82, 88, 100, 104, 110-111, 113-114, 118, 127, 152, 157, 162, 165, 190, 208, 224, 272-273, 275-276, 283-284
- Kerkzilver 122, 126
- Kinderboek 142, 144n
- Klassiek (als begrip) 205, 223-226
- Klederdracht 69, 114, 129, 201
- Klooster 7, 9, 64-67, 69-71, 76, 104, 152-153, 171, 208, 272-273
- Koninklijk Oudheidkundig Genootschap 109, 129-131, 196, 197n
- Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 102, 131, 160, 195, 267
- Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (Koninklijk-Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten) 101, 129-130, 144, 154-155, 173-174, 176, 220-221, 240
- Kopie 65n, 67, 171, 221, 284, 298
- Kunstboedel 18, 132
- Kunstnijverheid 6, 110, 112-113, 126-127, 131, 199, 268, 287
- Kunstschoon 110
- Kunstvandalisme 279-281
- Landhuis 289
- Landschap 1, 10, 14, 55, 115-116, 175-204, 232, 252, 257-263, 267-268, 281-282, 286-289, 298, 301-302
- Landschapsmonument 188-189, 203
Literarischer Verein zur Herausgabe älterer Druck- und Handschriften 221
- Literatuur (als erfgoed) 1, 54, 59, 121, 153, 205-230, 295
- Literatuurgeschiedenis 206, 209, 214-216, 219-220, 222, 226
- Livres bleus* 208
- Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 155, 205, 220
- Maatschappij der Vlaamsche Bibliophielen 221
- Maatschappij van Verdiensten 'Felix Meritis' 217
- Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst 155-162, 173-174
- Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 142-143 (ill.), 175
- Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 144, 155, 205, 220
- Malta (Verdrag van) 232, 259-261, 263
- Meertens Instituut 16

- Mijlpaal 67, 69, 74, 76, 78
 Modernisering 19, 195, 278, 281, 284, 301
 Molen 14, 201
 'Monument' (zie ook: Gedenkstuk, Gedenkteken) 1, 5-6, 11, 16, 57, 75, 80-81, 101, 104, 121, 141, 151-174, 175-204, 231, 244, 249, 296, 299, 301-302
 'Monumenta' (-um) 2, 68-69, 71-72, 74-78, 85-86, 91, 98, 107, 114, 119
Monuments historiques 8-9, 121, 276
 Monumentenzorg 5, 8, 10, 12, 15, 63-64, 68, 80, 104, 151, 172-174, 176, 189, 200-202, 230, 232, 243, 254, 259-263, 273, 282, 286, 296-297, 299, 302
 Muiderkring 154, 171, 215
Munimenta 85-86, 88, 90-91, 97-98, 107
 Munten en penningen 74, 76, 93, 113, 118, 122, 126, 130-131, 241
 Museum 19, 111-112, 127-132, 151, 180, 244-246, 254, 265-267, 273-274, 279, 282, 285-286, 294, 297, 301-303
 Musealisering 102, 125, 266, 267, 302
 Muziek 1, 11, 14, 50-51, 283
- Namaak zie: Kopie
 Nationaal gevoel 96, 141, 154, 218, 276-277
 Nationaal park 185n
 Nationaal-socialisme zie: Fascisme
 Nationalisme 134, 141-142, 212, 220, 231, 237-238, 258, 262, 288
Naturdenkmal 180n, 181-182, 185, 187n
 Naturdenkmalpflege 187n
 Naturschutz 187n
 Natuurbehoud 178, 180-189, 201
 Natuurmonument 176, 177, 181-189, 203-204
 Natuurschoon 10, 14, 62, 110, 175, 187-189, 199-204
 Nederlandsche Botanische Vereniging 180, 181, 184
 Nederlands Centrum voor Volkscultuur 16
 Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging 179-184
- Onderhoud 7, 172, 183, 190, 193, 276-277, 284-285, 288, 297, 301
 Ontsiering 175, 189, 190, 196, 199, 202, 271
 Opgraving 74, 76-77, 79, 81-82, 179, 202, 231, 239-241, 250, 252-257, 259, 261-262
 Opmeting 156-157, 160, 173
 Opvoeding en onderwijs 61, 64, 101-107, 140, 178, 194, 206, 215, 222-224, 228-229, 237, 247-248, 262-263, 270n, 277, 288, 302
 'Oudheden' 6-8, 13-14, 16, 57-83, 93, 109-132, 152, 154, 160, 193n, 218, 247, 285
 Oudheidkamer 125-127, 129
 Oudheidkunde 57-83, 109-132, 156, 172, 193, 222, 228, 233-247, 249-250, 254
 Oudheidkundige 57-58, 69, 72, 78-80, 82, 86, 90, 110, 116, 119, 121, 152, 159-160, 162, 164, 173, 208n, 209, 214, 234n, 246
 'Overblijfsel' 68-69, 76, 81, 98, 113, 130, 158, 174, 177, 183, 190, 198, 208
 Overstroming 95, 114, 119, 266
- Paleografie 86, 212-214
 Park 10, 178, 216, 268, 279, 301
Patrimoine 7-10, 14, 16, 18, 28, 82, 106, 122, 132, 151, 210
 Patrimonium 8-9, 18, 24, 33, 36, 49, 54, 101, 152, 162, 172, 173, 192, 203
 Planologie 188, 232, 258-261, 263, 289, 299, 301
 Plundering 71n, 153, 270-271, 273
 Polder 98, 114
 Prenten en tekeningen 1, 16, 72-73, 92, 109, 126, 129-130, 157
 Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 158-159
 Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen 101, 248
- Race-auto 265-266
 Rariteiten zie: Zeldzaamheden
 Rechten zie: Handvesten

- Reconstructie 51, 61-63, 164, 169, 171-172, 260, 262, 273, 284, 289, 302
- Recreatie 188, 200n, 279, 289
- Reformatie 19, 49, 51, 65, 68, 70-71, 76, 136, 161, 166, 208, 249
- Registratie 64, 66, 88, 130
- Reliek 64, 121, 179
- Religie (als erfgoed) (zie ook: Christendom, Jodendom, Islam) 1-2, 16, 45-56, 62-63, 119, 147-150, 223, 235
- Reparatie 284, 298
- Replica zie: Kopie
- Rest zie: Overblijfsel
- Restauratie 5, 8-9, 64, 67, 81, 155, 158-159, 171-172, 174, 193, 276, 281, 283-284, 289, 291, 298-300
- Restaurator 159n
- Restitutie zie: Teruggave
- Ridderroman 205, 207, 209, 213
- Rite en Ritueel 14, 16, 45, 49-51, 54, 59, 291
- Romantiek 141, 185n, 223-224, 237, 240, 275
- Roof 12, 76, 79, 175, 202, 244, 273
- Ruimtelijke ordening zie: Planologie
- Ruïne 64, 69, 71, 74, 76-77, 116, 284-285, 288
- Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 255
- Rijkscommissie voor de Monumenten 267
- Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 255-257, 261
- Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten 261
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg 155, 261
- Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek 255-257, 261
- Rijkswaterstaat 240-241
- Schat(kamer) 79, 91-97, 99, 103-104, 116, 218, 222
- Schilderachtig 101, 158, 162, 165, 193-196, 198
- Schilderkunst 1-3, 13-14, 67, 78, 90, 122, 124-126, 129, 140, 145-146, 148, 164, 163n, 168-169, 171, 179, 198, 265, 268, 280, 282-283, 287, 293-296, 300
- Schipbreuk 68
- Schoonheid (zie ook: Natuurschoon, Stads-schoon) 14, 71, 74, 101, 162, 175-204, 237, 266, 294-297
- Schutterij 118, 125-126, 190, 200
- Selectie 51, 71, 74, 97, 106-107, 130, 134, 141, 144, 149, 232, 296, 303
- Sieraad 76, 113, 122, 151, 195-196, 241-242
- Slijtage 119, 267
- Sloop zie: Afbraak
- Sociaal en Cultureel Planbureau 54
- Société française d'Archéologie* 275
- Sprookje 142, 211
- Staatsbosbeheer 186
- Staatspark* 185n
- Stads- en dorpsgezicht (beschermd) 70, 162, 166, 168, 175, 194-196, 202-204, 282, 286-287, 298, 302
- Stadsbeschrijving 62?, 63-64, 134
- Stadspoort 70, 130, 171, 194, 285, 288
- Standbeeld 19, 69, 93n, 152, 201, 216, 228, 270, 278-279, 290
- Stedenschennis 196-199
- Stedenschoon 10, 14, 105, 114, 164, 175-176, 196-204
- Strandjutter 69
- Stijlkamer 168-172
- Synagoge 146, 291
- Taal (als erfgoed) 10, 54, 59, 76, 104, 115, 207, 211-214, 217-218, 221, 223, 228, 252, 254, 258
- Televisie 1
- Terp 129, 241, 247, 252-253
- Teruggave 5, 12, 20, 76, 232, 274
- Teylers Tweede Genootschap 219
- Toerisme 69, 111, 200n, 232, 265, 282, 289
- Toezicht 9, 90, 183, 252, 267, 275-276, 286, 288

- Toneel 1, 217
- Traditie (als erfgoed) 1, 4, 45-56, 201, 205, 259, 287-288, 293-294, 296
- Uitgever 93, 110, 133-134, 206-207, 211, 214-215, 217, 225-230
- UNESCO 4, 5n, 14, 55, 106
- Universal heritage* 14
- Vandalisme 8, 19, 71, 97, 119, 122, 159-164, 194-195, 265-303
- Verdedigingswerk 70, 74, 86, 201
- Vereeniging ter Bevordering der oude Nederlandsche Letterkunde 221-222
- Vereniging (tot Behoud van) Natuurmonumenten (in Nederland) 183-188, 267
- Vereniging De Hollandsche Molen 201
- Vereniging Hendrick de Keyser 201, 267
- Vereniging Menno van Coehoorn 201
- Vereniging Rembrandt 109
- Verkoop 13, 25, 29, 76, 80-81, 118, 121-122, 129, 153, 179, 198, 207-208, 217, 242
- Verlichting 45, 54, 94, 137-138, 267, 273
- Verminking 96, 125, 130, 160, 175, 199
- Vernieling 71, 76, 96, 122, 160, 180-181, 195, 197, 201, 213, 265-303
- Vernietiging 2, 7-8, 11-12, 19, 68-69, 71-72, 82, 96, 107, 119, 123, 129, 130, 153, 160, 175, 192, 199, 221, 265-303
- Verval 19, 119, 237, 283-284, 286
- Vervalsing 66-67, 211-212, 299
- Verwaarlozing 19, 59, 95, 130, 172-173, 192, 267, 275-278
- Verwerving 24, 26, 29, 31, 48, 90, 231, 242
- Verwoesting zie: Vernietiging
- Verzamelaar 65-66, 75 (ill.), 76, 78, 81, 111-112, 118, 205-218, 220-221
- Volkenkunde 19, 58, 235, 236n, 244-245
- Volksboek 207, 211
- Volkscultuur 11, 16, 200, 252
- Volkskarakter 55, 141-142, 201, 209-210, 212, 295
- Volkskunde 15-17, 58-59, 61, 69, 75, 201, 254, 235, 244
- Volkslied 211
- Voorwerpen van kunst en wetenschap 6, 110, 112, 122, 240-241
- Vrouw 22, 26, 139-142, 144, 146-149, 223, 265
- Wapen 19, 67, 93, 113, 126
- Wapenbord en -schild 91 (ill.), 119, 153
- Weeshuis 111
- Werelderfgoed 12, 14-15
- Wereldtentoonstelling 127, 168, 226-227 (ill.)
- Wet- en regelgeving 5, 21, 30, 38-39, 41, 80-82, 97, 106, 152, 174, 180, 186-187, 202-204, 231-232, 242, 247-248, 263, 255, 259-263, 286, 288
- Wilhelmus 142
- Woonhuis 76, 157, 161-162, 165, 190, 201, 283
- Zeden en gewoonten 10, 14-16, 59, 69, 76, 113-118, 121, 131, 164, 173, 201, 234, 244, 248, 252
- Zegel 126
- 'Zeldzaamheden' 66, 82, 96, 112, 126, 131, 235
- Zondvloed 114

Over de auteurs

Peter A.J. van den Berg studeerde rechten en geschiedenis. Hij is universitair hoofddocent bij de sectie Algemene Rechtswetenschap van de Juridische Faculteit aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is bovendien *fellow* van het Centrum voor Recht, Bestuur en Samenleving, de onderzoeksschool van de Juridische Faculteit. Hij publiceert onder meer over constitutionele geschiedenis, (staats)burgerschap en codificatiegeschiedenis.

Martijn Eickhoff studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij in 2003 promoveerde op het proefschrift *De Oorsprong van het Eigene. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme*. Hij is docent cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen en wetenschappelijk onderzoeker bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Hij publiceert onder andere over de geschiedenis en de actualiteit van het Nederlandse archeologiebestel.

Willem Frijhoff is hoogleraar Geschiedenis van de Nieuwe Tijd aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zijn onderzoek betreft historische vormen en processen van cultuur-overdracht, met name collectief geheugen, beeldvorming en identiteit, onderwijsstelsels en vormen van religieuze beleving. Hij publiceerde onder andere *1650: Bevochten eendracht* (met Marijke Spies, 1999) en *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (2002).

Frans Grijzenhout is hoogleraar Cultureel erfgoed, restauratie en conservering aan de Universiteit van Amsterdam. Naast studies over de geschiedenis van het denken over cultureel erfgoed schrijft hij over de relatie tussen kunst en politiek, met name in de achttiende en negentiende eeuw. In 2004 verscheen *Accounting for the Past: 1650-2000. Dutch Culture in a European Perspective* (met Douwe Fokkema). In 2006 publiceerde hij samen met Niek van Sas, *De burger van Delft. Een schilderij van Jan Steen*.

E.O.G. Haitsma Mulier bekleedt de Jan Romein-leerstoel in de geschiedenis van de geschiedschrijving en van de politieke ideeën in de vroegmoderne tijd aan de Universiteit van Amsterdam. Naast zijn dissertatie *The myth of Venice and Dutch republican thought in the seventeenth century* (1980), het *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800* (1990, met G.A.C. van der Lem) en de uitgave van A. Sidney's republikeinse *Court Maxims* (1996, met H.W. Blom en R. Janse) heeft hij vele artikelen op het gebied van de vroegmoderne ideëngeschiedenis gepubliceerd.

F.C.J. Ketelaar is hoogleraar Archiefwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam en *honorary professor* in de Faculty of Information Technology (Centre for Organisational and Social Informatics), Monash University, Melbourne. Van 1989-1997 was hij algemeen rijksarchivaris. Hij schrijft over het archiefwezen in al zijn facetten. In zijn recente onderzoek staat de sociaal-culturele context van archivering en 'collectief geheugen' centraal.

Coert Peter Krabbe is in deeltijd werkzaam bij het Bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam en daarnaast zelfstandig architectuurhistoricus. Hij studeerde kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, waar hij in 1997 promoveerde op het proefschrift *Ambacht Kunst Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*. Hij schrijft onder andere over de negentiende-eeuwse Nederlandse bouwkunst.

Wessel Krul is hoogleraar Moderne cultuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn werk richt zich op de geschiedenis van de (kunst)geschiedschrijving, de omgang met cultureel erfgoed en de historische esthetiek. In 2004 verscheen zijn vertaling met inleiding van Edmund Burke, *Een filosofisch onderzoek naar de oorsprong van onze denkbeelden over het sublieme en het schone*.

Lisa Kuitert is hoogleraar Boekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij publiceerde eerder *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series 1850-1900* (Amsterdam 1993) en diverse boekhistorische artikelen in *De negentiende eeuw, Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis, De Boekenwereld* en *Quaerendo*.

Sandra Langereis is historica. Zij promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius* (Hilversum 2001). Momenteel werkt zij aan een monografie over het ontstaan van de erfgoedgedachte in de vroegmoderne tijd, onder de titel *Gestolde herinnering. Sloop en behoud van middeleeuws erfgoed in Nederland, 1500-1800*.

Willemien Roenhorst studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, waar zij vervolgens werkzaam was als assistent in opleiding. Zij bereidt een dissertatie voor over de heemschutbeweging in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw. Zij is onderzoeker bij de Algemene Rekenkamer in Den Haag.